ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI.

7A, Chaltabagan, Calcutta.

The object of the Society is the preservation and promulgation of a knowledge of the Āgama by the publication of Texts and other works on the Shāstra, by the copying and suitable distribution of Texts and other works dealing with the Āgamas.

LIST OF PUBLICATIONS

Vol. I. Tantrābhidhānam with Bījanighantu and Mudrānighantu.—A Tantrik Dictionary. (Revised and enlarged 2nd Ed. *In preparation.*)

Vol. II. Shatchakranirūpanam. A work on Kundalinīyoga with two Commentaries. *Pādukāpanchakam* with Commentary. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Introduction by Arthur Avalon. 2nd Ed.... 3 0

Vol. III. Prapanchasāratantram Re-printed wlth notes as Vols. XVIII and XIX in this series. ...

Vol. IV. Kulachūdāmaninigama. Introduction by Akshaya Kumāra Maitra, C I. E., K. I. H. ... 2 0

Vol. V. Kulārnavatantram. The most authoritative work on Kuladarshana. Edited by Tārānātha Vidyāratna. Introduction by Arthur Avalon. ... 4 0

Vol. VI. Kālīvilāsatantram. Edited by Mahāmahopādhyāya Pārvatī Charana Tarkatīrtha. Introduction by Arthur Avalon. 2 0

Vol. VII. Shrīchakrasambhāra. Edited by Kazi Dawa samdup. A Buddhist Tibetan Tantra. Foreword on the Vajrayāna by Arthur Avalon. (*out of print*).

Vol. VIII. Tantrarāja. Part I. Commentary by Subhagānanda-nātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Lakshmana Shāstrī. Vols VIII and XII give an account of Kādimata, one of the three schools into which Shāktas of the Shrīkula are divided. Full Summary in English by Arthur Avalon ... 4 0

Vol. IX Karpūrādistotra, The famous Hymn to Kālī by Mahākāla. Text with Introduction and Commentary containing the esoteric interpretation of the Hymn by Vimalānanda-Svāmī. Translated with notes by Arthur Avalon 4 0

Vol. X Kāmakalāvilāsa · By Punyānanda Commentary by Natanānandanātha. Edited by Mahāmahopādhyāya Sadāshiva Mishra. Translation and notes by Arthur Avalon. This is a description of the unfolding of the Divine Eros . . 4 0

Vol XI. Kaulopanishad, Tripurāmahopanishad, Bhāvanopanishad. Commentaries and the Prayoga of the Bhāvana by Bhāskararāya. *Bahvrichopanishad, Arunopanishad*, with Commentaries, *Kālikopanishad* Edited by Sītārāma Shāstrī. The Prayoga shows how Shrauta teachings ought to be imbibed. Introduction by Arthur Avalon 4 0

Vol. XII Tantrarāja. Part II Commentary by Subhagānandanātha Edited by Mahāmahopādhāya Sadāshiva Mishra Summary in English by Arthur Avalon This part gives the philosophy of rituals and a description of the four stages of vocal sound. The student of astronomy will find much of interest in Ch. 25 ... ... 6 0

Vol. XIII Mahānirvānatantram, with the Commentary of Hariharānanda Bhāratī printed from Mss of Raja Rammohun Roy 7 8

Vol. XIV. Kaulāvalīnirnayah By Jnānānanda Paramahamsa. A compilation from various original Tantras. It gives the rituals of Kula Dharma and also an account of the three classes into which mankind is divided and other important particulars necessary for an adequate knowledge of the Sampradāya. 4 0

Vol XV. Brahmasamhitā with the commentary of Jīva Gosvāmī and *ishnusahasranāma* with the

commentary of Shaṁkarāchārya. Both these are highly venerated by Vaishnavas. 3 0

Vols. XVI, XVII. Shāradātilakatantram : By Lakshmana Deshikendra. Commentary named *Padārthādarsha* by Rāghava Bhatta. Full Summary in English. This follows the Prapanchasāra. The text and the commentary which is very lucid and exhaustive will help in understanding the Prapanchasāra which in places is difficult. ... 12 0

" Apart from the importance of the text of the Shāradā and the detailed notes of the commentator for the ritualist, the student of the psychology of religion will find therein much of importance to him."

THE HINDU.

"The printing, get up and edition of the book are excellent."

THE KALPAKA.

"It is a monumental work in a masterly way."

—AMRITA BAZAR PATRIKA.

Vols. XVIII, XIX. Prapanchasāratantram.— A Tantrik work by Shaṁkarāchārya. 2nd Ed. Commentary named *Vivarana* by Padmapādāchārya and a gloss thereon. The book contains the general rules applicable to all the different forms of Tantrik and Vedik Sādhana and short accounts of each of the different systems. Full Summary in English ... 9 0

"It is Sir John Woodroffe (under the pseudonym of Arthur Avalon) who by a series of essays and the publication of the most important Tantra texts has enabled us to form a just judgment and an objective historical idea of this religion and its literature". Dr. Winternitz : History of Indian Literature.

WORKS ON TANTRA BY ARTHUR AVALON

The Great Liberation (*Mahānirvānatantram*) Translation from the Sanskrit 2nd Ed revised with copious additional notes . . 15 0

Principles of Tantra Vols. I and II —(*out of print*) ..

The Serpent Power A translation of Vol II Tantrik Texts Introduction and copious notes by Arthur Avalon and colour plates of the Chakras 3rd Ed Contains the Text .. . 20 0

Wave of Bliss. (*Ānandalaharī*) 2nd Ed. . 1 8

Greatness of Shiva (*Mahimnastava*) 2nd Ed . 1 8

BY ARTHUR & ELLEN AVALON

Hymns to the Goddess (from the Tantras and the Stotras of Shamkarāchārya) —(*out of print*) . ...

WORKS BY SIR JOHN WOODROFFE

Creation according to Tantra 1 0

Shakti & Shākta. Studies in Kaula doctrine and ritual 3rd Ed 12 8

Garland of Letters Studies in the Mantra Shāstra .. 7 8

Is India Civilised ? 3rd Ed. 2 8

The Seed of Race Thoughts on Education 2nd Ed ... 1 0

Bhārata Shakti Addresses on Indian Culture 3rd Ed . 1 8

The World as Power *Reality* . 2 0

Ditto *Life* . 2 0

Ditto *Mind* ... 2 8

With Prof P. N Mukhopādhyāya.

Ditto *Matter* .. 2 8

Ditto *Causality* .. 2 0

Ditto *Mahāmāyā* .. 5 0

28-6-35.

TANTRIK TEXTS

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

TANTRIK TEXT

EDITED BY

ARTHUR AVALON

VOL. XVIII

PRAPANCHASĀRATANTRAM

PART. I.

CHAPTERS I—XX.

Published for the

ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI

BY

THE SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,

27-I Cornwallis Street,

CALCUTTA.

1935.

Printed by - NANIGOPAL DUTT
at **The Emerald Printing Works,**
9, D L Roy Street,
CALCUTTA.

INTRODUCTION.

THE Prapancha is the extended universe composed of the five elements (Mahābhūta) or "Ether," "Air," "Fire," "Water," "Earth." The title of the work, therefore, means the essence, or the account, of the Prapancha.

This celebrated text is attributed to the great philosopher and devotee Shaṁkarāchārya. At the time printing was commenced it had not been previously published but after the receipt of the Text from the press and when this Introduction was being prepared, the nineteenth and twentieth volumes of the collected works of Shaṁkara were published by the Vā*n*ī Vilāsa Press, at Srirangam, Madras, containing the present work. An examination, however, of its text has shown it to contain some errors and therefore this present edition, even apart from the Introduction which follows, will not prove to be unnecessary.

In preparing this edition use has been made of three manuscripts : one in the possession of the Asiatic Society of Bengal ; another the property of the Varendra Anusandhāna Samiti of Rajshahi ; and a third belonging to Sj. Ak*sh*aya Kumāra Maitra. This third manuscript was formerly the property of the late Achalānanda Swāmī and is, according to the information of one of his Shi*sh*yas, in the Guru's own handwriting.

As I have said this work is in India currently attributed to Shaṁkara the author of the Shārīrakabhā*sh*ya and was, therefore, included in the collection above mentioned. The author of the Prapanchasāravivara*n*a states that Shiva is the author of this work through his incarnation (Avatāra) the philosopher Shaṁkara. The names of other Shaṁkaras occur in Tantrik literature such as the son or Kamalākara the author of the Vāsanātattvabodhinī or Tārārahasyav*ri*ttikā, and the Shaṁkara who is a commentator upon the *Shat*chakranirūpa*n*a published as the second volume of this series. The colophon at the end of the Madras edition refers to its composer as Bhagavān Shaṁkarāchārya, a

which is only applied to the author of the Shārīraka-bhāshya who is believed to have been an incarnation of Shiva Himself. It is not stated, however, whether that colophon appears in the manuscript from which the Madras edition was prepared In the three manuscripts on which this edition is based there is no such colophon Whether, however, the work is rightly accredited is another question It is common knowledge that in the history of all religions, works are attributed to great names to gain for them an authority which their real author could not perhaps have achieved Doubtless some writings which pass under the great name of Shaṁkara are not really his I have pointed this out in connection with one of the hymns attributed to him and which I have published (1) in collaboration with my wife Ellen Avalon So again we find the Tārāpajjhaṭikā Stotra (which is given in the Tantrik compendium the Tārārahasyavṛttikā above mentioned) attributed to Shamkarāchārya though the same hymn is elsewhere in another manuscript ascribed to the Atharvanīyo Upanishad (2) In support of the accredited authorship I have been referred, in addition to the general style, and authoritative tone of the work, to the 59th verse of the 20th Paṭala where in enumerating the different Avatāras the name of Buddha is omitted Now Buddha has been recognised as one of the ten Avatāras from the days of the Purāṇas to those of Jayadeva It has, therefore, been suggested that only an author of the authority of Shamkarāchārya who in particular strongly combated the Buddhist doctrines would have presumed thus to run counter to such a recognised tradition On the other hand, in one of the smaller hymns attributed to Shaṁkarā chārya Buddha is recognised as one of the Avatāras. Further in support of the accredited authorship we have the fact that both Rāghave Bhaṭṭa in his commentary on the Shāradātilaka and Kālīcharaṇa in his *Shaṭ*chakranirūpaṇa refer to the author of the Prapanchasāra as Shrīmadāchārya by which term the great Shamkara alone is meant. I leave however others, who may think that the contents of the work itself notwithstanding its authoritative tone and general style tell against the tradition as to its authorship, the developement of their thesis.

Whoever the author may be the Tantrik character of the text admits of no doubt. It is constantly cited as an

---

1. Hymns to the Goddess, page 95

2 The name of the Upanishad is given as it appears in the manuscript

authority in other Tantrik works, notably by Rāghava Bhaṭṭa, one of the greatest of Tantrik commentators, the author of the Bhāshya on the celebrated Shāradātilaka of Lakshmaṇāchārya. It is also referred to by Kālīcharaṇa in his notes on the *Shaṭ*chakranirūpaṇa and by Vishvanātha in the *Shaṭ*chakravivṛiti and by many others. The work is not only frequently quoted, but it has been the subject of several commentaries, among others the Prapanchasārasambandhadīpikā, the Prapanchasāravivaraṇa, and the Prapanchasārasārasaṁgraha; the last two dealing chiefly with ritual and Mantra. Further than this, the philosophical doctrine relating to sound-creation, the general terminology, Devatās of worship and the ritual character of its contents from the sixth chapter to the end of the work make any further elaboration of this point unnecessary which will be obvious to any one who is conversant with the Tantras and the present text. For others I need only for example draw particular attention to the reference to the Tantrik Bhūtashuddhi rite; the detailed account in the ninth chapter of the worship of Tripurāvidyā and to Japa, Bīja, Yantra, Mudrā and so forth which, as H. H. Wilson (1) long ago pointed out, are distinguishing marks of Tantrik ritual.

Having, however, regard to the alleged authorship the question may be asked, whether the work should be described as a Tantra or Tantrik text, such as, for instance the Shāradātilaka, Shāktānandataraṁgiṇī and like works. If it be not an original Tantra then the authoritative style and form of the work would render it more akin to the Shāradā than to the Shāktānandataraṁgiṇī. Tantrasāra, and other similar works which do not profess to be anything but compendia. The Madras edition says—Bhagavat Shrī Shaṁkarāchārya-virachita; that is, "composed or compiled by Bhagavān Shaṁkarāchārya." If it be the fact that it is the original composition of Shaṁkarāchārya then unless we can regard the work as the teaching of Shiva in his Avatāra as the great philosopher it would not be a Tantra in the proper sense of the term. For such a view however there is the authority of the statement of the Prapanchasāravivaraṇa to which I have referred. Still less would the text be such a Tantra if the author was some other Shaṁkara. On the other hand, the form in which the work appears is that of a discourse of the Mahāvishṇu in answer to questionings by

(1) Essays II. 33.

Brahmā. An old and learned Orissan Pa*nd*it to whom this question was referred stated to me his opinion to be that Shaṁkara was not the author of the work but its redactor or compiler, thus occupying the same position in regard to it as the *Rishis* did to the Vaidik Shruti The question has importance because, amongst other reasons, of the fact that the Mahāsiddhasāra Tantra includes a Tantra called the Prapanchasāra amongst the group of 64 assigned to the Rathakrāntā (1) Whether the Tantra there referred to is the text before us I cannot say It may be another of the same name Thus we find in the group of Tantras mentioned by the Mahāsiddhasāra the Panchadashī All are aware that the Panchadashī is not a Tantra but a Vedāntik treatise It is possible, however, that a Tantra was also so-called just as there is one which is entitled Matsyasūkta. I have been informed, though I have not yet seen any such manuscript, that there was an ancient Tantra called Prapanchapanchaka, and it has been suggested that the text before us is a summary of that work The title is not inconsistent with such view For " sāra " may here refer either to the essence of the material world (prapancha) or to a summary of the Prapanchapanchaka though in that case the title would more properly be Prapanchapanchakasāra in the sense of the world " sāra " as used in the title of the well-known treatise of K*rishn*ānanda, the Tantrasāra.

Whatever be the authorship, the question last discussed seems to be concluded by the statement contained in the work itself. For at v. 62, Chapter 36, Mahāvi*shn*u says, "Oh Lotus-born ! in this Tantra (Tantre' smin) I have shown thee the Prapancha in its five-fold aspect" (2).

The text is a very important one and service would be rendered by its complete translation A summary of the work which deals with the worship of all the Devatās is as follows :—

---

1 see Introduction to my edition of the first part of "Principles of Tantra"

2 It must however be noted that the word Tantra is sometimes used in a wider sense, that is, in a sense in which it is not an original Tantra *e g*, the Shāradā speaks of itself as a Tantra See Introduction to my "Principle of Tantra," Vol. I

[Padmapāda says the five-fold aspects are ,—Sthūla, Sūk*sh*ma, Kāra*n*a, Sāmānya, Sāk*sh*i]

M

CHAPTER I.

At the close of the period of dissolution (Pralaya) Brahmā, Vi*shn*u and Rudra (1) who are respectively distinguished by the Gu*n*as (Gu*n*aprabhinna) Rajas, Sattva and Tamas, appeared. Wondering how it was that they came into being and the object thereof, they approached Nārāya*n*a (here the Mahāvi*shn*u) then resting in the Ocean of Nectar and began to sing His praises. Pleased thereat He displayed to Them His great and beauteous form ; the sight whereof awed and astounded them.

Brahmā then said "Oh Lord, be merciful and tell us who we are and whence we have sprung ; what is our cause and what is that which we are to do (Kriyā)".

Nārāya*n*a replied "You have been brought forth by the Eternal Imperishable (Ak*sh*ara). Your respective work is to create, to preserve and to destroy".

Brahmā then asked "What is the Eternal Imperishable ; what is Its nature ; whence has It come ?"

Nārāya*n*a replies with a discourse on the creation of the world and teaches Brahmā, Vi*shn*u, and Rudra the nature of Puru*sh*a and Prak*ri*ti (2) or Pradhāna (3) the two supreme Tattvas (4). Of the twenty-five Tattvas, Puru*sh*a and Prak*ri*ti are stated by the Mahāvi*shn*u to be eternal (Nitya) Prak*ri*ti extending over and enveloping the whole universe "including Thee Oh Brahmā and Myself Nārāya*n*a." Of Prak*ri*ti the latter says "She knows Herself. None know Her but I as Kāla only." "Kāla it is," He says, "who effects Vik*ri*ti or change in Prak*ri*ti with Her three gu*n*as, Sattva, Rajas and Tamas (5) which exist throughout the whole universe and permeate all the Vikāra*s* (6)". The Mahāvi*shn*u continues His discourse of which the following is a summary.

---

1. For they are the effect of the working of Prak*ri*ti and manifest Her gu*n*as though in different proportions according to their specific activities.

2. See note at p. 29 *post*.

3. See note at p. 29 *post*.

4 Prak*ri*ti is the invisible ultimate source as *noumenal* matter of all manifestation through whose contact with Puru*sh*a the whole universe arises.

5. With their characteristics of happiness, sorrow, and delusion and functions of revealing, inciting to activity and veiling or suppressing, respectively. Gu*n*a is that which works for another as they do for Puru*sh*a. See my Introduction to the Mahānirva*n*a Tantra under the heading "Gu*n*a." (1st Ed.).

6. Or effect or transformations of Prak*ri*ti

Prakriti by contact with the light (Jyotih) (1) is Chinmātrā (2). In the desire to create She "solidifies" or "thickens" (Vichikīrshur ghanībhūtā) and appears as Bindu (3). Through the instrumentality of Kāla the Bindu divides itself into three, *viz*, Sthūla (gross) Sūkshma (subtle) and Para (supreme) These are Bīja, Nāda (4) and Bindu (5) respectively On this self-division of the supreme Bindu there arises an inarticulate sound (Avyaktarava) (6) which is the Shabda-Brahman or Sound Brahman (7) The latter is beyond speech (Avāchya) and is understandable to Itself alone (Svasaṁvedyasvarūpa) (8) The wise know "sound" to be the Shabda-Brahman. It permeates all substance and in the animal body exists as the five "elements" (Panchabhūtātmakadeha).

From this sound originates Mahat (9) or Buddhi and from the latter Ahaṁkāra which is threefold Vaikārika,

---

1 Purusha.

2 That is, She who is in the first place Tattva (mere "thatness") quickens under the influence of Chit or consciousness which according to the Sāmkhya system She reflects , then She longs to create (Vichikīrshu) and "solidifies" (Ghanībhūtā) and appears as Bindu *See* post and notes The verse is quoted variously and reads also Chinmātra referring to the Light

3 That is the Kārana or Causal Bindu which the Brahman becomes after passing from its state in Pralaya to that called Vichikīrshā when Karma ripens As to the meaning of this, see Arthur Avalon's Introduction to "The Serpent Power "

4 Sā tattvasaṁjnā chinmātrā jyotishah sannidhestadā
Vichikīrshurghanībhūtā kvachidabhyeti bindutām
Kālena bhidyamānastu sa bindurbhavati tridhā
Sthūla-sūkshma paratvena tasya traividhyamishyate.
Sa bindur nādabījatvabhedena cha nigadyate

Ch 1 41, *et Seq*

5 That is, the Kārya or effect Bindu as Nāda is the Kriyā Bindu

Another reading, given by Kālīcharana, substitutes dvidhā for tridhā in the third line and the remaining lines also differ According to this version the division is twofold into Hang and Sah (*See* Vol II, Tantrik Texts, p 66), the combination being Hangsah

See Woodroffe's Shakti and Shākta and Garland of Letters

6 *See* as to this, Rāghavabhatta's commentary on the Shāradātilaka and Woodroffe's Shakti and Shākta

7. So also the Shāradātilaka says —

Bhidyamānāt parādvindoravyaktātmā ravo'bhavat
Shabdabrahmeti tam prāhuh

Ch 1 11, 12

8 Thus, (to illustrate the meaning of this term), whereas others may see in me a man I alone really know what a man is, and what I am One must be a thing to know what it is The existence of Prakriti is only inferrible from Her effects which exist in their cause

9 It is said that this word does not, as is generally supposed, mean "great" but is derived from Maghas which means Light (Jyotih)

Taijasika, and Bhautika (1). From Ahaṁkāra issue five Tanmātras (2) ; from which were developed the five gross elements (Mahābhūtas) (3) *viz.*, "ether," "air," "fire," "water," "earth" (4). From Ahaṁkāra through Shakti with Gu*n*a and Do*sh*a (5) urged by Kāla, sound is produced and from sound, ether (Ākāsha) ; from ether, air (Vāyu) ; from air, fire (Agni) ; from fire, water (Jala) ; and from water, earth (P*ri*thivī). The Ma*nd*ala of ether is circular and of air hexagonal (6) ; of fire triangular ; that of water resembles a crescent moon and that of earth is square. Ether contains air, and air, fire ; fire contains water, and water, earth ; and in earth is all that is moving and motionless in the universe (7). From Ahaṁkāra also issue the five organs of action (Karmendriya), namely the anus, feet, genitals, mouth and hands the functions of which are excretion, walking, procreation, speech and the power to hold ; the five organs of knowledge (Jnānendriya), *viz.*, eye, ear, nose, tongue and skin ; and the internal sense (Manas).

(From the combination of these elements the whole material world or Prapancha is produced) (8). Mūlaprak*ri*ti is Prak*ri*ti only ; but Mahat, Ahaṁkāra and the five Tanmātras, these seven are both Prak*ri*ti and Vik*ri*ti (9). The remaining sixteen Tattvas, *viz.*, the ten Indriyas, Manas, and

---

1. That is the pure, passional, and dark or elemental aspects of Ahaṁkāra in which the gu*n*as Sattva, Rajas and Tamas predominate, respectively. According to the Sāṁkhya the first produces the eleven senses, the last the Tanmātras or causes of the gross elements (bhūta). and the second produces both. According to the Shaiva school the first is said to produce Manas, the second the ten senses, and the third as above. *See* Bhāskararāya's Comm. on Lalitāsahasranāma v. 397.

2. The subtle, imperceivable (to ordinary sense), "thing in itself," of which there are five, *viz.*, Shabda (sound), Sparsha (touch), Rūpa (form and sight), Rasa (taste), Gandha (smell) : that is, sound as such, touch as such etc..

3. Perceivable by the senses in those products which are made up of them.

4. So ether (Ākāsha) arises from the Shabda-Tanmātra and its Gu*n*a is Shabda. The word "element" is here retained for default of any better term though the "ether" etc., here spoken of are not to be confounded with the elements air, fire, earth, and water, in an English sense.

5. *See* post, p. 11 *et seq.*

6. Not in the ordinary sense of a hexagon but of a figure with six points which is formed by two equilateral triangles (one reversed) superimposed.

7. That is, all things may be resolved into "earth" : the latter is sublimed into water, and water into fire and so on, until ether is reached which potentially contains them all.

8. The parentheses in English here and later on are added to the text in a form which gives continuity to the summary.

9. That is both cause and effect : they are each the effect of the preceding cause and the cause of the succeeding effect. Prak*ri*ti is Cause. "The seven" or Mahat,

ive Mahābhūtas are purely Vik*ri*ti They are called the sixteen Vikāras. The eight Prak*ri*tis are Avyakta (1), Mahat, Ahaṁkāra and the five Tanmātras the last seven being also Vik*ri*tis of Prak*ri*ti. The Kara*n*as (2) are Buddhi, Ahamkāra, Chitta and the Indriyas both Jnāna and Karma (3)

Nārāya*n*a then gives the divisions of time from the minutest, namely the Lava to the duration of Brahmā's life (or a period of 36,000 days and nights, each of 8,640,000,000 human years duration) as follows —

1 Lava = the time it takes to pierce a lotus leaf with a needle
30 Lavas = 1 Tru*t*i
30 Tru*t*is = 1 Kalā
30 Kalās = 1 Kā*sh*t*h*ā
30 Kā*sh*t*h*ās = 1 Nime*sh*a
8 Nime*sh*as = 1 Mātrā which is equal to one breath (Shvāsa)
360 Shvāsas = 1 Da*n*da or Nā*d*ikā
2 Nā*d*ikās = 1 Muhūrtta
30 Muhūrtas = 1 day and night
30 days and nights = 1 month
12 months = 1 hun an year

1 human year = 1 day and night of the Devas
360 days of the Devas = 1 celestial year
12,000 celestal years = 1 age (Four Yugas)
1,000 Yugas = 1 day of Brahmā
1,000 Yugas = 1 night of Brahmā
30 such days and nights of Brahmā = 1 month of Brahmā
12 months of Brahmā = 1 year of Brahmā
100 years of Brahmā } = the period of the life of Brahmā
The duration of Brahmā's life } = that of the outgoing breath (nishvāsa) of Kāla, (Nārāya*n*a)

The sun, moon, fire and all Devatās are in constant movement for the preservation of the world (The close of the day of Brahmā or Kalpa is followed by a night of Brahmā and this is what is called the intermediate dissolution or Pralaya of which there are as many as there are nights in the life of Brahmā At the close of Brahmā's life with the in-drawn breath of Kāla there is the great dissolution or Mahā-pralaya). "At the time of dissolution", says Nārāya*n*a, "all the universe re-enters Prak*ri*ti".

Nārāya*n*a then treats of the generation of bodies. In Prak*ri*ti when moved by Kāla, there are four kinds of bodies, namely, those which spring from the ground (Audbhida) those from moisture (Svedaja) ; those which issue from eggs (A*n*d*o*ttha) and lastly such as have their origin in the

---

Ahaṁkāra and the five Tanmātras are both cause and effect , and the "sixteen" or the eleven senses (Indriya) including Manas and the five elements (bhūtas) are effects only. Puru*sh*a is neither cause nor effect All effects exist in their causes Prak*ri*ti and Puru*sh*a have themselves no cause.

1 Mūlaprak*ri*ti or unmanifested Prak*ri*ti whom the Pancharātra Agama calls "the one Mother of the universe the Mother of the Scriptures, Sarasvatī who has no origin." Vyakta on the other hand is Mahat and the other categories for they are manifested

2 A Kara*n*a is that by which another thing is done, an instrument or agent

3. The inner agents (antah-kara*n*a) are Buddhi, Ahamkāra, Chitta and Manas which sums up in itself and presides over the ten outer agents or senses (Indriyas) of knowledge and action

uterus. Motionless things (such as trees, *etc.*), are called Audbhidas as they pierce through the ground. The Svedajas originate from the combination of the five elements. The A*nd*ajas or A*nd*otthas are produced by Shukra (semen) and Sho*n*ita (female ovum), and are formed into a ball. The Jarāyuja sprung from the uterus is the result of sexual intercourse. It is born with a body which contains the twentyfour Tattvas. Vāyu ("air") or nerve force takes the discharged semen and then mingles it with the seed of the Sho*n*ita. The seed of the female is called Māyīya and that of the male is Kārmaka. The uterine air nourishes the united seeds (Bīja) which are called Ā*n*ava and in which, in subtle forms, the twentyfour Tattvas exist. If there be a preponderance of Sho*n*ita the child becomes a female; if the proportions are even the child becomes a hermaphrodite and when Shukra predominates then the child becomes a male. The combined seeds in the course of the day by the action of air, fire and water solidify into a body the size of the mother's thumb Next day the embryo becomes a frothy body (budbudākāra). In the course of fifteen days it becomes quadrangular in shape and draws nourishment from the food taken by the mother. In time by the action of Vāyu (in the uterus) a straight long Nā*d*ī (nerve or artery) called Su*sh*umnā is produced. The mouth of the Nā*d*ī is downward (that is, in the Mūlādhāra). There is a Nā*d*ī on each side of it. That on the left is I*d*ā and that on the right is Piṁgalā. With these seven other Nā*d*īs are connected. I*d*ā, connected with the left scrotum, encircles Su*sh*umnā, passes by the right hip, goes to the heart—and thence passing by the left shoulder proceeds to the right nostril. Piṁgalā originating from the right scrotum goes in a similar way to the left nostril.

The other Dhamanīs (Nā*d*īs) above mentioned are Gāndhārī, Hastijihvā, Pu*sh*ā, Alambu*sh*ā, Yashasvinī, Shaṁkhinī and Kuhu. These are ramified all over the body. The embryo continues to increase drawing its nourishment from the food taken by the mother through a Nā*d*ī which is attached to the wall of the uterus. As it goes on increasing it receives a part (Kalā) of the Supreme Light (Paraṁ jyoti*h*) and this Kalā is consciousness (K*sh*etrajnatā). The body which is thus possessed of consciousness is compounded of the elements (Bhautika) and has qualities of its own (Sagu*n*a). In the case of the male the testicles fully exist; but in the case of the hermaphrodite only slightly. The female embryo has none.

Besides the central Nā*d*ī Su*sh*umnā there are various other Nā*d*īs with branches and sub-branches and altogether they are 350,000 in number. Vāyu (v. *post* p 11) passes through the body by means of these Shirās (Nā*d*īs). Vāyu is spread all over the body from the Mūlādhāra upwards proceeding along I*d*ā and Pimgalā towards the nostrils and thereafter stops at a distance of twelve fingers breadth therefrom. There is a constant upward and downward movement of Vāyu along the paths of the sun and the moon (1). Vāyu goes to the north by the left , to the south by the right. Different views are held about this consciousness (Chetanā) Some speak of it as the effect of Shukra and Sho*n*ita ; others as produced by the food taken by the mother. Others again say that it is the product of the Rasa (essence, juice) of the food or lymph chyle Some speak of it as the effect of Karma ; others as a manifestation (Vyāpti) of the Param Dhāma (Supreme Light). Some again say that the body and the Ātmā of the father repeatedly act and re-act the one upon the other with the result that the lustrous Supreme Light is communicated by Māruta (Vāyu) to the Shukra as it were the light from one lamp to another. Others' say that when the material body of elements (Bhautika) is born the Jīvātmā comes from somewhere and enters it (2)

Nārāya*n*a then says that the great (Mahīyasī) Prak*ri*ti is distinguished by the Gu*n*as (Gu*n*abhinnā) and is Trido*sh*ā (v. *post*). She pervades and possesses the qualities (Gu*n*a) of the five elements. The seven substances or fundamental principles (v. *post*) are Her characteristics She is Saptadhātubhinnā. She is in the Indriyas : both in the five Karmendriyas, and in the five Jnānendriyas. She is Panchabuddhiprabhāvinī. She issues from the unmanifested state when quickened by Her proximity to the Supreme Light When She is well awakened by the Supreme Light then She is Manas and of great power and is in the state of certainty-uncertainty (Samkalpavikalpak*ri*tyā). When in the act of determining with certainty (nishchinute) then She is called Buddhi or determination When She knows Herself as the knower She is Ahaṁk*ri*ti (Ahamkāra) When She withdraws into Herself (abhilīyate) She is Herself alone. When She the Great One moves to manifest Herself in Her different ways then the sound which issues upon the bursting of the Bindu becomes clearly perceptible.

1 That is, I*d*ā and Pimgalā. 2 These views are rejected by Nārāya*n*a.

CHAPTER II.

Matured in this way the embryo goes on increasing at every moment of time. It is first composed of six parts, *viz.*, head, two hands, two legs, and the middle portion. Consciousness then enters these six parts. If the three Do*sh*as *viz.*, Vāta or Vāyu, Pitta, Kapha are favourable then eyes, nose, mouth, ears, cheeks, chin, chest, belly, breasts and so forth are formed.

[At this point it is necessary to make an explanatory digression. These three terms are generally translated air, bile, and phlegm. While, however, they have this significator they, however, mean a great deal more (1). Vāyu is not atmospheric air nor is it an effete material such as gas generated during the process of digestion. Sushruta defines it as a force which sets the whole organism in motion. It is the principal factor which determines the genesis, continuance and disintegration of the living body. Its vibration takes a course as the controller of the correlative functions of the system. Taking into consideration the various functions which the living body has to perform this Vāyu is classified into Prā*n*a, Apāna, Samāna, Vyāna and Udāna which are said to correspond with the divisions of functions performed by the cerebro-spinal and sympathetic nerves of Western physiology. The Tantras abound in description of the Nā*dī*chakras (nerve plexuses) and give detailed accounts of the motor, sensory, and mixed nerves according to differences in their functions and relations.

In Chapter XV of the Sūtrasthānam of the Sushruta it is said that the imparting of motion to the body (Praspandanam), the carrying of the sensations of the respective sense organs (Udvahanam), the passing down of food to its proper receptacles (Pūra*n*am), the separation of excretions from the assimilated food matter (Viveka), and the retention and evacuation of urine, semen, etc., (Dhāra*n*am) should be ascribed to the functions of the five kinds of Vāyu which support the body.

---

1. For what follows on the medical side I am indebted and refer my reader to the Sushruta Saṁhitā, an English translation of which with a very useful introduction has been published at Calcutta by Kavirāja Kunjalāla Bhi*sh*agratna.

In short the term Vāyu not only means nerve-force but is extended to include any kind of electro-motor or molecular force (as when we speak of the Vāyu of the soil) though the term is now loosely applied to signify gas or air

The functions of the Pitta consists in metamorphosing the chyle to protoplasmic substance and is thus said to correspond to the metabolism of Western physiology It means both bile and metabolism of tissues as well as the bodily heat which is the product of the latter All metabolic processes in the organism whether constructive or destructive are called Pitta which is said to be in the products of those processes whether serum, bile, blood, albumen, *etc*, which are either essential to the substance of the body or to the proper performance of any organic function It also has five sub-divisions according to functions and locations, *viz* — Pāchaka, Ranjaka, Sādhaka, Ālochaka and Bhrājaka, or digestive heat or bile, pigment, rhythmic cardiac contractions, the Pitta of sight and in the skin The Sushruta Samhitā in the Chapter cited says that pigmentation (Ranjaka), digestion and metabolism of tissues (Pāchaka), the vitalisation and nutrition of protoplasmic cells (Oja*h*k*r*it), origination of the faculty of intellection (1) (Medhāk*r*it) (these last two coming under the common heading Sādhaka), the origination and preservation of eyesight (Ālochaka) and the germination of heat and maintenance of bodily temperature (Bhrājaka) are the functions of the five kinds of Pitta which contribute to the preservation of the body through its fiery or thermogenetic potency (Agni-karma)

Kapha or Shle*sh*mā is also of five kinds the functions of which according to Sushruta are the lubrication of the interior of the joints, contributing to the gloss of the body, to the formation of healthy granules in sores, to the size of the body; building flesh tissues; imparting a pleasant or soothing sensation to the body, increasing its strength and giving firmness to the limbs and thereby contributing to the welfare of the body by supplying it with its watery element.

---

1 The Editor of the work last cited, after stating that Sādhaka which is situated in the heart indirectly assists in the performance of cognitive functions by keeping up the rhythmic cardiac contractions, says that it was perhaps this view of the heart's construction which predisposed many ancient Indian physiologists to hold it to be the seat of cognition (Buddhisthānam)

At every moment the animal body dies. The etymological significance of the term Sharīra (body) which comes from the root Sh*ri* "to wither up" testifies to ancient knowledge of the combustion which is taking place at every moment in the human system. The internal fires would unduly feed upon its constituent principles were it not for the cooling and watery principle of Shles*h*mā which surcharging it with its own essential humidity keeps intact the integration of its component molecules. The Rasa or lymph chyle which is formed out of the ingested food prevents the internal bodily fires from preying upon the vitals by coursing freely throughout the whole organism. The Rasa thus generated undergoes a kind of purification, the purified portion being called Prasādabhūta and the excreted portion Malabhūta. Kapha or Shles*h*mā is that portion of Rasa which fills all the intercellular spaces of the body thus holding them together in a kind of cooling embrace (1) and prevents the combustion which would otherwise have been caused by organic heat.

Thus "air" is the correlative, as "fire" and "water" are the sustentative functions which, with generation, constitute the threefold activities of living matter. The lymph chyle or Rasa produced by the digested food potentially contains the elements (Dhātu) which build up the human organism through physiological metamorphosis. Vāyu, Pitta and Kapha are thus fundamental principles of the human economy or the primary subtle dynamics of organic life, when in virtue of their correlative and sustentative functions, they ensure an equipoise among the different vital and physiological processes, essential to its perfect health. But when the equilibrium is disturbed, pathological conditions arise which form the *esse* of disease and then they are said to be transfromed into Dos*h*as or morbific diathesis (2). They are denominated as Malas when observed in grosser or superficial principles of the organism producing those excretions or organic lesions which are the sphere of morbid anatomy. Thus Vāyu, Pitta and Kapha embrace both the biological and pathological principles of the organism. The same

1. The root Shlis*h* means "to embrace." Vāyu comes from the root Vā (be move) and Pitta accerding to the auther cited comes from "tap" (to burn) from which he says it should be inferred that motion, heat, and union and integration are the respective attributes of the vital Vāyu, Pitta and Kapha or Shles*h*mā, (Vol. I. P. 195)

2 Thus blood which is a fundamental substance (dhātu) of the organism may be designated a dos*h*a when owing to congestion it produces a pathological condition.

principles which sustain the organism are transformed into the dynamics of disease and the grosser excretory changes and organic lesions which form the subject of morbid anatomy and are sometimes confounded with the disease itself. It is, therefore, incorrect to translate Vāyu, Pitta and Kapha as "air", "bile" and "phlegm" except under those circumstances in which they are transfromed into Malas but they are not "air", "bile" and "phlegm" in those planes of their functions which determine the genesis, growth and continuance of the organism as well as its death, decay and disintegration. These principles thus embrace the whole sphere of organic existence (1).]

The text then continues as follows The embryo is moved by Vāyu at the time of delivery, It issues with its head downwards causing great pain to its mother. At that time its eyes and nose are (in the uterus which is itself steeped) in the filth of the mother's intestines and it repeatedly thinks of the thousands of sins committed by itself in previous births (which have caused it to be thus re-born) It is tormented by the heat of the mother's body and is smeared with her secretions Its body which is rolled up into a ball is agitated by Vāyus moving in all directions It is at this time that it longs for Liberation (Moks*h*a)

Before this period Prā*n*a and other Vāyus had lodged themselves in its body, Apāna and Prā*n*a now pull against one another. When Samāna fans the fire of digestion then Vyāna goes with the extract produced thereby (Rasa) all over the body. Udāna accompanies Prā*n*a Nāga causes belching. Kūrmaka causes movement of the eyelids (1), K*ri*karaka causes hunger; Devadatta yawning; and Dhananjaya causes various sounds (Rava) meaning apparently motions in the body and does not leave it even after death As there are ten airs, so there are ten fires in the body, Of these, seven fires are in the seven substances (Dhātus) and three in sweat (Sveda), phlegm (Kleda) and entrails (Antra). The Dhātus are skin (Tvak), blood (As*ri*k), fat (Meda), bone (2) (Asthi), flesh (Māṁsa), marrow (Majjā) and semen (Shukra). They are called Dū*sh*ya or that which is affected.

---

1 *op cit* of Kavirāja Kunjalāla Bhi*sh*agratna whose exposition I have above condensed and re-arranged

2 According to the Kāmikāgama cited by Bhāskararāya (Lalitā V 116) the first five Dhātus are derived from Devī, and the last two together with breath and vitality (Jīva) from Shiva The tenth substance is called Parāshakti.

Dos*h*a is that which affects and the Dos*h*as are Vāta, Pitta and Kapha (1). The universal spirit (Vishvātmā) is Samavāyī (2). Action shows whether it affects or is affected. Hunger and thirst, grief and ignorance, decay and death are known as the six Ūrmis and exist in Prā*n*a, Buddhi, and as characteristics of the body (Dehadharma). From semen originate marrow (Majjā), bone (Asthi) and nerve (Snāyu); from female ovum come skin (Tvak), flesh (Māṁsa) and blood (Sho*n*ita). These are the six (3) Kos*h*as of the body. In the Dhātus Rasa and so forth is matured (Pāka). With maturity Ojas is produced which is the eighth product (Dashā). [It is said in Part I of the Bhāvaprakāsha that "health and strength reside latent in the Oja*h* Dhātu as butter (Gh*ri*tam) lies latent in milk." What it is, is not certain. According to some it is albumen or glycogen. But the medical Editor of the Sushruta already cited says (Vol I., p. LIII) that the term has been used to denote that vital principle in the organism which is essential to the maintenance of a healthy combustion in its tissues and to the due performance of their normal functions and activities, no matter whether that principle is patent in the form of protoplasm, protoplasmic albumen, glycogen, or mucosin in accordance with the difference of their functions, geneses, and conditions of protoplasmic metabolism]. This Ojas according to the text seeks to attach consciousness (Ks*h*etrajnatā) to itself as oil seeks union with the lamp or the firmament the splendour of the thunderbolt. When fire is covered by a pot which has holes in it, the lustre of its flame issues through these apertures and illumines the surrounding space. In the same way the lustrous consciousness (Ks*h*etrajnatā) although covered by the body gathers knowledge through the different senses. Ether is in the ears, air in the skin, fire in the eye, water in the tongue and earth in the nostrils. This is how knowledge is acquired.

When Pitta moved by Vāyu dissolves the Dhātus and is itself dissolved, it also dissolves blood in Lasikā (4) and the

---

1. That is, they are the things which affect the Dhātus as above explained. In Āyurveda it is said that these three acting on the body in different ways produce various results.

2. This word is an adjective of samavāya, which means an intimate and inseparable connection between things such as that which exists between a thing and the material of which it is made.

3. External.

4. Described by Çharaka as the fluid which is between the skin and the flesh.

dissolved Lasikā working forward in the direction of the skin issues in the form of particles of perspiration. When Kapha is moved upward by Vāyu and Pitta then there is Praseka of the mouth and nose—that is, apparently these organs function by salivation, dribbling, running at the nose and so forth.

Here follow some verses dealing with diseases and their causes. Thus from the taking of unwholesome food discharge from the penis (Prameha), strangury (Mūtrakṛichhra), diarrhœa (Grahaṇi) and other diseases arise.

It is next stated that after food of the six different tastes is introduced into the mouth it is made palatable by Kapha. The six kinds of taste of edible things are sweet, sour, salt, bitter, hot and astringent Food first goes to the stomach (Āmāshaya) and then to the seat of bile (Pittāshaya) and through contact with it becomes pungent (Kaṭuka) Entering the intestines it is matured by the bile. The essence (Rasa) which is produced by the process of digestion assumes the form of blood and so forth and is carried through the body by Vāyu. The refuse is collected by Anila (air) This is called the excretion It passes into the small intestines (Grahaṇī) and remains there for some time when it passes out by way of the anus In a similar manner the watery part passes through the thin Nāḍīs which spread all over the body into the bladder (Vasti) Vasti is the recipient (Āshaya) of urine (Mūtra) and is bent in shape like a bow The water which passes out of it is called urine

The embryo (Jantu) covered by the caul (Jarāyu) is moved by the Vāyu into the uterine passage. It is the way of all sinful beings that they strive hard to come out of the womb. "Oh Lotus-born (Brahmā)" says Nārāyaṇa, "the ways (Vṛitti) of men are various and wonderful". It is then born and shakes with fear. It yawns and suffers from fever. It breathes heavily and cries through its terror.

The text then proceeds to deal with what is called the Bhāvas or states of sound (1). The Bhāva which first arises in the lowest Tāttvik centre, the Mūlādhāra, is called

---

1, The whole of this verse occurs in the Alamkara Kaustubha as quoted in the Shabdakalpadruma with the difference that the word Tāra is substituted fo Bhāvu

[The text epeaks of four states of sound Acording to Padmapāda the first state Parā is divisible into four parts (pada), namely, Shūnyā, Samvit, Sūkshmā and Parā—*See* page 34 of Text.]

Parā (1). In its next state it is Pashyantī (2). When it reaches the heart (H*ri*daya) and is united with Mā or Buddhi it is called Madhyamā (3). Then in the mouth and with the desire for utterence it is known as Vaikharī (4) or uttered speech. From this last arises by the action of air (Pavana). all the letters (5).

The letters are not clearly manifested because the necessary apertures have not appeared such as the throat and the like. Until these come into existence and become the seats of pronunciation the letters remain in their place of origin (Var*n*avyaktisthānasaṁstha). When the embryo reaches the stage (Bhāva) in which the thought arises, "I am knower" or "It is I who know (Jnātā'smi)" it acquires Buddhi, Ahaṁkāra and Manas Consciousness thus increases by degrees and causes the child to become attached to its mother, father and kinsmen. Drinking abundantly of the mother's milk it cries out when it desires to suck the breasts again. The sight of father, brother and uncles makes the child happy. Through this arising attachment to the world (Saṁsāra) the child forgets its actions in previous births, the agony endured in the mother's womb, and the pain caused on its delivery therefrom. When troubled it calls to its mother in half-formed words. These words are indistinct like the confused murmur of Ku*nd*alinī (6) in the Mūlādhāra (7).

The aspects of Ku*nd*alinī are various. She, in Her threefold aspect, is the imperceptible omnipresent Shakti who is Kāma (ईं), Agni (र), Nāda (ह). She is Tāra (8). Some call Her Shakti, others the Paramātmā (9).

1, In the bodily aspect (Adhyātma) the Kāra*n*abindu resides in the Mūlādhāra as the Shakti Pi*nd*a Ku*nd*alinī. Here it is in its non-differentiated condition. The Shabdabrahman remaining here is called Parā sound.

[Padmapāda says that there are seven stages of sound]

2. That is when it proceeds with slight motion (Sāmānyaspanda) from the motionless (ni*h*spanda) state as far as the navel chakra (Ma*n*ipūra) and is associated with Manas. According to some accounts the Svādhi*sh*t*h*āna is substituted for Ma*n*ipūra. Bhāskararāya Lalitā, v. 80.

3. As the former sounds possessed the nature of the Kāra*n*a and Kārya Bindus respectively, it is here in the Nāda state endowed with more definite motion (Vishes*h*aspanda). *ib.*

4. Here it is in the nature of the Bīja aspect with quite distinct motion (Spa*sht*atara). *ib.*

5. Which exist in a latent or unexpressed state in the Su*sh*umnā.

6. Known as Pi*nd*a or She in whom all energies (Shakti) are stored (Pi*nd*ita).

7. The basic plexus. *See ib.* and Author's "The Serpent Power."

8. Another name for "Oṁ," (=A+U+M)

9 For the two are the same.

Her threefold aspect is that of the three Gu*n*as, the three Do*sh*as (1), three colours (2); Trayī (3), the three Lokas (4), the three lines (Trirekhā) (5) She is Tāra because She saves (Tāra*n*a), and Shakti because She is the support (Dh*ri*ti) of all

In Her fourfold aspect She manifests as the Sūk*sh*ma Kara*n*as (6) ; Jāgrat *etc.* (7).

In Her fivefold aspect She is represented by all things which are classified by five ; such as the five groups (Vargas) of letters ; the five colours (8) and the five Vāyus. (9)

In Her sixfold aspect She is the six Ko*sh*as (10), six Ūrmis (11), and six Rasas (12) She it is who forms the divisions of the six-chambered Yantra (*Sha*d*gun*ita Yantra).

In Her sevenfold aspect She is the component parts of Tāra (13), namely, A, U, M, Bindu, Nāda, Shakti and Shānta, and the component parts of H*ri*llekhā (14) or H, R, Ī, Bindu, Nāda, Shakti and Shānta In Her sevenfold aspect—She is the regions (Lokas), Mountains (Adris), Islands (Dvīpas), Pātālas (Nether Regions), Oceans (Sindhus) (15), Planets (Grahas) (16), the Sages (Munis) (17), the Tones (Svaras) and Substances (Dhātus) (18), and all things which have a sevenfold existence

---

1 V *ante*, p 11

2 That is three colours of the three Gu*n*as—white, red, black

3 The three Vedas—*Ri*k, Yajus and Sāman

4 Bhū*h*, Bhuva*h*, Sva*h*, or the terrestial, upper and celestial worlds

5 The three lines of the Akathādi triangle, *viz* Vahni, Indu and Arka *See* Arthur Avalon's "The Serpent Power"

6 Buddhi, Ahamkāra, Manas and Chitta.

7 Jāgrat Svapna, Su*sh*upti and Turīya

8 The five elements are coloured , transparency (ether), black (air), red (fire), white (water), yellow (earth)

9 Prā*n*a, Apāna, Samāna, Udāna, Vyāna.

10. V *ante*, p 11

11. V. *ante*, p 15

12. Or tastes, V *ante*, p. 16.

13. The Mantra Ong

14 A name for the Bīja " Hrīng " As to Shakti and Shānta See p. 39, *n* 1. *post*

15 V. *post*, notes to p 36

16 That is the seven planets which give their names to the days of the week Omitting out of the nine planets Rāhu and Ketu, *viz* Ravi or Sūrya (Sun), Soma or Chandra (Moon), Mamgala (Mars), Budha (Mercury), V*ri*haspati (Jupiter), Shukra (Venus), Shani (Saturn) [Rāhu and Ketu are not recognised as planets in Astronomical works]

17. See *post*, p 36.

18 *Ib*,

In Her eightfold aspect She is the eight Prak*ri*tis (1), the eight Vasus (2), the eight points of the compass (3) and the eight Mothers (A*sht*amātara*h*) (4). The text then continues with the ten-fold aspect as manifested in the ten directions (5) and so forth ; the twelve-fold aspect as in the signs of Zodiac and the great twelve syllabled Mantra. Finally Shakti manifests in the fifty-fold form as the fifty letters of the Sanskrit alphabet.

CHAPTER III.

This Chapter deals with the letters of the Alphabet, which are of a three-fold character, lunar (Saumya), solar (Saura), and fiery (Āgneya). The vowels are lunar, the consonants (Sparsha) other than the Vyāpakas (6) are solar and the latter are fiery.

The letters A (अ) to Visarga (:) are vowels (Svara) some of which are short and others long. The short (Hrasva) vowels are, A (अ) I (इ) U (उ) *Ri* (ऋ) *Lri* (ऌ) and Bindu (°). The long (Dīrgha) vowels are Ā (आ) Ī (ई) Ū (ऊ) *Rrī* (ॠ) *Llri* (ॡ) and Visarga (:). The vowels E (ए) Ai (ऐ) O (ओ) and Au (औ) are not mentioned in the text probably because E (ए) is formed by long or short A (अ,आ) with long or short I (इ,ई) ; (ऐ) Ai by long or short A with E (ए) ; O by long or short A with long or short U ; and Au (औ) by long or short A with O. The short vowels A (अ) I (इ) U (उ) and Bindu (°) are masculine (Puṁ) : the long vowels Ā (आ) Ī (ई) and Ū (ऊ) and Visarga (:) are feminine (Strī); and the vowels *Ri* (ऋ) *Rri* (ॠ) *Lri* (ऌ) and *Llri* (ॡ) are neuter (Napuṁsaka). The text mentions the last four and the Prapanchasārasambandhadīpikā the other vowels (7).

---

1. *See ante*, p. 8.
2. Āditya, Marut, Ashvin, Indra, U*sh*as, Rudra, Vāyu and Kuvera.
3. N-S. E. & W., N-E. (Ishāna), N-W. (Vāyu), S-W. (Nairrta), S-E. (Agni),
4. *See post*, p. 35 *n*1 and p. 27.
5. *See* note (3) adding above and below.
6. That is the letters Ya (य) Ra (र) La (ल) Va (व) tālavya Sha (श), mūrdhanya *Sh*a (ष), Sa (स) Ha (ह) Lla (ळ) and K*sh*a (क्ष).
7. According to the Dīpikā these four appear (ayanasthiti) in Su*sh*umnā when Prā*n*avāyu is in that Nā*d*ī ; and by *Ri* and *Lri* there is outgoing breath (dak*shin*āyana) and by *Rri* and *Llri* ingoing breath (uttarāya*n*a).

These four exist in two states according as they are in the right or left nostril When Prāna is in the right nostril there is what is called Dakshināyana and outgoing breath, and when in the left nostril Uttarāyana and ingoing breath The five short vowels manifest (1) when Prāna is in the right, and the five long vowels when it is in the left nostril (2). Bindu and Visarga whose manifestations are dealt with later are the Sun and Moon respectively.

The Sparsha Varnas the last letter of which *viz*, Ma (म) is the Sun and the Ātmā (3), are divided into five groups (Varga) of five letters each The twenty-four letters (4) are the twenty-four Tattvas The whole twenty-five letters are therefore both solar as governed by Ma the sun and elemental (Pānchabhautika)

The Vyāpakas are divided into two groups of five letters each (5), and are Fiery (Āgneya) and Pānchabhautika. They are so called because in union with the vowels (Svara) they emanate from "moon" (Shashī), "sun" (Ina) and "fire" (Agni).

From the letters of the alphabet there arise thirty-eight Kalās (6) , Sixteen lunar (Saumya) Kalās come from the vowels ; twelve solar (Saura) Kalās come from the twenty-four conjoined Sparshas ; and ten fiery (Vahnija) Kalās from the Vyāpakas. From these Kalās the Sādhaka attains his

---

1 In other words Prāna is in the south (right) with the utterance of the five short vowels

2 *See* Dīpikā , which also says that the short vowels are bhautika (elemental) and the long ones are of the nature of the five Kalās,—Nivritti, Pratishthā, Vidyā, Shānti and Shāntyatītā *See* also Shāradā Tilaka Chapter 1 Pingalāyām sthitā hrasvā idāyām samgatāh pare *Ib* , Chapter 2.

3 For Ma is Bindu and the Sun or Ātmā among the letters The Dīpikā says that by the Ātmā is meant all the animate world as a whole (jīva samashti) and the Supreme Spirit dwelling therein (tadantaryāmi) Shruti says 'the Sun is the Soul of the universe" (Sūrya ātmā jagatastasthushashcha)

4. That is the Sparsha Varnas other than Ma

5 That is Ya (य) Ra (र) La (ल) Va (व) and Sha (श) , and Sha (ष) Sa (स) Ha (ह) Lla (ळ) Ksha (क्ष)

6. Kalā means "part" , according to the Commentary on the Hathayogapradīpikā (Ch IV, v. I) Kalā is a part of Nāda (Kalā nādaikadeshah) The Kalās are the various parts into which the Prakritic substance is considered as being divided In every creation of the world it is said that Mūlaprakriti assumes the different gradations of Amsharūpini, Kalārūpini and Kalāmsharūpinī or manifests Herself in portions, (such as Durgā, Lakshmī, Sarasvatī), in parts (such as Pushti, Tushti and other secondary Devīs) and portions of parts and further sub-divisions such as all women-kind who are all venerable as manifestations of the Mahāprakriti See H H Wilson's Essays on the Religion of the Hindus, pp 245, 246, Vol. I Here the connection between the various (letters) and the Kalās is shown and these Kalās are unfolding qualities of their cause

desired aim. From the letters of the Tāra (1) originate the all pervading fifty Kalās which can be divided according to the five elements (Bhūtas). From these (2) originate the Shaktis and Mātr*i*s (3) and Mūrtis of Vis*h*n*u* and Rudra respectively; as also the herbs and vegetable substances (Os*h*adhi) (4).

The lunar Kalās arising from the vowels and which grant the fulfilment of desires (Kāmadāyinī) are Amr*i*tā, Mānadā, Pus*h*ā, Tus*h*t*i, Pus*h*t*i, Rati, Dhr*i*ti, Shashinī, Chandrikā, Kānti, Jyotsnā, Shrī, Prīti, Aṁgadā, Pūr*n*ā, Pūr*n*āmr*i*tā.

The twelve solar Kalās which give wealth (Vasudā) connected with the letters commencing with Ka bha (कभ) and ending with *Th*a-*d*a (ठड) (5) are Tapanī, Tāpanī, Dhūmrā, Marīchi, Jvālinī, Ruchi, Sus*h*umnā, Bhogadā, Vishvā, Bodhanī, Dhāri*n*ī Ks*h*amā.

The ten Kalās issuing from "fire" which are connected with the Vyāpakas and which grant Dharma (Dharmapradā) are Dhūmrā, Archi*h*, Us*h*mā, Jvalinī, Jvālinī, Visphuliṁginī, Sushrī, Surūpā, Kapilā, Havyakavyavahā. These make 38 Kalās for the fifty letters.

The text then proceeds to deal with Kalās of the Pra*n*ava. The ten Kalās which arise from Akāra (अ) (6) (Akāraprabhavā) which are Brahmā-born (Brahmajātā) and creative are *Sr*i*sht*i *R*iddhi, Smr*i*ti, Medhā, Kānti, Laks*h*mī, Dhr*i*ti, Sthirā, Sthiti, Siddhi.

The ten Kalās arising from Ukāra (उ) (Ukārotthā) which are Vis*h*n*u-born (Vis*h*n*u-jātā) and preservative are Jarā, Pālinī, Shānti, Aishvarī, Rati, Kāmikā, Varadā, Hlādinī, Prīti, Dīrghā.

The ten Kalās issuing from Makāra (म) are Rudra-born (Rudrajātā) and destructive and are Tīks*h*n*ā, Raudrī, Bhayā, Nidrā, Tandrā, Ks*h*ut, Krodhinī, Kriyā, Utkārī, Mr*i*tyu.

---

1. Oṁkāra from which all the letters have originated.

These Kalās of Tāra according to the Dīpikā manifest in the workings of Prakr*i*ti (Sarvagā*h* prakr*i*tikāryavyāpinya*h*).

2. There are variant readings, *viz.*, tebhya*h* and tābhya*h* ; if the first then the letters are meant and if the second the Kalās.

3. The Shaktis and Mothers of the various manifestations of Vis*h*n*u* and Rudra ; the Shaktis of the latter being called Mātr*i*s.

4. V. *post.*

5. That is the first and last letter other than Ma, the second and last but one and so on are taken together, there being in all 24 letters. Thus :—Ka-Bha कभ) ; Kha-Ba (खब) ; Ga-Pha (गफ) ; Gha-pa घप) ; Nga-na (ङन) ' Cha-Dha (चध) ; Chha-Da (छद) ; Ja-Tha (जथ); Jha-Ta (झत) ; Nya-*na* : (ञण) ; *Ta-Dha* (टढ) ; *Tha-Da* (ठड).

6. Which is in Oṁkāra which represent Brahmā just as Ukāra, and Makāra dealt with *post* stand for Vis*h*n*u* and Rudra.

Bindu has four Kalās, *viz*, Pītā, Shvetā, Aru*n*ā and Asitā

The sixteen Kalās issuing from Nāda are Niv*ri*tti, Prati*shth*ā, Vidyā, Shānti, Indhikā, Dīpikā, Rechikā, Mochikā, Parā, Sūk*sh*mā, Sūk*sh*māmr*i*tā, Jnānām*ri*tā, Āpyāyinī, Vyāpinī, Vyomarūpā, Anantā These make 50 in all

The text then proceeds to deal with the Vi*shn*u-mūrtis and Shaktis which have Vai*shn*ava names and the Rudra-mūrtis and Māt*ri*s with Shaiva names The Vai*shn*ava forms (Mūrtis) of the Vyanjana Var*n*as (1) are thirty five in number, *viz*, Chakrī, Gadī, Shārmgī, Kha*d*gī, Shamkhī, Halī, Mu*sh*alī, Shūlī, Pāshī, Amkushī, Mukunda, Nandaja, Nandī, Nara, Narakajit, Hari, K*ri*shna, Satya, Sātvata, Shauri, Shūra, Janārdana, Bhūdhara, Vishvamūrti, Vaiku*nth*a, Puru*sh*ottama, Balī, Balānuja, Bāla, V*ri*s*h*aghna, V*ri*s*h*a, Hamsa, Varāha, Vimala and N*ri*simha

The Vai*shn*ava Shaktis (2) of the consonants are Jayā, Durgā, Prabhā, Satyā, Cha*nd*ā, Vā*n*ī, Vilāsinī, Virajā, Vijayā, Vishvā, Vinadā, Sūtadā, Sm*ri*ti, *Ri*ddhi, Sam*ri*ddhi, Shuddhi, Bhukti, Mukti, Mati, K*sh*amā, Ramā, Umā, Kledinī, Klinnā, Vasudā, Vasudhā, Parā, Parāparāya*n*ā, Sūk*sh*mā, Sandhyā, Prajnā, Prabhā, Nishā, Amoghā and Vidyutā

The Vai*shn*ava-mūrtis of the vowels are Keshava, Nārāya*n*a, Mādhava, Govinda, Vi*shn*u, Madhusūdana, Trivikrama, Vāmana, Shrīdhara, H*ri*s*h*īkesha, Padmanābha, Dāmodara. Vāsudeva, Saṁkar*sh*a*n*a, Pradyumna, Aniruddha, 16 in all The Vai*shn*ava Shaktis of the vowels are Kīrti, Kānti, Tu*sh*t*i*, Pu*sh*t*i*, Dh*ri*ti, K*sh*ānti, Kriyā, Dayā, Medhā, Har*sh*ā, Shraddhā, Lajjā, Lak*sh*mī, Sarasvatī, Prīti, Rati, 16 in all

The Rudra-mūrtis of the vowels are Shrīka*nth*a, Ananta, Sūk*sh*ma, Trimūrti, Amareshvara, Arghīsha, Bhāvabhūti, Tithi, Sthā*n*u, Hara, Jhi*nt*īsha, Bhautika, Sadyojāta, Anugraheshvara, Akrūra, Mahāsena, sixteen in all

The Rudra-mūrtis, of the consonants are Krodhīsha Cha*nd*esha, Panchāntaka, Shivottama, Ekarudra, Kūrma, Ekanetra, Chaturānana, Ajesha, Sharva, Someshvara, Lāṁgalī, Dāruka, Ardhanārīshvara, Umākānta, Ā*sh*ā*dh*ī, Da*nd*ī, Adri, Mīna, Me*sh*a, Lohita, Shikhī, Chhagala*nd*a, Dvira*nd*a, Mahākāla, Kapālī, Bhujaṁgesha, Pi*n*ākī, Kha*d*gīsha, Vaka, Shveta, Bh*ri*gu, Nakulī, Shiva, Sambartaka ; 35 in all.

---

1 That is the letters other than the vowels the consonants both Sparsha and Vyāpaka

The Rudramāt*ri*s of the vowels are Pūr*n*odarī, Virajā, Shālmalī, Lolāks*h*ī, Vartulāks*h*ī, Dīrghagho*n*ā Sudīrghamukhī, Gomukhī, Dīrghajihvikā, Ku*nd*odarī, Ūrdhvakeshı, Vik*ri*tamukhī. Jvālāmukhī, Ulkāmukhī, Shrīmukhī, Vidyāmukhī, or 16 in all.

The Rudra-māt*ri*s of the consonants are Mahākālī, Sarasvatī, Sarvasiddhi, Gaurī, Trailokyavidyā, Mantrātmashaktī, Bhūtamātā, Lambodarī, Drāvi*n*ī, Nāgarī, Vaikharī, Manjarī, Rūpi*n*ī, Vīri*n*ī, Ko*t*arī, Pūtanā, Bhadrakālī, Yoginī, Shaṁkhinī, Garjinī, Kālarātri, Kurdinī, Kapardinī, Mahāvajrā, Jayā, Sumukeshvarī, Revatī, Mādhavī, Vāru*n*ī, Vāyavī, Raks*h*opadhāri*n*ī, Sahajā, Laks*h*mī, Vyāpinī, Māyā ; 35 in all.

The text here says that three kinds of Nyāsa (1) [with the Kalās and Mūrtis named] have been described as above.

Then follows the names of the fifty Os*h*adhis (herbs) such as Chandana (sandal), Kuchandana (red sandal), Aguru (fragrant aloe), Karpūra (camphor) and so forth.

The letters are expelled through the Sus*h*umnā channel by air through the mouth by means of the throat and other organs (2). Utterance is of three kinds Udātta, Anudātta, and Svarita (3). also classed as Hrasva, Dīrgha and Pluta according to Mātrā

CHAPTER IV.

This Chapter deals with the Bīja Hrīṁ (which is commonly known as the Māyā Bīja). This Bīja is also called Nāda, Prā*n*a, Jīva, Ghos*h*a, H*ri*llekhā, *etc.* It is composed of the letters Ha (ह) (4), Ra (र), Ī (ई) (5) and Bindu (°) (6).

---

1. The Kalās are (*a*) the 38 (*b*) the 50 in Oṁkāra named and the Mūrtis (*c*) the Vais*hn*avamūrtis and Shaktis and the Rudramūrtis and Mātris.

2. Ka*nth*ādisthānagha*tt*itā*h* ; throat (Ka*nth*a), chest (Uras) head (Shiras) root of the tongue (Jıhvāmūla), teeth (Danta), nose (Nāsıkā), lips (*Oshtha*), and palate (Tālu).

3. The Dīpikā cites authority to show that the first kind burns up sins (dahati pāpāni) ; the second grants moks*h*a (moks*h*apradāyaka) and the last gives pleasure to the mind (āpyāyana). *See* Shāradā tilaka ch. I. 66 and ch. II. 5 and notes thereunder.

4. The Prapanchasārasambandhadīpikā referred to *post* as the Dīpıkā says the Ha ıs K*ri*takr*i*tya, *i.e.*, all pervadıng.

5. Kāryakāra*n*avāchimāyā according to the Dīpikā, "Māyā manifesting instrument and effect."

6. Satataṁ ; or "the over existing one" according to the Dīpıkā, Bhāskā-

Hakāra Bīja is Prā*n*ātmaka because it con notes the Paramātmā in conjunction with Māyā which is implied by the word Prā*n*a (1)

From Hakāra originate the vowels A (अ) to Ū (ऊ) and the six Ūrmis (2). The Mahāvi*shn*u adds "From Hakāra have you (that is, Brahmā, Hari or Vi*shn*u, Īshvara or Shiva) originated and it exists in all animate beings enveloping and permeating the Brahmā*nd*a (universe) with all that is moving and motionless therein " From Repha or Rakāra (र) originate the letters *Ri* (ऋ), *Rrī* (ॠ), *Lri* (ऌ), *Lrī* (ॡ) and the four Gu*n*as (3) From Īkāra (ई come the remaining six vowels including Bindu and Visarga and its Gu*n*as are the four Kara*n*as (4), Saṁghāta (5) and Chetanā (6)

From the vowels the consonants from Ka to K*sh*a (क – क्ष) originated

The Mahāvi*shn*u proceeds to establish the identity of the Devatā of this Bīja (that is, Bhubaneshvarī) (7) with Ku*nd*alī and Haṁsa*h* and then to the realization of the Mahāvākya "So' ham" (सोऽहम्) (8). He then says that if Sa (स) and Ha (ह) of "So' ham" be eliminated we then get Om (ओं) or the Pra*n*ava If the latter be disjoined into its compoment parts then from its end (म) we get the elements beginning with Kha (ether) , from its middle (उ) the sun and other lustrous substances , and from the first part (अ) all sounds This Shakti (Ku*nd*alī or Bhuvanesvarī) is the Pārameshvarī Shakti and produces all sounds and their meanings and therefore comprises all the 24 Tattvas. She is Savitā or the

---

rarāya citing the Mahāsvachchhanda Tantra says (Comm Lalitā v. 70) that there are eight notes (var*n*a) above the Bindu which in the order given are more and more subtle, *viz* , Bodhinī, Nāda Nādānta, Mahānāda, Vyāpikā Shakti, Ānjī, Samanī, Unmanī

1 So the Devī is addressed in the Lalitā as Hrīmkārī where the Commontator *loc cit* says (citing the Svatantra Tantra) "She it is who does creation, preservation and destruction."

2 Hunger, thirst, sorrow, ignorance (moha) decay and death

3 Touch (sparsha), Form or Sight (rūpa), Taste (rasa) and Smell (gandha)

4 Manas, Buddhi, Ahamkāra and Chitta

5 This is according to the Dīpikā—Deha or body

6 Kāryārtha kāra*n*a-samūha-gata chidābhāsa, that is, apparently the Chit-quickening Prak*ri*ti to be the cause of all functioning

7. Ruler of the fourteen worlds (Bhuvanas) The Deity indicated by the Mantra Hrīm *See* as to other meanings Bhāskararāya's Comm Lalitā v 69 citing Tripurā siddhānta and the Gha*t*ārgalayantra Chapter in the Dak*sh*i*n*āmūrti Samhitā

8 In this connection reference may be made to pp 66, 78 and 102 of vol. II of this series of Tantrik Texts

Creatrix of the world (Jagatprasavakāri*n*ī). She is Gāyatrī since it is She who saves (Trā*n*ana) the singer (Gāyaka). As the embodiment of the seven groups of letters (1), She is the seven planets. The Sun is the Lord of the vowels and Maṁgala, Shukra, Budha, V*ri*haspati, Shani (2) and the Moon are the Lords of the Ka-varga (क), Cha-varga (च), Ta-varga (ट), Ta-varga (त) Pa-varga (प) and Ya-varga (य), respectively.

As all the other letters originate from the vowels so the six planets (Grahas) originate from the Sun (Savit*ri*). As the six Vargas disappear in the vowels so the six components of Hrīṁ (3) and the six chambered Yantra disappear in Bhuvaneshvarī. She is the eternal, all-pervading Shakti who shines by Her own effulgence in the Sun (4).

From Her have originated the signs of the Zodiac. The Mahāvi*shn*u then proceeds to show how from the different letters the different signs of the Zodiac have originated. In the same way He deals with the 27 Nak*sh*atras (5) or Lunar Zodiac, Ashvinī and others.

He concludes by saying that to know Her is to be freed from all the bonds of Karma (Karmabandha) and to attain the supreme state of Vi*shn*u (Vi*shn*o*h* paraṁ padaṁ prayāti).

CHAPTERS V & VI.

Henceforward the work deals largely with ritual which can only be described in an abbreviated form. These two Chapters deal with the subject of initiation (Dīk*sh*ā). It is so called because it produces a divine state of mind and body (Divyabhāva) and destroys (K*shin*uyāt) all evils (Duritāni). Mantra is so called because it gives understanding of the Tattva and saves (Trāyate) from fear.

1. The vowels and the vargas commencing with Ka-varga, v. *post.*
2. That is, Mars, Venus, Mercury, Jupiter, Saturn.
3. That is, Ha, Ra, Māyā (Ī), Nāda, Bindu and Shakti.
4. The Dīpikā says that here Her identity with Bharga is pointed out.
5. The system of the Nak*sh*atras or Asterisms was originally based upon the Sidereal revolution of the moon in about 27 days according to which a lunar zodiac of 27 asterisms near the ecliptic was made, so that in each night of the Sidereal month the moon entered a different asterism. Time was thus marked by defining the position of the moon without regard to its phases. *See* Dr. Barnett's Antiquities of India, p. 191, where the 27 Nak*sh*atras are fully given.

Then follows detailed rules regarding the selection of proper time and place for initiation, worship of the Vāstu Purusha (1), sacrifice (Bali), offerings and so forth. The conclusion is that Guru, Devatā and Mantra should be realised as being one and the same (Aikyam).

CHAPTER VII.

This portion of the work deals with rules relating to the Sādhanā of the Devī of Speech and the Japa of Her Mantra (2). Japa is preceded by Mātṛkānyāsa (2) The *Rishi* of this Mātṛkāmantra (3) is Brahmā The metre (Chhandah) is Gāyatrī. Sarasvatī is the Devatā and Her six limbs are the letters of the alphabet

With the words, "I bow to Her the Bhāratī" (4) follows a Dhyāna or description of the Goddess (Devī) as She, in her gross (sthūla) form, is to be meditated on. She is seated on a lotus, three-eyed and of a transparent brilliancy She is white as the moon and the jasmine flowers The fifty different letters make Her face, hands, feet, belly and breasts which with Her buttocks are very large On Her head are coils of hair and the crescent moon She holds in Her right upper hand a rosary of Rudraksha beads (5) and with Her lower right hand makes Chintā-mudrā (6) In the left upper hand She holds a jar (of nectar) and in the lower left hand a book (7).

The nine Shaktis of Bhāratī are Medhā (understanding), Prajnā (wisdom), Prabhā (radiance), Vidyā (learning), Dhī (intelligence), Dhṛti (constancy or steadiness), Smṛti (memory), Buddhi (power of conception), Vidyeshvarī (sovereignty of all learning)

The Sādhaka with revernt devotion should worship Bhāratī, Her Shaktis and Āvaraṇa Devatās (8) with fine perfume and flowers, incense and food

---

1 The Genius of the ground where the Dīkshā takes place

2 See Introduction to my book "The Serpent Power"

3 That is, the letters A to Ksha with the Bindu superimposed.

4 The Dīpikā says that the word Bhāratī here indicates that She is subtle and Nādātmaka (in the nature of Nāda) and the word "Her" (tām) indicates that She is the Parachidātmikā Bhuvaneshvarī

5 Seeds of the Eleocarpus ganitrus with which Japa is done

6 A name for the jnāna-mudrā or manual gesture so called

7 Cf. verse II of Hymn to Bhuvaneshvarī in Arthur and Ellen Avalon's "Hymns to the Goddess" at P. 35. 8. That is, attendant Devatās

The eight Mothers are Brahmā*n*ī, Māheshī, Kaumārī, Vai*shn*avī, Vārāhī, Indrā*n*ī, Chāmu*nd*ā, Mahālak*sh*mī.

CHAPTER VIII.

The first part deals with Prā*n*āgni Homa. It commences by directing the Sādhaka as to his posture and then to meditate on the Mūlādhāra (1) in the middle of which is the "essence of Shakti" (Shaktisattva) that is Ku*nd*alinī and is surrounded by Māyā Bījas (2). Inside the Mūlādhāra is a triangle and five Ku*nd*as (fire pits) in which are the five fires Āvasathaja, Sabhya, Āhavanīya, Anvāhārya and Gārhapatya. In these five Ku*nd*as the letters are mentally offered in Homa. The Vyanjanas are divided into 7 groups and the vowels into 2 groups of eight each. Each of these groups is called after one of the nine gems (Ratna) and directions are given as to which letters should be cast into which Ku*nd*a. By these offerings the Sādhaka realises his subtle body. Details are then given of the ritual of this Homa in which mental offerings of the senses (Indriyas) and so forth are made.

The second portion after the 26th verse deals with the worship of Sarasvatī ; Her Nyāsa, Pūjā, Japa, Homa and so forth. A Hymn to Sarasvatī is given in vv. 47-60.

CHAPTER IX.

Deals with the worship of the Devī Tripurā. She is called Tripurā, because, She is the Creatrix of the three Mūrtis (3) ; and is in the three Vedas ; She too on the dissolution of the three worlds fills all space ; and existed before the Three (4) were. Her Bījas are Aiṁ and Klīṁ (5).

1. The Chakra in the basic plexus. *See* my book "The Serpent Power" a translation of the *Shat*chakra-nirūpa*n*a published in the second volume of this series.

2. That is "Hrīṁ" v. *ante.*

3. So according to the Kālikā Purā*n*a, She is so-called because through the operation of Pradhāna Her body became threefold as Brahmā, Vi*shn*u, Rudra. She is also threefold because the Ma*nd*ala is triangular ; the Mantra has three syllables ; there are three states (avasthā) and so forth. Some other meanings are given in the commentary to v .178 of the Lalitā where She is addressed as Tripurāmbikā. Similarly in the *Sho*d*a*-shīstotra, She is addressed as Tripurādhivāsinī and Tristhā or "residing in the three" that is, the threefold worlds, body, states of consciousness and so forth.

4. That is, existed before the three Devas of the Trimūrti.

5. The Vāgbhava and Kāma Bījas. She has other Bījas also.

The Dhyāna is given at v 8 The Sādhaka is directed to worship the Pī*th*a, the Shaktis Vāmā and others and to draw the Navayoni-chakra and to then place a Kalasha (jar) on the Chakra and invoke the Devī therein. The Chakra is then described The Shaktis and Māt*ri*kās and Bhairavas who are to be worshipped are named.

In vv. 23, 24, a description is given of a worship which has the effect of producing such amorous passion in the celestial female Spirits and Genii, Suras, Asuras, Siddhas, Yak*sh*as, Vidyādharas, Gandharvas, Bhujaṁgas (1) and Chāra*n*as (2) that they come to the Sādhaka "with gazelle-like eyes, breathing heavily, their bodies quivering with, and moist with the pearly sweat of, passion , and throwing away their ornaments and letting their clothes fall from about them, bow themselves before him and offer to do his will".

CHAPTER X

Is concerned with the worship of Mūlaprak*ri*ti, Her Mantra, Homa, Abhi*sh*eka, Japa and Archana (3) For the purpose of worship She is materialised as Ambikā according to the directions of a Dhyāna which is given. She is there described as holding Pāsha (noose), Aṁkusha (goad) (4), I*sh*ta (making the Varamudrā), Abhaya (making the Mudrā of that name) (5). An explanation is given of these four.

The rest of the Chapter is concerned with the ritual.

CHAPTER XI

Continues the same subject, and gives a description of Her Yantra (6), Gāyatrī, 16 Shaktis (7), 32 Shaktis (8), and 64 Shaktis (9) which are named.

1. That Nāgas or Serpent divinities
2. The Siddhas and names following are various classes of Devayoni
3. *See* these described in my "Shakti and Shākta" and "Garland of Letters".
4. *See* Arthur and Ellen Avalon's "Hymns to the Goddess.
5. The gestures of granting boons and dispelling fear
6. Diagram used in worship   7 Vv 11, 12.
8. Vv 12-16, including Sinībālī, Kālarātri, Mahārātri, Kapālinī, Mahi*sh*amardinī, Indrā*n*ī, Rudrā*n*ī.
9. Vv. 16-24, including Prak*ri*ti, Vik*ri*ti, S*ri*sh*t*i, Sthiti, Samh*ri*ti, Svāhā, Svadhā, Gāyatrī, Sāvitrī, Vimalā, Bahurūpā, Satī, Bahushishnā, Madanāturā Ak*sh*obhyā, Satyavādinī.

Some further details regarding Her worship are set forth and then in verses 49-68 the following fine Hymn to Prak*ri*ti is given.

HYMN TO PRAK*RI*TI (1)

I

Be gracious to me, Oh Pradhānā (2)
Who art Prak*ri*ti (3) in the form of the elemental world (4)
Life (5) of all that lives,
With folded hands I make obeisance to Thee Our Lady (6)
Whose very nature and will it is to do (7)
That which we cannot understand (8).

2

A hymn is composed of sentences
And these of words with their terminations (9),

---

1. The primordial Shakti ; *see* note 3 below.

2. Pra+dhā+ana*t*=pradhatte sarvam ātmani or that which contains all things in itself ; the source and receptacle of all matter and form.

3. Pra+k*ri*ti, that is, She by whom all actions, that is, creation (s*rish*t*i*) maintenance (sthiti) and destruction (laya) are done. Prak*ri*yate kāryādikam anayā. Pradhāna and Prak*ri*ti are one and the same under different aspects. Prak*ri*ti also means before (Pra) creation (k*ri*ti), k*ri*te*h* prārambho yasyā*h*-She from whom creation begins. The first is the one as the container of the material which goes to the making of the world of form and Prak*ri*ti is the One in its active aspect moulding into form the materia prima (to use an analogous though not altogether accurate term) of which as Pradhāna, It is the container.

4. Prapancha, that is, the Universe as composed of the five gross "elements" (mahābhūta) or ether (ākāsha), air (vāyu), fire (tejas), water (ap), earth (p*ri*thivī).

5. Prā*n*a which manifests in the breath of breathing things (prā*n*i).

6. Prabho ; the meaning of which is "one who can confer favours and show disfavour" (nigrahānugrahasamarthā).

7. It is Her very nature (prak*ri*ti) to be and to do, what She is and does. She cannot be otherwise and be Herself. She acts, and to do so is Her will and Her will is what She is.

8. The action of Prak*ri*ti is apratarkya, beyond all human discussion and conception, known only to Prak*ri*ti-Puru*sh*a and not to ourselves, who are but transformations (vik*ri*ti) and but limited manifestations of the immanent yet transcendent Cause.

9. In Sanskrit the root is not considered a word. It becomes only a word (padam) when the case or verbal termination is added. Thus bhū the root of the verb "to be" is not a pada but, bhavati, the third person singular present tense is such ; Rāma is not a pada, but Rāma*h*, Rāmaṁ, Rāme*n*a, *etc.*, are padas.

Words again consist of letters
And Thou Thyself, Oh Supreme Queen, art the letter (1),
Thus art Thou both the Hymn and those who hymn Thee (2).

3

Even Aja (3) Adhoks*h*aja (4) and Trīks*h*a*n*a (5),
Know not Thy Supreme form which is Māyā (6),
But pray to Thee in Thy gross form as Ruler (7),
Therefore so must I pray to Thee (8).

4

Salutation to Thee our Lady supreme over all (9),
Who art Bindu (10),
Obeisance to Thee the Paratattva (11),

---

1 Aks*h*ara or lettered sound is the gross manifestation of subtle sound or dhvani. Dhvani is Devī as Kulaku*nd*alinī Mantra is therefore Devatā not only in its collective form, but in each of the letters which compose it Aks*h*ara also means 'imperishable'

2 *Lit* "the Devī praises Herself with letters which are Herself because the power of speech is Herself" The Hymnist and the Hymn are but manifestation of the Supreme whom they invoke. The Jīva worships its inner ground or Paramātmā

3 Aja "the unborn one" is an epithet applicable to Brahmā, Vis*h*nu and Rudra but is generally and here used as a title of Brahmā the creative aspect of the trinity (trimūrti).

4 Adhoks*h*aja , which means "He from whom there is no fall (rebirth) when once attained" , or "He who is beyond the perception of the senses" (aks*h*a= indriya) , Vāchaspatya Dict It here means Vis*h*nu

5 Trīks*h*a*n*a or "three-eyed" a term generally applied to Shiva who bears in His forehead the third eye of wisdom (jnāna chaks*h*u*h*)

6 That by which the Brahman as Avyakta creating the Universe is able to make Itself appear to be different from what It really is

7 Īshi tām She is the ineffable Lord (Īshvarī) ruling the Universe Her creation. This ruling aspect which involves relation is Her gross aspect.

8 That is, if even these three great Devas can only worship the gross aspect, of greater necessity it is that the hymnist should do so. 9 Samasteshi.

10 From the Sachchidānanda Parameshvara with Prak*r*iti issued Shakti from Shakti came Nāda and from Nāda was born Bindu (Shāradātilaka, Ch 1) This Bindu again has two aspects the Bindu or Purus*h*a aspect or "Ham" manifesting in breathing creatures (Prā*n*ī) as expiration and the visarga or Prak*r*iti aspect or "Sa*h*" manifesting as inspiration ; the current of the life wave being called Hang cha sa*h* or the motion of Ha and Sa. *See* my book "The Serpent Power"

11. *Lit*. the supreme Tattva or prak*r*iti In this edition the alternative reading "Ravatvena" has been preferred. As such the meaning is She is the Rava or sound which arises on the bursting of the Bindu. *See ante* p. 6.

Who art Pradhānā (1) and Mahattva (2),
Salutation to Thee Who art in the form of Ahaṁkāra (3).

5

Obeisance to Thee in the form of sound and ether,
Salutation to Thee in the form of touch and air,
Obeisance to Thee in the form of sight and fire,
Salutation to Thee in the form of taste and water,
Obeisance to Thee in the form of earth with its quality of smell (4).

6

Salutation to Thee in the form of the ear, skin, eyes, tongue, and nose (5),
And in the form of mouth, speech, arms, legs, organs of excretion and generation (6),
Salutation to Thee, Manas, Buddhi, Ahaṁkāra and Chitta (7),
Obeisance to Thee Who art in the form of the whole Universe:

---

1. *See* v. 1 note 2, p. 29.

2. Mahattva (Mahat-tattva) is that state of the vik*ri*ti of mūlaprak*ri*ti which when individualised is called Buddhi. The latter is one of the fourfold aspects of the anta*h*kara*n*a or mental organ, *viz.*, manas (lower mind or sensorium), buddhi (higher mind the function of which is determination ; nishchayakāri*n*ī), ahaṁkāra (egoity, self-consciousness) and chitta (v. post, v. 6, n. 7).

3. *See* last note. The ahaṁkāra here referred to is however to be distinguished from that mentioned in verse 6. It is ahaṁkāra thought of as before its divisions into Taijasa, Vaikārika, and Bhautika.

4. Ether, air, fire, water, earth are the five gross elements (mahābhūta). They each have certain qualities or gu*n*a. These are sound, touch, sight (by and of light) taste and smell. Mahābhūta is the container or supporter (ādhāra) and that which is called its gu*n*a is the supported or contained (ādheya). It is through its gu*n*a that the mahābhūta is perceived by the senses (indriya). Thus, sound is that by which the invisible ākāsha is known. The Mahābhūta and its gu*n*a represent the objective and subjective aspects. As the world is the creation of mind, the shabda, sparsha, rūpa, rasa and gandha (sound, touch, sight, taste, smell) tanmātras are the cause of the mahābhūtas the former themselves deriving from the tāmasa ahaṁkāra.

5. The organs of sense (indriya) are of two kinds *viz.*, Jnānendriyas or organs of sensation through which knowledge of the external world is obtained, *viz*, those mentioned in this line and Karmendriyas or organs of action by which that knowledge is applied, namely, those mentioned in the second line.

6. *See* last note.

7. *See* n. 2. These four are vik*ri*tis of the Devī.

Chittam is that by which one knows (Chetati anena iti chittam). According to the Vedānta it is the faculty of the mental organ (anta*h*kara*n*a) which contemplates and investigates into the subject-matter of thought—anusandhānātmikā anta*h*kara*n*a- v*ri*tti*h* iti vedānta*h*.

Who pervadest all
And yet art formless (1).

7

Thou art the Antarātmā (2),
Who by the Sun (3) upholdest all living creatures,
And Who by the Moon ever nourishes them
Again assuming the appearance of Fire the carrier of oblations (4) Thou burnest
Oh Mahādevī, verily do these three lights (5) and fires issue from Thee.

8

Assuming the form of Brahmā with active quality (6)
The four-headed one, seated on a shining white swan,
Thou dost create the world
Of which thou becomest the Mother
Who is there indeed, Oh Supreme Ruler (7),
Who can imagine Thy supreme state (8) ?

9

Adorned with crown,
Resplendent with conch and discus (9)

---

1 The forms of the Mother of the Universe are threefold. There is first the supreme (para) form of which, as the Vishnuyāmala says, "none know" (see Ch III, Shāktānanda Taramginī), next Her subtle form as mantra or sound , and thirdly Her gross form in the visible universe and in those embodied aspects or spiritual avatāras in which She presents Herself, for the benefit of the sādhaka who can only worship Her in such form See Author's "Shakti and Shākta" and "Hymns to the Goddess"

2 Ātmā derived from āt+manin, is that which continues to exist in all states (avasthā) commencing with jāgrat and following on in the others svapna, sushupti, and turīya, that is, the eternal Spirit Āt = sātatya-gamane or that which is continually going , that is, which never ceases to exist But as the term ātmā has also other meanings in Sanskrit (such as effort, patience, buddhi, nature, manas, son, jīva, sun, hutāsana (fire) vāyu, body) the term which specifically describes the Spirit as the inner substance of all things is antarātmā or inner ātmā

3 The Sanskrit expression is finer but untranslatable—ravitvena bhutvā antarātmā dadhāsi , that is, who upholds "by Thy sun ness" In the same way later we have chandramastvena "by Thy moon ness"

4 Fire it is which while consuming oblations in their gross form carries them as nourishing food in subtle form to the Devas

5 That is Sun, Moon and Fire corresponding with the Kriyā, Ichchhā and Jnāna Shaktis

6. That is the rajas guna

7 Īshī.

8 *Lit* "You (alone) think upon (or know) Your supreme state "

9. Chakra. Both conch and discus are white and shining.

As Nārāyana with quality of manifestation (1),
Thou dost maintain the world ;
For He also is part of Thee.

10

Again in the form of the three-eyed Rudra
Carrying axe and a rosary (2),
On whose matted hair are moon, serpent and Ganges (3),
He with the quality which veils (4)
Thou dost at the end of the Kalpa (5) destroy the whole universe,
And then alone shinest (6).

11

Thou, Oh Supreme Lady (7), art Sarasvatī (8),
The presiding Goddess of Speech,
Clad in white raiment (9),
Holding a rosary of Rudrāksha beads, a pen, and a jar of nectar,
Thou maketh the Chintā gesture (10)
Thou art The Three-eyed One
Bearing upon Thy matted hair (11)
The shining crescent moon.

12

Thou art, Oh Queen, the uncreated changeless One,
Thou art Durgā (12)
With shining conch and discus

---

1. Sattvaguna. *Lit.* "He who maintains is part of Thee".

2. Made of rudrāksha seed or human skull or bones.

3. When Gamgā was called down from heaven by Bhagīratha, She first fell into the matted hair (jatā) of Shiva.

4. Tamo-guna.

5. The period of time between two epochs of dissolution (pralaya) or 4,320,000,000 years. Then Shiva withdraws creation into Himself.

6. For what is there when all is gone but the unmanifest Prakriti ? *See* Yoginīhridaya Ch. 1.

7. Īshī.

8. Goddess of speech, learning and wisdom.

9. The colour of Sarasvatī is white. Thus She is represented as white holding the vīnā ; adorned with white flowers, holding a white rosary, besmeared with white sandal paste, clad in white raiment. *See* note to Sarasvatī stotra in Tantrasāra quoted in author's "Hymns to the Goddess."

10. The Jnāna-mudrā.

11. Kaparda as is worn by Shiva.

12. One of the greatest names of the Devī ; that is, Sā yā durgatim harati,

Formidable with whirling sword ,
She who with high and glittering crown
Is borne upon a roaring lion (1)
The crowd of Daityas (2) Thou dost destroy,
But Siddhas (3) worship Thee.

13

Truly, Oh Supreme Ruler (4), Thou art The (one) Mother,
Who art the half of the body of the enemy of Tripura (5),
Shining forth as the spouse of Bhava (6),
And again as Daughter of the King of Mountains (7),
Oh good and (8) supreme Queen,
Great Yogins salute Thee

14

Great Goddess (9), I know Thee to be Shrī (10)
The only Mistress of all peoples,
Dear to the world,
She who lives in the sky-blue (11) breast of the enemy of Kai*t*abha (12),
Beauteous with the glittering splendour of the Kaustubha gem (13).

15

Oh great Goddess (14) and all-pervading One (15),
The seven shining Mothers
Are parts and forms of Thee,

---

1. The vehicle of Durgā. 2, Demonic spirits. [Esoterically the sense of duality in the sādhaka]

3 That is, here not the Devayoni of that name but the Perfect with all accomplishment , those who are possessed of Siddhi 4. Maheshī

5 That is, Shiva More stricly She and Shiva are halves of one whole as according to Hindu ideas man and wife form one completed being Each is imperfect without the other *See post* Ch. 27 Hymn to Shiva, verse 9 note

6 Shiva in the watery form of the A*sh**t*amūrti

7. Himālaya who was the father of Pārvatī. 8 Sunāthā. 9. Mahādevī.

10 Lak*sh*mī. 11. Vyomanīle

12 Vi*sh**n*u destroyed the Asuras Madhu and Kai*t*abha Madhu is tamogu*n*a and Kai*t*abha is rajogu*n*a. *See* Mārka*nd*eya Cha*nd*ī, Ch 1

13. Gem worn by Vi*sh**n*u The word means destruction of all evils, or worldly-mindedness, or sense of smallness or limitation. *See post* p. 48.

14. Mahādevī. 15. Vibhu.

They who bear the signs, implements, and weapons
Of Aja, Adrīt, Guha, Abjāksha,
Potrī, Indraka, and Mahābhairava (1).

16

Thy lustre is that of a thousand rising suns
In the endless spaces of the Universe.
Upon Thy head is the crescent moon (2)
Thou holdeth the noose and goad (3)
And maketh the gestures of granting blessing and of dispelling fear (4).

17

Thou, Oh Ruler (5), art light, fame and beauty,
Day, evening and night,
Action, hope, darkness and hunger,
Intelligence (6), memory, patience,
Speech, mind (7) and knowledge (8)
Beauty and splendour
And all other powers (9).

18

Oh Destructress of ills (10),
Thou Who Art
Bindu and Nāda :

---

1. That is Brahmā, Girisha, Kārtikeya, Vishnu, Varāha, Indra and Mahābhairava. Therefore the Matrikās are Brahmānī, Rudrānī, Kaumārī, Vaishnavī, Vārāhī, Aindrī and Mahābhairavī or Chāmundā. The Mātrikās who issued from Durgā during her battle with Shumbha and Nishumbha are variously enumerated ; usually eight are spoken of and sometimes nine ; others being Aparājitā and Nārasimhī. *See* Chanai, Ch. VIII.

2. The Devī as spouse of Shiva bears (as He does) the crescent moon.

3. These with the arrow and bow are Her weapons. The Yoginīhridaya says, "the noose is Ichchhāshkti, the goad Jnānashakti, and the bow and arrows Kriyāshakti." But the Tantrarāja says "Mind is the bow of sugarcane, desire the noose, attachment (rāga) the goad and the tanmatras the five arrows of flowers."

4. That is, She makes with her hands the two gestures (mudrā) called vara (or here abhīshta) and abhaya.

5. Īshī.

6. Buddhi, see page 41.

7. Mati ; here the acting manas.

8. Sammati which also means agreement, consent, opinion, love, affection, also read Sannati (obeisance) and for Kānti (splendour) Bhakti (Faith, devotion) is read.

9. Shaktiprabheda ; that is, the various different manifestations of Her shakti.

10. Hare : that is, remover of sin and pain.

Shakti and Shānta (1)
Thou art in the form of the seven
Regions (2), nether worlds (3), mountains (4) and oceans (5),
Stars (6), islands (7), substances (8) and tones (9).

19

Salutation to Thee Oh great Queen (10)
Who art all (11)
And in the form of all (12),
Who art the power in all things (13),

---

1 Bhedaprabhinnaih abhinne bindunādaih sashaktyākhyashāntaih Shakti and Shānta are parts of the Bija and are states of the Brahman which in its various aspects the mantra is When referrible to the sādhaka of the mantra, Shakti is that allpervading allembracing energy which appears in him in the stage leading to and immediately preceding Shānta where all his wishes are realised without will or effort for he is himself that by which they are done Shānta is ordinarily under stood as implying that state in which there is neither happiness nor unhappiness, attachment or desire , but the Shānta here spoken of is the essence (tanmātra) of that and which appears in the Moksha stage when the supreme Ātmā is realised As Comm, to v 52 of the *Shatchakranirūpana* says Shānta is the Chidātmā

2 Bhūh, Bhuvah, Svah, Mahah, Janah, Tapah, Satyam

3 Tala, Atala, Vitala, Sutala, Talātala, Mahātala, Rasātala

4 The seven mountains called Kula Parvatas are Mahendra, Malaya, Sahya, Shuktimān, *Riksha*, Vindhya, Pāripātra

5 Of Salt (Lavana), Sugarcane juice (Ikshu), Wine (Surā or Madhu), Ghee (Ājya, Sarpih), Curd (Dadhi), Milk (Kshīra or Dugdha) and Sweet Water (Udaka)

6 Which are the seven sages, Marīchi, Atri, Angirāh, Pulastya, Pulaha, Kratu and Vashishtha. Or grahas are the seven planets excluding Rāhu and Ketu

7 Jambu, Plaksha, Shālmalī, Kusha, Krauncha, Shāka and Pushkara of which the world is composed

8 Dhātu that is, chyle (rasa), blood (asrik), flesh (mamsa), fat (meda), bone (asthi), marrow (majjā) and semen (shukra) of the physical body

9 Svara. The text here refers to Shadja, *Rishabha*, Gāndhāra, Madhyama Panchama, Dhaivata, Nishāda located in the Vishuddha chakra *See* Introduction to "The Serpent Power" Tāntrik doctrine is expressed in terms of sound (shabda) and music is merely a species of it or grossly manifested sweet melodious sound Musically considered the svaras are Sa, ri, ga, ma, pa, dha, ni (corresponding with the European scale c, d, e, f, g, a, b) which constitute the grāma or gamut The intervals between these are the sub tones or shrutis of which there are 22 The grāmas are threefold—low, middle and high or udārā, mudārā, tārā corresponding with the three svaras udātta, anudātta, and svarit , pronounced from the navel, chest and head and called by the Mohammedan musicians nābhi (navel) baksha (chest), kapāla (head). As there are 7 tones and 3 grāmas there are 21 mūrchchhanās.

10. Maheshī 11 Samaste 12 Samastasvarūpe

13. Samasteshu vastushu anusyūtashakte , *lit* the power (shakti) which is "sewn into" or interweaved with all things For nothing is or acts but by Her power and this existence and action is Her power that is Herself

Who dost assume forms both gross and subtle
Thou art spoken of as memory and knowledge
And as the want thereof (1).

20

Let all our thoughts be ever of Thee,
Oh our Great Lady (2),
May all our speech be of, and all our hymn to, Thee,
May all we do (3) be homage to Thee.
Be ever gracious to and pardon me (4).

CHAPTER XII.

This Chapter gives an exposition of the worship of Shrī or Lak*sh*mī and states Her Bīja (5) and Dhyāna and the Japa and Homa in her Sādhana. Her nine Shaktis (6) are to be invoked round Her Pī*th*a. Verse 29 gives a Dhyāna of Her as Ramā and 32 Shaktis of Ramā are enumerated who should also be worshipped. The worship of Shrī leads to purity; bodily perfection and beauty, intelligence and devotion to Vi*shn*u ; and not only the Sādhaka but his bed and all other things belonging to him are purified.

CHAPTER XIII.

At the commencement the Tripu*t*ā (7) Mantra is indicated. After doing Aṁganyāsa with that Mantra the

1. For Devī is avidyā (ignorance) as She is also vidyā (knowledge). Through the first She binds and by the second She liberates.

2. Maheshī

3 That is all bodily action, eating, drinking, sexual intercourse, walking, sleeping *etc.*, which should be offered to Her and thus divinised. In the same way the Hymn to Vi*shn*u in the 21st Chapter of this work contains the fine line—Devesha karmasarvaṁ me bhavedārādhanaṁ tava—"Oh Lord of Devas, all my actions should be worship of Thee."

4. The Prapanchasāra then recites the fruits of this Hymn saying that he who does japa, pūjā and recites this hymn with reverence attains that which is the supreme wealth and abode. Whoever serves the injunctions becomes both yogī and bhogī, that is, he has according to Tantra both liberation and enjoyment.

5. Shrīṁ.

6. Verse 8.

7. An antargatā Devī of Tripurā. *See* Tripu*t*āsrotra in Tantrasāra, translated with commentary at page 172 of Arthur and Ellen Avalon's "Hymns to the Goddess."

Sādhaka should meditate on the Devī as on a lotus seat in the heart lotus (1) After Pūjā to Her, Her Āvara*n*a Devatās should be worshipped Her Japa is done 1,200,000 times (twelve lakhs) In vv 4 and 5 Her Dhyāna is given In v. 10, the Dhara*n*ī Bīja is indicated The *Rishi* is Varāha, the Chhanda*h* is Niv*r*it, and the Devatā is Dhara*n*ī Then follows Tvaritā Vidya who is so called because She grants success to Her worshippers very speedily. The worshipper of this Tvaritā mantra is tempted by celestial damsels If the Sādhaka overcomes these temptations then Devī Tvaritā grants all his desires Totalāvidhi is described in vv 64-66 Then Nityā Mantra is indicated and the mode of Her worship laid down. V. 84 says that (amongst other fruit secured by this Mantra) if he who is initiated therein thinks of a woman and makes Japa of this Mantra a thousand times, even when lying on his bed (2), then that woman becomes so maddened by the arrows of Madana the God of love that she comes running to him

CHAPTER XIV

Deals with the worship of Durgā Her Dhyāna is given in v 4 In v 7, Her nine Shaktis are given Vv. 11 and 12 enumerate Her weapons, and another set of Shaktis. Again in v 31 further Shaktis are given One of the fruits of Her pūjā is declared to be the power to bring under control even the wives of Kings Some warrior Shaktis are given in v. 72.

CHAPTER XV

Is concerned with the details of the ritual of the worship of Sārya (Sun) the Sāttvika aspect of Bhuvaneshvarī.

CHAPTER XVI

Indicates the Mantra of Chandra (Moon) and deals with His worship V 8 gives nine Shaktis of Chandra At v. 25,

---

1. That is, not anāhata but the small Ish*t*adevatā lotus below it.

2 That is, the mantra is so powerful that it may be recited with success under the easiest conditions.

the Agni mantra is indicated ; and at v. 30, the nine Shaktis of Agni are enumerated. The rest of the Chapter is largely concerned with the fruits of the various forms of worship. Chandra is the Rājasa and Agni the Tāmasa aspect of the Devī.

CHAPTER XVII

Treats of the worship of Mahāga*n*esha. Vv. 5-17 give the Dhyāna. V. 22 gives His nine Shaktis. These include Tīvrā, Jvālinī, Bhogadā, Kāmarūpi*n*ī, Ugrā, Tejovatī, Satyā, Vighnanāshinī.

CHAPTER XVIII

Contains the Manmatha (1) Mantra. The Dhyāna is in v. 4. His nine Shaktis (v. 6) are Mohanī (She who charms). K*sh*obha*n*ī (She who perturbs), Trāsī (She who causes anxiety), Stambhanī (She who paralyzes), Ākar*sh*i*n*ī (She who attracts), Drāvi*n*ī (She who softens), Āhlādinī (She who causes joy), Klinnā (She who moves the heart), Kledinī (She who moistens) (2). His Gāyatrī is given in v. 11, as follows :—Kāmadevāya vidmahe: Pu*sh*pavā*n*āya dhīmahi: tānno' naṁga*h* prachodayāt. (3) The Mantra is at vv. 12-14 The 16 Avara*n*a Shaktis are given at vv. 19-21. They are Yuvati (Youthfulness), Vipralambhā (Deception), Jyotsnā (Moonlight or Splendour), Subhrū (Beautiful eyebrows), Madadravā (Soften ing state of love), Suratā (Amorous play), Vāru*n*ī (Shakti of Varu*n*a) (4), Lolā (Agitation) (5), Kānti (Beauty) Saudāminī (Lightning), Kāmachhatrā (6) (all which induce passion)

1. "He who agitates the mind" or Kāmadeva "Deva of desire" the God of sexual desire whose mantra is Klīṁ. Other names of this Deity are Pradyumna "the powerful one" or "He who overcomes all," Kandarpa "He who fills the mind with happiness," Smara "He who peitubs or inflames" and (*see pos.*) Anaṁga "The bodiless one." At marriage and when a wife leaves her father's house to go to her husband for the first time petitions ware addressed to Him for children and marital happiness,

2. The above and the āvara*n*a Shaktis are simple examples of what is meant by a Devatā's Shaktis and are for this purpose enumerated.

3. "Let us know Kāma Deva ; let us meditate on Him the arrows of whose bow are made of flowers. May that Bodiless One direct us." Kāma is called the "Bodiless one" as He was consumed by the fire of Shiva when he sought to distract the latter from His yoga.

4. Quære.

5. Or fickle, lustiul : it may also mean the male genitals, as yoni is given post.

6. Chhatra ordinarily means umbrella ; or all covering things thus the season of spring or the sight of a beautiful woman would be Kāmachhatra.

Chandralekhā (The Digits of the moon) (1), Shukī (a female parrot (2), Madanā (Passion of love), Yoni (The female genitals), Māyāvatī (She who deludes) At v. 21 His sixteen servants are given, namely, Shoka (Heat or anguish), Moha (Delusion), Vilāsa (Coquetry or play with women), Vibhrama (Perturbation or confusion or amorous gestures), Madanātura (Helpless state induced by passion), Apatrapa (Shamelessness), Yuvā (Male youthfulness) (3), Kāmī (Amorousness), Chyutapush*h*pa (Mango blossom) (4), Ratipriya (Pleasant coition), Grīs*h*ma (summer) (5), Tapānta (Rainy season) (6), Ūrja (Autumn), Hemanta (Dewy season) (7), Shishira (winter), Mada (Spring). The text at vv. 24 and 25 says that at the corners of the Yantra of Madana should be worshipped the play of the amorous sidelong glances (8), the sensuous movements of woman's body (9), the Mādhavī creeper (10), Mālatī flower (11), the gazelle-like eye (Hari*n*āks*h*ī) and the entrance-ment of passion (12).

The text then describes (vv. 27 *et seq.*) the union of husband and wife (13). The body of man is a manifestation of Aham-

---

1 Taken collectively as the source of light

2. A lovesick person as described in the Alaṁkārashātra keeps a parrot to whom he or she tells his feelings

3 As yuvatī is a youthful woman

4 Mangoes blossom mostly in spring the season of love, and one of the God's arrows is made of them Jayadeva says —"In spring the cuckoo gladdened by the sight of the mango buds calls sweetly in every forest Kuhu Kuhu The wind from the Malaya mountain wafts the fragrance of cloves To wound the heart of woman spring advances with Kāma whose bow is formed of flowers, his bowstring a row of bees, his arrow the budding mango shoot: K*rishn*a now gambols, but the separated lovers endure severe misery."

5. The seasons are companions of Kāmadeva, v. *post.*

See brief discriptions of the six seasons extracted from different Sanskrit authors in Ward's View of the History, etc, of the Hindoos, (1818), Vol I. p. 519 "In summer the earth through the fierceness of the heat is like a widowed woman in the bloom of youth (tormented by desire) The scorching wind is as the breath of the serpent Ananta at the churning of the ocean. The sun is like the countenance of one puffed up with riches The world is motionless like the eyes of the yogi in the meditation (Sūktikar*n*ām*r*ita).

6 This season the delight of the amorous comes like a king sitting on a cloud formed maddened elephant, the lightning his flag and the thunder his large kettle drum" (Kalidāsa).

7. Kārtika, Agrahāya*n*a from middle of October to middle of December

8. Apāṁgabhrūvi'āsa.

9. Hāvabhāva, the movements a person makes which indicate desire.

10. Creeper with sweet smelling flowers. married to the Mango tree

11. A kind of jasmine.

12. Madotka*t*ā.

13. Nijāng vanitām ; the wife and not some other Shakti.

kāra (1) and is the abode of error (2). Woman is Buddhi (3). These two are united in the Chittayoni (4), that is, in that mental function of the Anta*h*kara*n*a which is here figuratively regarded as the Yoni or womb of Buddhi. Ahamkāra is thus united with Buddhi and husband with wife (5). The husband is to think of himself as Madana (6) in the form of fire and of his Shiva (7) as a flame of fire. Let him embrace her who is overspread by its flame and let him sip with his tongue the nectar of her teeth and tongue. Let him think of his beautiful wife (8) as the embodiment of nectar whose body (9) is as it were the butter (10) which is melted in that fire. Let him touch her arms thinking them to be the flowery arrows of Kāma. The Mantrin should keep his self-control and take care not to injure the Jīva (11). In all the stages of passion (rati) he should be self-controlled. Thus should one's own beloved be worshipped (bhajet). If it be done thus then she who is struck by the arrows of Kāma follows her husband like a shadow even in another world (12).

At v. 40 is given the Mantra of K*ri*sh*n*a ; the *Rish*i of which is Nārada, the metre (chhanda*h*) Gāyatrī (13) and the Devatā K*ri*sh*n*a. At v. 43 is the general Dhyāna of K*ri*sh*n*a and in v. 47 His Dhyāna as He should be meditated on in the morning is described. Then He is thought of as a child of the colour of a blue lotus with a girdle of little bells covering his waist, thighs and buttocks. His throat is adorned by large and shining tiger claws. His face smiles happily like a lotus. It is He who killed the demons Shaka*t*a (14) and Pūtanā (15).

---

1. Vilasadahamkāratanu.

2. Vibhramāspadībhūta, for it is tamogu*n*a.

3. Buddhisharīrā nārī.

4. Chittayonim adhigachchhet.

5. As in the Jīva the Ahamkāra and Buddhi which are in it unite in its own Chitta, so restraining the body let the Mantrin unite with his own wife alone.

6. He thinks of his v*ri*ttis as being the embodiment of Kāma the God of Love.

7. The linga.

8. *Lit.* the "slender one" —tanvītanu.

9. *Lit.* the Mandanāgāra.

10. Navanīta. In Homa clarified butter is poured into the fire and sexual union is one of the fire fires.

11. That is, he should not over-exert himself and thus injuriously affect his ajapāmantra, or vital breath. Padmapāda refers to Kāmashāstra.

12. Bhavāntare ; or (may be) another birth.

13. There is here the same divisions as in the ordinary Gāyatrī.

14. A demon who attempted to fall on and crush the infant K*ri*sh*n*a who with His foot killed him.

15. Kamsa sent Pūtanā, the milk of whose breasts was poison, to K*ri*sh*n*a ; but He sucked her life away. *See* Devībhāgavata Purā*n*a, IV. 24.

He is the Govinda to whom Shamkara, Indra and others do obeisance.

At v. 48 is the midday meditation (Dhyāna). Let the worshipper then think of Him as Mukunda lustrous as the full blown lotus, with eyes like blue lotuses, surrounded by cows and herdswomen (Gopīs), as one Who has conquered all His enemies, Whose pure smile is like the white jasmine and the Mandāra flowers. His head is adorned with peacock feathers. He is the strong lustrous One habited in yellow raiment. Those who thus worship Him gain wealth (1).

At v. 49 is given the evening Dhyāna. He is then contemplated upon as the unconquerable One Who by His valour has laid in the dust all His enemies and "has lightened the weight of this Earth" (2). Who is ever surrounded by great *Rishis* such as Nārada and others who desire to learn from him the true meaning of Tattva. He is pure, incomparable, imperishable and luminously blue. He is the Vāsudeva "Who steals (3) the creation and maintenance of the universe" and Who grants Liberation

---

CHAPTER XIX

Deals with Yoga. The Pra*n*ava (Oṁ) is the Kalpa tree of all desires and the grantor of Liberation The Dhyāna is given in v. 4 of Oṁkāra or the Pra*n*ava as representing Vi*shn*u. Vv. 8-12 give the Āvara*n*a devatās of Vi*shn*u and their respective Shaktis. At verse 14 Yoga is spoken of. Yoga is defined as the constant uninterrupted vision in oneself of the Ātmā which is without hands, feet, mouth or other limb or body (4).

The faults which are impediments (Dū*sh*a*n*a) of Yoga are enumerated, *viz*.—Kāma (lust), Kopa (anger), Lobha (greed), Pramoha (ignorance), Mada (pride), Matsaratā (envy). In verse 16 the well known Aṁgas of Yoga such as Yama and so forth are given and then defined. The several names of Oṁkāra follow (v. 34).

---

1. This is the Rājasika form, as the morning form is Sāttvika from which no material fruit is gained but the gifts of the spirit only.

2. By the removal of iniquity.

3. That is, He destroys the world. This is the Rudramūrti.

4. Kara-pāda-mukhādivihīnam anāratad*ri*shyam ananyagam ātmapadam Yamihātmani pashyati tattvavida stamimaṁ kila yogamiti bruvate.

V. 42 describes how the different parts of Oṁkāra are dissolved in Shānta. A is dissolved (Saṁharet) in U, U in M, M in Bindu, Bindu in Nāda, Nāda in Shakti and Shakti in Shānta.

Five states (Avasthās) of consciousness are given (v. 46) and not four, *viz.*:—Jāgrat (waking), Svapna (dream sleep), Su*sh*upti (dreamless slumber), Turīya (the fourth state) and Tadatīta (that which is above the fourth) (1). They are then defined. Jāgrat is that enjoyment which the Ātmā enjoys by the aid of its own senses (Indriyas) (2). Svapna is that feeling or perception (Anubhava) which exists through these senses when devoid of consciousness (Saṁjnā) (3); Su*sh*upti is that condition of quietude which is caused by the effortless state of the Ātmā (4). Turīya is the state when the Ātmā sees the Supreme with unclouded vision (Chetas) (5). The fifth state is that which immediately precedes Liberation (Mukti) and is defined as "that condition where the Yogī realises the inseparateness of Ātmā and Paramātmā. From this state Liberation is not far" (6). When Pavana (Vāyu) is in the subtle Pashyantī (7) and in Madhyamā (7) and Vaikharī (7) when at the end of Su*sh*umnā (8) then Jāgrat is the utterance of the Bīja, Bindu is Svapna, Su*sh*upti is Nāda, Shakti is Turīya and Shānta is Laya (absorption) which is beyond Turīya.

---

1. So the Devī, in the Lalitā, is addressed as Sarvāvasthāvivarjitā, that is, "transcending all the states." Three Sūtras in the Shiva Sūtras describe this state. *See* Bhāskararāya's Comm. on Lalitā V. 63.

2. Svair indriyair yadātmā bhuṁkte bhogān sa jāgaro bhavati. *See* Introduction to The Serpent Power.

3. Saṁjnārahitair api tair asyānubhavo bhavet puna*h* svapna*h* ; that is, apparently when the sense organs cease to act directly on new objects of their functioning and Ātmā is conscious of mental images generated by those senses when in the Jāgrat state.

4. Ātmanirudyuktatayā nairākulyaṁ bhavet su*sh*uptir api.

5. Pashyati paraṁ yadātmā nistamasā chetasā turīyaṁ tat.

6. Ātmaparamātmapadayor abhedato vyāpnuyād yadā yogī,

Tachcha turīyātītaṁ tasyāpi bhavenna dūrato mukti*h*.

What is here referred to is that which is called Jīvanmukti. When the body is relinquished there follows complete or bodiless Mukti (Videha Kaivalya).

7. The subtle states (bhāva) of sound so named.

8. "At the end of Su*sh*umnā." The end is just below the twelve-petalled lotus which rests on the upper end of Su*sh*umnā. Here the meaning may be towards the end,

Sūk*sh*mākhyāyāṁ pashyantyāṁ madhyamākhyavaikharyo*h*.

Sasu*sh*umnāgragayor api yunjyājjāgradādibhi*h* pavanam.

Mahāvi*shn*u then says —In leaving the body, entering another body and re-entering one's own body the places of exit and entry are the Aṁgu*shth*a (either thumb or great toe), Gulpha (the ankle), Jānu (knee), Guda (anus), Sīvanī (fræ-num of prepuce or *quære* glans penis), Me*dh*ra (penis), Nābhi (navel), H*ri*daya (heart), Grīvā (neck). Lambikāgra (tip of the tongue), Nāsā (nose), Bhrūmadhyalalā*t*āgra (middle of eyebrows on the forehead).

He then speaks of the conquest of, or power of control over, the five elements This is done through their respective Shaktis and Bījas, with which the self is identified (1). Thus to control fire the self is made one with its Shakti and Bīja (v. 56) He then describes the three states (2) of Siddhi (power) and the eight Siddhis ; to possess all of which is to be Jīvanmukta.

CHAPTER XX.

Deals with the meaning of the eight-letter Mantra of Nārāya*n*a "Oṁ nama*h* Nārāya*n*āya. The meaning is that Tāra (Oṁ) arises from Shakti and means So'haṁ ("I am He") Na and Ma*h* are negatives. Nā is water, Rā is fire, Ya is air, *N*a is earth ; and the last Ya is there as a case-ending (3) The *Rishi* of the Mantra is Sādhyanārāya*n*a, the metre is Gāyatrī and the Devatā is Paramātmā. Verse 7 gives the Dhyāna of Mukunda (4) In the Sādhana of this Mantra the body of the Sādhaka is the Pī*th*a. V. 12 says that when Nyāsa is done with the letters of this Mantra then the Mantrin becomes the object of his own worship for he is personally composed of the letters of the Mantra.

At v. 60 the Mahāvi*shn*u enumerates the ten Avātaras of Vi*shn*u omitting Buddha and substituting Balarāma (5).

---

1. Shaktibhish cha tadbījai*h* sārūpyam ātmanash cha pratinītvā ; that is (to translate literally) by inducing a state of sameness (sārūpyam ātmana*h*) of the self (of the operator) with the Shakti and Bīja (of the elements).

2 That is, signs of approaching Siddhi or possession of Siddhi. The three states are ; prasūchika ("indicative" *e g*, physical signs such as thrill, hair standing on end (pulaka), *etc*,); pratyaya ("conviction," *e g*, beatitude, restraint of breath, *etc.*), and the third is Siddhi itself which is of various kinds, the chief enumeration being eight.

3 No more is said in the text, but the meaning is "I am He and not the five elements (named) "

4. A title of Vi*shn*u as the Giver of Liberation.

5. Shākyamuni Gautama, it may be noted, was not, as is commonly supposed the first Buddha. He merely gave shape and systematised the teachings of other Buddhas who preceded him. Both Buddhistik and Brahmanik writings of old prove this.

Vv. 21-24 state the Kirī*t*ādi Mantra (1). The Shaktis of the Pī*th*a given in v. 29 are Vimalā and others. The rest of the Chapter deals with placing of the jar, Japa, Archana and other ritual details.

CHAPTER XXI

Treats of the twelve Yantras or diagrams of the twelve Rāshis (signs of the Zodiac) (2).

At vv. 54-69 is given a fine Hymn to Vis*hn*u here translated which is directed to be sung for the pleasure of the Deities who are to be worshipped in these Yantras.

HYMN TO VI*SHN*U. (3)

1

Oh Bhagavan (4), be gracious to me
Whose mind is dulled with ignorance ;
Give me the gift of devotion
To the pollen of Thy lotus feet.

2

Oh Bhagavan, be gracious to me ;
Thou cannot be imagined,
Abode as Thou art of immeasurable lustre,
Be gracious, Oh best of Purus*h*as (5),
Who allayeth all our pains.

---

1. The Mantra used in the worship of the ornaments of Vi*shn*u such as crown armlet, necklace, *etc.*,

2. Me*sh*a (Aries), V*rish*abha (Taurus), Mithuna (Gemini), Karka*t*aka (Cancer), Simha (Leo), Kanyā (Virgo), Tūlā (Libra), V*ri*shchika (Scorpio), Dhanu*h* (Sagittarius), Makara (Capricornus), Kumbha (Aquarius), Mīna (Pisces) ; the solar year beginning with the entrance of the sun into Mes*h*a.

3. Ch. 21, v. 54.

4. The Brahman as the possessor of all powers (aishvarya) which belong to Īshvara. This is one of the Sagu*n*a aspects of the Brahman.

5. The individual spirit.

3

Oh Īsha (1), Oh Stainless One, be gracious to me,
Who art the self of the Universe (2)
And bliss itself (3) ;
Essence unimagined (4),
To Thyself art Thou known only (5).

4

Be gracious to me, Highest of the highest,
Who art the Deepest of the deepest
Be gracious, Oh Goodness and Beauty,
Who art Majesty itself to the majestic.
Great Light, be gracious to me

5

Be gracious, Unmanifested One (6),
Ever pervading in that which ever pervades :
Minutest of the minute, be gracious ;
Most loving of the loving, be gracious ;
Be gracious, Thou Who art the end of all ends.

6

Be gracious to me, Greatest of the Great,
Oh Lord of all, Unending One (7), be gracious,
Who art eternal, Māyā (8), Holder of the conch (9),
Be gracious to us mortals :
Oh Mādhava (10), may You be ever victorious

7

Victory be to Thee, Oh beautiful One !
Victory be to Thee Who art gentleness itself !

---

1 Lord.

2. Vishvātman

3 Ānandātman

4. Achintyasāra.

5. Svasaṁvedyasvarūpātman

6 Avyakta.

7. Ananta. If 'ananya' be read for 'ananta' the meaning will be "Who art inseparate from Thy creatures".

8. Māyātman ; *Lit.* one with or inseparate from Māyā His Shakti

9. By Shaṁkha (conch), says Shaṁkarāchārya, is meant Bhūtādyahaṁkāra, *See* Vi*sh*nusahasranāma, Vol 15 of this series, for the true sense of the epithets used in this hymn.

10. A title of Vi*sh*nu as husband of Mā or Lak*sh*mī

May You conquer, Oh Keshava (1).
Holder of the bow, Destroyer of Keshin (2),
Oh Auspicious One, delighter of Nanda (3),
May Thou be ever victorious.

8

Victory to Thee
In Whose hands are discus and mace (4) ;
Unconquerable One, may You conquer !
Thy head is adorned with a crown set with varied gems,
Oh Janārdana (5), be ever victorious.

9

The shadow (of the great wings)
Of the King of Birds, Thy carrier (6), obscures the Sun ;
Oh Enemy of Hell (7), salutation to Thee !
Oh Madhusūdana (8), obeisance to Thee !
May Thou be over victorious.

10

Salutation to Thee, Oh Lotus-eyed !
Obeisance to Thee Who art collyrium to our eyes (9) !
Salutation to Thee, Destroyer of sin !

---

1. This epithet of Vis*h*nu has several significations one of which is indicated in the text, *viz.*, He who destroys the Daitya Keshin. Another common definition is Ke jale shava iva bhāti iti Keshava : that is, "he who looks like a corpse in water" referring to the time when after pralaya and at the commencement of the creation of the world Vis*h*nu lay in the ocean of milk (Ks*h*īra-samudra). Other definitions given in the Shabdakalpadruma are :—Ka=Brahmā : Īsha=Rudra : Va=Vayati or "He who at pralaya having surrendered the 3 forms" (mūrti of the Trinity) which are upādhis exists in the form of the one Paramātmā : or Ka—A—Īsha : Ka—Brahmā ; A=Vis*h*nu ; Isha=Shiva : Keshava is He who controls these three : or Ka—Īsha="He to whom Brahmā and Shiva are son and grandson." *See* Vol. XV of this Series.

2. See last note.

3. Foster father of K*rishn*a.

4. Chakra and Gadā which are His implements.

5. Epithet of Vis*hn*u as destroyer of the Asuras called Jana who dwell in the ocean ; or it also means the "one who is prayed to for the attainment of Purus*h*ārtha (that is, Dharma, Artha, Kāma, Moks*h*a). Vāchaspatya Dict.

6. Garu*d*a who is the vehicle (vāhana) of Vis*hn*u.

7. Narakārāte. Naraka, usally translated to mean 'hell', means 'rebirth'.

8. Epithet of Vis*hn*u as slayer of the Asura Madhu, *i. e.* Tamo gu*n*a

9. Collyrium (anjana) is used to clear the eyes and sight. The Lord clears the spiritual vision of His worshippers and grants them spiritual knowledge.

Obeisance to Thee, Our Lord (1) !
Salutation to Thee, Dispeller of all fears !

11

Reverence to Thee,
Who dost absorb all things in Thyself,
Who hast secured the Kaustubha gem (2).
Obeisance to Thee,
Who art beyond all sight (3)
And beyond all speech.

12

Salutation to Thee
Who art beyond all remembrance ,
Obeisance to Thee
Oh Cause in three-fold form (4)
Of creation, maintenance and dissolution,
Knowable in Thy various partial appearances (5),
Salutation to Thee.

13

Salutation to Vi*sh*n*u
Conqueror of the enemies of the Tridasha (6) ,
Paramātmā and Sūrya (7)

---

1. Ishāna

2 A dark gem with the lustre of millions or suns which is worn by Vi*sh*n*u on His breast. It was formerly in the great ocean but Vi*sh*n*u having desired it, the gem was on the churning of the ocean secured by Him *See ante* p. 34.

3 Nayanātīta. 4 As Brahmā, Vi*sh*n*u and Rudra.

5 Vibhinnajneyāmsha, *lit* "Whose various or seperate parts are knowable" The One has in Itself no parts but It displays Itself in various ways in the world Each of such displays is a partial manifestation What is seen is in this sense a part of Him

6. Tridasha is a term for the Devas Various explanations are given of the word. The simplest is that which makes it equal to $10 \times 3 + 3$ or 33 according to the rule of madhyapadalopa samāsa These 33 are the following Devas, *viz.*, 12 Suns (Āditya), 11 Rudras, 8 Vasus, 2 Vishvedevas According to another interpretation the term includes all Devas , meaning t*ri*tīyā yauvanākhyā dashā yasya As there are three states called infancy, boyhood and youth, tridasha then means he who has attained the third state called yauvana (youth), for the Devas are ever youthful Or tri means he who has the "three," *viz* , birth, existence, destruction ; not in the sense in which these terms are applied to mortal men who have increase, change and decay ; but they come into existence and exist and when their merit (pu*n*ya) is exhausted they leave Heaven and thus cease to be devas They are called immortals (amara) but only in the limited sense of beings who exist until pralaya —Or tri=thet hree pains (tāpa) for they who are not affected by the three fold division, of sorrow

7. Chakrabandhave ; *lit.* "friend of Chakra" which according to Hemādri here means the Sun (Sūrya) : for He is the Bharga, the Hira*n*ya Puru*sh*a in that golden luminary. *See* Chhāndogya Upani*sh*ad, Adhyāya I, Kha*n*da VI, *R*ik, 6 and 7.

Who holdeth the discus (1) whereby
The array of Thine enemies is destroyed.

14

Thou art in the form of the whole Universe
And art worshipped by the whole Universe,
Thou art the self of all beings in the Universe (2),
Salutation to Thee !
Thou art meditated upon by Yogins.
To Thee Who art the Inner Self (3), obeisance.

15

Salutation to Thee Who art the Giver of enjoyment (4)
To Thy devotees !
Reverence to Thee Who art the Giver of Liberation (5)
The actions of my mind, word and body
Should be meditation on Thee, praise of Thee and obeisance to Thee (6).

16

Oh Lord of Devas (7) !
All my actions should be worship of Thee (8)
And my worldly longings oblation to Thee.

Phalashloka.

The Mantrin (9) who in this manner
Is devotedly attached to the worship of Vi*shn*u
By the doing of Havana, Japa, and Archā (10),
Such an one having certainly obtained all fruits of desire
And being wholly satisfied (11)
Attains that final Liberation (12)
Which is freedom from birth and death.

---

1. Chakra. 2. Vishvabhūtātmane. 3. Adhyātmarūpi*n*e. 4. Bhakti. 5. Mukti.

6. The purposes to which mental, vocal and bodily action should be put are His worship. In meditation (dhyāna) the operation of mind is displayed ; in hymns of praise (stuti), and in bowing or genuflection to make salutation (namaskriyā) the powers of speech and body are respectively used. 7. Devesha.

8. A fine line. Devesha karmasarvaṁ me bhaved ārādhanaṁ tava. A line wanting in the former edition has been found and printed in this. The Hymn now contains 16 verses. The last line is indicative of renunciation.

9. Mantrin = mantro guptabhā*sh*a*n*am yasya asti. He who has the mantra or secret word. Here used in the general sense of the initiated dovotee.

10. That is, Homa, "recitation" of Mantra and worship with flowers and other upachāra.

11. *Lit.* "having his antarātmā fully satisfied." 12. Uttamāṁ muktiṁ.

CHAPTER XXII

Gives the twelve-lettered Mantra (1) of Vi*sh*n*u ; and three kinds of Nyāsa are prescribed with the letters of this Mantra: *viz*,—Saṁhāranyāsa in which Nyāsa begins from the feet and proceeds upwards to the knees, liṁga, navel, belly, heart, hands, throat, mouth, eyes, head and the crown lock (Shikhā) (2), S*rishti*nyāsa in which the rite begins with the Shikhā in the reverse way; and lastly, Sthitinyāsa in which the Nyāsa commences in the middle with the heart, goes down to the feet and then from the hand goes to the Shikhā. The first is for the destruction of all Do*sh*a (fault); S*rishti* is for the creation or production of good; and the object of Sthiti is to gain peace (Shānti).

The Mantras of Sudarshana are given. The Chapter continues with ritual detail. The fruit gained varies with the offering made. Thus by the offering of bael leaf with appropriate Mantras freedom from disease is attained.

CHAPTER XXIII.

Gives several Mantras including that of Vi*sh*n*u as "The Charmer of the whole Universe" (Trailokyamohana). A remarkable meditation on Him is given in terms of sensuous splendour at vv. 37-49 and which is as follows —

MEDITATION ON VI*SH*N*U.

Think of a beautiful garden of Kalpa trees fragrant with the scent of flowers and musical with the humming of big bees. Therein meditate upon Ramāpati (3), seated on Garu*d*a (4) who is on a red lotus. The husband of Shrī (5) is the colour of a full blown red hibiscus flower and shines with the radiance of ten million rising suns. He is in the full flush of beauteous youth shedding the nectar of His sweet scented presence and lovely form. Kind is He to all. He holds a conch shell, bow, club (Mu*sh*ala), noose (Pāsha), discus (Chakra), sword, mace (Gadā), goad (Aṁkusha). His eyes

---

1. Oṁ Nama*h* Bhagavate Vāsudevāya.

2. Thus Oṁ padbhyāṁ nama*h* (Oṁ, salutation to the feet); Naṁ jānubhyāṁ nama*h* (Naṁ, salutation to the knees), Ma*h* liṁgāya nama*h* (Ma*h*, salutation to the Liṁga); Bhang nābhaye nama*h* (Bhang, salutation to the navel) and so on, thinking the while of the body of the I*sht*adevatā into which the Sādhaka's body is being transformed.

3. The husband of Ramā or Shrī or Lak*sh*mī; that is, Vi*sh*n*u

4. The bird-king who is His vehicle (vāhana).

5. Lak*sh*mī.

are fixed in gaze upon the face of Shrī, His spouse who embraces him in the fullness of Her love (1). Shrī is of peerless beauty and like molten gold, joyous and decked with all jewels. She holds a lotus. Her eyes are like lotuses thirsty to drink the honey from His lotus mouth. Such is the thrill (romāncha) of Her passion that it has covered Her body with pearly beads of sweat. In attendance upon them are all the Devas with their attendants, Daityas, Rāks*h*asas (2), Gandharvas, Yaks*h*as, Pannagas (3) and the foremost of sages (Muni). Encircling Vis*hn*u and His spouse are their househld women with heavy thighs, hips and breasts (4), sweetly smiling. They look with ardent longing upon Him making obeisance with their soft folded hands. Pierced by the arrows of Anaṁga (5) they move voluptuously (6). Their lips part but scarcely utter a sound for they are tremulous with passion. Their hair and clothes are in disorder. They are shameless with passion (7). Their whole body shakes. They breathe heavily. All steadiness is stolen from them. They are about to fall, rent as they are by the terrible arrows of Manmatha (8). But yet they do not fall being strengthened and raised by the beauteous glance of Vis*hn*u. Forming lotuses as it were with their hands (9) they go towards Him and worship His two feet and with the murmur of hardly uttered words and with eyes wet with tears of joy say to Him "Supreme Lord and Husband, be our Refuge" (10).

This meditation is of a typical Vais*hn*ava quality. It is based on the idea which is expressed in the words said by the Vais*hn*ava Gurus or Gossains to their disciples, "I am Shyāma (K*ris*h*n*a) you are Rādhā."

In His manifestation as Rādhā He is both the fount of Emotion (Rasa) and Emotion itself which includes the sexual sensation (Sh*ri*ṁgāṛa) and the higher love (Madhura) which in the more spiritually evolved marriage is associated with it. The worshipper rises above the unconscious animal life and the evil consciousness so often accompanying this up-

---

1. Madotka*t*ā : *lit.* She is in the extreme entrancement of passion.

2. Demonic beings.

3. Various kinds of lesser divinities (Devayoni). *See* The Great Liberation p. 2 & Notes.

4. Spas*ht*a-kaks*h*a-jaghanastanana-bhārā.

5. "The Bodiless One" a title of Kāma, God of sexual desire.

6. Hāva-bhāva. *See ante* p. 40 *n*. 9.

7. Madanavigatalajjai*h*.

8. A title of Kāma as he who agitates tho mind, *See ante*, p. 39, *n*. 1. and Ward's Hindoos, II, 177, 178.

9. The hands are put together," with the palms upward and curved like the hollow of a flower.

10. Bhava parameshvara pati*h* shara*naṁ* na*h*.

ward movement in which the passions are regarded as things only of and for the limited self (1). The gratification of sense in serving self alone is a "sowing to the flesh". He therefore identifies himself with Rādhā and thus places himself under the direction of Her Lord with whom She is one and who as the Antaryāmin or indwelling Spirit guides and controls the body and its senses. Thus gross desire is purified by its direction towards that abode of Vi*shn*u wherein He as Gopāla plays and becomes as it were the vehicle on which subtle aspiration is made to rest This inner sentiment has been sometimes exteriorised in accordance with the principle of Hindu worship whereby thought being translated into action is, by an established psychological law, reinforced by it This is exampled by the Sakhibhāva of the Vai*sh*-*n*ava and certain ritual details in the Rahasyapūjā of the Shākta A radical analysis af these theories and rites will, I believe, disclose a common ground and object, namely, the control and spiritualization of those passions which if left to themselves become so formidable impediments of spiritual progress There are of course differences in the methods and devotional concepts —Thus Vai*shn*ava wor*sh*ip being of a dualistic trend retains the ideal distinctions of sex and person. In Shakti worship the aim is more directly monistic and accordingly the Sādhaka regards himself as the Devī whom he worships and not as the spouse of the Devatā even though according to the true inner doctrine governing both modes of adoration the ultimate object of it is one and the same. In his utilization of passion the Hindu has had the sense to know that we must do our market with and according to the funds in our purse. I wish also to add that if the Hindu described that passion in what to the prudish may seem "immodest" detail it was because he found nothing to be ashamed or afraid of in this natural state or function in itself but in its abuse which his Scriptures like any other forbid (2).

The western initiate however in these matters may say that these observations do not exhaust the subject and do not

---

1 These are the states of what other Tantras call that of the Pashu, thus to take an example, the Kulār*n*ava Tantra calls "drinking as one pleases", pashupāna or the drinking of a Pashu or beast. The Vai*shn*ava view is all given in "The Soul of India" by Bipin Chandra Pal to which I refer

2 These observations are merely here made because to some this kind of devotion is objectionable Where (as is the general case) it is not understood the dislike of the general Anglo-Saxon temperament is due not to grounds of general validity but to special reasons largely peculiar to the race and its circumstances. According to orthodox interpretation it is "the Church's love unto Christ" which is symbolised in the highly sensuous imagery of the "Song of Solomon"; and abundant material, of the same kind, may be found in the Catholic mystics, to which the same kind of criticism has been applied.

touch upon those other principles which have been asserted according to which sexual relations or interactions are typal of relations universally existent as well as of all action absolutely; the process of redemption (to use western parlance) moreover being according to this view the assimilation of the earthly to the heavenly planes, all physical, psychic and spiritual life being varying forms and degrees of intensity in the one universal stream of radiant Energy. Criticism however of these views or a further developement of the subject either from the Western or Indian stand-point would carry me beyond the scope of my present purpose.

The Chapter continues with an enunciation of the offerings which should be given and the rules relating to worship. The worshipper of this Mantra, it is said, acquires wealth and freedom from the oppression of his enemies and in the end attains to the abode of Vi*sh*n*u.

After the disjointed fashion of several other parts of the work, at v. 64 the magical rites of Stambhana, Māra*n*a and Uchchā*t*ana are again referred to though they seem to have no connection with the other subjects of this Chapter.

CHAPTER XXIV

Deals with the Varāha (1), another Vai*sh*n*ava Mantra. Verse 24 says Earth is in the tusks of Varāha; the Goddess of Speech is in the grunt of this Boar; Air in His breath and the Sun and Moon are in His right and left hands. In His belly are the Vasus (2); in His ear the points of the compass; the two Ashvins (2) are in His eyes; in His feet is the Lotus-born (3); in His heart Hari (4); and in His mouth Shaṁkara (5). These should all be worshipped separately. The rest of the Chapter deals with the ritual, Nyāsa, Homa, Yantra and so forth connected with this particular Mantra.

CHAPTER XXV

Describes the N*ri*siṁha (6) Mantra and the ritual connected therewith. The Dhyāna will be found in v. 8.

1. The Varāha (boar) incarnation of Vi*sh*n*u was for the purpose of drawing up with His tusk the Earth which at one of the dissolutions had sunk into the waters.

2. The Devatās of those names. 3. Brahmā. 4. Vi*sh*n*u. 5. Shiva.

6. The man-lion incarnation of Vi*sh*n*u in which He destroyed the demon Hira*n*yakashipu. Hira*n*yakashipu (=mattress of gold) is pride of wealth and power.

CHAPTER XXVI

Deals with the Vi*shn*upanjara Mantra. In v 21 the Dhyāna or formula of meditation on Vi*shn*u is given. The rest of the Chapter deals with the ritual.

CHAPTER XXVII

Gives the Prāsāda Mantra (1) which is so called because it purifies the mind V 4 gives the Dhyāna of Shiva. The five Devatās of this Mantra are the five faces of Shiva, *viz.* — Īshāna, Tatpuru*sh*a, Aghora, Vāmadeva, Sadyojāta The Dhyānas of these are given. The Pī*th*a Shaktis are Vāmā, Jye*shth*ā, Raudrī, Kālī, Kalavikari*n*ī, Balavikari*n*ī, Balapramathinī, Sarvabhūtadamanī and Manonmanī

Dhyāna is given of the various aspects of Shiva (vv. 15, 16). As Sadyojāta He is white like the jasmine (Kunda) and Mandāra flowers He is four-armed holding in His two hands the Veda and a rosary of Rudrāk*sh*a beads and in the other two he makes the gestures (Mudrā) which grant boons (Vara) and dispel fear (Abhaya).

The Vāma Shiva is red , makes the same two gestures and holds an axe and Rudrāk*sh*a rosary.

Aghora Shiva who is the dread of the Bodiless One (2) is black with fierce fangs He holds a Rudrāk*sh*a rosary, Veda, Noose, Goad, Drum (*D*amaru), a staff surmounted with a skull (Kha*t*vāṁga), spear and skull (3).

Tatpuru*sh*a is of the colour of ligntning and making the Vara and Abhaya Mudrās holds the Veda and an axe. All the above forms have four faces and four arms.

Īshāna or Īsha is of the colour of pearl but has five faces (4). He makes the gestures abovenamed and has the weapons in the hands of Aghora These five are Brahmā, Vi*shn*u, Rudra, Īshvara and Shiva All five forms have three eyes (5).

---

1 For the Paraprāsāda Mantra *See* Ch IV. of Kulār*n*ava Tantra

2 Kāma, the Deva of sexual desire According to the reading now adopted, 'tanu' for 'tano', the meaning is 'Aghora Shiva is huge in shape, of a luminous black colour, terrific of aspect with fierce fangs'

3. Another Dhyāna of Aghora is given at v 18 of Ch. 28

4. Where Shiva is meditated upon as Sadyojāta, Vāma, *etc*, collectively He is thought of as with five faces in all. But when the Dhyāna is of one of these forms only then the Mūrti has four or five faces as stated in the text

5 The central eye of wisdom (jnānachak*sh*u*h*) situated between the eyebrows.

There is a remarkable (1) Dhyāna of Shiva in v. 41 where He is described as of gracious aspect; seated on a lotus; as it were "a mountain of pearl dust mingled in nectar." He is clad in tiger's skin and decked with ornaments (2); upon His hair high coiled above His head is a digit (Kalā) of the moon (3). He makes the two Mudrās abovenamed and holds an axe and a deer (4). He has five faces.

At vv. 55-64 the following Hymn to Shiva is given.

HYMN TO SHIVA

Obeisance
To Paramātmā
Manifest as Brahmā, Vi*sh*n*u and Īsha (5)
Whose power it is to create, preserve and to destroy (6).

2

Obeisance
To Thee, the Lord of creatures, Holder of the trident,
Who seemeth terrible to all things born on earth in fourfold way (7)
And yet removes the burden of their worldly pain.

3

Obeisance to Thee
Who didst drink the shining deadly poison,
Nīlaka*nth*a, Whose throat is stained thereby (8)
And Who dost devour the Universe (9).

---

1. Because the ordinary picture of Shiva is that of an ascetic but as appears from the text the Dhyāna varies with the object of worship. When worshipped for prosperity He has fleshly beauty and is decked with all ornaments. He manifests the prosperity which the worshipper desires.

2. Sarvālaṁkāradīpta.

3. The crescent moon is here meant.

4. V. 22 of the Mahimnastava of Pu*sh*padanta refers to the incident of Brahmā's lusting after His own daughter Sandhyā and of his transforming Himself into a stag when she to avoid him changed into a hind. Shiva in anger at the act bent his bow against him. The deer which He holds is said by some to be Brahmā. According to others it refers to a gigantic deer sent out to kill Shiva, but which He took in his hand, *See* Shivajnāna Siddhiyār, Ed. by J. M. N. Pillai, p. 91. M*ri*ga (=deer) means Veda. Shiva for the ordinary man holds a deer in His hand. But the higher Sādhaka sees the Veda or Brahmajnāna.

5. Rudra. 6. They are the embodiments of these principles.

7. That is, from the womb, (*e.g.*, mammals) from the egg (*e.g.*, birds), moisture (*e.g.*, insects) and the earth (*e.g.*, trees and plants). *See ante*, p. 8.

8. At the churning of the ocean by the Gods by means of the mountain Mandara and the serpent Vāsuki, there was produced amongst other things churned from the sea a poison which Shiva swallowed to save the world. This stained His neck dark blue whence he is called "Blue neck" (Nīlaka*nth*a).

9. At the dissolution of the world which He as Mahākāla effects.

4.

Obeisance to Shambhu (1)
Who didst destroy Kāma (2)
Flashing from His central eye dark shining flame,
On Whom meditate Yogīs
Freed of all mental pain (3).

5.

Obeisance
To Him Whose body is one with that of His Spouse (4),
Who destroyed the sacrifice of Daksha (5),
Grantor of the four-fold desires (6),
He Who is subtle (7), the possessor of Māyā (8)

6.

Obeisance to Him
In physical form (9) , the Primal element (10)
Rending His enemies with His trident,
The Destroyer of Kāla (11)
Whose head the cresent moon adorns.

7.

Obeisance
To Him the Naked One
In Whose matted hair are Serpent, Moon and Ganges (12)
Whose feet are upon the heads of Devas, Daityas, and Lords of Asuras,

---

1 A form and title of Shiva Meaning "from Him comes good" or "Who is Bliss " Comm. Ch IV, v. 18 Hathayogapradīpikā

2 God of Desire. See A. & E. Avalon's Hymns to the Goddess, p 39 n (3).

3 In Yoga upon the supression of the activity of the intellectual function, the first and most subtle manifestation of Prakriti or Māyā, there arises the condition of samādhi in which the Ātmā exists in its own true state freed of all pains attendant on its conditioned state

4 Ardhanārsīhvara ; the androgyne form in which half of the body is Shiva and the other half Shakti.

5 *See* "Principles of Tantra" Vol 1. p. 104.

6. Dharma, Artha, Kāma and Moksha.

7 *Anu* atom So in Nyāya, ātmā is said to be as fine as an atom. In the next verse His gross aspect is sung

8 Māyī. He is shaktimān , *cf.* the line "māyāṁ cha prakritim vidyāt māyinam tu maheshvaram."

9 The gross in opposition to the subtle (sūkshma) aspect celebrated in the preceding verse. This body is Māyā or Prakriti which when it is the constituent of the physical world is gross (sthūla)

10 Mūlabhūta

11. Death or time in which lies the seed of death

12. The Ganges in its descent from heaven at the call of Bhagīratha was caught in the matted hair of Shiva. It is for this that She is called Bhāgīrathī. *See ante* p. 33

8.

Obeisance, obeisance
To Shaṁkara (1) besmeared with ashes,
Who is both the manifest and unmanifest (2),
The Grantor both of enjoyment and of Liberation (3) to His devotees.

9.

Obeisance
To the Enemy of Death and Andhaka (4),
Who is the Destroyer of the cities (5) ;
Obeisance to Thee Who didst rend the tusked Boar (6),
Obeisance ever to Thee
Entwined with great poisonous serpents,
Who art borne upon a great bull (7).

10

Obeisance ever to the Omnipresent One,
Appearing as ether, air, fire, water, earth
Sun, sacrifier and moon with nectar rays (8) !
Dispeller of the dread of Hell,
Mayest Thou both now and here (9)
Destroy our wordly fear (10).

---

1. Shiva. Shaṁkara = Beneficence.

2. Vyaktāvyaktasvarūpāya. Avyakta is what is unmanifested and vyakta what is manifested. According to Sāṁkhya, avyakta is mūlaprakṛti and vyakta is a vikṛti or transformation and manifestation of Prakṛti. According to the Vedānta, Avyakta is Ātmā the Reality and Vyakta the World of appearance.

3. For the Tantra grants both.

4. A great Daitya, son of Hiraṇyākṣha, brother of Hiraṇyakashipu father of Prahlāda. *See* Ch. 8. Vāmana Purāṇa 59, 70. The word also means tamoguṇa, ignorance.

5. Shiva is Tripurāri exoterically as the destroyer of the Tripura or the three cities of the Asuras, Kamalākṣha, Tārakākṣha and Vidyunmālī. As the Kālikā Purāṇa says He is called Tripura because the three guṇas are in him. His body becoming triple upon the three-fold manifestation of Brahmā, Viṣhṇu and Rudra. He dissoloves these and He is Destroyer of the three bodies, Sthūla, Sūkṣhma and Kāraṇa.

6. The Varāha Avatāra of Viṣhṇu slain by Shiva in the form of the animal called Sharabha. Kālikā Purāṇa, Ch. 29.

7. The Vāhana of Shiva. The bull of Shiva is Viṣhṇu who assumed that form to support Shiva at the time the latter killed Tripura. Shiva had for the purpose of the combat to assume so great a size using as his arrow the Sumeru Mountain that the Earth could not support Him, on which Viṣhṇu assumed the form of a Bull to uphold Him. Vṛiṣhabha (Bull) means Dharma. Shiva (Beneficence) rests on Dharma.

8. The eight forms (Aṣhṭamūrti) of Shiva. 9. In this world.

10. Bhavabhaya : that is, fear at the thought that we may be born again to suffer miseries which are the necessary attendants of all life in this world.

The rest of the Chapter deals with ritual, v. 68 giving an invocation to Shiva as Hara Verse 68 says —

"I adore Hara Who holds a spear and skull and makes the gestures of granting boons and dispelling fear. The Daughter of the Mountain holding in Her left hand a red lotus is seated on His left thigh and with Her right arm clasps His lustrous body."

Verse 71 says that in order to gain prosperity the Lord of Pārvatī should be meditated upon as being as beautiful as the God of Desire (Kāma); with the lustre of gold; seated on a lotus decked with all manner of ornaments. He holds an axe and deer and makes the gesture (Mudrā) of granting boons. His left hand is placed upon the breast of His beloved, Whose right hand rests on His right thigh, and Whose left hand holds a red lotus.

CHAPTER XXVIII

Opens with the Mantra and description of Dak*sh*i*n*ā-mūrti, an aspect of Shiva. He is seated under a fig tree (Va*t*a) with one hand on His knee. He is white as milk (K*sh*īra) A great serpent is coiled around His waist The crescent moon is on His matted hair. He holds an axe and deer and makes the auspicious (Bhadra) gesture (1). He is surrounded by Shuka and other Munis. "May Bhava grant ye purity of mind (Bhāvashuddhi)." Then follows some ritual in His worship.

Verses 12, 13 give the Mantra of Aghora Rudra and is followed in v. 18 by this invocation. "May Aghora destroy all that is evil to you He is of fierce mien with three eyes and terrific to behold; dark like the black clouds and clad in red raiment. Great serpents cover His body. He holds an axe, drum, sword, shield, bow, arrow, spear and skull. He it is Who devours inimical Nāgas (2) and evil planets. He ever grants good (that is, to His worshipper)".

The ritual is dealt with up to v. 30. The next verse gives the M*ri*tyunjayamantra ; and the Dhyāna of this aspect is at v. 33. The remainder of the Chapter deals with Yantra and other ritual details.

---

1 That is, Jnānamudrā 2. Serpent Divinities.

CHAPTER XXIX

Commences with the Mantra of Ardhanārīshvara (1). The Dhyāna of Umesha is thus given at v. 3 after the invocation "May Īsha ever protect you." His Shakti forms the (left) half of His body. He is three-eyed. On the coils of His matted hair are a serpent, moon and Ganges (2). He holds serpent, axe, spear, sword, fire (3), skull, arrow and bow. All the Devas lower their heads at His feet,

For the attainment of powers (Vibhūti) the Devatā should be meditated upon (v. 4.) as being in one half of His body, a man of ferocious aspect and in the other half as a voluptuous woman (4), holding in His and Her hands a noose, a red lotus a skull and spear ; or (v. 5) She should be thought of as the three-eyed One Who is red of colour, clothed in red raiment, adorned with red ornaments holding a spear in each of Her sixteen uplifted hands.

Rules are then given for Japa, Homa and so forth.

The colour of the Deva varies according to the object of worship (v. 13). When worshipped for Pu*sh*ṭikarma (5) and Shāntikarma (6), He is white ; for Ākar*sh*a*n*a and Vashīkara*n*a (7), red ; for K*sh*obha and Saṁstobhana (8), He is the colour of gold ; in rites done to drive away (9), torment of the body (10), the colour of smoke (Dhūmra) ; in rites performed to paralyze (11) , yellow ; and to gain Liberation, crytalline white (12).

The ritual in the worship of Ardhanārīshvara is dealt with up to v, 30. At v. 31 the Cha*nd*a Mantra and at vv. 36, 37 the Cha*nd*a Gāyatrī are given. The Chapter concludes with other details as to the worship of the fierce aspect of Shiva called Cha*nd*a.

---

1. The androgyne form of Shiva in which half the body is male (Himself) and half or the body of His spouse (Shakti)is female. *See* Shāradātilaka, XIX. v. 55 and notes.

2. *See* p. 56. *n* 12.

3. Vahni.

4. Hāva-bhāva-lalitārdhanārikaṁ. This is the Dhyāna of Ardhanārīshvara ; the Dhyāna in v. 5 is for Krūraprayoga.

5. Ritual done to produce nourishment, growth, increase, advance, prosperity, *etc.*

6. Ritual done to gain peace of mind and body.

7. Rites done to attract and control respectively. These and the following are magical rites ; portions of the *shaṭ*karma, *etc.*

8. That is, for causing perturbation of the mind and for restraining speech and power of expression.

9. Uchchā*ṭ*ana.

10. Aṁgārdana.

11. Stambhana.

12. It should be noted that in every case the Mantra also changes.

CHAPTER XXX.

This is an important Chapter dealing with the Gāyatrī Mantra In v 5 it is explained how the Pra*n*ava (1) produced by Prak*r*iti-vik*r*iti is like the humming of bees in the Mūlādhāra (2) and goes upwards along the channel of the Sus*h*umnā (3) in seven stages (4) to the head V 6 enumerates the seven Vyāh*r*itis (5) In vv 7-10 Mahāvis*hn*u teaches what these denote Bhū*h* is mere existence alone (Sanmātra) Bhuva*h* is elements (Bhūta) and Cause (Kāra*n*a). Sva*h* is the Guide and the Ātmā of all that is (6) ; Maha*h* implies Greatness and Light (7), Tat, (Brahman) is Jana*h* because It is all (8) Tapa*h* denotes Jnānatā (All knowledge) and Tāpatā (9) Satyam implies Supremacy and Ātmatva or the natural state of Ātmā, that is, Ātmā in itself, and eternal Wisdom (Anantajnāna) The exoteric "worlds" are thus described as stages of being. The letters of the Pra*n*ava are then identified with them. A is Bhu*h*, U is Bhuva*h*, M is Sva*h*, Maha*h* is Bindu, Nāda is Jana*h*, Shakti is Tapa*h*, and Shānta is Satyam the highest of these states (vv 11, 12).

Having dealt with Om, Mahāvis*hn*u deals with each of the words of the Gāyatrī Mantra (10).

Tat is in the accusative singular By it reference is made to the first Cause of all substance (Vastu). It exists in the form of fire and energy (Tejorūpa) in the disc of the Sun (Ādityama*nd*ala). It means the ever-blissful and Supreme Brahman *Savituh* is in the genitive singular and is derived from a root which means to bring forth By this word is implied the source of all animate beings It is called *Vareny-*

---

1 Om *See* Shāradātilaka XXI vv 1 31 and notes thereto Rāghava in his Commentary under verse 18 gives the fourth pāda of the Gāyatrī which is recited by the seeker of Liberation. It is Parorajase sāvadom

2 The lowest of the centres (*Shat*chakra) *See* A. Avalon's "The Serpent Power."

3. The nerve (Nā*d*ī) of that name v *ib*

4 The six Chakras and the Sahasrāra *See ante* p 43 for the seven parts of the Pra*n*ava, also below

5. That is, the seven upper worlds—Bhū*h*, Bhuva*h*, Sva*h*, Maha*h*, Jana*h*, Tapa*h*, Satyam.

6 Sarvasya svīra*n*āt svātmatayā 7 Mahattvāt cha mahastvāt cha,

8 Tadeva sarvajanatā tasmāt tad vyāh*r*itirjana*h* Janatā=Janasamūha*h*

9, This word which is here not translated literally means heating, suffering, and comes from the same root as does tapas or austerity, It means here the sum of distress and suffering to which, through ignorance, humanity is liable The text here shows that the Gāyatrī mantra as a whole and in its parts is one with the Brahman.

10. Tat savitur vare*n*yam bhargo devasya dhīmahi dhiyo yo na*h* prachodayāt.

am because it is the Excellent One to Whom service should be rendered, adoration offered, and prayer said. The text reads these three words as composed of eight letters (Ak*sh*ara) and says that their Vyāh*ri*ti is Bhū*h*.

Bharga is so called because It destroys sin and is propitious to the devotee. *Devasya* implies that It has the luminous quality of light and is possessed of the power of giving rain and the like. *Dhīmahi* is derived from the root *dhyai* which means to think. "Let us here remember that the Deva who can be seen by the celestial eyes of Nigama (1) and knowledge (Vidyā) is golden (Hira*n*maya) and ever in the Sun, His lustre knows no diminution. Ever should we think what is subtle that I am (ya*h* sūk*sh*ma*h* so'ham)." Bhuva*h* is the Vyāh*ri*ti of these second three words composed of eight letters.

Dhiyo (2) means Buddhi in the accusative plural. *Yo* is Ya*h*, the masculine gender being here used for the neuter (3) for the sake of the metre. It therefore stands for Yat. This Yat is the incomparable Energy (Tejas) which pervades all the Vedas. It destroys the sin of the devotee. *Na*h (our) is the genitive plural of Asmad. *Prachodayāt* means "May it send us in the path of prayer" (Prārthanā) (4). *Sva*h is the Vyāh*ri*ti of the third set of eight letters (vv. 13-26).

This Mantra of ten words is thus divided into three sections of eight letters each ; but it can also be divided into four sections of six letters each. The Mahāvi*shn*u concludes by saying "May the excellent and Supreme Spirit (Bharga) of the Creative Lord (Deva Savitā) on Whom we meditate ever guide and direct our minds."

He then proceeds to speak of the Shira*h* (head) of Gāyatrī. Āpa*h*, Jyoti*h*, Rasa are the energy (Tejas) of Soma and Agni (5). The Universe is in the nature of this (Tadātmakam). It is Nectar (Am*ri*ta) because it is undestructible. By reason of this and His multiplicity or all-pervadingness Brahman is so called. Brahman who is Bliss itself (Ānandātmaka) and Satya (Truth) (6) and Jnāna (Knowledge or Consciousness) is Bhū*h*

---

1. A term for the Veda, and in the special sense Tantra.

2. Dhiya*h*, changed by the rule of Sandhi. 3. Yat as corresponding with Tat.

4. Ordinarily it is said "in the path of dharma, artha, kāma, mok*sh*a" But if prayer is made to God it must be for these for they include all man's aims.

5. By Soma and Agni, Prak*ri*ti and Puru*sh*a are meant. The Shira*h* of the Gāyatrī is:—Oṁ āpo jyotī raso'm*ri*taṁ bhūrbhuva*h* svaroṁ.

6. Sat is existence and truth (Satya) alone exists. Here the existence of the Brahman who is Sat, Chit, Ānanda is meant. The text is capable of other interpretations.

Bhuva*h*, Sva*h*, It has already been shown that "So'haṁ" "I am He" is Oṁ Thus this Mantra is the Shira*h* of the Gāyatrī (1) Thus concluding the exposition of the points (Lak*sh*a*n*a) of the Mantra, Mahāvi*sh*nu says that the faithful Sādhaka who worships with desire (2) obtains the fulfilment thereof and he who seeks Liberation gets it.

Then follow rules of ablutions in Gāyatrī Sādhana. Vv. 40-45 deal with the *Rishis*, Devatās and metre of Pra*n*ava, the Vyāh*ri*tis and the Gāyatrī. The mode of doing Nyāsa is also stated. Verses 46-50 describe the way Upāsanā, Japa, Svādhyāya (3), Prā*n*āyāma and Dhyāna in Her subtle form, of the Gāyatri are to be done V 60 gives a Dhyāna of Tāri*nī* (Gāyatrī) (4), in her gross form with four faces which are white, yellow, red and black , Her body being composed of the 24 letters of the Gāyatrī V. 61 speaks of the worship of the Sun and His Shaktis. Mahāvi*sh*nu concludes by saying "I have now spoken of the secret of the Vedas knowable only by very pure Yogīs He who in his Japa, Homa and Dhyāna worships Oṁkāra in this way is freed of all Karma and attains Liberation."

CHAPTER XXXI

Commences with the Tri*sht*ubh Mantra (5) which is Vedīk ; the Dhyāna of the Adhi-Devī of the Mantra who is Kātyāyanī is given in v. 9 and Her nine Shaktis in vv. 13, 14. In vv 18-23 are to be found the names of the Shaktis of the letters of the Mantra. It is noted that the number of Japa prescribed (v. 25) for this Mantra is twice that of the Gāyatrī The Mantra which is composed of 44 letters, if reversed, becomes the (v. 29) Astra (weapon) mantra and is divided into eight sections which are identified with various things, the senses of knowledge, the senses of action, the five elements and so forth (vv. 30-34). From these 44 letters issue 44 Vahni Devatās, each of whom is attended by 5 Shaktis , each of whom is attended by five handmaidens , each of whom is again attended by 16 handmaidens , each of whom again is attended by millions upon millions of handmaidens (40-43).

---

1 The Mantra at p 61 *n* 5 always precedes the Gāyatrī.

2. That is Sakāma Sādhana or worship done to gain an object

3 Rite whereby oneness of the Mantra with the Devatā thereof is realised

4. She who saves for that is what of the Gāyatrī mantra does to its singer.

5 *See* Shāradātilaka, Ch xxi, vv, 32 *et. seq.* Rāghava gives the Mantra and other details The Devatā of the Mantra is Agni

In v. 48 the Nakshatras (1) are divided into three classes ; human (Mānusha), demonic (Asura) and celestial (Daiva). Their place in magical rites is also shown.

From verse 55 to the end of the Chapter Mahāvishnu speaks of the magical rites relating to Stambhana, Vashīkarana, Ākarshana, Vidveshana, Vimohana, Mārana, Aṁgahānikarana (2) and so forth ; and the means to be taken to counteract these operations when done by others. It is noteworthy here and in many other places that the most diverse matters are placed together. This is also the case with many verses which seem hardly in their proper place, suggesting a doubt as to the accuracy of the order in which the copying has been done.

CHAPTER XXXII

Deals with the Lavana Mantra and Mārana, Vashīkarana and other magical rites. Verse 8 gives the Dhyāna of Kātyāyanī a form of Durgā. Her body is like the "friend of air" (3). She has three eyes and wears a bright crown. She holds discus (Chakra), conch, sword and spear and is the Destructress of many Daityas. Dhyānas are also given of Rātri (night), Agni and Bhadrakālī with prayers to these Deities. The fifth Mantra, it is said, is from the Atharva Veda.

CHAPTER XXXIII

Deals with the Anushtubh Mantra (4) of 32 letters which is Vedik ; the Dhyāna of the Deva of the Mantra who is Rudra is given in v. 8 and the 32 Shaktis in vv. 12-14. Then follow ritual details. At vv. 27, 28, a Mantra of a 100 letters (Shatākshara) is mentioned. It is formed by the junction of Gāyatrī, Trishtubh and Anushtubh Mantras. These three Mantras are respectively Sun, Fire and Moon. The Devatā of the combined Mantra is (v. 31) the supreme Mahah who grants Liberation and of whom Shruti speaks. Vv. 60 *et seq* give the Nyāsa and other rites in connection

---

1. See p. 25, *n*, 5 *ante*.

2. Paralyzing, bringing under control, attracting, causing dissension, bewildering, killing, limb-destroying. Thus if Homa is done to Black Durgā in the manner described an enemy is killed and so forth.

3. Pavanasakha : Fire is so called.

4. The Shāradātilaka, Ch. xxiii, deals with this Mantra and Rāghava cites it.

with this Mantra. This is followed by (vv. 43-47) the Saṁvādasūkta a Mantra of Saṁvā*da* saṁjnānāgni and the rites relating thereto At v 56 is given the *Ri*k and at v. 59 Dhyāna of Varu*n*a the predominating colour which the meditation seeks to excite being white Ritual details as regards His worship follow

CHAPTER XXXIV

Commences with rules relating to the drawing of diagrams (Yantra) Verse 33 describes a Yantra whereby the Sādhaka can make a woman desire him. Vv. 34-36 gives the Brahmashrī Mantra the Devatā of which is Gaurī. At v 38 is a Dhyāna of Pārvatī This is followed by a number of Mantras and Dhyānas of the Devatās thereof : the Rājamukhī (43-45) ; the Annapradāyaka (v. 51) ; Annapūr*n*ā (v 54) , V*ri*haspati (v. 60) , Shukra (v. 63) and Vyása (v. 65) Mantras In verse 66 the Dhyāna of Vyāsa is given. Verse 72 gives the Mantra and v 74 the Dhyāna of Ādyā as Ashvārū*dh*ā (Seated on a horse).

CHAPTER XXXV

Gives the Prā*n*aprati*shth*ā Mantra used in the invocation of the Devatā into the Yantra or image to be worshipped.

At v. 7, a Dhyāna of Prā*n*ashakti is given in which She is represented as of the colour of the rising sun with three eyes and large full rounded breasts (1) seated on a full blown lotus which is on a boat in an ocean of blood (Raktāmbhodhi) ; holding a noose, a bow of sugarcane, a goad, five arrows (2) and As*ri*k-kapāla (3) Her Dūtīs or Shaktis are stated in verse 12

CHAPTER XXXVI

Begins with some verses as to the causes of childlessness which are put down to want of faith, worship, charity, decrying

1 Pīnavak*sh*oruhā*dh*yā

2 See A & E Avalon's "Hymns to the Goddess", p 28, *n* 9

3 Skull full of blood

(Nindaka) one's wife and so forth : and vv. 8-21 deal with the rites to be performed to cure this defect. Then follows an enunciation of the proper characteristics of a Guru (vv. 22-32) and of a disciple (vv. 32-41). If the disciple has the defects which are mentioned in vv. 42-48 he should be rejected and if a Guru received such a person as his disciple then the fault (Do*sh*a) of the latter affects the Guru just as that of the minister affects the king, and the sins of a wife affect her husband. If through either cupidity or affection a Guru initiates such a faulty disciple then the curse of the Devatā falls upon both (vv. 49 51).

Mahāvi*shn*u then speaks of the devotion which a disciple should exhibit towards his Guru or spiritual director and which is to be like that which should be shown to mother and father, to Vi*shn*u and Shiva (vv. 51-52). One should not cross anything belonging to, or connected with the Guru, not even his shadow ; nor should there be association with his enemy. Great reverence and selfrestraint should be shown whilst in his house. Therein there should be no anger and quarelling, lust, loud talk, lies, sloth and idle disputation ; nor any easing of nature, sexual intercourse, spitting, vomiting ; or traffic by way of buying, selling, or lending (vv. 53-55). The Guru's command should not be disobeyed. What he orders, that the disciple should do at once and unhesitatingly and without attempting to discuss whether it is right or wrong (1). In short the disciple should by action, mind and speech, worship his Guru with a guileless and faithful heart. At v. 59 it is said that one should never do anything which offends others, however much we may desire it even in so small a matter as dress.

At v. 62 Mahāvi*shn*u addressing Brahmā says "Oh Lotus-born One, in this Tantra (2) I have shown thee the Prapancha (3) in its five-fold aspect."

This Chapter and the work concludes with the following invocation.

---

1. I*sh*ṭaṁ vāni*sh*ṭam ādi*sh*ṭaṁ guru*n*ā yattu gurvapi,

 Tvarayā parayā kuryād buddhyā samyag ajihmayā (V. 56).

This appears to solve in an extreme sense a point raised by St. Alphonsus Liguori as to the duties of a penitent towards his spiritual director, but possibly as in the case of all general rules there may be some exception here.

2. Tantre'smin. See *ante* p 4

3. *See ante* p. 1.

Obeisance to Him
Who is Energy and Light (1) itself
In Whom are the products of Prakṛti (2),
Sun, Moon and Fire (3)
Which have sprung from the Tāra and other Bījas (4)
And which have their motion and increase
In Him

CALCUTTA,
The 24th January 1914

ARTHUR AVALON.

---

1 Tejas.

2 *Lit.* the Vikṛtis of Prakṛti *See ante* p 7.

3 Not merely the luminaries and elements so named but that also for which they stand as symbols

4 That is, from Oṁ and other "Seed-mantras."

POSTSCRIPT

In the present edition the text has been rearranged. This has been done in accordance with the Commentary by Padmapādāchārya, now published for the first time. The two manuscripts available to the editor at the time the book was first published as Vol. III in this series, had the chapters in the order as in the book then published. There were some misgivings as to the correctness of the order in which the chapters were placed. Chapter 36 of that edition is devoted to V*i*sh*n*u rituals and its proper place, it was felt, was with the group of chapters dealing with the V*i*sh*n*u aspect of the Supreme Being. In the same way Chapter 33 in that edition should, it was felt, come at the end of the Book. But editors of any Shāstra have to be very reluctant to interfere with the text of their own motion as a rule, and should be more so in the case of Mantra-shāstra. It was on this account that the book was printed as it was in the manuscripts. Almost simultaneously with the publication by us of the Prapanchasāra, there was another recension published as part of the collected works of Shaṁkarāchārya from Srirangam. This publication received the support of the Sringeri Ma*tha*. In the Srirangam edition, the text of the Prapanchasāra is divided into 33 chapters, but the matter contained in it is almost identical with that contained in our publication, with this exception, that chapter 36 which is chapter 23 in the present edition is omitted. The reason for the omission may be explained by the fact that the manuscript available to the editors did not contain the chapter. It is called the Gupta Pa*t*ala or Secret Doctrine by Rāghava Bha*tt*a in his commentary of the Shāradātilaka (Ch. 17. 1). The editor of the Srirangam publication has also followed the wise method of not interfering with the text. It has evidently been printed as contained in the manuscript and even some palpable errors have not been set right. The editor, it may reasonably be presumed, hoped that in a subsequent edition the mistakes would be corrected with the help of other manuscripts. In the present edition, the following re-arrangement has been made. Chapter 36 of the first edition is here printed as 23, 34 as 32, 33 as 36, 32 as 34 and Chapter 31 as 33.

Padmapāda was one of the immediate disciples of Saṁkarāchārya and there can be no greater authority than he, as to the order in which the chapters are to be placed. His commentary named the "Vivara*n*a" is printed here for the

first time The only other works by him, so far known, are the Panchapādikā which deals with the Vedānta Sūtras and a commentary on the well-known Mantra of five letters of Shiva, (Shivapanchāks*h*ara) printed at the end of this book

It cannot be claimed that the text as published is complete and free from all blemishes. We had a copy of this furnished by the Adyar Library where there are two copies of the Vivara*n*a A copy was obtained from the manuscript in the collection of the Madras Government The Asiatic Society of Bengal has a fragment of the Vivara*n*a which contains the commentary of the first eight chapters of the book. The press copy was further read by Mr Shrīnivāsa Aiyer who compared it with a manuscript in his possession.

The Prayoga-krama dīpikā is a gloss on Padmapāda's Vivara*n*a Unfortunately, a complete copy of this could not be obtained inspite of all the efforts made. It ends with the ninth chapter of the book It was felt that as it contained all the chapters dealing with the general principles of Mantra-shāstra, as also the chapters on Sarasvatī and Tripurā, the best thing to do would be to publish it as found H H The late Mahārājādhirāja Rameswar Singh of Darbhanga who glanced through it, considered that in spite of its defective readings in several places, it is of great practical value and supported the view taken by the editor The Prayoga-krama-dīpikā is meant for the Sādhaka, but even the ordinary reader, whose quest is to trace the philosophical principles underlying the ritualistic practices of the Brahmanik faiths will find much of very great interest to himself.

The Vivara*n*a and the Prayoga-krama dīpikā will help to show him that Brahmanism is not as is commonly, in ignorance, supposed to be a mass of conflicting religious faiths. In Brahmanism, there is one goal for all different forms of Sādhanā and that goal is the Brahman. Unlike the followers of other forms of of religion, the follower of the Brahmanik faith has no quarrel with any one. He is aware that all men cannot have the same temperament and therefore cannot view things in the same way and it is on this account that even within the Brahmanik fold, there are quite a number of different forms of worship or Sādhanā. These are primarily divided into five classes, *viz.* Shaiva, Shākta, Vais*hn*ava, Saura and Gā*n*apatya All these five aspects are dealt with in this book. The Prapanchasāra is the first book of its kind. Other eminent writers followed the great master ; the most

noticeable among these being Lak*sh*ma*n*a Deshikendra, Īshānashiva, Kri*shn*ānanda and many others less known.

The Vivara*n*a does not give details like Rāghava Bha*tt*a for instance, in his commentary on the Shāradātilaka, and Bhāskararāya in the works commented on by him. It is possible that at the time the book was written great details were not needed, as the men of those days were better informed. Or it may be, that he meant it only for that class of readers who did not require any greater help for the understanding of the text. The author of the Prayoga-krama dīpikā, which was evidently written at a much later age, has given these details and made the Vivara*n*a intelligible in places which are obscure for present day learners. We know nothing about the author of the Dīpikā not even his name, but it is evident from his writings that his knowledge of the Shāstra was great and he believed Shaṁkarāchārya to be the author of the Prapanchasāra and Padmapāda, of the Vivara*n*a.

There are several other commentaries of the Prapanchasāra by various writers written at different times. Rāghava Bha*tt*a mentions one by name, *viz.*, the Vijnāna-chandrikā. This book is not so far available. There is another commentary called the Sambandhadīpikā by Uttamabodha. This must have been written after Lak*sh*ma*n*āchārya's Shāradātilaka became well known as an authoritative work. Pandit Gurupada Haldar places Lak*sh*ma*n*āchārya in the tenth century of the Christian era. This is the view of western Missionary writers also. There is another book by Gīrvā*n*endra Sarasvatī named Prapanchasāra-sāra-saṁgraha. Gīrvā*n*endra says that his Summary of Shaṁkarāchārya's teachings in the Praparchasāra follows the interpretation of a commentary named Sat-sampradāya-sarvasva. Other commentaries are :— (1) Prapanchasāra-vyākhyā, (2) Prapanchasāradīpa by Nārāya*n*a, (3) Tattva-dīpikā by Nāgasvāmī, (4) Prapanchasāragū*dh*ārtha-dīpikā by Nityānanda, (5) Vijnāna-dyotinī, (6) Prapanchasāra-viv*ri*ti, (7) Prapanchasāra-prayoga-vidhi, (8) Prapanchasāra-sambandha-*t*īkā and (9) Prapanchasāra-v*ri*tti. These are preserved in the Madras Government manuscript Library. They all say that the book is by Shaṁkarāchārya. The Tanjore Library, it is said, contains some books, but no details of the same could be obtained. The fact that so many Sādhakas and scholars devoted themselves to the exposition of this book is a sure indication that it must have

been written by a man entitled to very great reverence The Nepal manuscript of the Prapanchasāra, in its colophon, states that the author of the book was Āchārya the word being in the plural And that is how Shamkarāchārya is always designated

When this book made its first appearance it was noticed in some periodicals and the reviewers occupied themselves merely in trying to prove that the author of the book could not have been Shamkarāchārya One of these tried to make out that it was the work of the Vaishnava teacher Shamkaradeva of Assam This cannot be accepted, as he flourished about the time of Chaitanyadeva, which is less than 500 years from now Another critic has attempted to make out that Vishnu-svāmī, the Guru of Vidyāranya, was the author of this book and Vishnu-svāmī flourished in the 13th century. This also cannot be accepted, as Amalānanda-yati, the author of the Kalpataru, has cited texts from the Prapanchasāra as the word of Shamkarāchārya and Amalānanda belonged to an age prior to that of Vishnu-svāmī As an instance of the uninformed way the Shāstra is spoken of may be cited the case of H. P. Shāstrī who (Catalogue of Nepal Mss Vol 1) says that this book is an original Vaishnava Tantra

Critics of this type evidently cannot reconcile themselves to the fact that Shamkarāchārya, the Great Monist, could write a work on Mantra shāstra. They seem to be labouring under the obsession that being a monist, Shamkarāchārya could not have written anything which advocates Sādhanā, as Sādhanā implies dualism, for in it there must be an object of Sādhanā Orthodox exponents feel that these gentlemen look upon Shamkarāchārya as the holder of a chair in a modern University, whose duty it is to deliver a course of lectures on Monism as a theory, or perhaps, that he was a speculator like some German or other European philosopher who devotes himself to theorise and speculate about transcendental matters. This is mainly due to the fact of their having lost their Indian mind. Western philosophers have not succeeded in moulding the religious life of their countrymen like Shamkarāchārya, and even lesser men did in India

It is not realised that Shamkarāchārya was not a mere theorist but a Teacher in the right sense of the word, a Guru who sought, and that successfully, not merely to uplift and enlighten the intellect but the very nature of the Sādhaka.

He established four Ma*th*as where the aspirants have, not merely to read the commentaries on the Brahma Sūtras and Upani*sh*ads, but to qualify themselves by Sādhanā for an experiential realisation of the teachings of the Vedānta.

His place as an authority on Mantrashāstra is recognised by all eminent writers of old. Even that abstruse logician Bhāskararāya begins his commentary on the Saptashatī Cha*nd*ī with a salutation of Shaṁkarāchārya and his four great disciples the foremost among whom was Padmapāda. There Bhāskararāya speaks of Shaṁkarāchārya as the Guru of the Gurus. His position is not fully understood by the majority of present day scholars who write or speak about him.

As against the opinion of present day critics presumably affected by westernism, we get the testimony of Amalānandayati already cited, the great Rāghava Bha*tt*a author of the Padārthādarsha, Bhāskararāya, an abstruse logician and one of the most authoritative commentators on Mantrashāstra, Mādhavāchārya, whose excellent commentary on the Sūtasaṁhitā is well-known, Nīlaka*nth*a author of the Commentary on the Devī Bhāgavata and a whole host of other eminent authorities too numerous to mention. It is not realised that the teachings of Mantrashāstra are most jealously guarded and it is not possible to interpolate anything, much less substitute the name of one author for another. It is hard to believe that the great men whose names have been given above and who are great not merely as scholars but also as Sādhakas, should be misled. All the men whose names have been given, were men of great critical ability and some of them masters of Nyāya-Darshana. A careful perusal of this book, in spite of some of the defects from which it has not been possible to make it free, will convince the dispassionate reader that there can be no doubt about Shaṁkara being its author. This book will also give him a true conception of the Mantrashāstra.

With Indians, as the people of Bhāratavar*sh*a, are called, Vedānta is not mere speculation, but is something which is implanted into the life of the people. Tantra Shāstra is Sādhana Shāstra, and the object of it is to reach the highest Truth, which is the Brahman, the attributeless, impartite Tattva, which is without beginning or end and is the highest Bliss. The Sādhaka has, it is true, in the earlier stages, to have recourse to initiation by the Guru into his Mantra, Devatā and other accessories but he is repeatedly told

to realise his oneness with the Guru, the Mantra, the Devatā of his worship and so forth. All the rituals that he has got to perform point to this one end. The image that is selected for him by his Guru as the object of worship, is his image of the Brahman (Svakīyā Brahmamūrti) It is through that image that he realises the Brahman and the image is not an end in itself. The different images used by the five classes of worshippers previously mentioned and the many sub-divisions of these five classes, are all images of the Brahman , each class of Sādhaka having its own particular form according to competency (Adhikāra) This fact has been known even to western scholars, as is evident from a book published in the 18th century (Sketches of the Hindus, 2nd Ed. 1792 A. D.) It is there said "Amidst the multiplicity of their idols, all adoration is ultimately directed to Brahman, the Supreme, the Invisible." (Vol II, page 256). The Sādhaka rises from the gross (Sthūla) to the subtle (Sūk*sh*ma) and then to the transcendent (Para) conception of the Supremes Being

But in spite of this, it is a common pastime among western and westernised critics to make out that the Hindu is an idolator and a polytheist and as a result he is degenerate. Some may say this in ignorance, others with deliberation. Any religion which has a special place of worship is in that sense idolatorous Primitive races have no images to worship and do not build Churches or temples with that object. It is a well-known fact that the Hos and the Mundaries of Chota-Nagpur, the aboriginal races of the Phillipines do not have images for their worship The Hindu does not worship many gods. What he does is that he has the same respect for the faith of others as he has for his own.

Although followers of other religious faiths may decry them, the Hindus are prohibited from saying anything in disparagement of the Teachers and Sacred Books of other forms of Sādhanā They do not also believe in proselytising. They however, at the same time, do not turn away the earnest seeker

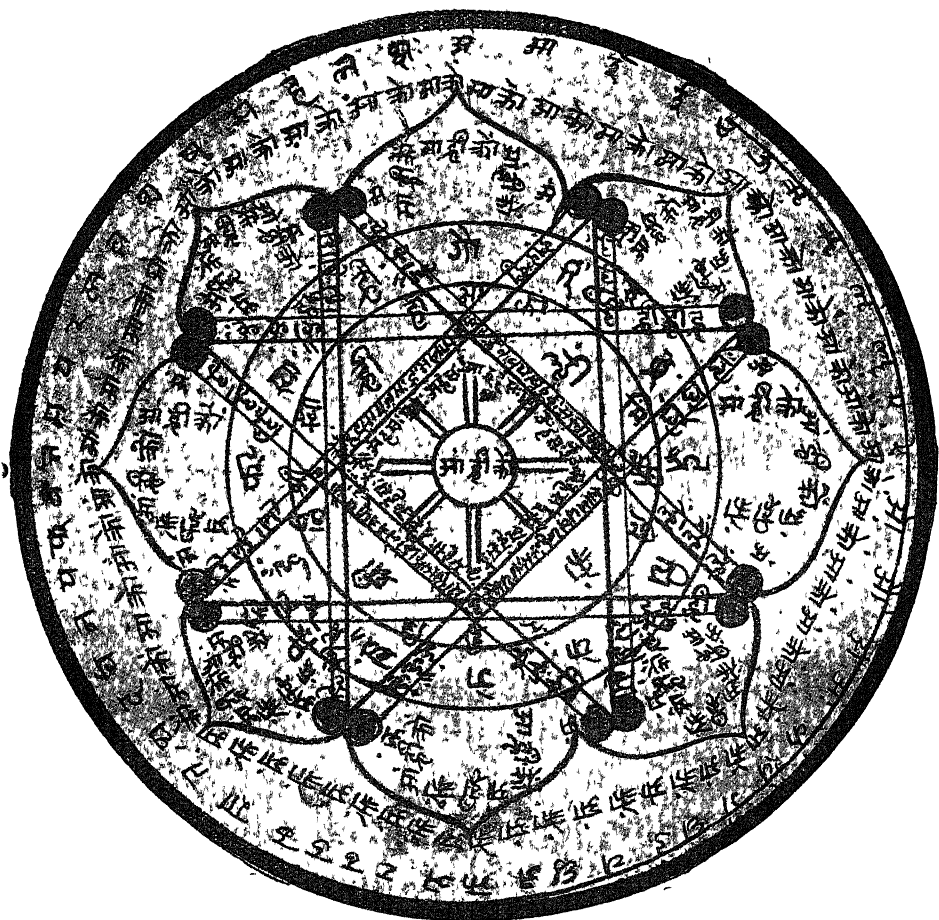
Whatever views may be entertained as to the authorship of this book it should be borne in mind that in his country the position of Shaṁkarāchārya as a Guru is higher than his position as scholar and philosopher. Others have written commentaries and books on the Vedānta Sūtras and the Upani*sh*ads but there is none who is venerated as Shaṁkara is all over the sacred land of Bhāratavar*sh*a. It may be noted

here that even a Roman Catholic Missionary has discovered the harmony of Vedānta with Christian Philosophy ("Vedānta Vindicated" by Rev. J. F. Pessein) and has, so far as his dogmas have permitted him, accepted Shaṁkara's exposition. The Prapanchasāra, as has already been said, is the first book of its kind and has shown that all the different forms of Sādhanā which these days go under the generic name of Hinduism are in harmony with Vedānta and that all Mantras are meant for the realisation of the Supreme Brahman.

The Introduction has been re arranged to follow the arrangement of the text in the present edition.

The proofs were read and the table of contents and the alphabetical index of the verses made by Sj. Panchānana Sāṁkhya-Vyākaraṇatīrtha.

June 1935. A. A.

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

भगवत्पाद-श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितम्

तच्छिष्य-पद्मपादाचार्यविरचित-विवरणोपेतम्

प्रयोगक्रमदीपिकाख्यविवरणविवृतिसमेतञ्च ।

पद्मपादाचार्यविरचित-शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।

श्रीआर्थारएवेलनेन प्रवर्त्तितं पर्यवेक्षितञ्च ।

श्रीश्रीमज्जगदम्बिकाम्बासरस्वतीश्रीचरणकमलाश्रित-

श्रीअटलानन्दसरस्वतीसम्पादितम् ।

आदितः विंशपटलान्तम् ।

कलिकातानगर्यां

२७।१ नं कर्णओयालिस् ष्ट्रीट्स्थ-

संस्कृतप्रेस डिपजिटरी-भवनात् प्रकाशितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड कों कर्तृकेण

प्रकाशितम् ।

संवत्—१९८२

सूचीपत्रम्

* चिह्निताष्टीकोक्तविषयाः

द्वितीयः पटलः

अष्टमः पटलः

नवमः पटलः

दशमः पटलः

चतुर्दशः पटलः

पञ्चदशः पटलः

षोडशः पटलः

विषयः पृष्ठाङ्कः

सप्तदशः पटलः

अष्टादशः पटलः

विषयः पृष्ठाङ्कः

एकोनविंशः पटलः

अष्टाविंशः पटलः

एकोनत्रिंशः पटलः

त्रिंशः पटलः

एकत्रिंशः पटलः

द्वात्रिंशः पटलः

त्रयस्त्रिंशः पटलः

चतुस्त्रिंशः पटलः

शुद्धिपत्रम्

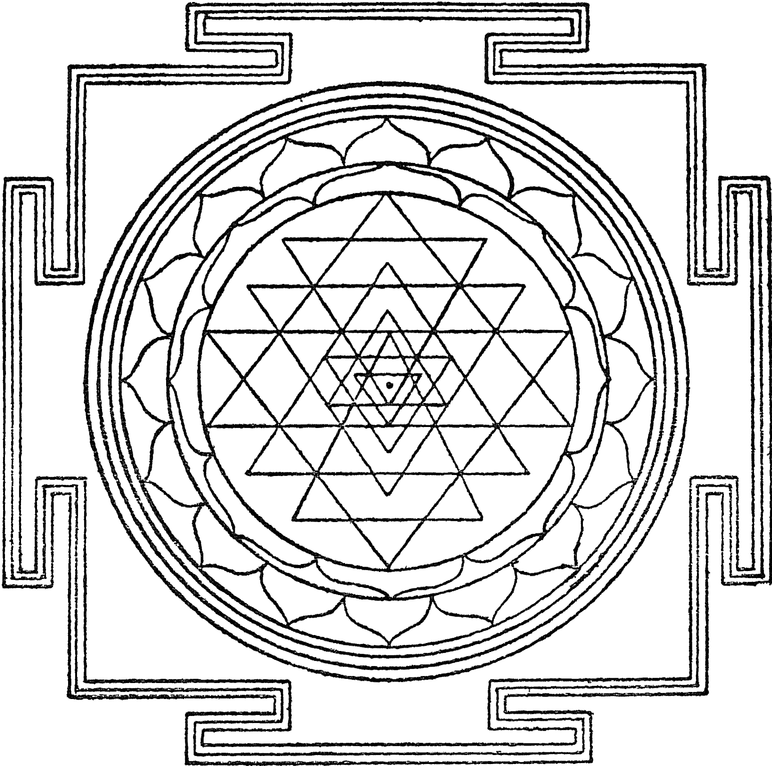
पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५	२४	रूपाऽणवौ	रूपाणवौ
७	३	ग्राह्न	ग्राह्ण
८	१३	वभासिनः	वाभासिनः
२३	३	औद्भिजः	औद्भिदः
२५	१६	स्त्रियः	स्त्रियाः
३३	२८	वेखर्यां	वैखर्यां
३७	८	सोषुम्न	सौषुम्न
३८	२१	साममय	सोममय
४०	१४	सर्गंस्नेषित	सर्गः स्नेषित
४०	१७	भूतेन्द्रिय	भूतेन्द्रिय
४६	२८	छेदाः	छेदः
४७	५	ऊद्गदादि	ऊदद्गादि
४७	६	दृष्ट्यैव	दृष्ट्यै
६१	१६	मृगीर्षायै	मृगशीर्षायै
७३	२७	सूत्रद्विगुणितं	सूत्रं द्विगुणितं
९१	२१	च्चणैरव	च्चणैरेव
९३	१८	मरुणाप्ता	मरुणाप्ता
९४	२०	संग्रन्थि	सग्रन्थि
९८	३	परमात्वने	परमत्वाने
९८	२५	तम्राऽ	तत्राऽ
१०१	५	रन्तस्थितैः	रन्तःस्थितै
१०४	२१	जुंसं	जूंसः
११५	५	विपत्	वियत्
११९	२	पुष्य	पुष्प
१२१	३	स्तियगू	स्तियंगू
१२६	२७	वाक्सूत्रादि	वाक्सूक्तादि
१३१	६	वैशद्य	धीवैशद्य
१३७	२७	पुनर्वैश्य	पुनर्वंश्य
१४०	२४	तद्द्दल	तद्दल
१५५	१८	करिरेनं	कविरेनं
२१२	२३	मूविनायक	भूविनायक
२४९	८	अर्चयितणा	अर्चयितृणा
२९४	१४	यात् ब्रू	ब्रूयात्
३१५	११	चेत्युक्त	चेत्युक्ता
३२०	१५	क्रमेते	क्रमते
३२१	२९	मितरेष	मितरेषां
३३१	२५	कस्या	कस्याः

पाठभेदाः

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पाठः	पाठान्तरम्
८	२५	व्यक्तं मायित्वहेतुत्व	व्यक्तौ मायित्वं हेतु
११	९	नोपलभ्यते	तेनोपलभ्यते
१६	१२	तद्रूपत्वात्	तद्रूपत्वम्
१८	३	तेऽ-	ते
१८	१४	असिते	सिते
१९	१०	विंशतिस्तथा	विंशतिकस्तथा
२०	३	देवास्त्र्युतयः	देवाः सस्रुतयः
२९	१३	तस्याः	तस्यां
३३	२९	अध्यात्म	अध्यात्मं
३७	६	सुषिरोदर	सुषिरोदित
४०	२७	मण्डलमन्त्रैः	मण्डलत्रयमन्त्रैः
४९	१३	संस्थितिः, संस्थिति	संस्थितेः, संस्थिते
५४	६	समुत्पत्त्या	समुद्भूत्या
५९	१२	वलौ	वलेः
६१	४	स्यादन्यो	स्यादतो
८२	११	प्रोक्ताः	शुक्ला
८२	१२	समानवर्णा	समाने
८३	१२	क्रमशो	कलशो
८३	२८	सवित्र	सवितुः
८५	६	मनसावुदीर्य	मनसो उदीर्य
८९	५	शिखया	शिखाथो
९०	२१	पत्त्रान्तरम्	पत्त्रद्वयम्
९०	२२	निवेद्य । पात्र	निवेद्यपात्र
९०	२३	निवेद्य । जातं	निवेद्यजातं
९२	१४	पादि	सादि
९३	१४	ततोऽग्निमनुना तेन	ततोऽग्निं मनुनाऽनेन

पृष्ठे	पङ्क्तौ	पाठः	पाठान्तरम्
१०१	४	मन्त्रेषु	तन्त्रेषु
१०२	८	जठरानलयो	जठराननयो
१०५	२	ध्यानेन	ध्यानैश्च
११०	१५	तेजस्त्वमह	तेजस्त्वह
११५	१४	ततोऽर्धं	तदर्धं
१२२	८	भुवनान्त	भुवनात्म
१३१	२२	ब्सूं स्त्रीं	ब्लूं स्त्रीं
१३२	१०	मिति परा	मिति परपरा
१३४	६	परपरा	परावरा
१३६	३	विंल्वभवं	विंल्वदल
१३८	३	सुखेनाऽनारत	सुखे नानारस
१५१	४	कोणात्तदुर्वीं	कोणान्तदुंर्वी
१७५	८	द्वादशा	वा दशा
२८५	६	वाराहे विष्वभि	वराहविष्वभि
३१८	२८	भक्तान्	भक्तात्
३१८	२८	सत्यादा	सेत्यादा
३२१	१८	रादित्यो	रादित्ये

मूलेऽपि क्वचित् क्वचित् पाठभेदा बन्धनीमध्यगता द्रष्टव्याः ।

ॐ

श्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

श्रीश्रीगुरवे नमः ।

प्रथमः पटलः ।

अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वर्णवर्गै-
र्विरचितमुखबाहापादमध्याख्यहृत्का ।
सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनि-
र्वितरतु परिशुद्धिं चेतसः शारदा वः ॥ १

प्रपञ्चसारविवरणम्

ॐ श्रीगुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥

अवर्णविग्रहं देवं वर्णविग्रहवर्जितम् ।
वर्णविग्रहवेत्तारं नमामि स्तौमि संश्रये ॥

इह खलु लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रहो भगवान् शङ्कराचार्यः अपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्वः परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तः स्वयमेकाकिसम्पदा लज्जमानो दुःखीकृतजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च सन् तदनुग्रहाय समस्तागमसारसंग्रहप्रपञ्चागमसारसंग्रहरूपं ग्रन्थं चिकीर्षुः अभिमतसकलप्रयोजनसिद्धये प्रथमतः परदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणम् आशीर्लक्षणं च मङ्गलमाचरन् ग्रन्थारम्भौपयिकं विषयादिकमपि अर्थात् सूचयति—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना ।

शारदा वः चेतसः परिशुद्धिं वितरत्वित्यन्वयः । चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्तायाः शारदायाः सत्त्वे सिद्धे सम्भवतीयमाशीः । तदेव कुत इति विश्वकार्यकारणत्वे-नाऽनुमानादित्याह—विश्वयोनिरिति । अपूर्वपरिणामत्वाभ्युपगमात् विश्वस्य कर्मणोऽपि विश्वयोनित्वसम्भवान्न शारदासाधकमनुमानमिति चेन्न । कर्मणः कार्यत्वेनाऽनित्यत्वात् जगन्मूलकारणत्वानुपपत्तेः । अतो नित्यं किञ्चित् जगदुपादानं वक्तव्यम् । नित्यत्वञ्च सर्वसाक्षिण्याः शारदाया एव सम्भवतीत्यभि-

प्रेत्याह—शाश्वतेति। सांख्यराद्धान्तसिद्धप्रधानस्यापि नित्यत्वात् तदेवास्तु जगद्योनिरिति चेन्न। अचेतनस्य प्रधानादेश्चेतनानधिष्ठितस्य कारणत्वानुपपत्तेः। अतश्चिद्रूपिणी सर्वाधिष्ठानसमर्था शारदैव विश्वयोनिरित्यभिप्रेत्याह—सकलेति। सकलं कारणं कलाभिः शक्तिभिः सह वर्त्तत इति जगत् कार्यं तयोः सकल-जगतोरधीश्वरीत्यर्थः। अस्तु तर्हि शारदाधिष्ठितस्य परमार्थसत्त्वस्य प्रधानस्य जगदुपादानत्वं शारदायाः तन्निमित्तमात्रत्वमेवेति सेश्वरसांख्यादिपक्षमाशङ्क्य सर्ववर्णतदर्थसमष्ट्यात्मकस्य प्रधानस्य शारदारूपचैतन्येऽध्यस्तत्वेन तद्व्यतिरेकेणा-सत्त्वात् शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादानं निमित्तं चेत्यभिप्रेत्य वर्णानां तद्विग्रहत्वेन तच्छेषत्वमाह अकचटतपयाद्यैरित्यादिना। शरीरवत्त्वेनाऽस्मदाद्यविशेषमाशङ्क्य शरीरग्रहणे स्वातन्त्र्यं विशेष उक्तो विरचितेति। स्वातन्त्र्ये हेतुमाह—सकल-जगदधीशेति। तर्ह्यधिष्ठातृत्वेन विकारित्वात् अनित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरिति चेन्न इत्याह—शाश्वतेति। तर्हि नित्यैकरूपिण्याः शारदाया अधिष्ठातृत्वं कारणत्वं वा नास्तीत्याशङ्क्य परमार्थतः तदभावेऽपि मायाद्वारेणाऽस्या एव तदभ्युपगन्तव्यम्। पक्षान्तरेषु एवंविधकारणत्वस्यापि अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—विश्वयोनिरिति। अतः चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्तायाः चिन्मात्रविग्रहायाः शार-दायाः सत्त्वं तस्याः चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं च सिद्धमिति मङ्गलाचारप्रकारः।

स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिलक्षणः पञ्चविधोऽस्य ग्रन्थस्य विषयः। तत्र वैखरीतदर्थात्मकं विराड्रूपं स्थूलं विषयमाह प्रथमार्धेन। आद्यैरिति पदम् आद्यैः काद्यैश्चाद्यैरित्यादिप्रकारेण प्रत्येकं सम्बध्यते। मातृकाक्षरन्यासस्थानं वदन् विराजोऽवयवक्लृप्तिमाह—विरचितमुखबाह्वेत्यादिना। मध्यशब्दः पवर्ग-न्यासस्थानार्थः। आख्याशब्देन त्वगादिधातव उक्ताः। आख्यायन्त एभिरिति। हृच्छब्देन हृत्स्थबुद्धिवाचिना ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकः प्राणस्तत्कारणभूता माया-शक्तिश्चाऽभिहिता। कशब्देन सुखार्थेन परमात्मोक्त इति। यादिन्यासस्थानानि तेषां याथात्म्यं यादिन्यासस्थाने धात्वादियोगः सर्वमन्त्रजपादेः शेषतया न्यासस्य सूचितः।

ननु त्वगादिपरमात्मान्तस्य देवतात्मनो यादिन्यासेनैव साधकशरीरे सन्निधाने सति किमवशिष्टाक्षरन्यासेनेति। देवतावयवविशेषकल्पनार्थमिति ब्रूमः।

न च प्रथमं सामान्यकल्पना पुनः विशेषकल्पनेति नियमोऽस्ति। येन लिपि-न्यासस्य चकारादित्वं स्यात्। सर्वत्र नित्यमेव सामान्यविशेषरूपं हि देवता-शरीरम्। तस्य साधकशरीरे सन्निधिर्न्यासेनोत्पाद्यते। अतः प्रथममकारादि-

न्यासेनाऽवयवविशेषसन्निधिस्मरणे न कश्चिद्दोषः ।

न च संहारक्रमेण मातृकान्यासे प्रथमं सामान्यसंहारः पश्चाद्विशेषसंहार इति क्रमकोपः । उभयोरप्यात्मन्येव संहारात् ।

न च सामान्यसंहारेणैव संहृतत्वाद्विशेषाणां पृथक्संहरणम् अनर्थकम् । विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्तव्यत्वात् ।

ननु वैखर्यात्मकस्थूलकथने प्रस्तुते प्राणादिरूपसूक्ष्मादिकथनमनुपपन्नम् । न । तेन विना स्थूलमात्रेण व्यवहारासिद्धेः विराजोऽपि सर्वात्मत्वात् । अथवा प्राणशक्त्यात्मशब्दैरपि प्राणबुद्धिजीवस्थितिकराः स्थूलांशा एव अन्ना[धात्वा]दिशब्द-वाच्याः कथिताः । अस्मिन् पक्षेऽक्षरगतबिन्दुनादादिभिः विराट्शरीरानुगत-सूक्ष्मादिकथनमित्यवगन्तव्यम् ।

ननु अकचटतपयाद्यैः विरचितमुखबाह्वित्यादिनैवाऽभिहितस्थूलविषयसिद्धौ किमधिकोक्त्येति । नैष दोषः । सौस्थानिकौत्थानिकस्नानाद्यनुष्ठानेषु लिपिन्यास-भेदसूचनार्थत्वात् । सौस्थानिकानुष्ठान एकपञ्चाशद्वर्णानां प्रत्येकं न्यासः सूचितोऽकचटतपयाद्यैः विरचितमुखबाह्वित्यादिना । औत्थानिके वर्गमात्रस्य मुखबाहुपादद्वयनाभिहृत्सु व्यापकत्वेन न्यासः सप्तभिः विरचितमुखबाह्वित्यादिना । स्नानादौ अकचादिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेषु वर्गैर्विरचितेति । भोजनकाले समस्तस्य मस्तकादिपादान्तन्यासः सूचितो वर्णैः विरचितेति । देशकालाद्य-पेक्षया सर्वं वा सर्वत्र प्रयोक्तव्या इत्यभिप्रायः ।

अथवा समस्तमन्त्रपारायणोद्धारार्थाधिकोक्तिः । तथाहि अकचटतपयाद्यैः अकचटतपयवर्गसम्बन्धिभिः अकाराद्यैः षोडशस्वरैः विरचितमुखबाह्वापाद-मध्याख्यहृत्केति पञ्चाशद्वर्णानां प्रत्येकं षोडशस्वरयोग उक्तः । लिपिन्यासस्थानेषु षोडशदलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य कर्णिकासु तं तं प्रधानं वर्णं विन्यस्य दलेषु तत्तद्वर्णानुबन्धषोडशस्वरान् न्यसेत् न्यासप्रियो जपेच्च जपप्रियो ध्यायेच्च ध्यानप्रिय इत्यर्थः । ओं अं ओं नम इत्यकाराब्जकर्णिकायां विन्यस्य ओं अं अं नमः । ओं अं आं नमः । ओं अं इं नम इत्यादिकं दलेषु विन्यस्य आकारपद्मकर्णिकायाम् ओं आं ओं नम इति न्यसित्वा ओं आं अं नमः । ओं आं आं नमः । ओं आं इं नम इत्यादिकं दलेषु विन्यस्याऽवशिष्टाक्षर-पद्मेष्वपि एवमेव न्यसेदिति स्वरपारायणन्यासादिमन्त्रक्रमः ।

अथ व्यञ्जनपारायणक्रमः । अकचटतपयाद्यैरुक्तैः विरचितमुखबाह्वापाद-मध्याख्यहृत्केति विविधरचनम् । ओं अं अं नमः । ओं अं कं नमः ।

ओं अं खं नम इत्यादि क्षान्तमूहयेत्। पूर्वोक्ताकारपद्मदलस्थाकारपरिवारत्वेन एषां न्यासः। आं अं नमः। आं कं नमः। आं खं नमः। इत्याद्याकारपरिवारत्वेन। इं अं नमः। इं कं नमः। इं खं नमः। इत्यादीकारपरिवारत्वेन। इत्यादि विसर्गान्तं समानम्। पुनः कं अं नमः। कं कं नमः। कं खं नमः। कं गं नमः। इत्यादि ककाराम्बुजदलस्थककारपरिवारत्वेन। पुनः कां अं नमः। कां कं नमः। कां खं नमः। कां गं नमः। इत्यादि काकारपरिवारत्वेन समानम्। पुनः खं अं नमः। खं कं नमः। खं खं नमः। खं गं नमः। इत्यादि खाम्बुजदलगतखकारपरिवारत्वेन सर्वमूह्यम्। इति ब्रह्मब्रह्मपारायणक्रमः। अं आं नमः। अं कां नमः। अं खां नमः। इत्यादिरूपो ब्रह्मविष्णुपारायणक्रमः। अं इं नमः। अं किं नमः। अं खिं नमः। इत्यादिरूपो ब्रह्मरुद्रपारायणक्रमः। अं ईं नमः। अं कीं नमः। इत्यादि विष्णुब्रह्मणः। अं उं नमः। अं कुं नमः इत्यादि विष्णुविष्णोः। अं ऊं नमः। अं कूं नमः। इत्यादि विष्णुरुद्रस्य। अं ऋं नमः। अं कृं नम इत्यादि रुद्रब्रह्मणः। अं ॠं नमः। अं कॄं नमः इत्यादि रुद्रविष्णोः। अं लृं नमः। अं क्लृं नमः। इत्यादि रुद्ररुद्रस्य। अं ॡं नमः। अं क्लॄं नमः इत्यादि ब्रह्मसर्वेश्वरस्य। अं एं नमः। अं कें नमः। इत्यादि विष्णुसर्वेश्वरस्य। अं ऐं नमः। अं कैं नमः इत्यादि रुद्रसर्वेश्वरस्य। अं ओं नमः। अं कों नमः इत्यादि सर्वेश्वरस्य। अं औं नमः। अं कौं नमः इत्यादि चतुर्मूर्त्तेः। अं अं नमः। अं कं नमः इत्यादि साक्षिणः। अं अः नमः। अं कः नमः इत्यादि परब्रह्मण इति पारायणक्रमः। पारायणक्रमवन्मन्त्रभेदानामपि अक्षरविरचनारूपत्वात् सोऽपि विरचितेत्यनेनैव सूचितः।

अथ तत्तन्मन्त्रभेदेन पारायणक्रमभेदमाह—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना। अकचटतपयाद्यैरुक्तैः सप्तभिश्च वर्णवर्गैः मन्त्रवर्गैः विरचितमुखबाह्वेत्यादि समानम्। तत्र ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीरुद्रोमासर्वेश्वरसप्तमन्त्रवर्गाः। उक्तपारायणमन्त्रान्ते तांस्तान्मन्त्रानुच्चार्य न्यासादिकं कर्त्तव्यम् इत्यलम् अनन्तवैखरीतदर्थरूपस्थूलप्रपञ्चनेन।

अथ मध्यमातदर्थहिरण्यगर्भबिन्दुरूपं सूक्ष्मं विषयमाह—सकलजगदधीशेति। कलाभिरवयवैः तत्त्वभुवनकलावर्णपदमन्त्ररूपैः संहताः सन्तो जायन्त इति सकलजा जीवाः तेषां गदधियोः शेते इति सकलजगदधीशा। गदशब्देन वाग्वाचिना तन्निवर्तकः प्राणः क्रियाशक्तिमात्रात्मोच्यते। धीशब्देन ज्ञानशक्तिमात्रं

तयोः शयनं च तदनुगतस्वातन्त्र्यात्मकेच्छाशक्त्यात्मना ततश्चेच्छाक्रियाज्ञान-शक्त्यात्मको हिरण्यगर्भः प्रकाश्यप्रकाशकरूपाभ्यां मध्यमा वाक् तदर्थात्मा सूक्ष्मरूपो विषय इति उक्तं भवति। अत्र सकलशब्देनैव मध्यमान्तर्भूतानि शून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्षराणि उक्तानि। तानि मूलाधारलिङ्गमूल-नाभिहृत्कण्ठलम्बिकाभ्रूमध्यललाटेषु न्यस्तव्यानीति। इच्छादित्रितयं शिरोद-क्षिणवामस्तनेषु। शान्तिर्मूलाधारे वामा ज्येष्ठा रौद्रयम्बिकाश्च तेष्वेवं न्यस्तव्याः। वैखरीन्यासात् पुर्वमेवेति मध्यमान्यासप्रकारः।

अथ पश्यन्तीतदर्थात्मकं तपउपचयादिशब्दवाच्यं कारणात्मनः सृष्ट्याद्युन्मुखं रूपं कारणशब्दोक्तं नादात्मकं प्रकाश्यप्रकाशकरूपेण वागर्थात्मकं विषयमाह—शाश्वतेति। आदिसर्गादिमहाप्रलयान्तमवस्थानात् सदादिरूपत्वाच्च शाश्वतत्व-मवगन्तव्यम्। महासत्तायै नमः। महासंविदे नमः। महानन्दायै नमः। महैश्वर्यै नमः। इति मूर्धस्तनद्वयमूलाधारेषु पश्यन्तीन्यासोऽनेन सूचितः।

अथ परातदर्थात्मकं सामान्यरूपम् आत्माविभक्तान्तर्मुखकारणात्मकं शक्तिरूपं विषयमाह—विश्वयोनिरिति। व्यापकत्वेनाऽस्या न्यासः। एवं वागर्थात्मक-चतुर्विधविषयकथनेनैवाऽवशिष्टमव्यवहार्यं विषयं लक्षणयोक्तम् अवगन्तव्यम्। भुक्तिमुक्तिलक्षणं प्रयोजनमाह—शारदेति। शीर्यत इति शारं स्थूलादिलक्षणं कर्मफलं तद्ददातीति शारदा। तत् तत्कारणं च ब्रह्मविद्याधिरूढा सती द्यति खण्डयतीति च शारदा इति। शारदेति पदं प्रयोजनद्वयपरतया व्याख्येयम्। प्रयोजनकथनेनैव सामान्यतस्तत्कामिन्यधिकारिणि सिद्धे अधिकारिविशेषः सूचितः। वितरत्वित्यादिना शुद्धान्तःकरणो गुरुणा केनचिद्दीक्षाप्रकारेणाऽनु-गृहीतोऽधिकारीत्याशीर्लक्षणवाचिकदीक्षाकरणेनोक्तं भवति।

तत्र आणवी दीक्षा अणुभिः मन्त्रैः क्रियमाणा अनेकविधा। तत्रोक्त-चतुर्विधलिपिन्यासानामेकेन शिष्यशरीरमशुद्धं संहृत्य शुद्धं सृजेदिति न्यास-रूपाऽणवीदीक्षाप्रकारः। होमादिपूर्वकं तूत्तरत्र भविष्यति। स्वशक्तिसूत्रेण शिष्यदेहं प्रविश्य तत्त्वसंहारं कृत्वा तं परदेवतारूपं भावयेदिति शाक्तदीक्षा-प्रकारः सकलजगदधीशेत्यादिपदत्रयेण सूचितः। सा च बहुप्रकारा चाक्षुषी स्पार्शी वाचिकी मानसीत्यादिद्वारभेदात्। शाम्भवदीक्षा केवलस्वरूपस्थिति-मात्रेण शिष्यसर्वदेहग्रसनरूपा शारदेत्यनेनोक्ता।

सम्बन्धस्तु विषयकथनेनैव विषयविषयिभावः सूचित इति॥ १॥

अथाऽभवन् ब्रह्महरीश्वराख्याः पुरा प्रधानात् प्रलयावसाने ।
गुणप्रभिन्ना जगतोऽस्य सृष्टिस्थितिक्षयस्पष्टनिविष्टचेष्टाः ॥ २

विषयादिमत्त्वात् ग्रन्थस्यारम्भणीयत्वे सिद्धे अयमुत्तरश्लोकावतारः। शारदा जगद्योनिरित्युक्तम् तदनुपपन्नं। पुराणादिषु त्रिमूर्तीनां जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वावगमात् इत्याशङ्क्य पुराणादिष्वेव मूर्तीनां सृज्यत्वावगमात् परमकारणत्वानुपपत्तेः तद्व्यतिरिक्तया शारदया परमकारणभूतया भाव्यमिति मन्वानः त्रिमूर्तीनां ततः उत्पत्तिं वदन् विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनया आख्यायिकया ग्रन्थमारभते—अथेति।

सृष्टिहेतुकर्मोन्मुख्यानन्तर्यार्थकोऽयमथशब्दः। ब्रह्महरीश्वरास्तदाख्याश्चेति समासः। तेषामौपाधिको उत्पत्तिः न पारमार्थिकीत्याह—पुराऽभवन्निति। शरीरेणेत्यर्थः। प्रथितमस्तीति प्रधानशब्देन प्रकृतिपुरुषकालाः तद्वाचको हकारश्चोक्तः। कदा सृष्ट्यौन्मुख्यं कर्मण इति तदाह—प्रलयावसाने इति। उत्पत्तिवद्भेदोऽपि औपाधिकस्तेषामित्याह—गुणेति। तेषामुत्पत्तिप्रयोजनमाह—जगत इति। अस्येति कार्यत्वेन सृष्ट्याद्यपेक्षत्वं सूचितम्। एकैकस्यापि त्रितयहेतुत्वश्रुतेः कथमेकैकहेतुत्वोक्तिरिति तत्राह—स्पष्टेति। प्राधान्येनेत्यर्थः।

सृष्ट्यादौ विनियुक्ताः चतुर्मूर्तिवाचका मन्त्राश्चात्रोद्धृताः। तथाहि—ब्रह्महरीश्वराख्या इति ब्रह्मविष्णुसदाशिवसर्वेश्वरशब्दाः मूर्तिमन्त्रान्तर्गताः सूचिताः। पुरेति। स्थूलविराट्शरीराय विश्ववैश्वानरात्मने सूक्ष्महिरण्यगर्भशरीराय तैजससूत्रात्मने सौषुप्ताज्ञानशरीराय प्राज्ञेश्वरात्मने व्याकृताव्याकृतशरीराय प्रत्यग् ब्रह्मात्मने नम इति मन्त्रपदानि सूचितानि। अत्र पुरावचनेनैव पुराभिमानिनामपि ग्रहणं कृतम्। तयोः नित्यसम्बन्धत्वात्। प्रधानादिति मन्त्राणां शक्त्यानन्तर्यं सूचितम्। प्रलयावसान इति शक्तेः व्यस्तसमस्तप्रणवानन्तर्यम्। गुणप्रभिन्ना इति स्थूलादिपदात् पूर्वं रजउपाधये सत्त्वोपाधये तमउपाधये गुणसाम्योपाधये इति। मूर्तीनां पुरस्तात् सरस्वतीसहिताय सर्वज्ञाय सदात्मनेऽसङ्गाखण्डसंविदे परमात्मने नमः। लक्ष्मीसहिताय सर्वज्ञाय आनन्दात्मनेऽसङ्गाद्वयसंविदे परमात्मने नमः। उमासहिताय सर्वज्ञाय चिदात्मनेऽसङ्गापरोक्षसंविदे परमात्मने नमः। मूलप्रकृतिमायासहिताय सर्वज्ञाय सदानन्दचिदात्मनेऽसङ्गाखण्डाद्वयापरोक्षसंविदे परमात्मने नम इति च योगः सूचितः।

अत्र परमात्मपदात् पूर्वमिष्टदेवतानाम योज्यम्। जगतोऽस्येति मूर्तीनां पूर्वभागे सर्वस्रष्ट्रे सर्वपालकाय सर्वसंहर्त्रे सर्वोत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्रे इति योगः

स्वनिष्पत्तिञ्च कृत्यञ्च ते विचिन्त्य समाविदन् ।
वक्तारमजमव्यक्तमरूपं मायिनं विभुम् ॥ ३
मूर्त्याभासेन दुग्धाब्धौ झषशङ्खसमाकुले ।
मरुत्संघट्टनोत्कीर्णलहरीकणशीतले ॥ ४

सूचितः । मूर्त्यपवादमन्त्रस्यारोपमात्रसूचनादेव सूचितः । ओं ह्रीं ओं ओं ओं निरवद्यनिर्गुणायाऽशीर्याशरीरायाऽसङ्गप्रत्यगद्वयाय स्वाभासावभासितकृत्स्नायाऽसङ्गबोधायाऽखण्डाद्वयापरोक्षसदानन्दचिदात्मने स्वबोधध्वस्तानर्थाद्वैतायाऽनिरालम्बलम्बिविम्बायाऽहीनमहोदयाय परमात्मने नमः इत्यपवादमन्त्रः । प्रधानादभवन्नाख्या गुणप्रभिन्ना इति पदैः विशिष्टकुले प्रसूता गर्भाधानजातकर्मनामकरणादिसंस्कारविशिष्टा गुणिनो जगदुपकारका वक्ष्यमाणविद्यास्वधिकारिण इति विद्यास्तुतिः कृताऽवबोद्धव्या ॥ २ ॥

ते किमकुर्वन्नित्याकाङ्क्षायां तद्वृत्तान्तं वदन् अज्ञत्वादपि न तेषां परमकारणत्वमित्याह—स्वनिष्पत्तिमिति ।

निष्पद्यते तस्मादित्युपादानं निष्पत्तिः । निमित्तार्थश्चशब्दः । कृत्यं चेति चशब्दः स्वरूपार्थः । ते विचिन्त्याऽज्ञत्वेन स्वयं निर्णेतुमशक्ता गुणसाम्योपाधिं मायिनं वक्तारं समाविदन्नित्यर्थः । तस्य निर्णयसामर्थ्ये मूर्तिवैलक्षण्यं हेतुमाह—अजमिति । अजत्वे हेतुरव्यक्तमिति । अरूपत्वं तत्र । एवं निर्विशेषस्य तथा कथं वक्तृत्वमिति मायासम्बन्धात् कथञ्चित् सविशेषत्वं प्राप्येत्याह—मायिनमिति । तत्पारवश्यादज्ञत्वेन वक्तृत्वासामर्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे—विभुमिति । विचारक्षमा गुरूपसदनादियुक्ताश्चाऽधिकारिणः । गुरुश्च निग्रहानुग्रहादिशक्तिमानित्येतत् सूचितम् ॥ ३ ॥

अत्र मायिनोऽपि स्थानमूर्तिविशेषादिसम्बन्धाभावेऽवक्तृत्वमाशङ्क्य क्रमेण तत्सर्वं सम्पादयति—मूर्तीत्यादिना । मूर्तिर्माया शक्तिर्बीजम् । आ समन्ताद्भासते इत्याभासः प्रणवः । तेन मन्त्रेण विग्रहभूतेन दुग्धाब्धौ अनन्तभोगे शयितमित्यन्वयः । सर्वेश्वरप्रणवौपाधिकमित्यर्थः । ह्रोमिति सर्वेश्वरप्रणवः । ते समाविदन्निति । त्रिमूर्तयोऽस्य मुनयः सूचिताः । छन्दश्च देवी गायत्री गायकत्राणकथनात् सूचितम् । स्वामिन् प्रसीद विश्वेशेति देवतां च सूचयिष्यति । मूर्त्याभासेनेत्यङ्गदेहन्यासौ सूचितौ । तथाहि मूर्तिसम्बन्धित्वेनाभासन्त इति मूर्त्याभासा ह्रामादिकाः सप्रणवा अङ्गानीत्यङ्गसूचनाप्रकारः । मूर्तौ मूर्तिभूते मूलमन्त्रे अनुगततया भासन्त इति मूर्त्याभासा ब्रह्मसर्वेश्वरादि-

उद्यदादित्यकिरणप्रशान्तशिशिरोदये ।
पूर्णचन्द्रकरामर्शप्रतिक्षुब्धजलाशये ॥ ५
अनन्तभोगविमले फणायुतविराजिते ।
शयितं शाङ्गिणं शर्वशौरिपद्मभुवस्तदा ॥ ६
तुष्टुवुर्हृष्टमनसो विष्टरश्रवसं विभुम् ।
सूक्तिभिः स्तुतिभिः प्रीतः स्वमूर्त्तिं स व्यदर्शयत् ॥ ७
नीलोत्पलदलप्रख्यां नीलकुञ्चितमूर्द्धजाम् ।
अष्टमीचन्द्रबिम्बाभललाटामायतभ्रुवम् ॥ ८

मन्त्राः ह्रीं ह्रौं क्लीमित्येवंरूपाः । नाभिहृद्भ्रूमध्येष्वेषां न्यासः । मूलाधारमूर्द्ध्नोः मूलन्यासः । ध्यानप्रकारस्तु दुग्धाब्धावित्यादिनोक्तः । तस्य च यथाश्रुतोऽर्थः स्पष्टः ।

अथान्योऽर्थः । मूर्तिर्माया । आभासस्तदभिव्यक्तश्चैतन्याभासः । स्वच्छत्वगम्भीरत्वगुणयोगात् दुग्धाब्धिशब्दोदितत्रिमूर्तिबुद्धावभासिनः शयितम् । आभासस्य द्वारत्वं तृतीयार्थः । तस्य तद्बुद्धौ सद्भावे गमकमाह—झषेति । झषशङ्खशब्दाभ्यां क्रियाज्ञानशक्ती ब्रह्मोपलक्षणभूतेऽक्षोभकत्वसाम्येन लक्ष्येते । तस्य तत्र सद्भावे तत्स्वरूपलक्षणभूतसुखाद्यभिव्यक्तिं हेत्वन्तरमाह—मरुदिति । मरुतोऽन्तर्यामिणः प्रेरणेनोद्भूताः सुखव्यञ्जिताश्चित्तवृत्तयो लहर्यः तासु यक्तैः सुखलवैर्निस्ताप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बुद्धौ ईश्वरसद्भावमुपपाद्य तत्र तदभिव्यक्तिविशेषकारणमाह—उद्यदिति । उद्यतो विवेकादित्यस्य प्रचारप्रकाशैः प्रशान्तसंसारोदय इत्यर्थः । विवेकज्ञानबिलं संसारं मान्द्यमभिधाय तत्फलभूतामानन्दाभिव्यक्तिमाह—पूर्णेति । परमानन्दाकारसम्बन्धेन प्रतिक्षुब्धजलाशये प्रातिलोम्येन विषयापरित्यागेनाऽन्तर्मुखतया क्षुब्धाः प्रवृत्ता जलविषया आशया वृत्तयो यस्मिन् स तथोक्तः ॥ ५ ॥

अतएवाऽनन्तं ब्रह्म भुङ्क्ते इत्यनन्तभोगः । अनन्ताकारचित्तवृत्तयः पुनः पुनराविर्भवन्त्यः फणायुतशब्दार्थः । शयितमभिव्यक्तम् । तत्राभिव्यक्तौ मायित्वहेतुत्वमाह—शाङ्गिणमिति । शरणाद्रमणाद्गमनाच्च माया शार्ङ्गी तद्वाञ्छार्ङ्गी ॥६॥

विष्टरश्रवसं विस्तरा वेदास्तेषु श्रवः श्रवणं यस्य स तथोक्तः । विस्तीर्णकीर्त्तिर्वा । स्तोतव्यत्वमाह—विभुमिति । सूक्तिभिरुक्तैर्मन्त्रैः स्तुतिभिश्च प्रीत इत्यर्थः ।
॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

रक्तारविन्दनयनामुन्नसीमरुणाधराम् ।
मन्दस्मिताधरमुखीं लसन्मकरकुण्डलाम् ॥ ९

कम्बुग्रीवां पृथुद्वंसविसरङ्गुजमण्डलाम् ।
अनन्तरत्नप्रत्युप्तवलयाङ्गदमुद्रिकाम् ॥ १०

हारतारावलीराजत्पृथूरोव्योममण्डलाम् ।
कौस्तुभोद्भासितोरस्कां श्रीवत्सद्युतिदीपिताम् ॥ ११

लसदौदरिकाबन्धभास्वरां संवृतोदरीम् ।
गम्भीरनाभिं विपुलजघनां पीतवाससम् ॥ १२

पृथुवृत्तोरुमापूर्णजानुमण्डलबन्धुराम् ।
वृत्तजङ्घां गूढगुल्फां प्रपदाजितकच्छपाम् ॥ १३

तनुदीर्घाङ्गुलीभास्वन्नखराजिविराजिताम् ।
चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजाङ्कितपदद्वयाम् ॥ १४

तां दृष्ट्वा तरलात्मानो विध्यधोक्षजशङ्कराः ।
अतिष्ठन्नितिकर्तव्यमूढास्तत्राऽब्रवीदजः ॥ १५

स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः ।
किंमूलाः किंक्रियाः सर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसि ॥ १६

इति पृष्टं परं ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम् ।
यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ॥ १७

तरलात्मानो भक्तिपरवशचित्ताः । अजोऽकारजः ॥ १५ ॥

स्वामिन्निति प्रसादकर्तव्यतासूचनम् । प्रसादे स्वातन्त्र्यं प्रसन्नस्याऽभीष्टदान-सामर्थ्यं च सूचितम् विश्वेशेति । के वयमिति । किं नित्याः उताऽनित्याः इत्यर्थः । यदि नित्यास्तर्हि के वयं किं स्वरूपा इत्यावृत्त्या योज्यम् । यद्य-नित्यास्तर्हि केन निमित्तकारणेन भाविताः । किंमूलाः किमुपादानाः । किंक्रियाः किंव्यापाराः ॥ १६ ॥

स्वरूपेण नित्यानामप्यौपाधिकं कार्यत्वमस्तीति अनित्यत्वपक्षमाश्रित्य शार्ङ्गी निमित्तोपादानादिकं संग्रहेणोक्तवानित्याह—इति पृष्टमिति । प्रमिताक्षरमिति । प्रकर्षेण मीयते ज्ञायते मिनोति जानाति प्रमिनोति परिच्छिनत्तीति

तैरेव विकृतिं यातास्तेषु वो जायते लयः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा तमपृच्छत्सरोजभूः ॥ १८

अक्षरं नाम किं नाथ कुतो जातं किमात्मकम् ।
इति पृष्टो हरिस्तेन सरोजोदरयोनिना ॥ १९

मूलार्णमर्णविकृतीर्विकृतेर्विकृतीरपि ।
तत्प्रभिन्नानि मन्त्राणि प्रयोगांश्च पृथग्विधान् ॥ २०

क्रमेण प्रकृतिपुरुषकालाः प्रमिताः । प्रमितानां वाचकमक्षरं तदभिन्नं प्रमिताक्षरं परा वाक् । सतत्त्वहकारमित्यर्थः । तस्य बीजबिन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अहमेलनरूपेण वा । तत्र प्रकृतिः उपादानम् इतरौ निमित्तमिति शार्ङ्गिणोऽभिप्रायः । हेतिसंग्रहेणोक्तेऽपि उत्तरे तेषामप्रतिपत्तिमालक्ष्य शार्ङ्गी स्वाभिप्रायं विवृणोति—यूयमिति । उपादान-प्रश्नोत्तरं यूयमिति । कार्यप्रश्नोत्तरं सृष्टीति । निमित्तप्रश्नोत्तरं तैरिति । एकैकस्य केवलस्योपादानत्वाद्यनुपपत्तेः मिलित्वैव तेषां कारणत्वमिति उक्तम् तैरेवेति । उपादानत्वमुपपादयति—तेष्विति । अत्र तैरेवेति बहुवचनप्रयोगात् यूयमक्षरैत्यत्रापि प्रकृतिपुरुषकालहकारा उत्तरत्र वक्ष्यमाणा न क्षरन्ति इति व्युत्पत्त्या रूढ्या चाऽक्षरशब्देनोच्यन्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥

अक्षरशब्दोक्तं सर्वमेकीकृत्य पृच्छति—अक्षरं नामेति । किं नित्यमुताऽनित्य-मिति प्रश्नार्थः । अनित्यत्वे कुतो जातं नित्यत्वे किमात्मकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

सर्वेषां नित्यत्वपक्षमाश्रित्य वाचकस्य तावन्नित्यसमस्तशब्दानुगतं स्वरूपमाह—मूलार्णमिति । अथवा वाचकप्राधान्यमाश्रित्य वाच्यवाचकाभेदमाश्रित्य वा सर्वेषामेव नित्यत्वं स्वरूपमाह संग्रहेण—मूलार्णमिति ।

प्रकृतमक्षरशब्दं परित्यज्याऽर्णशब्दप्रयोगादन्ते हकारप्रयोगाच्च वाचकसर्वात्मक-त्वादिकमेवाऽत्रोच्यत इति गम्यते । वाच्यानामुत्तरत्र पृथक् सर्वात्मकत्वकथनाच्च । मूलार्णं शक्तिबीजं केवलमर्थसहितं वा । एवमुत्तरत्रापि । अर्णविकृतीर्हंकार-रेफमायार्णविकृतित्वेन वक्ष्यमाणाः स्वराः । विकृतीनां स्वराणां विकृतिः । कादिक्षान्ता विकृतेर्विकृतयः । तत्प्रभिन्नानि तेभ्यो वर्णेभ्यो निष्पन्नानि मन्त्राणि । तेषामङ्गत्वेन प्रयुज्यन्त इति प्रयोगाः । अङ्गन्यासादिपूजामन्त्राः षट्कर्मलक्षणा वा प्रयोगाः । तान् सर्वान् ह इतीत्यमाहेत्यन्वयः । हकारो हि अकारहकारात्मा । तयोश्चाद्यन्ताक्षरयोः प्रत्याहारग्रहणन्यायेन गृहीतेतर-

वैदिकांस्तान्त्रिकांश्चाऽपि सर्वानित्यमुवाच ह ।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम ॥ २१
अणोरणीयसी स्थूलात् स्थूला व्याप्तचराचरा ।
आदित्येन्द्वग्नितेजोमद्वयद्वयत्तत्तन्मयी विभुः ॥ २२
न श्वेतरक्तपीतादिवर्णैर्निर्धार्यं चोच्यते ।
न गुणेषु न भूतेषु विशेषेण व्यवस्थिता ॥ २३
अन्तरान्तर्बहिश्चैव देहिनां देहपूरणी ।
स्वसंवेद्यस्वरूपा सा दृश्या देशिकदर्शितैः ॥ २४
ययाकाशस्तमो वापि लब्धया नोपलभ्यते ।
पुंनपुंसकयोस्तुल्याऽप्यङ्गनासु विशिष्यते ॥ २५

वर्णयोः नादाकाररूपेण बुद्धिप्राणरूपेण ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वा सर्ववर्णाद्यनुगमात् सर्वशब्दार्थसमध्यात्मकपरावागात्मत्वेन सर्वात्मत्वात् प्रकृतिपुरुषकालात्मत्वं नित्यत्वं चाऽवगन्तव्यम् ।

एवं वाचकस्याऽक्षरस्य नित्यत्वं सर्वात्मत्वं स्वरूपं चाभिधाय वाच्याक्षराणामपि तत्क्रमेण प्रतिपादयति—प्रकृतिरित्यादिना । चकारौ पुरुषकालादिसम्बन्धभेद-समुच्चयार्थौ । कालस्य पृथक् ग्रहणं निमित्तत्वावद्योतनार्थम् । प्रकृतिपुरुषकाला द्विविधाः परापरभेदेन । 'विचिकीर्षुः' 'स्वसंवेद्यस्वरूपा' 'या युष्मानपि' 'बहुना किं परं पुंसः' 'सा तु कालात्मना' 'लवादिप्रलयान्त' इत्यादिवाक्यविशेषात् । सत्तमेति । नित्यत्वे उपपत्तिः । विपर्ययेऽनवस्थालक्षणा त्वयैव प्रतिपत्तव्येति उक्तम् ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रकृतेः स्वरूपं व्याप्तिं चाह—अणोरित्यादिना । अण्वादिषु सामान्यतो व्याप्तिमाह—व्याप्तेति । अधिज्योतिषमधिविषयमधिगुणमधिभूतमध्यात्मं च क्रमेण व्याप्तिमाह—आदित्येत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥

अन्तरा मध्ये इन्द्रियरूपेण । अन्तः अन्तःकरणप्राणादिरूपेण । बहिः सप्तधातुरूपेण देहिनां देहपूरणीत्यर्थः । कथं तर्हि एवं निर्विशेषाया असाधारणं रूपमुपलब्धुं शक्यत इति देशिकेनाचार्येण दर्शितैः उपायैः अपरप्रकृतिरूपसाक्षि-स्वरूपेणेत्याह—स्वसंवेद्येति ॥ २४ ॥

सा लब्धेत्यत्र लब्धुः स्वात्मप्रत्यक्षो[यो]पपादकं गमकमाह—ययेति । आकाशं कार्यमात्रोपलक्षणम् । तमः कारणं जड़रूपा परा शक्तिः । वापीति सत्त्वादयः

प्रधानमिति यामाहुर्या शक्तिरिति कथ्यते ।
या युष्मानपि मां नित्यमवष्टभ्याऽतिवर्तते ॥ २६

साऽहं यूयं तथैवाऽन्यद् यद्वेद्यं तत्तु सा स्मृता ।
प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जगत् ॥ २७

सैव स्वां वेत्ति परमा तस्या नान्योऽस्ति वेदिता ।
सा तु कालात्मना सम्यक् मयैव ज्ञायते सदा ॥ २८

लवादिप्रलयान्तोऽयं कालः प्रसूयते ह्यज ।
नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिभेदने ॥ २९

दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ।
लवैस्त्रुटिः स्यात्त्रिंशद्भिः कलां तावत् त्रुटिं विदुः ॥ ३०

इच्छादयस्त्रोक्ताः । तस्याः त्रिलिङ्गव्याप्तिमाह—पुंनपुंसकयोरिति । त्रिषु तुल्याऽपीत्यर्थः । अङ्गनासु प्रसवधर्मित्वाद्विशेषः ॥ २५ ॥

गुणभूतादिरूपेण त्रिष्वपि तुल्यत्वम् । शब्दतोऽपि त्रयात्मकत्वं गम्यत इत्याह — प्रधानमिति । पुंलिङ्गवाचकानामपि उपलक्षणमेतत् । किं बहुना जगत्कारणभूतान् युष्मानपि मदवष्टम्भात् कवलीकरोति सेत्याह—या युष्मानपीति । मां नित्यमवष्टभ्य या युष्मानप्यतिवर्तत इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

त्वदनतिक्रमे किं कारणमित्याशङ्क्य मयि कल्पितत्वेन तस्या मद्व्यतिरेकेणाभावादिति वदन् परं पुरुषमाह—साऽहमिति । अस्मदतिक्रमे किं कारणमित्याशङ्क्य युष्माकं विषयवत् प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादित्याह—यूयमिति । तत्र गमकमाह—प्रलय इति ॥ २७ ॥

ननु प्रलयेऽपि तस्याः साधकं बुद्ध्यादिकमभ्युपगन्तव्यमिति नेत्याह—सैवेति । सैव परमा साक्षिलक्षणा परा प्रकृतिः पूर्वोक्ता स्वसंवेद्यस्वरूपेति । स्वां स्वसम्बन्धिनीमपरां शक्तिं वेत्ति । तस्या नान्यो बुद्ध्यादिलक्षणो वेदिताऽस्तीत्यर्थः । अथवा तस्याः पराया अन्यो वेदिता नास्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रलयकाले स्थितिकाले तु वैपरीत्येन तत्राऽपराया बुद्ध्यादिविशिष्टतया बोधशक्तिमत्त्वादिति नेत्याह—सा त्विति । तुशब्दोऽपराया जडत्वलक्षणविशेषद्योतकः । कालात्मना ज्ञानात्मना । सम्यक् साक्षितयाऽव्यवधानेन ॥ २८ ॥

एवं परकालस्यापि स्वरूपमभिधायाऽपरं कालं प्रस्तौति—लवेति ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

काष्ठा तावत् कला ज्ञेया तावत् काष्ठा निमेषकः ।
सोऽङ्गुलिस्फोटतुल्यः स्यान्मात्राऽष्टाभिस्तु तैः स्मृता ॥ ३१
कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वं जानुमण्डलम् ।
पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वीयैकश्वासमात्रया ॥ ३२
षष्ट्युत्तरैस्तु त्रिशतैर्निश्वासैर्नाडिका स्मृता ।
द्विनाडिको मुहूर्तः स्यात् त्रिंशद्भिस्तैरहर्निशम् ॥ ३३
त्रिंशद्भिरप्यहोरात्रैर्मासो द्वादशभिस्तु तैः ।
संवत्सरो मानुषोऽयमहोरात्रं दिवौकसाम् ॥ ३४
तथा दिव्यैरहोरात्रैस्त्रिशतैः षष्टिसंयुतैः ।
दिव्यः संवत्सरो ज्ञेयो दिव्यैः संवत्सरैस्तु तैः ॥ ३५
भवेद्द्वादशसाहस्रैर्भिन्नैरेकं चतुर्युगम् ।
तैः सहस्रैः शतानन्द तवैकं दिनमिष्यते ॥ ३६
तावती तव रात्रिश्च कथिता कालवेदिभिः ।
तथाविधैरहोरात्रैस्त्रिंशद्भिर्मासस्त्वसि ॥ ३७
तथाविधैर्द्वादशभिर्मासैरब्दस्तव स्मृतः ।
तथाविधानामब्दानां शतं त्वमपि जीवसि ॥ ३८
त्वदायुर्मम निश्वासः कालेनैवं प्रचोद्यते ।
स जानाति विपाकांश्च तस्यां सम्यग्व्यवस्थितान् ॥ ३९
सोऽन्वीक्ष्य त्वादृशामायुः परिपाकं प्रयच्छति ।
प्रकृतेश्च क्वचित् कालो विकृतिं प्रतिपादयेत् ॥ ४०

भिन्नैरिति चतुस्त्रिद्व्येकसहस्रैः कृतादियुगकल्पना । तेषां सन्धिसन्ध्यंशौ तावच्छतैरित्यर्थः । त्वमपीति । एतौ हरिहरावपीत्यर्थः । तेषां जीवनकालस्य अल्पत्वमाह वैराग्यार्थकत्वम्—आयुरिति । निश्वासादिमतस्तवापि तर्हि उक्तक्रमेण कालपरिच्छेदः स्यादिति न । कालस्य कालान्तरायोगादित्याह—कालेनेति । अथवा एवं विषममायुः कल्पयतः कालस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति ।

न। पुरुषकर्मानुसारेण तस्य प्रेरकत्वादित्याह—कालेनेति। वक्ष्यमाण-प्रकारेण प्रचोद्यत इति वार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चेत्यादेरन्योऽर्थः। प्रकृतिपुरुषकाला अकारोकारमकाराः। हकाररेफमाया वा। ते नित्याः वक्ष्यमाणप्रयोगेषु नियमेन प्रयोज्या इत्यर्थः। सक्तमिति योगौचित्येन बिन्द्वादियोगः सूचितः ॥ २१ ॥

आणवं योगमाह—अणोरणीयसीति। मूलाधारगतत्रिकोणमध्ये परमाणोरपि अणीयसी प्रकृतिः ध्येयाऽकाराकारेणेत्यर्थः। ततस्तस्याः प्रभारूपेण आकाशादेरपि व्यापक उकारश्चिन्त्य इत्याह—स्थूलादिति। ततः सर्वं जगत् मकाराकारेण तत्र मज्जनीयमित्याह—व्याप्तेति। धामक्रमयोगमाह—आदित्येति। चिदग्निव्याप्त-सौषुम्नमार्गमणिपूरकानाहताज्ञाब्रह्मरन्ध्रेषु अग्निसूर्यसोमब्रह्मधामानि सञ्चिन्त्य सर्वानुगतां कुण्डलिनीं ध्यायन् क्रमेण विलाप्य बिन्दुनादादिना व्यापिन्यादिद्वारेण विभुर्भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुणयोगं भूतयोगं चोत्तरस्मिन् श्लोके वदन् तयोः गुणभूतयोः वर्णानां नामनियममाह—न श्वेतेति। गुणादियोगमाह—न गुणेष्विति। पूर्वोक्तमण्डल-स्थानेषु सत्त्वादिगुणगणम् एकवर्णं ज्योतिर्लिङ्गवत् ध्यायन् पूर्ववत् स्वरूपस्थो भवेदिति गुणयोगः। हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रद्वादशान्तेषु मण्डलबीजा-धिष्ठातृसहितान् पृथिव्यादिकारणान्तान् कुण्डलिनीप्रभावेन एकवर्णं ध्यात्वा संयोजयेत्। अयं भूतयोगः ॥ २३ ॥

अस्यैव योगस्य स्वरूपपर्यन्तव्याप्तिक्रममाह—अन्तरेति। समस्तरन्ध्रद्वारेण सबाह्याभ्यन्तरं व्याप्य उन्मन्यन्तं गत्वा देहिनां देहसंहर्त्रीत्यर्थः। एवं देशिक-दर्शितैरुपायैः परमात्मस्वरूपेण स्वानुभवनीया न पृथक्त्वेनेत्याह—स्वसंवेद्येति ॥ २४ ॥

तदनुभवस्य परमपुरुषार्थत्वमाह—ययेति। अथ शक्तियोगमाह—पुंन-पुंसकयोरिति। पुंनपुंसकयोः प्राणमनसोः वाचि चेच्छादिशक्तिरूपेण तुल्याऽपि प्रणवोच्चारणसमये हि क्रमेण इच्छाक्रियाज्ञानशक्तिरूपाणां मनःप्राणवाचां निविड-तेजोध्वनिरूपमन्त्रात्मना एकत्वं तुल्यत्वं भवति। तस्मिन् साम्ये तेजसि स्थितासु अङ्गनासु अपरच[प]राच[प]रकुण्डलिनीषु विशिष्यते। सकलेच्छादिशक्तिरूपेण विशिष्टा भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्तासां संहारमाह—प्रधानमिति। प्रथितं त्रयमकारादित्रयेणाऽत्ति। ततो बिन्दु कला निरोधिका रूपमनश्चादिकं निविड़तेजोरूपमत्ति। ततो नाद-नादान्तरूपां प्रभामत्तीति प्रधानम्। ततः परं या सर्वव्यापिनीसमन्युन्मनीशक्तिरिति

कथ्यत इत्यर्थः। अथ चतुर्मूर्त्यादिचतुर्दशयोगान् क्रमेणाह—या युष्मानिति। युष्मान् मामपि ब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वेश्वरान् नाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तस्थितान् अमृतमयान् अवष्टभ्याऽतिवर्तत इत्यर्थः। इति चतुर्मूर्तियोगः सूचितः। ब्रह्म विष्णु रुद्र-भेदाभेद लिङ्ग चिदवष्टम्भयोगा अपि अनेनैव सूचिताः। तत्र युष्मानतिवर्तत इति ब्रह्मादियोगत्रयं चतुर्ष्वपि स्थानेषु सपरिवारं ब्रह्माणं सञ्चिन्त्य संपूज्य तेजोरूपांस्तान् प्रणवेन एकीकृत्याऽमृतमास्रावयेदिति ब्रह्मयोगः। एवमेव विष्ण्वादियोगा द्रष्टव्याः। भेदयोगे स्थानेषु भिन्नशरीरमूर्त्तित्रयं ध्येयम्। अभेदयोगेऽभिन्नरूपम्। लिङ्गयोगे लिङ्गरूपम्। भेदादियोगत्रयं चापिशब्देन सूचितम्। अतिवर्तत इति चिदवष्टम्भयोगः। तेजसा बाह्यं स्थूलादिशरीरं व्याप्याऽतिक्रम्य वर्तनं ह्यतिवर्तनम्॥ २६॥

चिदवष्टम्भयोगानन्तरम् अध्यात्माधिदैवादिभेदं परित्यज्य स्थूलादिशरीरात्मकमेकमेव पिण्डं सर्वं ध्येयमित्याह—साऽहमिति। सा पूर्वमध्यात्मं कुण्डलिनीरूपेण स्थिता। अहं द्वादशान्ते स्थितः। यूयं नाभ्यादौ स्थिताः। अन्यच्च परिवारजातं वेद्यं बाह्यं च। तत् तु सा तत् सर्वं सैव। या हि नः स्थूलादिशरीररूपिणी स्मृता। विराट्हिरण्यगर्भकारणरूपिणीत्यर्थः।

इदानीं गुणसंहारोक्तानुज्ञात्वनुज्ञानिर्विकल्पयोगानाह—प्रलय इति। प्रलये प्रणवे वाचके। तस्यां च वाच्यात्मिकायां व्याप्यते संह्रियते चराचरमिदं जगत्। पूर्वं पूर्वं वाच्यवाचकरूपम् उत्तरो त्तरवाच्यवाचकरूपिण्यां तस्यां विलाप्यत इत्यर्थः। अकारोकार मकार बिन्दु नाद शक्ति शान्तानां विराट् हिरण्यगर्भ कारणगुण सामान्यगुणबीज गुणाभाव गुणसाक्षिणां च स्थूलत्व सूक्ष्मत्व कारणत्व समत्व बीजत्वनिर्विशेषत्व शान्तत्वगुणैः एकत्वचिन्तनं गुणयोगः। संहारयोगः तेषां क्रमेण संहारः। एवमधिष्ठानस्थस्य अतिसूक्ष्मस्य जगतः तत्सच्चिद्रूपव्याप्तिचिन्तनमोतयोगः। ततः स्वतः सत्ताद्यभावात् तस्य आत्माधीनत्वचिन्तनमनुज्ञातृयोगः। आत्मव्यतिरेकेणाऽभावचिन्तनमनुज्ञायोगः। तत आत्मनो निर्विशेषत्वचिन्तनं निर्विकल्पयोगः॥ २७॥

ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाह—सैवेति। सा परापरशक्तिरविद्यया प्रपञ्चरूपतां प्राप्ता उक्तविवेकप्रकारेण स्वां वेत्ति। ब्रह्मात्मरूपतां वेदनफलमाह—परमेति। संसारनिवृत्तिं चाह—तस्या इति। वेद्यवेदितृवेदनादिकं नासीदस्ति भविष्यति इत्यर्थः। अथ कालयोगमाह—सा त्विति। कालस्याऽपरस्य पञ्चदशधा भिन्नस्यापि आत्मा कालात्मा। तेनोन्मनीरूपेण कालेन मया पञ्चदशकालाभिमानिनी

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तदा ।
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ॥ ४१

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥ ४२

सम्यगभेदेन ज्ञायत इत्यर्थः । लव त्रुटि कला काष्ठा निमिष मात्रा नाड़िका मुहूर्ता-होरात्र मास संवत्सर युग कल्प महाकल्प परार्धं कालपर्वाणि अकारोकार मकार-बिन्दु कला निरोधिका नाद नादान्त शक्ति व्यापिनी व्योमरूपान्तनादान् आश्रिता समनीलक्षणप्रणवमात्रासु मूलाधारम् आरभ्याद्वादशान्तं व्यवस्थितासु सञ्चिन्त्य क्रमेण संहृत्य अकालकलिकायाम् उन्मन्यां व्यवतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमुन्मन्यामवस्थितस्याऽप्रयत्नेनैव जपादनन्तं जपफलं दर्शयितुं लवादि-कालपर्वकथनाय चोपक्रमते लवादीति । त्वदायुर्मम निश्वास इत्यहोरात्रपक्ष-संवत्सरादियोगान् श्वासोच्छ्वासस्थान् दर्शयति । श्वासस्याऽऽयुषोऽपि तद्रूपत्वात् कालेनैवं प्रचोद्यत इति । अहोरात्रादियोगे साक्षितया सत्तामात्रेणात्मा प्रेरको ध्येयः । नतु कालमध्यवर्तितयेति उक्तम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कालः कर्मापेक्षया प्रेरक एव केवलमित्युक्तं पूर्वस्मिन् व्याख्याने तत् कथं प्रलये सर्वसंहारादित्याशङ्क्य प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण कर्मणामवस्थितिमीश्वरस्य सर्वज्ञतां चाह—स जानातीति । स अनन्तरोक्तः । सा तु कालात्मनेति व्यवहितत्वेन उक्तो वा । वाचकशब्दात् तां चेत्यर्थः । परिपक्वानि कर्माणि जात्यायुर्भोगांश्च विपाकांश्च सम्यगासां कार्येण सर्वदा प्रकृतौ कर्मणां सत्त्वे कथं कादाचित्की सृष्टिरित्याशङ्क्य ईश्वरापरकालादिवशादित्याह—प्रकृतेरिति ॥ ४० ॥

तत्त्वविकृतिक्रममाह—सा तत्त्वेति । सा प्रकृतिः तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य संज्ञैव संज्ञा यस्याः तदविभक्तत्वात् सा तथोक्ता । सा तत्त्वात्मकताम् अन्तर्मुखताम् अपरित्यज्यैव क्वचिद्देशे बिन्दुतां किञ्चित् बहिर्मुखतया सृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततया तरङ्गमूलभूतसूक्ष्मवायुव्याप्तसमुद्रवलनवत् किञ्चित् स्थौल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । परिपक्व-कर्मभेदात् घनीभावस्तदर्थं व्यापारो विचिकीर्षा । बिन्दुः कर्माभिन्नं रूपम् ॥४१॥

एवं परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्योत्तरसृष्टिनिर्वाहार्थम् इच्छासत्त्वादिरूप-तामाह—कालेनेति । भिद्यमानः सम्बध्यमानः विभज्यमानश्च । नहि चित्सम्बन्धं विनाऽचिद्रूपस्य ज्ञानादिरूपत्वं सम्भवति । इच्छादीनामेकैकस्य मायातच्छक्तितद्गत-

स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।
तद्विस्तारप्रकारोऽयं यथा वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ४३

बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मको भवेत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ॥ ४४

अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहङ्कृतिस्तथा ॥ ४५

भूतादिकवैकारिकतैजसभेदक्रमादहङ्कारात् ।
कालप्रेरितया गुणघोषयुजा शब्दसृष्टिरथ शक्त्या ॥ ४६

शब्दाद् व्योम स्पर्शतस्तेन वायु-
स्ताभ्यां रूपाद्वह्निरेते रसाच्च ।
अम्भांस्येतैर्गन्धतो भूर्धराद्या
भूताः पञ्च स्युर्गुणोनाः क्रमेण ॥ ४७

प्राणिकर्मविषयभेदेन त्रिरूपतामाह—स्थूलेति ॥ ४२ ॥

नवानामपि भेदानां तत्त्वमाह मन्त्रिहिताय—स बिन्द्विति । बिन्दुरीश्वरः । नादस्तस्याः चिन्मिश्रं रूपं पुरुषाख्यम् । बीजमचिदंशः । एतन्मन्त्रावृत्तिसमये स्वानुभवेनाऽनुगन्तव्यम् । स्वरूपस्थेन वक्ष्यति हि शब्दावगम्यमर्थमिति ॥ ४३ ॥

एवमर्थरूपस्य प्रकृतितत्त्वस्य सृष्टिमभिधाय एतामेवाऽर्थसृष्टिं शब्दसृष्टित्वे-नाऽप्याह अत्र शब्दार्थभेदाभावात्—बिन्दोरिति । बिन्दुरुक्तः परमपुरुष एव । तस्माद्बीजरूपयोक्तया प्रकृत्या सम्बध्यमानात् उभयाभेदलक्षणो देदीप्यमानः परा-पश्यन्त्यात्मको रवोऽभवत् । स एव च कुण्डल्यादिशब्दैरभिलप्यते ।

कोऽसौ रव इति तदाह—स रव इति ॥ ४४ ॥

त्रिभेदा इच्छासत्त्वादयः । अहङ्कृतिस्तथेति । इच्छासत्त्वादिरूपैवेत्यर्थः । अत्र महन् नाम ज्ञानसत्त्वप्रधानः परिणामः । सर्वजगदाश्रयभूत ईक्षणादि-शब्दार्थः । ईक्षितुस्तदभिमानिनोऽहङ्कारस्तमःप्रधानः परिणामः ॥ ४५ ॥

कालप्रेरितयेति । कालो द्विविधः । गुणाः सत्त्वादयः । घोषः पूर्वोक्तो रवः शब्दब्रह्म । शक्तिस्तत्त्वसंज्ञेत्युक्ता । स्वस्माद्धराद्या भूता उत्पन्नाः शब्दादीनामेव काठिन्यावस्थारूपत्वाद् व्योमादीनां शब्दाद् व्योम इत्याद्यभिहितं त्रिभेद-गहनात्मकम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

खमपि सुषिरचिह्नमीरणः स्या-
च्चलनपरः परिपाकवान् कृशानुः ।
जलमपि रसवद् घना धरा ते-
ऽसितशितिपाटलशुभ्रपीतभासः ॥ ४८

वृत्तं व्योम्नो बिन्दुषट्कान्वितं त-
द्वायोरग्नेः स्वस्तिकोद्यत्त्रिकोणम् ।
अब्जोपेतार्द्धेन्दुमद्बिम्बमाप्यं
स्याद्वज्रोद्यच्चातुरस्रं धरायाः ॥ ४९

निवृत्तिसंज्ञा च तथा प्रतिष्ठा
विद्याह्वया शान्तिसशान्त्यतीते ।
स्युः शक्तयः पञ्च धरादिभूत-
प्रोत्थाः क्रमान्नादकलादिभूताः ॥ ५०

तथेति च महदहङ्कारयोः स्वरूपस्योक्तत्वादाकाशादेः स्वरूपमाह—खमपीति । न्यासप्रयोगादिविशेषतया आकाशादीनां रूपमाह—असितेत्यादिना ॥ ४८ ॥

वृत्तं ठकारवद् व्योम्नो बिम्बम् । तदेव वृत्तं बिन्दुषट्कान्वितं वायोः । स्वस्तिकं चतुर्वक्त्रं परस्परसम्बद्धं रेखाद्वयं कोणत्रयगतम् । भूताभिमानिनी बिन्दुतत्त्वनिर्गता शक्तिः ॥ ४९ ॥

प्रयोगाद्यार्थमेवाह—निवृत्तीति । तासां स्थूलवाचकांशमाह—नादकलादि-भूता इति । नादो हकारः कः अनुस्वारः । के ऊर्ध्वं येषां लादीनां ते तथोक्ताः । लश्चादौ लादौ रयौ लः आदिर्यस्य वकारस्य लश्चादिश्चेति त्रिधा योज्यम् । लवरयहा इत्यर्थः । कशब्देनैव बिन्दुयोगोऽप्येषां द्रष्टव्यः । इति तन्मात्राभि-मानिनीबीजोद्धारः ।

अथ अपञ्चीकृतबीजोद्धारः । नादः हकारः के येषां लादीनां सर्वेषामादीनां च ते तथोक्ताः । लादिशब्दार्थः पूर्ववत् व्याख्येयः । अत्र ल आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या हकारोऽपि ग्राह्यः । नादशब्दोक्तस्य हकारस्य सर्वसम्बन्धात् । आदयः आं ईं ऊं ऐं औं इत्येते । ततः ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं इत्येतत् सिद्धं भवति ।

अथ पञ्चीकृतबीजानि उच्यन्ते । नादः के यस्य लकारस्य इत्यर्थः । स नाद-कलः ह्ल इत्यर्थः । नादकलाश्च आदिश्च नादकलादयः तेभ्यो भूताः तदात्म-तयाऽभिव्यक्ताः निवृत्त्याद्या इत्यर्थः । ततश्च ह्लां ह्लीं ह्लूं ह्लैं ह्लौं इति सिद्धं

पुटयोरुभयोश्च दण्डसंस्था पृथिवी तोयमधः कृशानुरूर्ध्वम् ।
पवनस्त्वथ पार्श्वगोऽथ मध्ये गगनं भूतगतिस्तनूद्भवेयम् ॥ ५१

व्योम्नि मरुदत्र दहनस्तत्रापस्तासु संस्थिता पृथिवी ।
सचराचरात्मकानि तानि तस्यां जातानि सर्वभूतानि ॥ ५२

श्रोत्रत्वगक्षिजिह्वाघ्राणान्यपि चेन्द्रियाणि बुद्धेः स्युः ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि च कर्मसंज्ञकानि तथा ॥ ५३

वचनादाने सगती सविसर्गानन्दकौ च संप्रोक्ताः ।
वागाद्यर्थाः समनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमपि करणम् ॥ ५४

भूतेन्द्रियेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिकः ।
व्यानन्दकैश्च तैरपि तत्त्वचतुर्विंशतिस्तथा प्रोक्ता ॥ ५५

करणोपेतैरेतैस्तत्त्वान्युक्तानि रहितवचनाद्यैः ।
भूतानीन्द्रियदशकं समनः प्रोक्तो विकारषोडशकः ॥ ५६

अव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतानि प्रकृतयः स्युरष्टौ च ।
तन्मात्राहङ्काराः समहान्तः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ ५७

भवति। भूतगतिकथनमपि प्रयोगाद्यर्थमेव ॥ ५० ॥ ५१ ॥

प्रासङ्गिकं पञ्चीकरणमाह—व्योम्नि मरुदिति। अत्रेति तत्रेति च आकाश इत्यर्थः। तास्विति तत्सम्बन्ध आकाश इत्यर्थः। मरुति व्योमाऽत्राऽग्निस्तत्रापः तासु संस्थिता पृथिवीत्याद्यपि द्रष्टव्यम्। अथवा सूक्ष्मभूतानामेव लयाद्युपयोगितया व्याप्यव्यापकतामाह—व्योम्नीति ॥ ५२ ॥

एवं भूतादिकाहङ्कारकार्यमभिधाय तैजसवैकारिकाहङ्कारयोः भूतानुगतयोः क्रमेण कार्यमाह—श्रोत्रेति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

तत्त्वपञ्चविंशतिक इति। अत्र तत्त्वकल्पनायाः कुत्सितत्वं सूचितम्। कुत्सितोऽपसिद्धान्त इत्यर्थः। तथा प्रोक्ता इति। अत्र तथाशब्देनापि कुत्सितत्वं सूचितम्। विरक्तंमन्यमानानामपि तत्त्वकल्पना कुत्सितैवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तत्त्वानि उक्तानीति केवलमुक्तान्येव न तु तत्त्वानि तानि। यदि चित्तशब्देन प्रकृतिः नोच्यत इत्यर्थः। ततः प्रकृत्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि पुरुषान्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ईश्वरान्तानि षड्विंशतितत्त्वानीति सिद्धं भवति। उत्तरत्र व्यवहारविशेषतया केषाञ्चिन्मन्त्राणां वर्णतत्त्वन्यासयोगादिविशेषतया च षोडश-

सत्त्वं रजस्तम इति संप्रोक्ताश्च त्रयो गुणास्तस्याः ।
तत्सम्बन्धात् विकृतैर्भेदचितयैस्ततं जगत् सकलम् ॥ ५८

देवाश्च श्रुतयः स्वराः समरुतो लोकाः सवैश्वानराः
कालाः शक्तियुतत्रिवर्गसहितास्तिस्रस्तथा वृत्तयः ।
नाड्योऽन्यच्च जगत्त्रयेऽत्र नियतं यद्वस्तु सम्बध्य त-
द्विश्वेषां स्थितये चरन्त्यविरतं सूर्येन्दुवैश्वानराः ॥ ५९

विकारादि कथनमवगन्तव्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

तस्या इति मूलकारणभूतायाः प्रकृतेरित्यर्थः । तस्याः त्रिगुणात्मकत्वे प्रमाणमाह—तत्सम्बन्धादिति । ततं व्याप्तम् ॥ ५८ ॥

तदेव प्रपञ्चयति न्यासयोगविशेषांश्च प्रणवादिषु कामनानुरूपेण दर्शयन्—देवा इति । वृत्तयो जाग्रदाद्या याजनाद्या वा । नाड्यो योगस्थानभूताः सुषुम्ना-चित्रावज्राख्याः प्रसिद्धा वा । न्यासयोगादिकं मण्डलत्रयोपेतमेव कार्यमित्याह—संबध्येत्यादिना । चरन्ति नाभ्यादिस्थिताः संभूय ऊर्ध्वं गच्छन्ति । परमानन्दं भक्षयन्ति चेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

* ननु सर्वमन्त्रसमानत्वेन सर्वागमसारत्वादस्य ग्रन्थस्य शैवशाक्तादि तत्त्वान्यप्यत्र वक्तव्यानि । सत्यमुक्तानि तानि कथं शृणु । सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्र चिन्मात्रज्योतिः-शब्दाभ्याम् अधिष्ठानसाक्षिलक्षणौ अनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थौ कथ्येते । तत्त्वसंज्ञेति आहतशिवोऽकारवाच्यार्थः । अभ्येति बिन्दुतामित्यन्तेन आहतशक्तिः क्षकारवाच्या । स बिन्दुर्भवति त्रिधेति । इच्छाक्रियाज्ञानलक्षणानि इह स-वाचकानि सदाशिवेश्वरशुद्धविद्यातत्त्वानि । एतच्छुद्धतत्त्वपञ्चकम् वैष्णवे तत्त्वे वासुदेवादिशब्दवाच्यमित्येव विशेषः । षोयरावलाश्च तत्र वर्णाः परमेष्ठिपुं-विश्वनिवृत्ति सर्वात्मसहिताश्च । विद्यातत्त्वानन्तरं शैवे मायातत्त्वं स्वरूपाच्छादन-विक्षेपात्मकम् । शुद्धपञ्चके त्वाच्छादनं नास्ति । तस्येश्वररूपत्वात् विद्यावत्त्वेन । मायादिकं तु जीवोपकरणभूतम् । एकैव शक्तिः अन्तर्मुखतया विकसन्ती विद्यादि-तत्त्वरूपिणी बहिर्मुखतया संकुचन्ती मायादितत्त्वरूपिणी । तदुपहितः शिव एव जीव इति हि तेषां सिद्धान्तः । माया विक्षेपे कालपरिच्छेदे हेतुः । कालतत्त्वं तत एव । देश काल कर्म फलादि नियतहेतुः ईश्वरेच्छा एव नियतितत्त्वम् । कला त्वेवं परिच्छिन्नस्य पशोः किञ्चित्कर्तृत्वशक्तिः । तस्यैव किञ्चिज्ज्ञत्वशक्तिः अशुद्धविद्या । तस्याः पूर्णमन्यता रागतत्त्वम् । एतत्षट्कविशिष्टः परमशिवो

एष सर्गः समुत्पन्न इत्थं विश्वं प्रतीयते ।
विश्वप्रतीतौ हि यतः प्रपञ्चस्त्ववगम्यते ॥ ६०

जीवः । स पुरुषतत्त्वम् । अस्य च सप्तकस्य षादिमान्ता वर्णाः । वैष्णवे तु जीवतत्व एव एतत् सर्वमन्तर्भूतम् । पुरुषात्परं शैवे प्रकृतितत्त्वं पशोः सुखदुःखमोहलक्षणं भकारवाच्यम् । वैष्णवे प्राणतत्त्वेनैव गता प्रकृतिः । बिन्दोः तस्माद्भिद्यमानादित्यनेनैतत् तत्त्वगणमुक्तम् । बिन्दुः शिवः । तस्मात् आहतशिवशक्त्यादिरूपादेवमुक्तेन प्रकारेण मायादिरूपेण भिद्यमानात् परिणस्यमानात् अभिन्नो रवो वाचकांशः वाच्येन सह अव्यक्तात्मकः प्रकृतितत्त्वात्मकोऽभवत् । स रवः प्रकृतितत्त्वपर्यन्तः शब्दब्रह्मेति कथ्यत इति । महदादिकं तु सर्वत्र समानमिति । निवृत्तिसंज्ञा चेत्यत्र शाक्तमपि तत्त्वं निवृत्ति प्रतिष्ठा विद्या शान्तिशान्त्यतीत बिन्दु कला निरोधिका नाद नादान्त शक्ति व्यापिनीव्योमरूपानन्तानाथानाश्रिता समन्युन्मनीलक्षणं सूचितम् । स्युः पञ्च शक्तयः । नादकलादिभूताश्च त्रयोदश स्युरिति हि तस्यार्थः । नादो नाद एव कला बिन्दुः तावादिभूतौ येषामिति विग्रहः ॥ * ॥

एवं तत्त्वसृष्टिमभिधाय उपसंहरति—एष इति । सृज्यत इति सर्गः । तत्त्वगणः । इत्थमुक्तेन प्रकारेण समुत्पन्न इत्युपसंहारः । सृष्टेः व्यवहारलक्षणम् अवान्तरप्रयोजनमाह—इत्थमिति । इत्थमेवं सृष्टौ सत्यां विश्वं प्रतीयते । प्रतीतिः क्रियाया अप्युपलक्षणार्था । ज्ञानक्रियात्मको हि व्यवहारः ।

अथ सृष्टेः परमप्रयोजनमाह—विश्वेति । विश्वस्य कार्यस्य प्रतीतौ शक्त्यां सत्यां हि यस्मात् यतः परब्रह्मण उक्तः प्रपञ्चः समुत्पन्नः तद्ब्रह्माऽवगम्यते । नान्यथा । तस्मात् सृष्टिरर्थवतीत्यर्थः ।

अथवा एषः सर्वप्रत्यक्षसिद्धः परमात्मा सर्गं सृजतीति स एव योऽसौ स्रष्टा परमात्मा स एव उक्ततत्त्वरूपेण समुत्पन्न इत्यर्थः । कुतः यत इत्थं परमात्मरूपेण घटः सन् घटः प्रकाशत इति च विश्वं सर्वं तन्मयं प्रतीयते । किमित्यसावेवमुत्पन्न इति स्वात्मप्रकाशनायेत्याह—विश्वेति । विश्वप्रतीतौ घटाद्याकारबुद्धिवृत्तौ तत्साक्षितया । हि यस्मादित्यादि समानम् ।

एतदेव पद्यं त्रैपुरतत्त्वपरत्वेन योज्यते । इत्थं समुत्पन्न एष शैवतत्त्वलक्षणः सर्गः । विश्वं प्रमेय प्रमाण प्रमातृरूपात्म विद्या शिवतत्त्वरूपं प्रतीयते । 'प्रमा प्रमाता प्रमितं च विश्वम्' इति हि लिङ्गसूक्तवाक्यम् । तत्र मायान्तं मेयरूपम् आत्मतत्त्वं सदाशिवान्तं ज्ञानरूपं विद्यातत्त्वम् आहतशिवान्तं प्रमातृरूपं

शब्दब्रह्मेति यत् प्रोक्तं तदुद्देशः प्रवर्त्यते ।
अतः परमवाच्यं हि स्वसंवेद्यस्वरूपतः ॥ ६१

शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः ।
स्वतोऽर्थानवबोधत्वात् प्रोक्तो नैतादृशो रवः ॥ ६२

स तु सर्वत्र संस्यूतो जाते भूताकरे पुनः ।
आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः ॥ ६३

शिवतत्त्वम् इति द्रष्टव्यम् ।

अवशिष्टं सर्वतत्त्वमाह—विश्वेति । विश्वस्य तत्त्वत्रयात्मकस्य वेद्यस्य प्रतीतौ साक्षिणि सति यतः यस्मादधिष्ठानात् अनाहतशिवात् प्रपञ्च उक्तो भवति । सः परमशिवः सर्वतत्त्वरूपोऽवगम्यत इति ॥ ६० ॥

एवमर्थसृष्टिं शब्दसृष्टिं च मध्यमान्तामभिधाय वैखरीसृष्टिकथनार्थम् उक्तानुवादपूर्वकमुपक्रमते—शब्दब्रह्मेति । तत्र तत्त्वसंज्ञा परावाक्तदर्थरूपिणी प्रकृतितत्त्वान्तं पश्यन्ती तदर्थात्मकम् इन्द्रियान्तं मध्यमा तदर्थात्मकं पञ्चीकृतं वैखरी तदर्थात्मकमिति अवगन्तव्यम् । शब्दब्रह्मेति यत् प्रोक्तं स रवः श्रुतिसंपन्नैरित्यत्र तदुद्देशः । तस्य क्रमेण वैखरीरूपेणोद्देशः उपदेशः प्रवर्त्यते ।

ननु बैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपि ऊर्ध्वं परावाग्रूपायाः तत्त्वसंज्ञायाः तत्साक्षिणः तत्त्वस्य चोद्देशनं याथार्थ्योपदेशनमकृत्वा किमिति शब्दब्रह्मोद्देशः क्रियत इति तयोरुद्देष्टुमशक्यत्वादित्याह—अतः परमिति । अवाच्यत्वे हेतुः—स्वसंवेद्येति । आत्मा स्वसंवेद्यत्वेन अवाच्यः । शक्तेरपि तदभिन्नत्वात् तद्व्यतिरेकेणाऽभावाद्वा अवाच्यत्वमेव । स्वयंप्रकाशत्वेन वचनापेक्षाभावादिति वार्थः ॥ ६१ ॥

ननु शब्दब्रह्मेति श्रोत्रग्राह्य एव सूक्ष्मो व्यापी शब्दः न बैन्दवं तत्त्वमिति केचिदिति न इत्याह—शब्दब्रह्मेति । शब्दोच्चारणकाले तत्साक्षितयाऽन्तरत्वेन अवगम्यमर्थं बिन्द्वात्मकमित्यर्थः ।

इतरस्य न प्रकाशकशब्दरहस्यत्वं ब्रह्मत्वं चेत्याह—स्वत इति । बिन्द्वात्मकप्रकाशात्मत्वं विनाऽनवबोधकत्वात् तत्प्रोक्तो रवो न शब्दब्रह्मेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

स्वाभिप्रेतस्य शब्दस्य ब्रह्मत्वं प्रकाशकत्वं चास्तीत्याह—स त्विति । सः शब्दावगम्योऽर्थः पूर्वोक्तः सर्वत्र संस्यूतः कारणत्वात् । तुशब्दो विशेषावधारणार्थः । अतस्तस्य ब्रह्मत्वं प्रकाशकत्वं च युक्तमित्याह—जाते इति । प्राणिनां देहेषु वैखर्या तदभिमतया विनापि यावदर्थः व्याप्तः सङ्कल्पविकल्प-

प्रकृतौ कालनुन्नायां गुणान्तःकरणात्मनि ।
देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः ॥ ६४

औद्भिजः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुजः ।
उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छत्यौद्भिदः स्थावरस्तु सः ॥ ६५

निर्दिष्टः स्कन्धविटपपत्रपुष्पफलादिभिः ।
पञ्चभूतात्मकः सर्वः क्ष्मामधिष्ठाय जायते ॥ ६६

अम्बुयोन्यग्नि[भूवारितेजः]पवननभसां समवायतः ।
स्वेदजः स्विद्यमानाभ्यो भूवङ्काऽङ्गः प्रजायते ॥ ६७

यूकमत्कुणकीटाणुचियाद्याः क्षणभङ्गुराः ।
अण्डजो वर्त्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंपुटात् ॥ ६८

कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति ।
अहिगोधावयोभेक[द]शिशुमारादिकश्च सः ॥ ६९

जरायुजस्तु ग्राम्यातः क्रियातः स्रुतिसम्भवः ।
स जायते चतुर्विंशत्तत्त्वसंयुक्तदेहवान् ॥ ७०

स्वस्थानतश्चुताच्छुक्राद्बिन्दुमादाय मारुतः ।
गर्भाशयं प्रविशति यदा तुल्यं तदापरः ॥ ७१

निश्चयविमर्शनात्मना आविर्भवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थं देहोत्पत्तिप्रकारं दर्शयन् तद्भेदं तावदाह—प्रकृताविति । गुणान्तःकरणात्मनीति सर्वतत्त्वात्मत्वोपलक्षणार्थम् । उत्पत्तिप्रकारभेदादेव देहानां भेदः न पञ्चभूतात्मकत्वेन इति उक्तमुत्पत्तिभेदत इति ॥ ६४ ॥

उत्पत्तिभेदमाह—उद्भिद्येति । उद्भिज्जमपि अप्राणिदेहं पाषाणादिकं व्यावर्त्तयन् उद्भिज्जस्य रूपमाह—स्थावर इति ।

स्थावरत्वमपि तेषामस्तीति अतो विशिनष्टि—स्कन्धेति । तेषां पृथिव्याश्रयत्वेन केवलपृथिव्यात्मत्वशङ्कां व्यावर्तयति—पञ्चेति । यद्यपि क्ष्मामधिष्ठाय जायते तथापि रसादिदर्शनात् पञ्चभूतात्मकत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

अम्ब्वादीनामेकैकाभावेऽदर्शनादप्रधानेभ्यो भूतेभ्य एव स्वेदजोत्पत्तिरित्याह—अम्ब्विति । चतुर्विंशदित्युपलक्षणम् । सर्वतत्त्वानाम् ।

संभवशब्दार्थमाह—स इति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

आर्त्तवात् परमं बीजमादायाऽस्याश्च मूलतः ।
यदा गर्भाशयं नेष्यत्यथ संमिश्रयेन्मरुत् ॥ ७२

मायीयं नाम योषोत्थं पौरुषं कार्मकं मलम् ।
आणवं नाम संयुक्तं मिलितं तन्मलद्वयम् ॥ ७३

सूक्ष्मरूपाणि तत्त्वानि चतुर्विंशं मलद्वये ।
तत्र युक्तिं व्रजन्त्याशु ततस्तद्गर्भमारुतः ॥ ७४
संक्षोभ्य संवर्धयति तन्मलं शोणिताधिकम् ।
स्त्री स्याच्छुक्राधिकं ना स्यात् समवद्धं नपुंसकम् ॥ ७५
स्वगतैर्मरुदग्न्यद्भिः स्विद्यते क्वाथ्यते च तत् ।
मिश्रीभूतं तदह्नैव मातुरङ्गुष्ठसम्मितम् ॥ ७६
आयामि बुद्बुदाकारं परेऽहनि विजृम्भते ।
पक्षेण चतुरस्रं स्यान्मातुर्भुक्तरसात्मवत् ॥ ७७
मिलितादपि तस्मात्तु पृथगेव मलद्वयात् ।
किट्टीभूतं द्वयं पूर्वं बीजयुग्मं समुन्नमेत् ॥ ७८
ऊर्ध्वं तु मरुता नुन्नं तस्मादपि मलद्वयात् ।
उभयात्मिक्यधोवृत्ता नाडी दीर्घा भवेद्दजुः ॥ ७९
अवाङ्मुखी सा तस्याश्च भवेत् पक्षद्वये द्वयम् ।
नाड्योस्तत्सन्निबद्धाः स्युः सप्तान्या नाड़िका मताः ॥ ८०

योषोत्थं रक्तं त्वगसृङ्मांसकारणत्वेन निःसारेऽपि शरीरे सारबुद्धिजनकत्वान्मायीयम् । पौरुषं शुक्रम् । अस्थ्यादिकारणत्वेन दार्ढ्यहेतुत्वात् देहस्य व्यापारक्षमत्वकरमिति कार्मकं कर्मसंस्कृतत्वाद्वा कार्मकम् । मिलितमनुशय्यणुत्वहेतुत्वादाणवम् । संयुक्तयोरपि परस्परम् एकत्वम् अप्राप्तयोः नानुशय्यणुत्वहेतुत्वमिति संयुक्तमिलितमित्युक्तम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

तस्य पूयत्वाप्राप्तौ हेतुमाह—सूक्ष्मरूपाणीति । अनेन सर्वेषां सर्वोपाधित्वमुक्तं भवति । आशु पूयभावात् प्रागेव लब्धवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७४॥७५॥७६॥७७ ॥

किं तद्द्वयमुन्नतमित्याह –बीजयुग्ममिति ॥ ७८ ॥

उभयात्मिकीति । अग्नीषोमात्मिकी प्रकृतिपुरुषाद्यात्मिकी चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

अवाङ्मुखत्वमपि अस्तीत्यवाङ्मुखीत्युक्तम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

तत्र या प्रथमा नाड़ी सा सुषुम्नेति कथ्यते ।
या वामेड़ेति सा ज्ञेया दक्षिणा पिङ्गला स्मृता ॥ ८१
या वाममुष्कसम्बद्धा सा श्लिष्यन्ती सुषुम्नया ।
दक्षिणं जत्रुमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता ॥ ८२
वामांसजत्र्वन्तरगा दक्षिणां नासिकामियात् ।
तथा दक्षिणमुष्कोत्था नाड़ी या वामरन्ध्रगा ॥ ८३
अन्या धमन्यो याः प्रोक्ता गान्धारी हस्तिजिह्विका ।
सपुषाऽलम्बुषा चैव यशस्विन्यपि शङ्खिनी ॥ ८४
कुहूरिति च विद्वद्भिः प्रधाना व्यापिकास्तनौ ।
काचिन्नाड़ी बहिर्वक्त्रा या मातुर्हृदि बध्यते ॥ ८५
यया तत्पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
मातुराहाररसजैर्धातुभिः पुष्यते क्रमात् ॥ ८६
क्रमवृद्धौ परंज्योतिष्कला चेतन्नतामियात् ।
सचेतन्नं मलं तत् तु संभूतं सगुणं पुनः ॥ ८७
सदोषदूष्यसम्पन्नं जन्तुरित्यभिधीयते ।
फलकोशद्वयं तत् तु व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियः ॥ ८८
नपुंसकस्य किञ्चित् तु व्यक्तिरत्रोपलक्ष्यते ।
मध्यस्थायाः सुषुम्नायाः पर्वपञ्चकसम्भवाः ॥ ८९
शाखोपशाखतां प्राप्ताः शिरालक्षत्रयात् परम् ।
अर्द्धलक्षमिति प्राहुः शारीरार्थविशारदाः ॥ ९०

वाममुष्केति छेदे अदक्षिणामिति छेदः। दक्षिणमुष्कोत्थेति छेदे अवामरन्ध्रगेति छेदः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

मातुर्भुक्तरसात्मवदित्युक्तम् । तत्कथमिति । तदाह—काचिदिति ॥ ८५॥८६ ॥

वैराग्यार्थमाह—सचेतन्नमिति । बीजयुग्मं समुन्नमेदित्युक्तम् । न तत् सार्वत्रिकमित्याशङ्क्याह—फलेति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

अवशिष्टं नाड़ीचक्रं योगियोगाभिवृद्धये दर्शयति—मध्यस्थाया इति। मूलाधारनाभि हृदय गलमूल भ्रूमध्यानुसारीणि पञ्चपर्वाणि ॥ ८९ ॥ ९० ॥

तद्भेदांश्च बहूनाहुस्ताभिः सर्वाभिरेव च ।
व्याप्नोति सर्वतो वायुर्येन देहः प्रवर्त्यते ॥ ८१

देहेऽपि मूलाधारे तु समुदेति समीरणः ।
नासाभ्यामस्तमभ्येति प्राणतो द्विषडङ्गुले ॥ ८२

अहोरात्रमिनेन्दुभ्यामूर्ध्वाधोवृत्तिरिष्यते ।
वामदक्षिणनाडीभ्यां स्यादुदग्दक्षिणायनम् ॥ ८३

अत्रापि चेतनाधातोरागतिं बहुधा विदुः ।
रेतःशोणितजं प्राहुरेकेऽन्ये मातुराहृतात् ॥ ८४

आहाराद्रसजं प्राहुः केचित् कर्मफलं विदुः ।
केचिदस्य परं धाम्नो व्याप्तिमेव प्रचक्षते ॥ ८५

कश्चित् कर्मप्रकारज्ञः पितुर्देहात्मना सकृत् ।
सम्बध्य मथ[द]नोद्रेकविलीनाच्छुक्रधातुतः ॥ ८६

तत्परं धाम सौजस्कं संक्रान्तं मारुतेन तु ।
ब्रूते रक्तव्यतिक्रान्ताद्दीपाद्दीपान्तरं यथा ॥ ८७

वायुव्याप्तिफलमाह—येनेति ॥ ८१ ॥

ज्ञानयोगक्रियानिष्ठानां हिताय देहे अहोरात्रादिक्रममाह—देहेऽपीति । अपिशब्दोऽग्न्युदयसमुच्चयार्थो बाह्योदयसमुच्चयार्थो वा । इनरूपेणोर्ध्वप्राणवृत्तिरहः । इन्दुरूपेणेतरत् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

सन्वेत्रज्ञं मलमिति उक्तम् । तत्कथं क्षेत्रज्ञप्रवेश इति । तत्र मतभेदं दर्शयति—अत्रापीति । चेतनाधातुश्चिदेकरसः पुरुषः । अपिशब्देन विरोधार्थेन पक्षाणामनुपपत्तिः दर्शिता । नहि चिदेकरसस्य पुरुषस्य एवंविधाः प्रवेशा उपपद्यन्त इत्यर्थः । रेतःशोणितजमिति । पञ्चाधिकरणानां पक्षः । मातुराहृतात् आहाराद्यो रसः पाकजः तद्द्वारेण गर्भशरीरं विशतीति वार्षगणाः । कर्मफलमिति अपत्यार्थिनां यथोक्ताहारविहारश्रद्धाद्यतिशयात् गर्भं प्रविशतीत्यापद्या[त्रेया]दयः । परं धाम्नो व्याप्तिमिति विन्ध्यवासिपक्षः । सर्वगस्येन्द्रियाभिव्यक्तिनिमित्तं परिच्छेद इत्यर्थः । दीपात् दीपान्तरमिति पतञ्जलिधन्वन्तर्यादिपक्षः ।

तत्परं धाम तस्य पितुरात्मा कश्चिदेवं ब्रूत इत्युत्तरत्रान्वयः । रक्तव्यतिक्रान्तादिति स्वात्मनोऽपि संक्रान्तिः दर्शिता ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

कश्चित्तु भौतिकव्याप्ते जन्मकाले वपुष्यथ ।
कुतश्चिदेत्य जीवात्मा निष्पन्न इति शंसति ॥ ९८

बहुना किं परं पुंसः सान्निध्यात्प्रविजृम्भिता ।
प्रकृतिर्गुणभिन्ना सा त्रिदोषात्मा महीयसी ॥ ९९

पञ्चभूतमयी सप्तधातुभिन्ना च भौतिकैः ।
पञ्चभिश्च गुणैर्युक्ता पञ्चेन्द्रियविचारिणी ॥ १००

पञ्चेन्द्रियार्थगा भूयः पञ्चबुद्धिप्रभाविनी ।
पञ्चकर्मेन्द्रियगता पञ्चत्वादाप्रवर्त्तते ॥ १०१

परेण धाम्ना समनुप्रबद्धा
मनस्तदा सा तु महाप्रभावा ।
यदा तु सङ्कल्पविकल्पकृत्या
यदा पुनर्निश्चिनुते तदा सा ॥ १०२

स्याद्बुद्धिसंज्ञा च यदा प्रवेत्ति
ज्ञातारमात्मानमहङ्कृतिः स्यात् ।
तदा यदा सा त्वभिलीयतेऽन्त-
श्चित्तञ्च निर्धारितमर्थमेषा ॥ १०३

भौतिकव्याप्त इति बार्हस्पत्यः पक्षः । कुतश्चिदित्यनिमित्तमेवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

स्वसिद्धान्तमाह—बहुनेति । सान्निध्यं नाम चैतन्याभासोदयः । तेन प्रकृतेः प्रकर्षेण विविधजृम्भणप्रकारमाह—गुणभिन्नेति । गुणसाम्यावस्थातोऽपि विषमदशां प्राप्ता इत्यादिना उक्तसंक्षेपः क्रियते । सैव महीयसी महत्त्वं प्राप्ता शरीरावस्थायां वातादिरूपदोषरूपेण वर्तत इत्याह—त्रिदोषेति ।

महत्त्वमेव दर्शयति—पञ्चभूतमयीति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियरूपेण विचारिणी । पञ्चकर्मेन्द्रियार्थरूपेण गच्छतीति तथोक्ता । श्रोत्रादिजन्य पञ्चबुद्धिरूपेण प्रभवति इति तथोक्ता । पञ्चकर्मेन्द्रियरूपेण गच्छति इति तथोक्ता । आ पञ्चत्वादा-मोक्षत्वादित्यर्थः ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

सैवान्तःकरणरूपेत्याह—परेणेति । साक्षितया कारणतयाऽन्तर्यामितया च सम्बन्धः । समनुप्रोपसर्गाणामर्थः । महाप्रभावेति परिणामसामर्थ्यमुक्तम् । अह-मेव ज्ञातेत्यविविक्ततया ज्ञातुः स्वात्मत्वमात्रवेदनमहङ्कारः । अन्तः साक्षिणीत्यर्थः ।

यदा स्वयं व्यञ्जयितुं यतेत
महीयसी सा करणैः क्रमेण ।
तदा तु बिन्दुस्फुटनोद्भवस्य
रवस्य सम्यक् प्रविजृम्भितं स्यात् ॥ १०४

इति श्रीप्रपञ्चसारे प्रथमः पटलः ।

एवं प्रकृतेः शरीरान्तं परिणामकदम्बं संग्रहेणाऽभिधाय शरीरे पूर्वोक्तस्य शब्द-ब्रह्मणो वैखरीरूपेणाऽभिव्यक्तिमपि संक्षेपेणाह—निर्धारितमर्थमित्यादिना । करणैः प्रयत्नविशेषैरितरैश्च । क्रमेणेति । पश्यन्त्यादिक्रमेणेत्यर्थः । प्रविजृम्भणं वैखरीपर्यन्तः स्थूलभावः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
प्रथमः पटलः ।

द्वितीयः पटलः ।

अथ व्यवस्थिते त्वेवं मासात् पक्षाद्दिनादपि ।
मुहूर्त्तान्नाडिकायाश्च क्षणादपि च वर्धते ॥ १
जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्याच्छिरः पादौ करावपि ।
अन्तराधि[दि]श्चेति पुनः षडङ्गेषु प्रवर्तते ॥ २
अक्षिनासास्यकर्णभ्रूकपोलचिबुकादिकम् ।
प्रकोष्ठकूर्परांसाद्यं कट्यूरुप्रपदादिकम् ॥ ३
उरःकुक्षिस्तनाद्यञ्च ततः सर्वाङ्गवान् विभुः ।
कालेन जन्तुर्भवति दोषास्त्वनुगुणा यदि ॥ ४
प्रसूतिसमये सोऽथ जननीं क्लेशयन् मुहुः ।
संवृतास्यसुषुम्नाख्योऽवाङ्मुखोऽनिलचोदितः ॥ ५
तस्या ग्रहण्यां शकृति मग्नवक्त्राक्षिनासिकः ।
पुरा कृतानां पापानामयुतं संस्मरन् मुहुः ॥ ६
तस्याः कायाग्निना दग्धः क्लेदैः क्लिन्नाङ्गबन्धनः ।
पू[प्र]त्युद्गारपरीतश्च तत्पायुद्वारगोचरः ॥ ७
तदा प्रक्षुभितैः स्वीयवायुभिर्दशधा गतैः ।
सम्पिण्डितशरीरस्तु मोक्षमेव किलेच्छति ॥ ८

उक्तमपि गर्भवासं सविशेषं विस्तरेण वैराग्यार्थं प्रपञ्चयितुं द्वितीयपटलारम्भः ।
अथेति—एवं क्षेत्रज्ञप्रवेशे व्यवस्थिते गर्भो वर्धत इत्यर्थः ॥ १ ॥
षडङ्गान्याह—शिर इति । विभुः वपुश्चलनादौ समर्थः ।
क्लेदो गर्भजलम् । किलेति । परोक्षत्वात् इदानीं तदनुगुणप्रवृत्तिदर्शनाच्चोक्तम् ।
॥ २॥३॥४॥५॥६॥७॥८ ॥

प्राणाद्या वायवस्तस्मिन् पूर्वमेव कृतास्पदाः ।
परस्परमपानश्च प्राणश्च प्रतिबध्यते ॥ ९

प्रयात्यूर्ध्वं यदा प्राणस्तदाऽपानो नयत्यधः ।
यदा समानः कायाग्निं संधुक्षयति पाचितुम् ॥ १०

तदा तत्पक्वमुक्तान्तु रसमादाय धावति ।
व्यानो जन्तोस्तु तं देहमापादतलमस्तकम् ॥ ११

उदानः प्राणसहगो निमेषोन्मेषकारकः ।
उद्गारकारको नाग उन्मीलयति कूर्मकः ॥ १२

क्षुत्कृत् कृकरको देवदत्तो जृम्भणकर्मकृत् ।
धनञ्जयाख्यो देहेऽस्मिन् कुर्याद्बहुविधान् रवान् ॥ १३

स च लौकिकवायुत्वान्मृतञ्च न विमुञ्चति ।
इत्यमी मारुताः प्रोक्ता दश देहाधिगामिनः ॥ १४

वह्नयश्च दशाऽन्ये स्युस्तेषां सप्त तु धातुगाः ।
त्रयस्त्रिदोषगाः प्रोक्ताः स्वेदक्लेदान्नगाश्च ते ॥ १५

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ।
ते दूष्याः कफपित्तेन दोषास्तत्प्रेरको मरुत् ॥ १६

समवायी स विश्वात्मा विश्वगो विश्वकर्मकृत् ।
स दोषो वा स दूष्यो वा क्रियातः संप्रधार्यते ॥ १७

स्वीयवायुप्रक्षोभं दर्शयति—परस्परमिति ॥ ९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४ ॥

भ्राजक रञ्जक क्लेदक स्नेहक धारक बन्धक द्रावका धातुगा वह्नयः । व्यापक-पाचक श्लेषका वातादिदोषगाः । पित्त श्लेष्म वात विकार विशेषाः स्वेदादयः ।
॥ १५ ॥ १६ ॥

मरुतो दोषदूष्यसंयोजनस्वभावत्वे कथमदुष्टं जीवनमिति । तत्राह—समवायीति । समं वयत इति समवायी । तत्र हेतुर्विश्वात्मेति । तत्र हेतुद्वयं विश्वग इत्यादि । वायोः समवयनस्वभावत्वे कथं रोगाद्युद्भव इति । विषम-वयनादित्याह—स दोष इति । तत् कथं ज्ञातं शक्यत इति । कार्यत इत्याह—क्रियात इति ॥ १७ ॥

बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती ।
षडूर्मयः प्राणबुद्धिदेहधर्मेषु संस्थिताः ॥ १८
मज्जास्थिस्नायवः शुक्राद्रक्तात्त्वङ्मांसशोणितम् ।
इति षाट्कौशिकं नाम देहे भवति देहिनाम् ॥ १९
रसादितः क्रमात् पाकः शुक्रान्तेषु तु धातुषु ।
शुक्रपाकात् स्वयं भिद्येदोजो नामाऽष्टमी दशा ॥ २०
क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रयमिष्यते ।
यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽभ्रमशनित्विषः ॥ २१
बहुद्वारेण कुम्भेन संवृतस्य हविर्भुजः ।
यथा तेजः प्रसरति समीपालोकशक्तिमत् ॥ २२
तथा देहावृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्य महात्विषः ।
इन्द्रियैः सम्प्रवर्त्तन्ते स्वं स्वमर्थग्रहं प्रति ॥ २३
नभः श्रोत्रेऽनिलश्चर्मण्यग्निश्चक्षुष्यथोदकम् ।
जिह्वायामवनिर्घ्राणे इत्यमर्थप्रवर्त्तनम् ॥ २४
यदा पित्तं मरुन्नुन्नम् विलीनं प्रविलापयेत् ।
धातूंस्तदा क्रमाद्रक्तं लसीकां द्रावयेत् क्षणात् ॥ २५
द्रुता सा तु लसीकाख्या रोमकूपैः प्रवर्त्तते ।
बहिः सर्वत्र कणशस्तदा स्वेदः प्रतीयते ॥ २६
यदा कफो मरुत्पित्तनुन्नो लीनः प्रवर्त्तते ।
ऊर्ध्वं द्रुतो द्रुतं वाष्पं प्रसेकञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥ २७

वायुप्रसङ्गेन प्राणादिधर्मानाह—बुभुक्षेति । धर्मेषु धर्मत्वेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ऊर्मिप्रसङ्गेन कोषानाह—मज्जेति ॥ १९ ॥

धातुगत्वेन उक्तानाम् अग्नीनां प्रयोजनमाह—रसादित इति । स्वयमिति प्रधानमित्यर्थः । प्राधान्यमाह—क्षेत्रज्ञस्येति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

इन्द्रियाणाम् अर्थविशेषनियमहेतुमाह—नभ इति । इत्थमिति । एतत्सम्बन्धानुसारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

कार्यतः सम्प्रधार्यत इत्युक्तम् । तदाह—यदेति । विलीनं द्रवीभावं प्राप्तं धातून् प्रविलापयेत् व्यापयेत् । लसीकां रक्तत्वचोरन्तरालस्थाम् । प्रसेकं लालाम् ।

कफात्मिकास्तु विकृतीः कर्णशष्कुलिपूर्वकान् ।
गण्डमालादिकान् वापि कुर्याज्जन्तोस्तु कर्मजान् ॥ २८

ग्रहणी नाम सा नाडी प्रसृताञ्जलिसन्निभा ।
अधस्तस्याः प्रधानाग्निः स समानेन नुद्यते ॥ २९

तस्याऽधस्तात्त्रिकोणाभं ज्योतिराधारमुत्तमम् ।
विद्यते स्थानमेतद्धि मूलाधारं विदुर्बुधाः ॥ ३०

अथाहृतं षड्रसं वाऽप्याहारं कण्ठमार्गगम् ।
श्लेष्मणाऽनुगतं तस्य प्रभावान्मधुरीभवेत् ॥ ३१

तत्र स्वाद्वम्ललवण तिक्तोषण कषायकाः ।
षड्रसाः कथिता भूतविकृत्या द्रव्यमाश्रिताः ॥ ३२

तथैवामाशयगतं पश्चात्पित्ताशयं व्रजेत् ।
तदा तस्याऽनुगमनात् कटुकत्वं प्रपद्यते ॥ ३३

तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणा ।
पच्यमानाद्रसं भिन्नं वायू रक्तादिकं नयेत् ॥ ३४

तत्र किट्टमसृग्भिन्नं ग्रहण्यां चिनुतेऽनिलः ।
तच्चीयमानं विस्राम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः ॥ ३५

सा तया शकृता पूर्णा वलिता प्रतिमुञ्चति ।
पुरीषं पायुमार्गेण तत्पाकेऽच्छाम्भसस्ततः ॥ ३६

अङ्गस्वेदवदभ्यन्तर्व्याप्तैः सूक्ष्मैः शिरामुखैः ।
वस्तिमापूरयेद्वायुः पूर्णां मुञ्चति धारया ॥ ३७

॥ २५॥२६॥२७॥२८ ॥

तस्यां ग्रहण्यां शकृतीत्युक्तम् । का सेति । तत्राह—ग्रहणीति । प्रधानाग्निः जाठराग्निः ।

तत्कारणमाह—तस्याऽधस्तादिति ॥ २९ ॥ ३० ॥

दोषत्रयं क्रमेण युक्त्या साधयति—अथाहृतमिति । अबाधिक्ये माधुर्यं वाय्वाधिक्ये अम्लः भूवाय्वाधिक्ये लवणः । वाय्वग्न्याधिक्ये तिक्तः । अग्न्याधिक्ये उष्णः । वायुखाधिक्ये कषायः । 'क्ष्माम्भोऽग्नि क्ष्माम्बुतेजः खवाय्वग्न्यनिलगोऽनिलैः' इत्युक्तक्रमेण वा रसनिष्पत्तिः ॥ ३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९ ॥

मूत्राशया धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते ।
मूत्रमित्याहुरुदकं वस्तेर्मेहननिर्गतम् ॥ ३८

अपथ्यभाजामनयोर्मार्गयोर्दोषदुष्टयोः ।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रादिर्ग्रहण्यादेश्च सम्भवः ॥ ३९

इत्थम्भूतः स जन्तुस्तु जरायुच्छन्नगात्रवान् ।
अपत्यवर्त्म संगम्य सज्यते वायुना मुहुः ॥ ४०

अथ पापकृतां शरीरभाजामुदरान्निष्क्रमितुं महान् प्रयासः ।
नलिनोद्भव हे विचित्रवृत्ता नितरां कर्मगतिस्तु मानुषाणाम् ॥ ४१

जायतेऽधिकसंविग्नो जृम्भतेऽङ्गैः प्रकम्पितैः ।
जूर्त्यौल्वणं निःश्वसिति भीत्या च परिरोदिति ॥ ४२

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ॥ ४३

जूर्तिः ज्वरः ॥ ४०॥४१॥४२ ॥

यदर्थो महान् प्रयासः तद्दर्शयति—मूलाधारादिति। मूलं जगन्मूलभूता परिणामिनी मायाशक्तिः। तस्या आधारभूतश्चिदात्मा मूलाधारः। सर्वगस्यापि तस्याऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् गुदमेढ्रमध्योऽपि मूलाधारः। तस्मात् प्रथममुदितः चैतन्याभासः भावश्च यः जगद्भावयतीति मायाशक्तिर्भावः स पराख्यः। चैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका माया निष्पन्दा परा वागित्यर्थः। सस्पन्दावस्थाः पश्यन्त्याद्याः। तत्र सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणीं नादतत्त्वात्मिकाम् अध्यात्ममूलाधारादिनाभ्यन्तम् अभिव्यज्यमानां पश्यन्तीमाह—पश्चात् पश्यन्तीति। सामान्यज्ञानात्मकत्वात् पश्यन्ती सा। अथ बाह्यान्तःकरणाद्यात्मिकां हिरण्यगर्भरूपिणीं बिन्दुतत्त्वमयीं नाभ्यादिहृदयान्ताभिव्यक्तिस्थानां विशेषस्पन्दसङ्कल्पादिसतत्त्वात् मध्यमां वाचमाह—अथ हृदयग इति। मध्ये मा बुद्धिर्यस्याः सा मध्यमा। भाव एव विशेष्यः। अथ विराड्रूपिणीं बीजात्मिकां हृदयादास्यान्तम् अभिव्यज्यमानां शब्दसामान्यात्मिकां वैखरीमाह वक्त्र इति। विशेषेण खरत्वाद्वैखरी।

सामान्यशब्दात् विशेषशब्दनिष्पत्तिमाह—तस्मादिति। तस्मात् वैखर्यात्मकात्

स्रोतोमार्गस्याऽविभक्तत्वहेतोस्तत्राऽर्णानां जायते न प्रकाशः ।
तावत् यावत् कण्ठमूर्धादिभेदो वर्णव्यक्तिः स्थानसंस्था यतोऽतः ॥ ४४

जाताऽस्मीति यदा भावो मनोऽहङ्कारबुद्धिमान् ।
जातश्चित्पूर्वको जन्तोः स भावः क्रमवर्धितः ॥ ४५

बध्नाति मातापित्रोस्तु ततो बन्धुषु च क्रमात् ।
स पीत्वा बहुशः स्तन्यं मातरं स्तन्यदायिनीम् ॥ ४६

इच्छन् रोदिति तां वीक्ष्य तत्र स्यादितरेतरम् ।
बन्धस्तदाऽधिकर्त्तारमतिस्निग्धमनन्यगम् ॥ ४७

पितरं वीक्ष्य तत्रापि तथा भ्रातरमेव च ।
पितृव्यमातुलादींश्च समुद्वीक्ष्य प्रमोदते ॥ ४८

एवं संबद्धसंसारबान्धवो विस्मरिष्यति ।
पूर्वकर्म च गर्भस्थमुद्भूतिक्लेशमेव च ॥ ४९

अथ स्वमुत्तारयितुमाह्वयेज्जननीं मुहुः ।
अवैशद्यान्मुखस्रोतोमार्गस्याऽविशदाक्षरम् ॥ ५०

भावादित्यर्थः । पवनशब्देन प्रेरकवर्गः सर्वोऽप्युक्तः ।

अथवा सूक्ष्मा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति पञ्चपदीं वाचमाश्रित्याह—मूलाधारादिति । सप्तपद्यपि वागनेनैव सूचिता । शून्य संवित् सूक्ष्मादीनि सप्तपदानि । तत्राऽनुत्पन्ना निष्पन्दा शून्या । वागुत्पित्सुः संवित् । उत्पत्त्यवस्था सूक्ष्मा । मूलाधारात् प्रथममुदिता परेति विभागः ॥ ४३ ॥

जातेन शिशुना रोदनव्याजेन एवं किमप्युच्यते चेत् कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति तत्राह—स्रोत इति । अक्षराभिव्यक्तिस्थानस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

गर्भे विवेकवतोऽप्यस्य मायाप्रभाववशात् अविवेकपूर्वकं संसारक्रममाह—जातास्मीति यदाऽस्य भावो भवति तदाऽहङ्कारादौ आत्मबुद्धिः दृढतरा जातेत्यर्थः । अहंभावबद्धस्य ममभावप्रकारमाह—चित्पूर्वक इत्यादिना । चिच्छब्देन उक्ता मनआदयः कथ्यन्ते । अहङ्कारपूर्वको भाव इत्यर्थः ।

पितरं वीक्ष्य तत्रापि ममत्वबन्ध इत्यर्थः मायाभावस्य विक्षेपशक्तिविलसितमभिधाय आच्छादनशक्तेरप्याह—एवमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विविधं सरणं विसरणं विविधपश्चादिरूपेणाऽवस्थानमित्यर्थः । सुषुम्ना-

अप्यव्यक्तं प्रलपति यदा कुण्डलिनी तदा।
मूलाधारे विसरति सुषुम्नावेष्टनी मुहुः ॥ ५१

त्रिचतुःपञ्चषट्सप्त चाऽष्टशो दशशोऽपि च।
अथ द्वादशपञ्चाशद्भेदेन गुणयेत् क्रमात् ॥ ५२

यदा त्रिशोऽथ गुणयेत्तदा त्रिगुणिता विभुः।
शक्तिः कामाग्निनादात्मा गूढमूर्त्तिः प्रतीयते ॥ ५३

तदा तां तारमित्याहुरोमात्मेति बहुश्रुताः।
तामेव शक्तिं ब्रुवते हरेमात्मेति चापरे ॥ ५४

त्रिगुणा सा त्रिदोषा सा त्रिवर्णा सा त्रयी च सा।
त्रिलोका सा त्रिमूर्त्तिः सा त्रिरेखा सा विशिष्यते ॥ ५५

एतेषां तारणात्तारः शक्तिस्तद्भूतिशक्तितः।
यदा चतुर्धा गुणिता सूक्ष्मादिस्थानवाचिकी ॥ ५६

वाचिका जाग्रदादीनां करणानाञ्च सा तदा।
सा यदा पञ्चगुणिता पञ्चपञ्चविभेदिनी ॥ ५७

वेष्टनीति। सुषुम्नायामात्मानं विविधपद्मादिरूपेण वेष्टयति गुणयति स्थापयतीत्यर्थः। ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मुहुः वेष्टनमेव दर्शयति—त्रिचतुरिति ॥ ५२ ॥

एवमात्मानं गुणयन्ती कुण्डलिन्येव यन्त्र मन्त्र देवतादि सकलजगन्मयीत्याह—यदेत्यादिना। त्रिगुणिता त्रिगुणितयन्त्र स्वरूपिणीत्यर्थः। त्रिकोणसम्बन्धान् त्रिबीजात्मकान् मन्त्रानस्या विभूतित्वेन कथयति—शक्तिरिति। गूढमूर्तिः शक्तिस्तदा प्रतीयत इत्यन्वयः। गूढमूर्तिः गुप्तमूर्तिः। मूर्तिं विशिनष्टि—कामाग्निनादात्मेति। कामः कामराजबीजं मध्यमबीजानीत्यर्थः। अग्निर्वाग्भवः प्रथमबीजानीत्यर्थः। नादः नादप्रधानानि तृतीयबीजानीत्यर्थः। कामाग्नि-नादात्मेति मूर्तिमन्त्रोद्धारो वा दर्शितः। कामः ईकारः। अग्नी रेफः। नादो हकारः। आत्मा बिन्दुः। ह्रं हरिहर इत्येवं तल्लिङ्गं भवति। ओमात्मेति। अकारोकारमकारात्मेत्यर्थः। हरेमात्मेति। हकाररेफेमात्मेत्यर्थः ॥ ५३॥५४ ॥

विभूत्यन्तराण्युक्तविद्यार्थरूपाण्याह—त्रिगुणा सेति। त्रिरेखास्त्रिकोणरेखाः।

सूक्ष्मादीति। परादीत्यर्थः। पञ्चपञ्चेति पञ्चविंशतितत्त्वादिकम् उक्तम्।

पञ्चानामक्षराणाञ्च वर्णानां मरुतां तथा ।
गुणिता सा यदा षोढ़ा कोशोर्मिरसभेदिनी ॥ ५८
तदा षड्गुणिताख्यस्य यन्त्रस्य च विभेदिनी ।
यदा सा सप्तगुणिता तारहृल्लेखयोस्तदा ॥ ५९
भेदैरहाद्यैः शान्तान्तैर्भिद्यते सप्तभिः पृथक् ।
अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ॥ ६०
नादश्च शक्तिः शान्तश्च तारभेदाः समीरिताः ।
हकारो रेफमाये च बिन्दुनादौ तथैव च ॥ ६१
शक्तिशान्तौ च सम्प्रोक्ताः शक्तेर्भेदाश्च सप्तधा ।
अङ्गेभ्योऽस्याश्च सप्तभ्यः सप्तधा भिद्यते जगत् ॥ ६२
लोकाद्रिद्वीपपातालसिन्धुग्रहमुनिस्वरैः ।
धात्वादिभिस्तथाऽन्यैश्च सप्तसंख्याप्रभेदकैः ॥ ६३
यदाऽष्टधा सा गुणिता तदा प्रकृतिभेदिनी ।
अष्टाक्षरा हि वस्वाशामातृमूर्तिविभेदिनी ॥ ६४
दशधा गुणिता नाड़ीमर्माशादिविभेदिनी ।
द्वादशात्मिक्यपि यदा तदा राश्यर्कमूर्तियुक् ॥ ६५

वर्णानां पीतादिभूतवर्णानामित्यर्थः । मरुतां प्राणादीनाम् ॥ ५५॥५६॥५७॥५८ ॥

लोका भूम्यादयः । मेरु निषध हेमकूट हिमवन्नील श्वेत शृङ्गिणः पर्वताः । जम्बू प्लक्ष शाल्मली कुश क्रौञ्च शाक पुष्करा द्वीपाः । अतल वितल सुतल गभस्तिमन्महातल नितल पाताला: सप्त । क्षारेक्षु सुरा घृत दधि क्षीर शुद्धोदाः सिन्धवः । ग्रहाः सूर्यादयः । भरद्वाज काश्यप गौतमात्रि विश्वामित्र जमदग्नि वसिष्ठा मुनयः । षड्जर्षभ गान्धार धैवत मध्यम पञ्चम निषधाः स्वराः । धातवः त्वगादयः । आवहादिकमादिशब्दार्थः । अत्र सप्तात्मकात् तारादेः सप्तविधजगदुत्पत्तिकथनं सर्वत्र तत्तद्गुणितसंख्यात्मनः तत्तदात्मकजगदुत्पत्तेरुपलक्षणम् ॥५९॥६०॥ ६१॥६२॥६३॥

प्रकृतयोऽष्टप्रकृतयः । अनन्त वासुकि तक्षक कर्कोटक पद्म महापद्म शङ्खपाल गुलिका अहयः । धरध्रुवसोमापाग्निवायुप्रत्युषप्रभासा वसवः । मातरो ब्रह्माण्यादयः । शर्व भव रुद्रोग्र भीमेशान महादेव पशुपतयो मूर्तयः ॥ ६४ ॥

नाड्यः सुषुम्नाद्याः । हृद् गुह्य तालु वदनोदर नेत्र कण्ठभ्रूमध्य शङ्ख गुदा

मन्त्रञ्च द्वादशार्णाख्यमभिधत्ते स्वरानपि ।
तत्संख्यञ्च तथा यन्त्रं शक्तेस्तद्गुणितात्मकम् ।
पञ्चाशद्वा प्रगुणिता पञ्चाशद्वर्णभेदिनी ॥ ६६

पञ्चाशदंशगुणिताऽथ यदा भवेत् सा
देवी तदात्मविनिवेशितदिव्यभावा ।
सौषुम्नवर्त्मसुषिरोदरनादसङ्गात्
पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णान् ॥ ६७

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वितीयः पटलः ।

मर्माणि । आदिशब्देन वाय्वग्निदग्धकादिकं ग्राह्यम् ।

अर्का धात्रादयः । मूर्तयः केशवाद्याः । स्वरा अपिनपुंसकाः ॥ ६५॥६६ ॥

* त्रिगुणादिषु अयमाशयः— मूलाधार स्वाधिष्ठान मणिपुरकानाहत विशुद्धि-लम्बिकाज्ञा कला ब्रह्मरन्ध्रेषु त्रिचतुष्षञ्च षट्सप्ताष्ट दश द्वादश पञ्चाशद्दलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य तेषु इ न्म ऐ ख भ क्ष थ र ह्ल ल इत्यन्तान् सर्वांश्च वर्णान् स्मृत्वा कर्णिकासु अकारोकार मकार बिन्दु नाद शक्ति शान्त शान्त्यतीत निर्विकल्पान् इष्टदेवताकारान् स्मृत्वा । दलेषु तत्परिवारत्वेनोक्तां विभूतिं स्मृत्वा । अमृतमयैरुपहारैः संपूज्य संहृत्य अमृतमास्रावयेदिति ॥ * ॥

एवं शिशुवाक्यगताक्षरानुसारेण कुण्डल्यवस्थानविशेषमभिधाय नित्यसिद्ध-मातृकाक्षररूपेणापि वदन् उपसंहरति—पञ्चाशदंशेति ।

कथं देवीत्वमिति तदाह—आत्मेति । प्राप्तचिदानन्दरूपपुरुषभावेत्यर्थः । नादसङ्गः पश्यन्ती मध्यमात्मभावः ॥ ६७ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
द्वितीयः पटलः ।

तृतीयः पटलः ।

अथोभयात्मका वर्णाः स्युरग्नीषोमभेदतः ।
त एव स्युस्त्रिधा भूयः सोमेनाग्निविभागतः ॥ १

स्वराख्याः षोडश प्रोक्ताः स्पर्शाख्याः पञ्चविंशतिः ।
व्यापकाश्च दशैते स्युः सोमेनाग्न्यात्मकाः क्रमात् ॥ २

एषु स्वरा ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधा मताः ।
पूर्वौ ह्रस्वः परो दीर्घौ बिन्दुसर्गान्तिकौ च तौ ॥ ३

एवं वर्णनिष्पत्तिप्रकारमभिधाय तद्विभूतिकथनाय तृतीयपटलारम्भः ।

अथेति । अथशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् प्राप्तचिदग्नीन्दुभावात् शक्त्यमृतदीधितेः जाता वर्णाः तस्मादित्यर्थः । सर्ववर्णेषु अकारांशोऽग्न्यात्मकः पुरुषांशः । इतरः प्रकृत्यात्मकः सोमांशः । प्रकाशप्रकाश्यांशाभ्यां वाऽग्नीषोमात्मकत्वं स्वरव्यञ्जनभेदेन वा समविभागतो वा । अनेन च प्रपञ्चयागादिषु अग्नीषोममन्त्रौ सूचितौ । सतारशक्त्यादिपूर्वकम् आदिठान्तमुक्त्वा सोममण्डलाय नमः स्वः स्वाहा इति वा सोममन्त्रः । इतरोऽवशिष्टः ।

पुनरप्यक्षराणां व्याप्त्यन्तरमाह त एवेति । मिश्रं रूपमिनात्मकमिति द्रष्टव्यम् । अग्नीषोमात्मकत्वं पूर्ववदेव स्वरस्पर्शव्यापकभेदेन वा सोमेनाग्न्यात्मकत्वम् । अनेन च प्रपञ्चयागादिषु मण्डलत्रयमन्त्राः सूचिताः ।

स्वरानुक्त्वा सोममण्डलाय नमः स्वाहेति वा सोममण्डलमन्त्रः । इतरत् द्वयमूह्यम् ॥ १ ॥

अष्टत्रिंशत्कलान्यासे तत्प्राणप्रतिष्ठामन्त्रांशप्रदर्शनार्थं तद्व्यापकमन्त्रांशोद्धारार्थं चाह—स्वराख्याः षोडशेति ।

अं सोममण्डलाय षोडशकामकलात्मने साममयमण्डलात्मने अन्तरात्मने परमात्मने नमः । उं सूर्यमण्डलाय द्वादशार्ककलात्मने यजुर्मयेत्यादि समानम् । मं वह्निमण्डलाय दशधर्मकलात्मने ऋङ्मयेत्यादि समानम् । इत्येते मण्डलमन्त्राः ।

असूचितमंशान्तरम् उत्तरत्र किञ्चित् सूचयिष्यति ॥ २ ॥

स्वराणामेव पृथग्व्याप्तिं दर्शयन् तेषाम् अष्टमूर्तितच्छक्त्यादिवाचकत्वाय द्विप्रकारत्वमाह—एष्विति ॥ ३ ॥

आद्यन्तस्वरषट्कस्य मध्यमं यच्चतुष्टयम् ।
वर्णानामागमधनैस्तन्नपुंसकमीरितम् ॥ ४

तच्चतुष्कं सुषुम्नास्थे कुर्यात् प्राणेऽयनस्थितिम् ।
दक्षोत्तरस्थे प्राणाख्ये स्यातां दक्षोत्तरायणे ॥ ५

दक्षसव्यस्थिते ह्रस्वदीर्घाः पञ्चोदयन्ति च ।
भूतभूतकलाभिस्तदुदयः प्रागुदीरितः ॥ ६

स्वराणां स्त्रीपुंनपुंसकात्मकत्वमाह—आद्यन्तेति । अवशिष्टह्रस्वपञ्चकस्य पुरुषत्वं दीर्घपञ्चकस्य स्त्रीत्वं चाऽवगन्तव्यम् । बिन्दुविसर्गौ च स्त्रीपुरुषाद्यनुगतौ ।

आगमधनैरित्ययमर्थः—अनुत्तराकार पुरुषस्य आनन्दाकारशक्तीच्छेकारेशने-कारोन्मेषोकारानन्तरमूनतोकारावस्थायां पृथिव्यादिविलयादवशिष्टानि तत्त्वा-वस्थारूपाणि अक्षराण्यकिञ्चित्कराणीति नपुंसकशब्देनागमेषु उच्यन्त इति ॥ ४ ॥

स्त्रीपुरुषभागयोर्मध्यस्थत्वं नपुंसकत्वे हेत्वन्तरत्वं वदन् तेषां विनियोगमाह — तच्चतुष्कमिति । सुषुम्नास्थे सति प्राणे अयनसंक्रान्तिरूपां स्थितिं कुर्यादित्यर्थः । तदानीं तेषामुदयस्तत्प्रधानानां च मन्त्राणां तत्रापि ह्रस्वद्वयस्य दक्षिणसंक्रमणे । दीर्घयोरितरसंक्रमण इत्यवगन्तव्यम् ।

अनयनेऽपि अयनकार्यसिद्ध्यर्थम् आध्यात्मिकमयनमाह—दक्षोत्तरस्थ इति । बाह्यघटिकापञ्चकेन आध्यात्मिकमयनम् उक्तविधविलम्बस्यापि अनुपपत्तौ श्वासोच्छ्वासयोरेव कालावयवसम्पादनं द्रष्टव्यम् । तत्र श्वासोच्छ्वासात्मकानि अहोरात्रपक्षमासायनानि द्रष्टव्यानि । अहोरात्रात्मकौ वा श्वासोच्छ्वासौ । पक्षात्मकौ वा अयनात्मकौ वा इच्छावशेन ज्ञातव्यौ ॥ ५ ॥

ह्रस्वदीर्घाणां तत्प्रधानानाम् अग्नीषोमस्त्रीपुरुषाद्यात्मकानां च मन्त्राणाम् अयनयोरुदयं वदन् तेषां वीर्योद्भवकालं सूचयति –दक्षसव्यस्थित इति । चशब्दः तत्प्रधान मन्त्रग्रहनक्षत्राद्युदयसमुच्चयार्थः । तत्र हुहरादिप्रधाना आग्नेयमन्त्राः । वौषडादिप्रधानाः सौम्याः । हुंफडन्ताः पुरुषाः । स्वाहान्ताः स्त्रियः । नमोऽन्ता नपुंसकाः । ते च वश्य शान्ति क्रूरकर्मसु प्रायेण प्रशस्ताः । भूतभूत-कलाभिः सहोदयन्तीति सम्बन्धः । भूतकला निवृत्त्याद्याः । तत्र राशिषु एकैकघटिकायां वाय्वग्निभूजलाकाशभूतानामुदयः ।

केन प्रकारेणोदय इति पुटयोरुभयोरित्यादिनोक्तः । स इत्याह—तदुदय इति ॥ ६ ॥

बिन्दुसर्गौ च यौ प्रोक्तौ तौ सूर्यशशिनौ क्रमात् ।
तयोर्विकारविस्तारः पुरस्तात् संप्रवक्ष्यते ॥ ७
स्पर्शाख्या अपि ये वर्णाः पञ्चपञ्चविभेदतः ।
भवन्ति पञ्चवर्गास्तदन्त्यस्त्वात्मा रविः स्मृतः ॥ ८
चतुर्विंशतितत्त्वाख्यास्तस्माद्वर्णाः परे क्रमात् ।
तेन स्पर्शाश्चराः सौराः प्राणाग्नीलाम्बुखात्मकाः ॥ ९
व्यापकाश्च द्विवर्गाः स्युस्तथा पञ्चविभेदतः ।
शशीनाग्न्युत्थिता यस्मात् स्वरस्पृग्व्यापकाश्चराः ॥ १०
तत्त्रिभेदसमुद्भूता अष्टात्रिंशत्कला मताः ।
स्वरैः सौम्याः स्पर्शयुग्मैः सौरा याद्याश्च वह्निजाः ॥ ११

स्वराणां सौम्यत्वे हेतुं वदन् बिन्दुसर्गयोस्तत्त्वं कालनिवर्तकत्वेन इतरस्वरवत् कालसम्बन्धं चाह—बिन्दुसर्गाविति । अनेन इतरस्वराणां कालरूपतिथ्यात्मकत्वं कार्यानुसारेण विसर्गादियोगश्च सूचितः ।

पुरस्तादिति । सः सर्गश्लेषित इत्यादिनेत्यर्थः । अथवाऽजपापटलेऽन्येषु वा बिन्दुविसर्गान्वितेषु मन्त्रेष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं स्वराणां व्याप्तिं सौम्यत्वं चाभिधाय स्पर्शानां सौरत्वं व्याप्तिं च वदंस्तेषां भूतेन्द्रियमात्रादिसम्बन्धयोग्यत्वार्थं पाञ्चविध्यमप्याह—स्पर्शाख्या इति । अन्त्यो मकारः पुरुषः । सूर्यः जीवः । भादयः प्रकृतिबुद्ध्यहंकारमनांसि । तन्मात्रश्रोत्रवागाकाशादय इतरा वर्णा इति क्रमेण चतुर्विंशतितत्त्वयोगः । स्पर्शानामन्त्य आत्मा रविः स्वावयवेषु अनुगतो यस्मात् तेन स्पर्शाश्चराः सौरा इत्यर्थः । प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इति न चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धक्रमः । किन्तु स्पर्शानामाध्यात्मं स्वरवत् भूतैः सह उदयक्रम उक्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

व्यापकानामप्युदयक्रमं वदन् पञ्चशो वर्गद्वयत्वमाह—व्यापका इति । तथेति प्राणाग्न्यादिक्रमः सूचितः । आग्नेयत्वं तु व्यापकानां नृसिंहाख्यकालाग्निरूपचकारान्तत्वेन वक्ष्यति भुवनं कषत इति । अत्र पञ्चाशद्वर्णेभ्यः कथमष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरित्याशङ्क्य शश्यादिकलारूपतिथिमासभ्राजकादिसंबन्धेन वर्णानामष्टत्रिंशत्संख्यत्वादिति वदन् न्यासे मण्डलमन्त्रैः व्यापकं कलानां वर्णयोगं च सूचयति—शशीति ॥ १० ॥

सम्बन्धविशेषमाह—स्वरैरित्यादिना ॥ ११ ॥

षोड़श द्वादश दश संख्याः स्युः क्रमशः कलाः ।
वर्णेभ्य एव तारस्य पञ्चभेदैस्तु भूतगैः ॥ १२

सर्वगाश्च समुत्पन्नाः पञ्चाशत्संख्यका: कलाः ।
तेभ्य एव तु तावत्यः शक्तिभिर्विष्णुमूर्तयः ॥ १३

तावत्यो मातृभिः सार्द्धं तेभ्यः स्यू रुद्रमूर्तयः ।
तेभ्य एव तु पञ्चाशत् स्युरोषधय ईरिताः ॥ १४

याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुर्वाञ्छितार्थदाम् ।
अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ॥ १५

शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः ॥ १६

तप[पि]नी ताप[पि]नी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोध[धि]नी धार[रि]णी क्षमा ॥ १७

कभाद्या वसुदाः सौराष्ठडान्ता द्वादशेरिताः ।
धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ॥ १८

सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि ।
याद्यार्णयुक्ता वह्न्युत्था दश धर्मप्रदाः कलाः ॥ १९

सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा ।
स्थितिः सिद्धिरकारोत्थाः कला दश समीरिताः ॥ २०

अकारप्रभवा ब्रह्मजाताः स्युः सृष्टये कलाः ।
जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके ॥ २१

वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घाश्चोकारजाः कलाः ।
उकारप्रभवा विष्णुजाताः स्युः स्थितये कलाः ॥ २२

पञ्चाशत्कलान्यासे वर्णप्रणवांशभूततत्सम्बन्धिसर्वयोगं च सूचयति—वर्णेभ्य इति। कामदायिन्य इति मण्डलमन्त्रांशः सूचितः। उत्तरयोः वसुदा धर्मदा इति पदाभ्यासः सूचितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अकारोत्था इत्यकारयोगः तत्कलान्यासे। ब्रह्मजाता इत्यादिनापि तत्तद्योगः।

तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया ।
उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजाः कलाः ॥ २३

मकारप्रभवा रुद्रजाताः संहृतये कलाः ।
बिन्दोरपि चतस्रः स्युः पीता श्वेताऽरुणाऽसिता ॥ २४

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।
इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा ॥ २५

सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा स्यात् अनन्ता नादसम्भवा ॥ २६

नादजाः षोड़श प्रोक्ता भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाः ।
केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णवः ॥ २७

मधुसूदनसंज्ञश्च सप्तमः स्यात्त्रिविक्रमः ।
वामनः श्रीधराख्यश्च हृषीकेशस्त्वनन्तरः ॥ २८

पद्मनाभस्तथा दामोदराह्वो वासुदेवयुक् ।
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नः सानिरुद्धः स्वरोद्भवाः ॥ २९

ततश्चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हली तथा ।
मुषली शूलिसंज्ञश्च भूयः पाशी तथाऽङ्कुशी ॥ ३०

मुकुन्दो नन्दजो नन्दी नरो नरकजिद्धरिः ।
कृष्णः सत्यः सात्वतश्च शौरिः शूरो जनार्दनः ॥ ३१

भूधरो विश्वमूर्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वृषस्तथा ॥ ३२

हंसो [सिंहो] वराहो विमलो नृसिंहो मूर्तयो हलाम् ।
कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः क्षान्तिः क्रिया दया ॥ ३३

मेधा च हर्षा श्रद्धाह्वा लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती ।
प्रीती रतिश्च संप्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः ॥ ३४

बिन्दुजा ईशजाः नादजाः सदाशिवजा इति द्रष्टव्यम् । भुक्तिर्बिन्दुकलासु योज्या ॥ २०—५२ ॥

जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी ।
विरजा विजया विश्वा विनदा सुनदा स्मृतिः ॥ ३५

ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिश्च भुक्तिर्मुक्तिर्मतिः क्षमा ।
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधाऽपरा ॥ ३६

परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा ।
अमोघा विद्युता चेति शक्तयः सर्वकामदाः ॥ ३७

इमाः पञ्चाशदुद्दिष्टा नमोऽन्ता वर्णपूर्विकाः ।
सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु मूर्तयः ॥ ३८

श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ च त्रिमूर्तिरमरेश्वरः ।
अर्घीशो भावभूतिश्च तिथिः स्थाणुर्हराह्वयः ॥ ३९

झिण्टीशो भौतिकः सद्योजातश्चाऽनुग्रहेश्वरः ।
अक्रूरश्च महासेनः स्युरेताः स्वरमूर्तयः ॥ ४०

ततः क्रोधीश चण्डेश पञ्चान्तक शिवोत्तमाः ।
तथैकरुद्र कूर्मैकनेत्राख्यचतुराननाः ॥ ४१

अजेश शर्व सोमेश्वराह्वा लाङ्गलिदारुकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढ़िदण्डिनौ ॥ ४२

अद्रिर्मीनश्च मेषश्च लोहितश्च शिखी तथा ।
छगलण्डद्विरण्डौ च महाकालकपालिनौ ॥ ४३

भुजङ्गेशः पिनाकी च खड्गीशश्च वकस्तथा ।
श्वेतो भृगुश्च नकुली शिवः संवर्त्तकस्ततः ॥ ४४

पूर्णोदरी च विरजा तृतीया शाल्मली तथा ।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा तथैव च ॥ ४५

सुदीर्घमुखिगोमुख्यौ नवमी दीर्घजिह्विका ।
कुण्डोदर्यूर्ध्वकेश्यौ च मुखी विकृतपूर्विका ॥ ४६

सज्वालोल्काश्रिया विद्यामुख्यः स्युः स्वरशक्तयः ।
महाकालीसरस्वत्यौ सर्वसिद्धिसमन्विते ॥ ४७

गौरी त्रैलोक्यविद्या च तथा मन्त्रात्मशक्तिकी ।
भूतमाता लम्बोदरी द्राविणी नागरी तथा ॥ ४८

वैखरी मञ्जरी चैव रूपिणी वीरिणी तथा ।
कोटरी पूतना भद्रकाली योगिन्य एव च ॥ ४९

शङ्खिनी गर्जिनी कालरात्रि कुर्दि[ब्जि]न्य एव च ।
कपर्दिनी महावज्रा जया च सुमुखेश्वरी ॥ ५०

रेवती माधवी चैव वारुणी वायवी तथा ।
रक्षोपधारिणी चाऽन्या तथैव सहजाह्वया ॥ ५१

लक्ष्मीश्च व्यापिनी मायेत्याख्याता वर्णशक्तयः ।
इत्युक्तस्त्रिविधो न्यासः क्रमात् सर्वसमृद्धिदः ॥ ५२

चन्दनकुचन्दनागुरुकर्पूरोशीररोगजलघुसृणाः ।
कङ्कोलजातिमांसीमुराचोरग्रन्थिरोचनापत्राः ॥ ५३

पिप्पलबिल्वगुहारुणाह्वणकलवङ्गाह्वकुम्भिवन्दिन्यः ।
सोडुम्बरीकाश्मरिकास्थिराञ्जदरपुष्पिकामयूरशिखाः ॥ ५४

प्लक्षाग्निमन्थसिंहीकुशाह्वदर्भाश्च कृष्णाहरपुष्पौ ।
रोहिणालुगडुकबृहतीपाटलचिञ्चातुलस्यपामार्गाः ॥ ५५

शतमूलिलताद्विरेफा विष्णुक्रान्ता मुषल्यथाञ्जलिनी ।
दूर्वा श्रीदेवीसहे तथैव लक्ष्मीसदाभद्रे ॥ ५६

आदीनामिति कथिता वर्णानां क्रमवशादथौषधयः ।
गुलिकाकषायभसितप्रभेदतो निखिलसिद्धिदायिन्यः ॥ ५७

यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षराः ।
येन येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ५८

ओषधिकथनप्रयोजनमाह—गुलिकेति । भसितादिकरणप्रकारास्तु उत्तरत्र उच्यन्ते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्र पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णान् इत्युक्तानां वर्णानां विभूतिमभिधाय तदीरणादिप्रकारं वक्तुमुपक्रमते—यथेति । स्वरूपतो यथा

समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।
व्यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघट्टिताः ॥ ५९

उच्चैरुन्मार्गगो वायुरुदात्तं कुरुते स्वरम् ।
नीचैर्गतोऽनुदात्तञ्च स्वरितं तिर्यगागतः ॥ ६०

अर्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सव्यञ्जना ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥ ६१

अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥ ६२

उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः ॥ ६३

सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
लृवर्णर्वर्णयोर्व्यक्तिः लरोः सम्यक् प्रदृश्यते ॥ ६४

भवन्ति स्वरमात्रासन्धिस्थान प्रयत्नभूतषट्कर्मसु च येन येन प्रकारेण भवन्ति तथाच वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारमाह—समीरिता इति ॥ ५९ ॥

वर्णानां पुरुषप्रकृत्युभयवाचकतया प्रयोगे स्वरविशेषं विवक्षन्नाह—उच्चैरिति । उन्मार्गग इत्युच्चैरित्यस्य व्याख्यानम् । तिर्यक् आगतः मध्यतः प्रसरन्नित्यर्थः ॥६०॥

पापक्षयमोक्षाप्यायनविनियोगे वर्णानां मात्राभेदं सूचयन्नाह—अर्धेति ॥ ६१ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां प्रकृतिपुरुषवाचकत्वसिद्धये अध्यात्मकत्वम् अभिप्रेत्य केषाञ्चित्सन्धिं वदन् द्व्यात्मकतामाह—अकारेकारयोरिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

तेषां प्रकृतिपुरुषवाचकमन्त्रत्वमाह—सन्ध्यक्षरा इति । प्रकृतिपुरुषात्मकोऽर्थः सर्वार्थस्तस्य साधकाः तद्वाचका इत्यर्थः । एषामृषिश्छन्दसो मातृकोक्ते । देवता परमात्मा । तत्तद्वर्णादियुतैः स्वरैरङ्गानि । मुद्राभयशुकवरदकरो द्विभुजः शुक्लरक्तभागद्वयः प्रकृतिपुरुषात्मकः कोऽपि देवो ध्येयः । लृवर्ण ऋवर्णयोरङ्गविशेषं वदन्नितरेष्वपि तं सूचयति—लृवर्णर्वर्णयोरिति । लृवर्णर्वर्णयोर्मन्त्रयोः व्यक्तिः व्यज्यते अनेनेति व्यक्तिशब्देनाऽङ्गसामान्यमुच्यते । लरोः लकाररेफयोः । सम्यक् लां लीं रां रीमित्यादिप्रकारेण प्रदृश्यते । मूलागमेष्वित्यर्थः । इ उ ए ऐ ओ औ वर्णानां यकारवकारयोः बिन्दुसर्गयोगो द्रष्टव्यः ॥ ६४ ॥

बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिमसोरजपां वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन् सर्गः प्रायोऽचामेकतः परः ॥ ६५

नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोष्मा सप्राणकस्तु हः ।
स सर्गः प्रेषितः कण्ठे वायुनाऽकादिमीरयेत् ॥ ६६

वर्गं स्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात् तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघौ ङश्च बहिर्गतः ॥ ६७

विसर्गस्तालुगः सोष्मेशं चवर्गञ्च यं यथा ।
ऋटुरेफषकारांश्च मूर्धगो दन्तगस्तथा ॥ ६८

लृतवर्गलसानोष्ठादुपूपध्मानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठाभ्यां वञ्च तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समीरयेत् ॥ ६९

बिन्दुसर्गाङ्गेषु हकारसकारयोगमाह—बिन्दुसर्गात्मनोरिति । बिन्दुसर्गात्मनोः अमसोरिति सम्बन्धः । हकारसकारयोः बिन्दुसर्गयोश्च क्रमेण पुरुषात्मकत्वं प्रकृत्यात्मकत्वं च सम्बन्धहेतुः । स्थानसाम्यमकारयोगश्च । अतोऽकाराङ्गेष्वपि हकारयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु सर्वसमान बिन्दुविसर्गमन्त्रयोः स्थाने कथमकारोच्चारः । ततश्च कथं तयोः हकारसकारसंयोग इति । नैष दोषः । तयोरभिव्यक्त्यर्थत्वेनाकार-सम्बन्धोपपत्तेरित्याह—कण्ठादिति । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । प्रायः सृष्टिरूप-प्रकृतिप्रतिभटः संहारात्मकः पुरुषः प्रायः तद्वाचको बिन्दुरित्यर्थः । सर्ग-स्तत्प्रतिभटबिन्दुश्च अचामेकतः प्रधानतः अकारात् पर इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अतत्परत्वेऽनभिव्यक्तिदोषमाह—नश्वर इति । सर्ग एव चेत् केवलः स्यात् तर्हि नश्वरः स्यादित्यर्थः । बिन्दोरपि उपलक्षणार्थमेतत् । यद्येवं सकारहकारौ प्रकृतिपुरुषवाचकौ । कथं तर्हि हकारस्यैव पूर्वं सर्ववाचकत्वमुक्तमिति । नायं दोषः । हकारस्यापि उभयात्मकत्वादित्याह—सोष्मा सप्राणकस्तु ह इति । उष्मा बलं शक्तिः प्रकृतिः स एव प्राणः कः प्राणस्य प्राणः पुरुषः ।

एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमभिधाय तदेव प्रपञ्चयन् तस्य प्रकृति-प्राधान्यमाश्रित्य सर्ववर्णादिकारणत्वमाह—स सर्ग इति । अकादिं वर्गमिति छेदः । तत्रैव वर्णविशेषाभिव्यञ्जकं प्रयत्नविशेषमाह—स्पर्शनमात्रेणेति । सोष्मा साग्निः । इश्च शश्चेति छेदाः । उपसंहरति—तत्तदिति ॥ ६६॥६७॥६८॥६९ ॥

ह्रस्वाः पञ्च परे च सन्धिविकृताः पञ्चाथ विन्द्वन्तिका
काद्याः प्राणहुताशभूकखमया याद्याश्च शार्णान्तिकाः ।
हान्ताः षच्चलसाः क्रमेण कथिता भूतात्मकास्ते पृथक्
तैस्तैः पञ्चभिरेव वर्णदशकैः स्युः स्तम्भनाद्याः क्रियाः ॥ ७०

ऊद्ग्गदादिलला: कोर्नसौ चतुर्थार्णका वसौ वारः ।
इष्ठ्यैव द्वितीयरचा वक्ष्रेरहन्द्वयोनिकादियषाः ॥ ७१

मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शहौ तथा व्योम्नः ।
मनुषु परेष्वपि मन्त्री करोतु कर्म्माणि तस्य संसिद्ध्यै ॥ ७२

स्तम्भनाद्यमथ पार्थिवैरपामक्षरैश्च परिवर्षणादिकम् ।
दाहशोषणसशून्यतादिकान् वह्निवायुवियदक्षरैश्चरेत् ॥ ७३

दशभिर्दशभिरमीभिर्नमोऽन्तिकैर्द्वन्द्वशश्च बिन्दुयुतैः ।
योनेर्मध्ये कोणत्रितये मध्ये च संयजेन्मन्त्री ॥ ७४

वर्णानामुक्तमेव भूतसम्बन्धं विशदयन् तान् स्तम्भनादिषु विनियुङ्क्ते—ह्रस्वा इति । अ इ उ ऋ ऌ इति ह्रस्वाः । परे च दीर्घाः । आदयः पञ्च । ए ऐ ओ औ अं एते बिन्द्वन्ताः सन्धिविकृताः । ष च ल स ह इत्यन्त्यो वर्गः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारमाह—दशभिरिति । अं आं नमः । एं कं नमः । चं टं नमः । तं पं नमः । यं षं नमः । इत्यादि मन्त्रप्रयोगप्रकारः । योनिस्त्रिकोणं तस्य मध्ये प्रथमो मन्त्रः । द्वितीयतृतीयचतुर्थाः अग्रादिकोणेषु । पञ्चमो मध्य एव संयजेत् । संलिख्य सञ्चिन्त्य वा पूजयेत् । मन्त्रीति सिद्धमन्त्रस्यायं प्रयोग इति सूचितः । मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजं लिखित्वा तद्बिन्दूर्ध्वाधोभागादिषु साधकसाध्यकर्मयोगो यन्त्रजीवादियोगश्च सूचितः । एतच्च यन्त्रं पार्थिव-मण्डलगतं स्तम्भने । परिवर्षणादिष्वपि आप्यादिमण्डलगतानि यन्त्राणि । ह्सौः इति यन्त्रजीवं मध्यबीजाधोभागे न्यसेत् । हंसः संह इति मध्यजीवबीजचतुर्दिक्षु मध्याभिमुखं यन्त्रप्राणं लिखेत् । यन्त्रराजाय विद्महे वरप्रदाय धीमहि तन्नो यन्त्रः प्रचोदयात् इति गायत्री । गुणशोऽष्टदिक्षु पद्मवत्सु यन्त्रेषु दलेषु लेख्या । तद्बहिर्दशदिक्षु लं रं लं चं वं शं सं हं क्रीं अं इति यन्त्रहृदयम् । ततो यथावकाशं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः । यन्त्रसामान्यमपि मन्त्रीत्यनेन सूचितम् ॥ ७४ ॥

पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रात् स्वयमथ रवतन्मात्रतामभ्युपेता-
ऽकारादीन् द्व्यष्ट कादीनपि तदनुगतान् पञ्चविंशत्तथैव ।
यादीन् संयुक्तधातूनपि गुणसहितैः पञ्चभूतैश्च ताभि-
स्तन्मात्राभिर्व्यतीत्य प्रकृतिरथ हसंज्ञा भवेद्व्याप्य विश्वम् ॥ ७५

इति श्रीप्रपञ्चसारे तृतीयः पटलः ॥

एवं पटलत्रयोक्तां सृष्टिं संक्षेपेणाऽनुवदन् संहारमाह—पूर्वोक्तादिति । स्वयमिति । निस्तरङ्गा तत्त्वसंज्ञा प्रकृतिः सा स्वयमेव बिन्दुतत्त्वद्वारा रवतन्मात्रतां शब्दब्रह्मात्मकतामभ्युपेता प्राप्ता सती अकारादीन् षोडश स्वरान् कादीनपि पञ्चविंशत् स्वरानुगतानभ्युपेता संयुक्तधातून् यादीनपि अभ्युपेतेत्यर्थः । अर्थात्मकतामुक्तामाह—गुणसहितैरिति । तन्मात्राभिः सह यादीनभ्युपेतेति सम्बन्धः ।

संहारमाह—व्यतीत्येति । कार्यजातमुक्तम् । स्वात्मन्येव संहृत्येत्यर्थः । विश्वं सर्वं ब्रह्म तद् व्याप्य तेनाऽभिन्नतां प्राप्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
तृतीयः पटलः ।

चतुर्थः पटलः ।

अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमिष्यते ।
कृतकृत्यस्य जगति सततं रूढ़संस्थितेः ॥ १
प्राणात्मकं हकाराख्यं बीजं तेन तदुद्भवाः ।
षडूर्मयः स्यू रेफोत्था गुणास्त्वार एव च ॥ २

एवं हकारस्य केवलस्य विश्वयोनित्वमभिधायादौ मूलार्णशब्दोक्तहृल्लेखात्मतां प्राप्तस्य विश्वयोनित्वं वक्तुं चतुर्थपटलारम्भः ।

अथेति । अथशब्दो हेत्वर्थः । हेतुत्वेन विवक्षितमर्थं स्वयमेव दर्शयति—जगत्येवं व्यवस्थित इति । एवमुक्तेन प्रकारेण जगति कार्ये कारणत्वेन व्यवस्थित इत्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । अस्य हकारस्य शक्तित्वं शक्तिवाचकमन्त्रत्वमिष्यते । कथमेकरूपस्य हकारस्य गुणत्रयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति । नैष दोषः । वर्णान्तरसंयोगः कृतः कर्त्तव्यो यस्य तस्यैव मन्त्रत्वेष्टेरित्याह—कृतकृत्यस्येति । कर्तव्यमेव दर्शयन् हकारं विशिनष्टि—रूढ़संस्थितेरिति । रेफोढो रूढ़ः संभूय स्थित ई यस्मिन् हकारे स संस्थितिः रूढ़श्चासौ संस्थितिश्चेति विग्रहः । तस्य रूढ़संस्थितेः ईकाररेफसंयुक्तस्येत्यर्थः । बिन्द्वादियोगार्थं रूढ़संस्थितिं विशिनष्टि—सततमिति । ततः सहितं यथा भवति तथा रूढ़संस्थितेरित्यर्थः । ततः बिन्दुः । व्याप्तत्वात्तस्य ।

अन्योऽर्थः । जातस्य शिशोः मुखान्निर्गतानां वर्णानां व्याप्त्यादिकमभिहितं तृतीये पटले । अथैवं वर्णानां तत्त्वे व्यवस्थिते अस्य वर्णोच्चारकस्य पुरुषस्य शक्तित्वं जगन्मूलकारणात्मकशक्त्यात्मकत्वमिष्यते ।

प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्याऽस्य उक्तशक्त्यात्मकत्वम् अनुपपन्नमिति चेन्न । न्यासध्यानयोगादिभिः योग्यत्वस्य सम्पाद्यमानत्वात् सम्पादितत्वाच्च इत्याह—कृतकृत्यस्य जगतीति । जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीरे यन्न्यासादिकं कर्तव्यं तत् कृतं यस्य साधकस्य स तथोक्तः । अतएव सततं रूढसंस्थिते रूढा प्रसिद्धा संविद्रूपप्रकृत्यात्मकत्वेन स्थितिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १ ॥

उक्तस्याऽक्षरत्रयस्य व्याप्तिं वदन् साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्धये षोड़शाङ्गन्यासमाह—प्राणात्मकमिति । प्राणे सत्येव मनोदेहयोः शोकजरादिधर्मवत्त्वदर्शनात् तदात्मकहकारधर्मत्वं षडूर्मीणामुक्तम् ॥ २ ॥

पवनाद्याः पृथिव्यन्ताः स्पर्शाद्यैश्च गुणैः सह ।
करणान्यपि चत्वारि सङ्घातश्चेतनेति च ॥ ३
ईकारस्य गुणाः प्रोक्ताः षड़िति क्रमशो बुधैः ।
ऊकारान्तास्त्वकाराद्याः षड्वर्णाः षड्भ्य एव च ॥ ४
प्रभेदेभ्यः समुत्पन्ना हकारस्य महात्मनः ।
ऋकाराद्यास्तु चत्वारो रेफोत्था लृपराः स्मृताः ॥ ५
एकारादिविसर्गान्तं वर्णानां षट्कमुद्गतम् ।
ईकारस्य षड़ङ्गेभ्य इतीदं षोड़शाङ्गवत् ॥ ६

गुणचतुष्टयमाह—पवनाद्या इति । तेषां गुणशब्दवाच्यत्वे हेतुः—स्पर्शाद्यैरिति । पारतन्त्र्याद्वा गुणशब्दः । तेषु करणानि मनआदीनि । संघातोऽवशिष्टकार्यकारणसंघातः । चेतना चैतन्याभ्यासः । चेतनालक्षणा बुद्धिवृत्तिर्वा ।

अयमत्र न्यासक्रमः । प्राणात्मकं प्राणशरीरं हकाराख्यं बीजं बिन्दुसहितम् । हं प्राणात्मने नम इति प्राणबुद्ध्या व्यापयेदित्यर्थः । तेन प्राणात्मकेन हकारेण सह तदुद्भवाः षडूर्मयः स्वाधारेषु न्यस्तव्याः । हं बुभुक्षायै नमः । हं पिपासायै नमः । हं शोकाय नमः । हं मोहाय नमः । हं जरायै नमः । हं मृत्यवे नमः । इति प्राणबुद्धिर्देहेषु यथायोग्यं न्यसेदित्यर्थः । रेफोत्था गुणा इति चशब्दादाकाशशब्दौ गृह्येते । रं आकाशशब्दाभ्यां नम इति मूर्ध्नि न्यस्य । रं वायुस्पर्शाभ्यां नमः । रं तेजोरूपाभ्यां नमः । रं अब्रसाभ्यां नमः । रं पृथिवीगन्धाभ्यां नमः । इति वक्त्रहृद्गुह्यपादेषु न्यसेदित्यर्थः । करणान्यपीति । ईं ज्ञानशक्तये नम इति व्यापकं न्यस्य ईं मनसे नमः । ईं बुद्ध्यै नमः । ईं अहङ्काराय नमः । ईं चित्ताय नमः । ईं संघाताय नमः । ईं चेतनायै नमः । इति मनआदिषु न्यसेदित्यर्थः । बुधैरिति प्रणवशक्तिभ्यां व्यापकं सूचितम् ।

अस्यैव न्यासस्य षोड़शस्वरयोगमाह—ऊकारान्ता इति । तुशब्दस्तत्तदक्षरयुक्तस्वरयोगं सूचयति । हं बुभुक्षायै नमः । हां पिपासायै नमः इत्यादि । ऋं वायुस्पर्शाभ्यां नमः । ये मनसे । यैं बुद्धये नम इत्यादयो मन्त्राः ।

हकारस्य महात्मन इति । तत्तद्वर्गन्यासानन्तरं तैस्तैर्वर्गैः सहितेन तेन तेन वर्णेन व्यापकं सूचितम् । हं हां हिं हीं हुं हूं हकारात्मने नम इत्यादयो व्यापकमन्त्रा इति । इदं षोड़शाङ्गवदिति । तत्तद्बीजयुतषोड़शस्वरानुक्त्वाऽन्ते

एभ्यः संजज्ञिरेऽङ्गेभ्यः स्वराः षोडश सर्वगाः ।
तेभ्यो वर्णान्तराः सर्वे ततो मूलमिदं विदुः ॥ ७

क्लीं इत्युच्चार्य व्यापकं सूचितमिति । एतैरुक्तैः स्वरैरिदं बीजं साधकशरीरं च षोडशाङ्गवदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

पुनरप्यस्यैव न्यासस्य विशेषमाह—एभ्य इति । एभ्य उक्तेभ्यो हकारादि-विशिष्टेभ्यः स्वरेभ्यो बुभुक्षादिभ्यश्चाङ्गेभ्यः । सर्वगाः सर्ववर्णानुगताः स्वराः अकखादिक्षान्ताक्षरसंयुक्ताः स्वराः संजज्ञिर इत्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । हं अं बुभुक्षायै नमः । हां आं पिपासायै नमः । हिं इं शोकाय नमः । इत्यादि स्थानं व्यापकादिकं पूर्ववदेव । अथवा पूर्वोक्तस्वरपारायण न्यासवदेव न्यासः कार्य इति । षट्त्रिंशन्न्यासभेदा गताः ।

पुनरप्यस्यैव न्यासस्य भेदं सूचयति—तेभ्यो वर्णान्तराः सर्वे इति । तेभ्यः हकारादिविशिष्टाकखगघादिसंयुक्तषोड़शस्वरेभ्यो बुभुक्षादिभ्यश्च वर्णान्तरा अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णाः संजज्ञिर इत्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । हं अं बुभुक्षायै नमः । हं अं कं बुभुक्षायै नमः । हं कं खं बुभुक्षायै नमः । इत्यादि क्षान्तं समानम् । हं आं अं बुभुक्षायै नमः । हं आं कं बुभुक्षायै नमः । इत्यादि क्षान्तमेवमेव । हं अः अं बुभुक्षायै नमः । हं अः कं बुभुक्षायै नमः । हं अः खं बुभुक्षायै नमः । इत्यन्तं द्रष्टव्यम् । अकारपद्मदलेषु वृत्ताकारेणैषां न्यासः । पुनः हं कं अं बुभुक्षायै नमः । हं कं कं बुभुक्षायै नमः इत्यादि षोड़शपर्यायाः काम्बुजदलेषु वृत्ताकारेण न्यस्तव्याः । पुनः हं खं अं बुभुक्षायै नमः । हं खं कं बुभुक्षायै । हं खं खं बुभुक्षायै नमः । इत्यादिका ब्रह्मब्रह्मपारायणवत् खाद्यम्बुजदलेषु न्यस्तव्या इति बुभुक्षान्यासभेदाः ।

अथ पिपासादिन्यासभेदाः । अथादौ हां हीमादियुता ब्रह्मब्रह्मपारायणवत् आदिक्रस्वैरेव संयोज्याऽकाराद्यम्बुजदलेषु न्यस्तव्याः । अथवा ब्रह्मविष्ण्वादि-पारायणवद् द्वितीयदीर्घादिसंयुक्ता न्यस्तव्याः । हां अं अं पिपासायै नमः । तथा हां अं कं पिपासायै नम इत्यादिक्षान्तम् । हां आं अं पिपासायै नमः । हां आं कं पिपासायै नमः इत्यादि विसर्गान्तमूह्यम् । हां अं कं पिपासायै । हां कं कं पिपासायै । हां कं खं पिपासायै इत्याद्यूह्यम् । पुनः हां खं अं पिपासायै । हां खं कं पिपासायै । हां खं खं पिपासायै इत्याद्यूह्यं सर्वम् । ततो मूलमिदं विदुरिति प्रतिपर्यायं मूलेन व्यापकन्यासाः सूचिताः ॥ ७ ॥

गतो वो बीजतामेष प्राणिष्वेवं व्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डं ग्रस्तमेतेन व्याप्तं स्थावरजङ्गमम् ॥ ८
नादः प्राणश्च जीवश्च घोषश्चेत्यादि कथ्यते ।
एष पुंस्त्रीनियमितैर्लिङ्गैश्च सनपुंसकैः ॥ ९
रेफो माया बीजमिति त्रिधा समभिधीयते ।
शक्तिः श्रीः सन्नतिः कान्तिर्लक्ष्मीर्मेधा सरस्वती ॥ १०

गतो वो बीजतामित्यादिना षडध्वन्यासः सूचितः । वो युष्माकं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां बीजतां वाचकतामितीश्वरसदाशिवयोरपि उपलक्षणमेतत् । प्राणिषु अध्वषट्कविशिष्टेषु जीवेषु एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सति अध्वाभिमानित्वेन व्यवस्थितः । अध्वोपाधिकप्राणिनियामक पञ्चमूर्त्यात्मना व्यवस्थित इत्यर्थः । तत्राऽध्वानः संग्रहेणोच्यन्ते । विस्तारस्याऽशक्यत्वात् । अध्वानो द्विविधाः । वाच्यवाचकभेदेन । वाचको वर्णपदमन्त्रभेदेन त्रिविधः । वाच्यं च तत्त्वभुवनकलाभेदात् । हं हिं हुं हैं हौमिति वर्णाः । ओं ह्रीं हौं नमः शिवाय शिवायै इति वा पदपञ्चकम् । सद्योजातादयो मन्त्राः । पृथिव्यादीनि तत्त्वानि । ब्रह्मलोकादीनि भुवनानि । ब्रह्माद्याः मूर्तयः कलाः । इति मूर्तिस्थानेषु न्यासः । अक्षरतत्त्वपदभुवनमन्त्रकलाक्रमेण न्यासः । हं नमः पृथिव्यै नमः । ओं नमो ब्रह्मलोकाय नमः । सद्योजाताय नमः । ब्रह्मणे नमः । इत्यादिक्रमेण मन्त्रप्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रणवेनैतान् क्रमेण संहृत्य योगः कार्य इत्याह—ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डमित्युपलक्षणम् । सर्वस्याऽध्वजातस्य । व्याप्तं स्थावरजङ्गममिति मूर्त्यधिष्ठेयतया ध्यातस्य तत्तत्त्वादिवर्तिनः प्राणिजातस्यापि लय इत्युक्तः ॥ ८ ॥

नाद इत्यादिना मूर्तिलयानन्तरं मात्रान्यासयोगावाह । हों नादात्मने । हों प्राणात्मने । एवं घोषजीव बिन्दुकला निरोधिका नादनादान्तादयोऽपि पादावारभ्य व्यापकत्वेन न्यस्तव्याः ।

लिङ्गन्यासमाह—एष इति । रं पुरुषात्मने नमः । ईं स्त्रयात्मने नमः । हं नपुंसकात्मने नमः । क्रीं अलिङ्गात्मने नमः । इत्येते मन्त्राः सूचिताः । दक्षिणोत्तरमध्यभागव्यापकेषु न्यासः । एष इत्यनेन व्यापकमन्त्रः सूचितः ।

शक्त्यादिन्यासं सूचयन् व्याप्तिमाह—शक्तिरिति । शक्तिः श्रीरित्येताभिः शक्तिभिः । आद्यैश्चाऽकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैः सह मातृकास्थानेषु न्यसेदित्यर्थः । अं शक्त्यै नमः । आं शक्त्यै नमः । इत्यादयो मन्त्राः । एवं अं श्रियै नमः ।

क्षान्तिः पुष्टिः स्मृतिः शान्तिरित्याद्यैः स्वार्थवाचकैः ।
नानाविकारतां प्राप्तैः स्वैः स्वैर्भावैर्विकल्पितैः ॥ ११

तामेनां कुण्डलीत्येके सन्तो हृदयगां विदुः ।
सा रौति सततं देवी भृङ्गीसङ्गीतकध्वनिः ॥ १२

आकृतिं स्वेन भावेन पिण्डितां बहुधा विदुः ।
कुण्डली सर्वथा ज्ञेया सुषुम्नानुगतैव सा ॥ १३

इत्यादि दशपर्याया ऊह्याः । एतेषामेव न्यासानां विशेषमाह—स्वार्थवाचकैरिति । स्वार्थशब्देन कुण्डलिनी उच्यते । तस्या वाचकास्त्र्यक्षराः त्रिबीजात्मकाश्च मन्त्राः विद्याश्च । तैश्च सह शक्त्यादिन्यासं कुर्यात् । प्रथममेकैकं बीजं संयोज्य शक्त्यैकादशकं न्यसेत् । पुनः द्वितीय तृतीय समस्तसंयोगेनापि तथा न्यसेदित्यर्थः ।

उक्तबीजसंयुक्त एव न्यासे मन्त्रान्तरसंयोगमाह—नानाविकारतां प्राप्तैरिति । उक्तत्रिबीजमन्त्राणां विकारत्वं नानाविधत्वं प्राप्ता ये ब्रह्मसरस्वती विष्णुलक्ष्मी-रुद्रोमा गणेशदुर्गादयः तेषां मन्त्रैरित्यर्थः । तैश्च सहोक्तमेव न्यासं कुर्यादिति सर्वमन्त्राणां शक्त्यादिन्यासः सूचितः । ओं अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं नमः सरस्वत्यै शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं नमो विष्णवे शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं नमो लक्ष्म्यै शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं नमः शिवाय शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं नम उमायै शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं गं नमः क्षिप्रप्रसादनाय शक्त्यै नमः । ओं अं ऐं ओं ह्रौं दुं नमो दुर्गायै शक्त्यै नमः । इत्यादि प्रकारेण सर्वमूलमौलिकमन्त्रेषु प्रयोगा द्रष्टव्याः ।

अथैवं विधानामेवैषां सर्वेषां स्वरपारायणन्यासमाह—स्वैः स्वैर्भावैरिति । स्वैः स्वैरकारककारादिसम्बन्धिभिः भावैः षोड़शस्वरैः सह न्यसेदित्यर्थः । न्यासस्तु षोड़शदलेषु कार्यः । व्यञ्जनपारायणन्यासमाह—विकल्पितैरिति । पूर्वोक्त-विरचनावत् विकल्पोऽवगन्तव्यः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

कुण्डलीन्यासं वक्तुं स्थानं सूचयति—तामेनामिति । अन्ये मूलाधार-नाभिभ्रूमध्यद्वादशान्तेषु विदुरिति स्थानसूचनमेतत् । सा रौतीति सर्वस्थानानु-गतनादज्योतिश्चिन्तनमुक्तम् ॥ १२ ॥

कुण्डलिनीन्यासमाह—आकृतिमिति । स्वेन भावेन च कुण्डलिनीवाचकहकारेण कुण्डलिनीबीजेन च पिण्डितामाकृतिं ब्रह्मब्रह्मादिरूपेण सर्वस्थानेषु बहुधा विदुरित्यर्थः । अयं भावः । ह्स्रां ह्स्रोमिति कुण्डलिनीबीजं नाभौ त्रिकोणमध्ये

चराचरस्य जगतो बीजत्वाद्बीजमेव तत् ।
मूलस्य बिन्दुयोगेन शतानन्द त्वदुद्भवः ॥ १४

रेफान्वितेकाराकारयोगादुत्पत्तिरेतयोः ।
हृङ्काराख्यो भवांस्तेन हरिरित्येष शब्द्यते ॥ १५

हरत्वमस्य तेनैव सर्वात्मत्वं ममापि च ।
अस्य बिन्दोः समुत्पत्त्या तदन्तोऽसौ हमुच्यते ॥ १६

न्यसेत् । ब्रह्माणं सरस्वतीं च सञ्चिन्त्य हं परब्रह्मणे पराशक्त्यै नमः । हं साक्षिणे साक्षिण्यै नमः । इत्यपि मध्य एव व्यापकत्वेन विन्यसेत् । हौं चतुर्मूर्तये चतुर्मूर्त्यै नमः । इत्यपि व्याप्य हों सर्वेश्वराय मूलप्रकृत्यै नमः । हैं रुद्रसर्वेश्वराय उमामूलप्रकृत्यै नमः । हें विष्णुसर्वेश्वराय लक्ष्मीमूलप्रकृत्यै नमः । आं ह्लृं ब्रह्मसर्वेश्वराय सरस्वतीमूलप्रकृत्यै नम इति द्वादशान्त भ्रूमध्य हृदय नाभिषु त्रिकोणमध्यकोणत्रयेषु वा न्यसित्वा तेषां परिवारत्वेन वक्ष्यमाणान् मन्त्रान् न्यसेत् । ह्लृं रुद्ररुद्रायोमोमायै । ह्लृं रुद्रविष्णवे उमालक्ष्म्यै । क्रं रुद्रब्रह्मणे उमासरस्वत्यै नमः । इति रुद्रसर्वेश्वरपरितः । हूं विष्णुरुद्राय लक्ष्म्युमायै । हुं विष्णुविष्णवे लक्ष्मीलक्ष्म्यै । क्रीं विष्णुब्रह्मणे लक्ष्मीसरस्वत्यै नमः । इति विष्णुसर्वेश्वरपरितः । हिं ब्रह्मरुद्राय सरस्वत्युमायै । हां ब्रह्मविष्णवे सरस्वती-लक्ष्म्यै । हं ब्रह्मब्रह्मणे सरस्वतीसरस्वत्यै नमः । इति ब्रह्मसर्वेश्वरपरितः इति ।

एवं नाभौ न्यसित्वा हृदयादिषु मध्ये विष्ण्वादीन् सञ्चिन्त्योक्तप्रकारेण षोड़शमूर्तिन्यासं कुर्यात् । कुण्डली सर्वथा ज्ञेया इति चतुर्मूर्तियोगादि-निर्विकल्पयोगान्तान् योगानुक्तान् सूचयति ॥ १३ ॥

केन मन्त्रेण एवं कुण्डली ज्ञेयेति हौमिति सहकारेण प्रणवेनेत्याह—चराचर-स्येति । न केवलं प्रणव एव चराचरस्येदं बीजं यतस्तदपि शब्दब्रह्म हकारो बीजमेवेत्यर्थः । बीजत्वमेव प्रपञ्चयन् मूर्तिन्यासमाह—मूलस्येति ॥ १४ ॥

रेफान्वितेन इकारेण योगाद्विष्णोरुत्पत्तिः । रेफान्वितेनाऽकारेण योगाद्रुद्रस्य । उक्तेऽर्थे गमकमाह—हृङ्काराख्य इति । सर्वात्मत्वं मम सर्वसंयोगादित्यर्थः । हं ब्रह्मणे नमः इति । हरिः विष्णवे नमः । हरः रुद्राय नमः । क्रीं सर्वेश्वराय नम इति नाभ्यादिषु न्यसेदित्यर्थः । एतदेव मन्त्रचतुष्टयं प्रणवसंयुक्तं पिण्डीकृतं प्रणवचतुष्टयं भवति । हों ह्रों क्रों ह्रोमिति ।

विभूत्यन्तरं दर्शयन् अजपापरमात्मप्रणवन्यासानाह—अस्येति । अस्य हस्य

स हंकारः पुमान् प्रोक्तः स इति प्रकृतिः स्मृता ।
अजपेयं मता शक्तिस्तथा दक्षिणवामतः ॥ १७

बिन्दुर्दक्षिणभागस्तु वामभागो विसर्गकः ।
तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रीविशेषितौ ॥ १८

बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मता ।
पुंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ १९

पुंरूपं सा विदित्वा स्वं सोऽहम्भावमुपागता ।
स एष परमात्माख्यो मनुरस्य महामनोः ॥ २०

सकारञ्च हकारञ्च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।
सन्धिं वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ॥ २१

बिन्दुतत्त्वादभिव्यक्तः तदन्तः तच्छिरस्कोऽसौ हः हमित्युच्यते। इत्यजपा-प्रथमबीजोद्धारः ॥ १५॥१६ ॥

द्वितीयबीजस्वरूपमाह—स इति। उद्धृतयोर्बीजयोस्तत्त्वं वदन् न्यास-मन्त्रावाह—हंकार इति । हं पुरुषात्मने नमः । सः प्रकृत्यात्मने नमः । इति मन्त्रौ सूचितौ । देवतात्वेन शक्तिरेव ध्येयेत्याह—अजपेति । न्यासस्थानमाह—तथा दक्षिणवामत इति । यथा मूलशिरसोर्न्यासः प्रसिद्धः । तथा दक्षिण-वामयोरपि न्यस्तव्याविव्यर्थः ॥ १७ ॥

न्यासे नियममाह—बिन्दुरिति । बिन्दुविसर्गयुक्तौ हकारसकारौ बिन्दुविसर्ग-शब्दार्थौ । भागनियमे गमकमाह—तेनेति । देवानां सर्वेषां चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेन कथं पुंस्त्रीविशेषितत्वमिति । तत्राह—बिन्दुरिति । अतोऽर्धनारीश्वर-दैवत्यो हंसमन्त्रः तथा ध्येय इत्याह—पुंप्रकृतीति। तस्य सर्वात्मकत्वं वदन् न्यास-फलमाह—तदात्मकमिति । अयमत्र द्वितीयो न्यासप्रकारः। उक्तमन्त्राभ्यां शिरो ललाट भ्रूनेत्र श्रोत्रनासा गण्ड गलांस बाहु मूलोपबाहु कूर्पर प्रकोष्ठ मणिबन्ध-तलाङ्गुल्युरःकक्ष स्तनोदर पार्श्व नाभि जठर स्फिग्वृषणपादमूलोरु जानु जङ्घागुल्फ-प्रपदाङ्गुलिद्वयेषु न्यसित्वा। हंसः प्रकृतिपुरुषात्मने नम इति व्यापयेदिति। पुंप्रकृत्यात्मको हंस इत्यनेनैव सूचितो व्यापकमन्त्रः ॥ १९ ॥

एवं प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकं मनुमभिधाय तस्याऽनेन तत्प्रतिपादकं परमात्ममन्त्रमुद्धरति—पुंरूपमिति । सा तदुपाधिको जीव इत्यर्थः। अत्रापि

तारान्विभक्ताच्चरमांशतः स्युर्भूतानि खादीन्यथ मध्यमांशात् ।
इनादितेजांसि च पूर्वभागाच्छन्दाः समस्ताः प्रभवन्ति लोके ॥ २२

एवमेषा जगत्सूतिः सवितेत्यभिधीयते ।
यदा तदेति स्वैस्तत्त्वैश्चतुर्विंशतिधा भिदाम् ॥ २३

तद्वर्णभिन्ना गायत्री गायकत्राणनाद्भवेत् ।
सप्तग्रहात्मिका प्रोक्ता यदेयं सप्तभेदिनी ॥ २४

तदा स्वरेशः सूर्योऽयं कवर्गेशस्तु लोहितः ।
चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद् बुधसम्भवः ॥ २५

तवर्गोत्थः सुरगुरुः पवर्गोत्थः शनैश्चरः ।
यवर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्तगुणा त्वियम् ॥ २६

मन्त्रस्य न्यासादिकमुक्तप्रायम् । पुनरेकत्वानुभवसाधनं प्रणवमुद्धरति—अस्य महामनोरिति ॥ २० ॥ २१ ॥

उद्धृतस्य तारस्य न्यासयोगादिकं वदन् विभूतिमाह—तारादिति । मं आकाशात्मने नमः । मं वाय्वात्मने नमः । मं तेज आत्मने नमः । मं अबात्मने नमः । मं पृथिव्यात्मने नमः इति मूर्धादिषु न्यसेदिति मकारन्यासः । उं सूर्याय नमः । उं सोमाय नमः । उं अग्नये नमः । इति हृन्मूर्धमूलाधारेषु उकारन्यासः । अं शब्दब्रह्मणे नम इति व्यापयेत् । इत्यकारन्यासः ॥ २२ ॥

गायत्रीतत्त्वन्यासं सूचयन् गायत्रीदेवतापि एषैव शक्तिरिति सहेतुकमाह—एवमिति । तत्त्वन्यासं सूचयति—यदा तदेति ॥ २३ ॥

तत्त्वन्यासे गायत्रीवर्णसान्निध्यमाह—तद्वर्णेति । तच्छब्दस्तत्त्ववाचकः । तत्त्वसंख्यवर्णसंयुक्तेत्यर्थः । सप्तग्रहात्मकत्वं वदन् सप्तग्रहन्यासं सूचयति—सप्तग्रहात्मिकेति । हकारादिशान्तान्तैः यदा सप्तभेदिनी तदा सप्तग्रहात्मिका इति न्यासमन्त्रेषु हकारात्मने नम इत्यादियोगः सूचितः ॥ २४ ॥

मन्त्रशेषं सूचयति—तदा स्वरेश इति । अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं लृं लॄं एं ऐं ओं औं अं अः स्वराधिपतये सूर्याय भगवते हकारात्मने नमः । कं खं गं घं ङं कवर्गाधिपतये अङ्गारकाय भगवते रेफात्मने नमः । चं छं जं झं ञं चवर्गाधिपतये शुक्राय भगवते ईकारात्मने नमः । टं ठं डं ढं णं टवर्गाधिपतये बुधाय भगवते बिन्द्वात्मने नमः । तं थं दं धं नं तवर्गाधिपतये बृहस्पतये भगवते

यथा स्वरेभ्यो नाऽन्ये स्युर्वर्णाः षड्वर्गभेदिताः ।
तथा सवितनुस्यूतं ग्रहषट्कं न संशयः ॥ २७

इति संलीनसूर्यांशे वर्गषट्के तु षड्गुणा ।
हृल्लेखेयं तथा यन्त्रं स्मर्यते स्मृतिकोविदैः ॥ २८

सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिः शश्वद्भास्कररूपिणी ।
स्वभासा क्रमते यत्र तत्राऽस्याः स्थितिरिष्यते ॥ २९

अस्यास्तु रजसा चैव तमसा च दिवानिशम् ।
सत्त्वावष्टब्धबिन्द्वात्मा मेरुं पर्येति भास्करः ॥ ३०

अस्या विकाराद्वर्णेभ्यो जाता द्वादश राशयः ।
लवादिकालोपचितैस्तैः स्याच्चक्रगतिस्त्रिधा ॥ ३१

ऋत्वराश्यादियुतया चक्रगत्या जगत्स्थितिः ।
वक्ष्यामि चक्ररूपस्य प्रबद्धं राशिभिर्यथा ॥ ३२

नादात्मने नमः । पं फं बं भं मं पवर्गाधिपतये शनैश्चराय भगवते शक्त्यात्मने नमः । यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं यवर्गाधिपतये सोमाय भगवते शान्तात्मने नमः । इति मन्त्राः सूचिताः । इति सप्तगुणा त्वियमिति । ह्रीं अं क्षं सर्वाधिपतये सर्वैश्वर्य संविदे नमः । इति व्यापकमन्त्रः सूचितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्या व्यापकत्वं सूचयन् ग्रहाणां सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वमाह - यथेति । उक्तं हि स्वरकार्यत्वं वर्णान्तराणां तेभ्यो वर्णान्तरा इति । अत्र सप्तग्रहन्यासार्थं षड्गुणितयन्त्रं सूचयति—यन्त्रमिति । स्मृतिकोविदैरिति स्मृतिप्रकारः सूचितः । हृदयमध्य गुह्य जान्वंसमूर्धांस जानुकोणं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अस्य न्यासस्य ध्यानं देवताव्याप्तिं च दर्शयति—सर्वेति ॥ २९ ॥

अहोरात्रन्यासमाह—अस्यास्त्विति । रेफेकारहकारा रजआदयः । रं अह्ने नमः । ईं रात्र्यै नमः । हं मेरवे नमः । ह्रीं भास्कराय नमः । इति मन्त्रा मूर्धमूलाधारसुषुम्नाहृत्सु न्यस्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

राशिव्याप्तिं वदन् राशिन्यासे वर्णयोगं सूचयति—अस्या इति ।

कालचक्रमध्ये लवादिन्यासं राशिन्यासं च सूचयति—लवादीति ॥ ३१ ॥

चक्रसंहारेण स्वरूपस्थितिं सूचयति—ऋत्वेति । चक्रस्य गतिः संहारः । जगतः परमात्मरूपेण स्थितिरित्यर्थः । वक्ष्यामीति सुबोधम् ॥ ३२ ॥

अन्तर्बहिर्विभागेन रचयेद्राशिमण्डलम् ।
भूचक्र एष मेषादिः प्रविज्ञेयोऽथ मानुषः ॥ ३३
आद्यैर्मेषाह्वयो राशिरीकारान्तैः प्रजायते ।
ऋकारान्तैरुकाराद्यैर्वृषो युग्मं ततस्त्रिभिः ॥ ३४
एदैतोः कर्कटो राशिरोदौतोः सिंहसम्भवः ।
अमःशवर्गलेभ्यश्च सञ्जाता कन्यका मता ॥ ३५
षड्भ्यः कचटतेभ्यश्च पयाभ्याञ्च प्रजज्ञिरे ।
वणिगाद्याश्च मीनान्ता राशयः शक्तिजृम्भणात् ॥ ३६
चतुर्भिर्यादिभिः सार्द्धं स्यात् क्षकारस्तु मीनगः ।
स्यातामर्धाधिकौ पञ्चनाड़िकौ चापकर्कटौ ॥ ३७

अन्तर्बहिरिति। अयमर्थः। चतुरस्रत्रयात्मकं सकोणसूत्रं राशिमण्डलं मूलाधारे मनसा लिखित्वा। तन्मध्ये षट्कोणं देव्यधिष्ठितमध्यं लवत्रुटिकला-काष्ठानिमेषमात्राधिष्ठित षट्कोणं स्मृत्वा राशिचक्रे प्रतित्रिकोणं चतुरस्रं लिखित्वा तेषां मध्ये त्रिकोणानि लिखेत्। तत्र चतुरस्रकोणेषु त्रिकोणकोणेषु च घटिका-न्यासः। राशिव्यापकमन्त्रैः वक्ष्यमाणैः तस्मिन् तस्मिन् राशौ व्यापकम्। ततः त्रिकोणमध्ये राशिवर्णैः सह धात्राद्यादित्यन्यासः। ततो वक्ष्यमाणमन्त्रै राशि-वेधन्यासः। ततस्तदधिपतिवेधन्यासः। पुनः राशिचक्रात् बहिः वृत्तं लिखित्वा तत्र परितः सप्तविंशति त्रिकोणान्यपि लिखित्वा तेषु नक्षत्रन्यासं नक्षत्रदेवतान्यासं नक्षत्रवेधन्यासं च कृत्वा तद्बहिरपि वृत्तं विधाय तत्र त्रिंशत्त्रिकोणात्मकं तिथि-चक्रं लिखित्वा तेषु तिथिन्यासं तिथिदेवतान्यासं च कृत्वा मेषमीनान्तराले तिथिचक्रे वा करणन्यासं कृत्वा समष्टिमन्त्रेण व्यापयेत्। अथवा राशिचक्र एव नक्षत्रतिथिन्यासोऽपि। तथा चेत् राशिमण्डल एव नक्षत्रमण्डलं तिथिमण्डलं च कार्यम्। इत्यन्तर्बहिर्विभागेन राश्यादिमण्डलरचनाप्रकारो न्यासप्रकारश्चोक्तः।

अथ मन्त्रविशेषप्रदर्शनार्थं ग्रन्थे व्याख्यायते—भूचक्र इति। समष्टिमन्त्रे भूचक्राय नमः। इति योगो दर्शितः। मेषादिरिति न्यासोपक्रमस्थानं दर्शितम्। मानुष इति। राशिव्यापकमन्त्रेषु लग्नादेः पूर्वं मानुषपदयोगो दर्शितः॥ ३३॥

तेषामेव प्रथमतोऽक्षरयोगक्रमं दर्शयति—आद्यैरिति ॥ ३४॥३५॥३६॥३७ ॥

वर्णानामुपरि राशिनाड़िकासंख्यायोगं दर्शयति—स्यातामिति। अनेनैव नाड़िकान्यासोऽपि दर्शितः॥ ३७॥३८॥३९ ॥

पादाधिका मकरयुक्सिंहवृश्चिकसंज्ञकाः ।
पादोनौ कुम्भवृषभौ वणिक्कन्ये च पञ्चके ॥ ३८

त्रिपादोनौ मीनमेषौ संख्योक्ता राशिसंश्रिता ।
चापो नीरगयुक्कन्याः पीताः स्युरुभयास्त्वमी ॥ ३९

वणिङ्मकरमेषाख्यकुलीरा रक्तरोचिषः ।
चरा वशिष्टास्चत्वारः स्थिराः श्वेताः पृथङ्मताः ॥ ४०

स्युः कर्कटो वृश्चिकमीनराशी विप्रा नृपाः सिंहधनुश्च मेषः ।
तुला सकुम्भा मिथुनञ्च वैश्याः कन्यावृषौ द्वौ मकरश्च शूद्राः ॥ ४१

आङ्गारावजवृश्चिकौ वृषतुले शुक्रस्य युक्कन्यके
बौधे कर्कटकाह्वयो हिमरुचेः सिंहस्तथा गोपतेः ।
चापाजावपि धैषणौ मकरकुम्भाख्यौ च मान्दौ ग्रहाः
प्रोक्ता राश्यधिपा बलौ च कलशे सोऽयं क्रमो दर्शितः ॥ ४२

लग्नो धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मायव्यया द्वादश राशयः ॥ ४३

संख्यायाः परस्ताच्चरस्थिरोभयपदं पीतादिपदं च दर्शयति—चाप इति ॥ ॥ ३८॥४० ॥

चरादिपीताद्योर्मध्ये ब्राह्मणादि पदं दर्शयति—स्युरिति ॥ ४१ ॥

राश्यधिपतिन्यासं दर्शयति—आङ्गाराविति ॥ ४२ ॥

राशिनाम्नः पूर्वं लग्नादियोगं दर्शयति—लग्न इति । अयमत्र प्रयोगक्रमः । क्रीं समस्तकालसान्निध्यै संविदे नम इति षट्कोणमध्ये न्यसेत् । क्रीं लवाय नमः । क्रीं त्रुट्यै नमः । क्रीं कलायै नमः । क्रीं काष्ठायै नमः । क्रीं निमिषाय नमः । क्रीं मात्रायै नमः । इति षट्कोणेषु । क्रीं मेषराशिप्रथमघटिकायै नमः । क्रीं मेषराशिद्वितीयघटिकायै नमः । एवं तृतीय चतुर्थघटिकायै नम इति । राशिमध्यचतुरस्रकोष्ठेषु न्यसित्वा । मेषराशिपादाय नम इति चतुरस्रमध्यगतत्रिकोणाग्रकोणे न्यसेत् । एवं सर्वत्र घटिकान्यासो द्रष्टव्यः ।

घटिकान्यासानन्तरं राशिमन्त्रैः तं तं राशिं व्यापयेत् । क्रीं अं आं इं ईं सपादचतुर्घटिकात्मने चरात्मने नृपवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यलग्नाय मेषराशये नमः । उं ऊं ऋं धादोनपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने शूद्रवर्णात्मने

ततस्तदूर्ध्वभागस्थो भुवश्चक्रः समस्तथा ।
स तु सिंहादिको यस्मिन् पैतृकी नियता गतिः ॥ ४४
तदूर्ध्वभागसंस्थः स्यात् स्वश्चक्रश्चाऽपि तादृशः ।
स तु चापादिको दैवश्चक्रस्तैनाभिकस्तु सः ॥ ४५

श्वेतवर्णाय मनुष्यधनाय ऋषभराशये नमः । ऋं ॡं ॡं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने उभयात्मने वैश्यवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यभ्रात्रे मिथुनराशये नमः । एं ऐं अर्धाधिकपञ्चघटिकात्मने चरात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यबन्धवे कर्कटराशये नमः । ओं औं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने नृपवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यपुत्राय सिंहराशये नमः । अं अः शं षं सं हं ळं पञ्चघटिकात्मने उभयात्मने शूद्रवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यशत्रवे कन्याराशये नमः । कं खं गं घं ङं पञ्चघटिकात्मने चरात्मने वैश्यवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यकलत्राय तुलाराशये नमः । चं छं जं झं ञं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यमरणाय वृश्चिकराशये नमः । टं ठं डं ढं णं अर्धाधिक-पञ्चघटिकात्मने उभयात्मने नृपवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यधर्माय धनूराशये नमः । तं थं दं धं नं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने चरात्मने शूद्रवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यकर्मणे मकरराशये नमः । पं फं बं भं मं पादोनपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने वैश्यवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यायाय कुम्भराशये नमः । यं रं लं वं चं त्रिपादोनपञ्चघटिकात्मने उभयात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यव्ययाय मीनराशये नमः इति व्यापकमन्त्राः ।

अथ धात्रादिन्यासः । मेषराशये नम इत्यादिषु मेषराश्यधिपतये धात्रे नम इत्यादि योज्यं धात्रादि न्यासे ।

अथ राशिविधन्यासः । राशिव्यापकमन्त्रैरेव विध्युर्धनुर्मेषसिंहा इति वक्ष्यमाण-प्रकारेण न्यासः ।

अथ राश्यधिपग्रहन्यासः । तत्र मेषराश्यधिपतये धात्रे नम इत्यादि स्थानेषु मेषराश्यधिपतये अङ्गारकाय नमः । इत्यादिकं प्रक्षिप्य न्यासः कार्यः । अधिपतयश्च आङ्गारकावजवृश्चिकावित्यादिनोक्ताः ॥ ४३ ॥

मूलाधारचक्रवदेव हृच्चक्रेऽपि न्यासः कर्तव्यः । इत्याह—ततस्तदूर्ध्व इति । तत्र न्यासः सिंहादिक इत्याह—स त्विति । लग्नादयश्च पितृलग्नाय सिंहराशये नमः । इत्येवं क्रमेण योज्या इत्याह—यस्मिन्निति ॥ ४४ ॥

मूर्धस्थस्वश्चक्रेऽपि समो न्यास इत्याह—तदूर्ध्व इति । तत्र चापादिको न्यास

धनुस्तु देवलग्नत्वात् समासाल्लग्नमुच्यते ।
विध्युर्धनुर्मेषसिंहा मकरर्षभकन्यकाः ॥ ४६
सकुम्भयुग्मवणिजो मीनवृश्चिककर्कटाः ।
अयन्तु राशिवेधः स्यादन्यो वेधस्तु भात्मकः ॥ ४७
मूलाश्विनीमघाज्येष्ठारेवत्यश्लेषकास्तथा ।
याम्यपूर्वानुपूर्वाहिर्बुध्नपुष्यानुराधकाः ॥ ४८
स्वाती शतभिषार्द्रा च श्रोणारोहिणहस्तकाः ।
पादं पादत्रयैर्विध्याद् योजयेदर्धमर्धकैः ॥ ४९

इत्याह स त्विति । चक्रत्रयन्यासानन्तरं त्रैनाभिकाय कालचक्राय नम इति व्यापकमाह—चक्रस्त्रैनाभिक इति ॥ ४५ ॥

धनुर्मासाय देवलग्नाय धनूराशये नम इत्यादि क्रमेण मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्याह—धनुस्त्विति । मासादूर्ध्वं लग्नादिकमुच्यत इत्यर्थः । वेधन्यासप्रकार-मुक्तमाह—विध्युरिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

नक्षत्रन्यासं वदन् वेधसाम्यात् प्रथमं नक्षत्रवेधन्यासमाह—मूलेति । न्यासक्रमस्तूच्यते । क्रीं अं आं अश्विन्यै नमः । इं भरण्यै नमः । ईं उं ऊं कृत्तिकायै नमः । ऋं ॠं लृं ॡं रोहिण्यै नमः । एं मृगशीर्षायै नमः । ऐं आर्द्रायै नमः । ओं औं पुनर्वसवे नमः । कं पुष्यायै नमः । खं गं अश्लेषायै नमः । घं ङं मघायै नमः । चं पूर्वफल्गुन्यै नमः । छं जं उत्तरफल्गुन्यै नमः । झं ञं हस्तायै नमः । टं ठं चित्रायै नमः । डं स्वात्यै नमः । ढं णं विशाखायै नमः । तं थं दं अनुराधायै नमः । धं ज्येष्ठायै नमः । नं पं फं मूलायै नमः । बं पूर्वाषाढ़ायै नमः । भं उत्तराषाढ़ायै नमः । मं श्रवणायै नमः । यं रं श्रविष्ठायै नमः । लं शतभिषजे नमः । वं शं पूर्वभाद्रपदायै नमः । षं सं हं उत्तरभाद्रपदायै नमः । ळं क्षं अं अः रेवत्यै नमः । इति नक्षत्रचक्रे न्यसेत् ।

पुनस्तत्रैव नक्षत्रदेवतान्यासं कुर्यात् । अं आं अश्विन्यधिपतिभ्यामश्विभ्यां नम इत्यादि क्रमेण मन्त्राः द्रष्टव्याः । पुनरेभिरेव मन्त्रैः नक्षत्रवेधन्यासः । स च मूलाश्विन्यादिक्रमेण न्यस्तव्यः । राशिचक्र एव चेत् नक्षत्रन्यासः तदा राश्यर्णैः राशिभिश्च सह न्यासः कार्यः । अं आं इं ईं अश्विनीभरणीकृत्तिकापादात्मने मेषराशये नम इत्यादिक्रमेण मन्त्रा द्रष्टव्याः । एवं उं ऊं ऋं कृत्तिकापादत्रय-रोहिणी मृगशीर्षा पूर्वार्धात्मने ऋषभराशये नमः । ॠं लृं ॡं मृगशीर्षोत्तरा-

चरस्थिरोभयात्मानश्चातुर्वर्ण्यगुणात्मकाः ।
राशिं राश्यधिपास्त्वेवं विध्युर्वेधविधानतः ॥ ५०

एभ्य एव तु राशिभ्यो नक्षत्राणाञ्च सम्भवः ।
स चाऽप्यक्षरभेदेन सप्तविंशतिधा भवेत् ॥ ५१

आभ्यामश्वयुगेर्जाता भरणी कृत्तिका पुनः ।
लिपित्रयाद्रोहिणी च तत्पुरस्ताच्चतुष्टयात् ॥ ५२

एदैतोर्मृगशीर्षार्द्रे तदन्याभ्यां पुनर्वसुः ।
अमसोः केवलो योगो रेवत्यर्थं पृथङ्मतः ॥ ५३

कतस्तिष्यस्तथाऽश्लेषा खगयोर्घङयोर्मघा ।
चतः पूर्वाऽथ छजयोरुत्तरा झञयोस्तथा ॥ ५४

हस्तश्चित्रा च टठयोः स्वाती डादक्षरादभूत् ।
विशाखा तु ढणोद्भूता तथदेभ्योऽनुराधिका ॥ ५५

र्धार्द्रापुनर्वसुत्रिपादात्मने मिथुनराशये नमः । एं ऐं पुनर्वसुपादपुष्याश्लेषात्मने कर्कटकराशये नमः । ओं औं मघापूर्वोत्तरपादात्मने सिंहराशये नमः । अं अः शं षं सं हं लं उत्तरात्रिपादहस्ताचित्रापूर्वार्धात्मने कन्याराशये नमः । कं खं गं घं ङं चित्रोत्तरार्धस्वातीविशाखात्रिपादात्मने तुलाराशये नमः । चं छं जं झं ञं विशाखापादानुराधाज्येष्ठात्मने वृश्चिकराशये नमः । टं ठं डं ढं णं मूलापूर्वाषाढ़ोत्तराषाढापादात्मने धनूराशये नमः । तं थं दं धं नं उत्तराषाढात्रिपादश्रवणाश्रविष्ठा पूर्वार्धात्मने मकरराशये नमः । पं फं बं भं मं श्रविष्ठोत्तरार्धशतभिषक्पूर्वभाद्रत्रिपादात्मने कुम्भराशये नमः । यं रं लं वं क्षं पूर्वभाद्रपादोत्तरभाद्ररेवत्यात्मने मीनराशये नमः । इति मन्त्रांशाः । प्रथमं राशिगतपूर्वपादत्रिपादार्धत्रिकोणेषु नक्षत्रन्यासं कृत्वोक्तैः मन्त्रैः व्यापयेद्वा ।

नक्षत्रवेधन्यासक्रमं दर्शयति—मूलाश्विनीति । मूलाश्विनीमघा विध्युः । एवं ज्येष्ठा रेवत्यश्लेषकाद्याः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

पूर्वोक्तराशिव्यापकमन्त्रक्रमं सूचयति—चरेति । राश्यधिपन्यासे राशिवेधन्यासे चोक्तमेव मन्त्रं सविशेषं सूचयति—राश्यधिपास्त्विति ॥ ५० ॥

नक्षत्रन्यासेऽक्षरयोगक्रममाह—एभ्य एव त्विति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

ज्येष्ठा धकारान्मूलाख्या नमफेभ्यो बतस्तथा ।
पूर्वाषाढ़ा भतोऽन्या च संजाता श्रवणा मतः ॥ ५६

श्रविष्ठाख्या च यरयोस्तथा शतभिषा लतः ।
वशयोः प्रोष्ठपत्संज्ञा षसहेभ्यः परा स्मृता ॥ ५७

ताभ्याममोभ्यां लार्णोऽयं यदा वै सह वत्स्यते ।
तदेन्दुसूर्ययोर्योगादमावास्या प्रकीर्त्यते ॥ ५८

क्षतो भुवनं मत्तः क्षयोः सङ्गमो भवेत् ।
ततः त्तकारः सञ्जातो नृसिंहस्तस्य देवता ॥ ५९

स पुनः षसहैः सार्द्धं परप्रोष्ठपदं गतः ।
कारस्कराख्यामलकोदुम्बरा जम्बुसंज्ञकः ॥ ६०

खदिरः कृष्णवंशौ च पिप्पलो नागरोहिणौ ।
पलाशप्लक्षकाम्बष्ठबिल्वार्जुनविकङ्कताः ॥ ६१

वकुलः सरलः सर्जौ वञ्जुलः पनसार्ककौ ।
शमीकदम्बाम्रनिम्बमधूकान्ता दिनाङ्घ्रिपाः ॥ ६२

आयुष्कामः स्वर्क्षवृक्षं छेदयेन्न कदाचन ।
सिचयेद्वर्धयेच्चापि पूजयेत् प्रणमेत्तथा ॥ ६३

तिथिनक्षत्रवारेषु तेषु मन्त्रजपो वरः ।
तस्मादेषां दिनानाञ्च वक्ष्यन्ते देवतादयः ॥ ६४

अश्वियमानलधातृशशिरुद्रादितिसुरेज्यसर्पाश्च
पितृर्यमभगदिनकृत्त्वष्टारो मरुतस्तथेन्द्राग्नी ।
मित्रेन्द्रौ निर्ऋतिजले विश्वेदेवा हरिस्तथा वसवः
वरुणोऽजैकपादहिर्बुध्नः पूषा च देवता भानाम् ॥ ६५

अश्वेभाजभुजङ्गसर्पसरमामार्जारिकाजाकुली
मूषा मूषिकरुद्रयानमहिषीव्याघ्रा यमारोहणम् ।

नक्षत्रवृक्षकथनम् उत्तरत्र प्रयोगार्थम् ॥ ६०॥६१॥६२॥६३ ॥
नक्षत्रदेवतान्यासं सूचयति—अश्वीति ॥ ६४॥६५॥६६ ॥

व्याघ्रेणी हरिणी प्लवानरपशुः शाखामृगः स्त्री हयो
मर्त्यो गौः करिणीति साधु कथिता नक्षत्रयोन्यः क्रमात् ॥ ६६

एभ्योऽमावास्यान्ता वर्त्तन्ते प्रतिपदादिकास्तिथयः ।
राशिभ्योऽत्र तिथीनामध्यर्धयुगन्तु राशिरेकः स्यात् ॥ ६७

तेन त्रिंशत्तिथयो द्वादशधा वर्णभेदतो भिन्नाः ।
ता एव स्युर्द्वेधा पुनरपि पूर्वान्त्यपक्षभेदेन ॥ ६८

पक्षः पञ्चदशाहः स्यात् पूर्वः प्रतिपदादिकः शुक्लः ।
तद्वज्ज्ञेयोऽप्यपरः पक्षः कृष्णः प्रतिपदादिकः प्रोक्तः ॥ ६९

संज्ञासाम्ये सत्यपि सौम्यात्तु ह्रासवृद्धितस्तिथयः ।
न समाः पक्षद्वितये त्रिंशद्भेदं तथाहि संप्राप्ताः ॥ ७०

अग्न्यश्वियमाः सविघ्ननागा गुहसविष्टमातरो दुर्गा ।
ककुभो धनपतिविष्णुयमहरचन्द्राः क्रमेण तिथ्यधिपाः ॥ ७१

तिथिन्यासं सूचयति—एभ्य इति । हं शुक्लपक्षाय नमः । सः कृष्णपक्षाय नमः । इति तिथिमण्डलदक्षिणवामभागयोः न्यसेदिति पक्षन्यासः । हं अं शुक्लप्रथमा-कलायै नमः इत्यादि । हं अं शुक्लपञ्चदशीकलायै नम इत्यन्तं तिथिमण्डल-वामभागे विन्यस्य । सः कं खं कृष्णप्रथमाकलायै नमः । सः गं घं कृष्ण-द्वितीयाकलायै नमः । एवं सः ङं चं कृष्णतृतीयाकलायै नम इत्यारभ्य सः वं शं षं कृष्णपञ्चदशीकलायै नम इत्यन्तं दक्षिणभागे न्यसेत् ।

पुनः तिथ्यधिपतिन्यासं कुर्यात् । हं अं शुक्लप्रथमाकलाधिपतयेऽग्नये नम इत्यादिमन्त्रैस्तिथ्यधिपतिन्यासः । पक्षद्वयेऽप्यग्न्याद्या एव वक्ष्यमाणा देवताः ।

राशिचक्र एव वा पूर्वार्धत्रिपादकोणेषु तिथ्यादिन्यासः । अथवा तिथिचक्रे तिथिन्यासं कृत्वा । राशिचक्रे तिथिन्यासं कुर्यात् । अं आं इं ईं शुक्लप्रथमा-द्वितीयातृतीयार्धकलात्मने मेषराशये नम इत्यादिमन्त्रैः तत्तद्राशिस्थानेषु व्यापयेदिति न्यासप्रकारः ।

एभ्योऽमावास्यान्ता वर्तन्त इत्यनेन राशिचक्रे तिथिन्यासो दर्शितः ॥ ६७ ॥

वर्णभेदतो भिन्ना इति । तिथिचक्रन्यासे वर्णविशेषयोगमाह । ता एवेति पक्षन्यासः सूचितः ॥ ६८ ॥

प्रतिपदादिकः शुक्ल इति न्यासमन्त्रांशाः सूचिताः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

राशिभ्यः सदिनेभ्यः सतिथिभ्यः शक्तिजृम्भणसमुत्थात् ।
अक्षरभेदविकारात् करणानि च सप्तभेदकान्यभवन् ॥ ७२

सिंहव्याघ्रवराहाः खरगजवृषकुक्कुराः प्रतिपदर्धात् ।
अन्त्यात्तिथ्यर्धार्धं तिष्ठन्त्याक्रमणगोश्वतुर्दश्याः ॥ ७३

एवं सग्रहराशिकदिनतिथिकरणप्रभेदकाः कथिताः ।
अस्मात् पञ्चविभागाद्विज्ञेया पञ्चवर्णनिष्पत्तिः ।
वर्णाः पीतश्वेतारुणासितश्यामकास्तथा क्राद्याः ॥ ७४

इति मूलाक्षरविकृतं
कथितमिदं वर्णविकृतिबाहुल्यम् ।
सचराचरस्य जगतो
मूलत्वान्मूलताऽस्य बीजस्य ॥ ७५

अग्न्यश्वीति । तिथ्यधिपतिन्यासः उक्तः ॥ ७१ ॥

करणन्यासं सूचयति—राशिभ्य इति । करणपञ्चकन्यासे गते तिथियुक्त-राशिमन्त्रेण व्यापकं सूचितम् । सदिनेभ्य इति प्रतिपर्यायं सप्तग्रहयोगः सूचितः । सतिथिभ्य इति तत्तत्तिथ्यर्धयोगः सूचितः । न्यासस्थानं च तिथिमण्डलं सूचितम् । शक्तिजृम्भणसमुत्थादित्यादिना शक्तिसहितानां षष्टिसंख्यानां वर्णानां योगः सूचितः ।

क्रीं सूर्यात्मने सिंहकरणाय शुक्लप्रतिपदप[दुत्त]रार्धात्मने नम इति प्रतिपच्चक्रापरार्धे विन्यस्य । क्रीं अं सोमात्मने व्याघ्रकरणाय शुक्लद्वितीया-प्रथमार्धात्मने नम इति द्वितीयाचक्रप्रथमार्धे न्यसेत् । इत्यादिक्रमेण न्यासमन्त्रा ज्ञाः । पश्चिमृगसर्पकीटकरणानि अवशिष्टानि केतुराहुग्रहौ ॥ ७२॥७३ ॥

कालसमष्टिमन्त्रव्यापकं सूचयति—एवमिति । क्रीं राशिग्रहनक्षत्रतिथि-करणात्मने पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने त्रिनाभिकाय कालचक्राय नम इति मन्त्रः ॥ ७४ ॥

सर्वमन्त्रेषु शक्तियोगं सूचयति—इतीति ।

व्याप्तिन्यासकथनफलम् उपसंहरन् अवसाने हृल्लेखया व्यापकमाह—सचरा-चरस्येति । अस्य साधकस्यैव न्यस्तविग्रहस्य बीजस्य मन्त्रस्य मूलकारणात्मता एवं सिद्धेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

यां ज्ञात्वा सकलमपास्य कर्मबन्धं
तद्विष्णोः परमपदं प्रयाति लोकः ।
तामेतां त्रिजगति जन्तुजीवभूतां
हृल्लेखां जपत च नित्यमर्चयीत ॥ ७६

इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुर्थः पटलः ।

कालचक्रयोगं दर्शयन् पटलमुपसंहरति—यामिति । न्यासानन्तरं जपादिकं चानेनैव सूचितम् । त्रिजगतीति चक्रात्मके जगत्त्रये ये जन्तवः तेषां जीवभूतां तेषु प्रविश्य जीवात्मतां प्राप्तां परां चिन्मात्ररूपामिति कालचक्रयोगक्रमः सूचितः । सकलं हृल्लेखां ज्ञात्वा जपतेति हृद्यम् ॥ ७६ ॥

* अत्र लग्न इत्यादिना राश्यानुकूल्यस्य सूचितत्वात् राशिनक्षत्रनामार्णानुकूल्यं संक्षेपत उच्यते । यस्मिन् राश्यक्षरगणे साधकस्य नामाद्यक्षरं दृष्टं तं राशिमारभ्य मन्त्रस्याद्यक्षरसम्बन्धराश्यन्तं लग्नादिभिर्गणयेत् । तत्र धनभ्रातृबन्धुपुत्रकलत्रधर्मायानाम् अन्यतमरूपा ये मन्त्राक्षरयुक्तराशिवर्णास्ते ग्राह्या इति ।

राश्यानुकूल्यमन्यथाऽपि उच्यते । प्रथमपञ्चमनवमा बन्धवः । द्वितीयषष्ठदशमाः सेवकाः । तृतीयसप्तमैकादशाः पोषकाः । द्वादशाष्टमचतुर्था घातकाः । स्वराशिमारभ्य गणनं त्रिनवखण्डं मण्डलं कृत्वा तेषु अश्विन्याद्यक्षराण्यग्रकोष्ठादारभ्य लिखित्वा

जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको बधः ।
मैत्रं परममैत्रं च जन्मादिषु पुनः पुनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वनामाक्षरं स्वनक्षत्राक्षरं चारभ्य मन्त्राक्षरपर्यन्तं गणिते सम्पत्क्षेमसाधकमैत्र परममैत्राणाम् अन्यतमं चेत् भवति तर्हि शोभनम् ।

अथ नामानुकूल्यं षोडशकोष्ठं मण्डलमालिख्य ईशानकोष्ठमारभ्य एकैकान्तरितम् अकारादिक्षकारान्तानि अक्षराणि तत्र लिखित्वा । नामाद्यक्षरयुक्तं खण्डचतुष्टयम् आरभ्य सिद्धसाध्यसुसिद्धारित्वेन जानीयात् । सिद्धसिद्धो यथोक्तजपादिना सिध्यति । सिद्धसाध्यो द्विगुणात् । सिद्धसुसिद्धोऽर्धेन । सिद्धारिर्बान्धवान् हन्ति । साध्यसिद्धादयो विघ्नैरर्थक्यस्त्रीनाशगोत्रनाशान् प्रयच्छन्ति । सुसिद्धसिद्धोऽर्धजपात् । तत्साध्यः त्रि[द्वि]गुणजपात् । तत्सुसिद्धो ग्रहणादेव सिद्धिदः । तदरिर्ज्ञातिहानिदः । अरिसिद्धादयः पुत्रपुत्रीपत्नीग्रात्महानिदाः ।

नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च वैदिके पिण्डमन्त्रे च न सिद्धादि-परीक्षणमावश्यकम् ।

अथ कुलाकुलविभागः ।

मन्त्रनामाद्यक्षरयोः एकभूतसम्बन्धित्वे एककुलता । पार्थिवानाम् आप्यानि मित्राणि । आग्नेयानां मारुतानि मित्राणि । पार्थिवाप्यानां मारुतानि शत्रवः । आग्नेयानाम् आप्यानि शत्रवः । आप्यानां तैजसानि च शत्रवः । नाभसानि सर्वाविरुद्धानीति ।

अथ ऋणधनविभागः । साधकनामाक्षराणि मन्त्राक्षराणि च अजन्त-त्रिभागेन गणित्वाऽष्टशः परित्यक्ते यस्याऽक्षरमधिकं भवति सोऽधमर्णः । अन्यः उत्तमर्णः । साधकाक्षरस्योत्तमर्णत्वे शोभनम् ।

शत्रुमरणादिशब्देन मन्त्रदोषाणामपि सूचितत्वात् तच्छुद्धये प्रयोगः कथ्यते । योनिबन्धपूर्वकं बीजबिन्द्वादिक्रमेण उन्मन्यन्तं गत्वा तत्रस्थो यं मन्त्रं सहस्रवार-मावर्तयेत् स शुद्धो निर्दोषो भवति ।

मातृकापद्मं लिखित्वा स्वेष्टमन्त्रं तत उद्धरेत् । इदं जननम् । प्रणवान्तरितान् मन्त्रवर्णान् जपेत् शतावृत्त्या । एतज्जीवनम् । भूर्जे मन्त्रवर्णानालिख्य वायुबीजेन प्रत्येकं शतं शतं ताडयेत् । एतत्ताडनम् । तथैव लिखित्वा मन्त्रवर्णसंख्यं करवीरपुष्पैरग्निबीजेन ताडयेत् । एतत् बोधनम् । स्वतन्त्रोक्तप्रकारेणाऽश्वत्थ-पल्लवेनाऽष्टशतमभिषिञ्चेत् । अयमभिषेकः । सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रान् ज्योति-र्मन्त्रेण मलत्रयं संदहेत् । एतद्विमलीकरणम् । ओं ह्रौं नम इति ज्योतिर्मन्त्रः । स्वजप्तेन कुशोदकेन प्रतिवर्णप्रोक्षणम् आप्यायनम् । नाम्ना स्वेन तर्पणं तर्पणम् । तारमाया रमायोगो दीपनम् । अन्येषामप्रकाशनं गोपनम् । इत्थं दशधा शोधिते छिन्ना रुद्धा इत्यादयो दोषाः नश्यन्ति । *

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

चतुर्थः पटलः ।

पञ्चमः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्ये विधिवन्मनूनां दीक्षाविधानं जगतो हिताय ।
येनोपलब्धेन समाप्नुवन्ति सिद्धिं परत्रेह च साधकेशाः ॥ १

दद्याच्च दिव्यभावं क्षिणुयाद्दुरितान्यतो भवेद्दीक्षा ।
मननात्तत्त्वपदस्य त्रायत इति मन्त्रमुच्यते भयतः ॥ २

दैवादिकस्याऽप्यथ मानुषादेः पित्राादिकस्याऽप्यथ वत्सरस्य ।
आदिं समारभ्य समग्रसम्पद्‌यत्नेन दीक्षाविधिमारभेत ॥ ३

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु तथा ।
विहितो वास्तुबलिः स्याद्रक्षोविघ्नोपशान्तिसम्पद्भ्यः ॥ ४

अभवत् पुराऽथ किल वास्तुपुमानिति विश्रुतो जगदुपद्रवकृत् ।
चतुरस्रसंस्थितिरसौ निहतो निहितः क्षितौ सुरगणैर्दितिजः ॥ ५

अदीक्षितानामुक्तन्यासादिषु अनधिकारात् तत्सिद्धये साङ्गोपाङ्गदीक्षाकथनाय पञ्चम षष्ठपटलारम्भः ।

अतोऽथशब्दो हेत्वर्थः । विधिवदिति वेदाविरुद्धत्वमुक्तम् । जगतो हितार्थत्वमेव दर्शयति—येनेति । न केवलं दीक्षालाभमात्रेण ऐहिकामुष्मिक पुरुषार्थलाभः । किन्तु तत्पूर्वकमन्त्रसाधनादेव इत्याह—साधकेशा इति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दनिर्वचनेन दीक्षायाः सिद्धिदानसामर्थ्यं दर्शयति—दद्यादिति । दाञ् दाने । क्षि क्षये । इति धातुद्वयनिष्पन्नत्वात् दीक्षाशब्दस्येत्यर्थः । दीक्षाया अपि मन्त्रयोगः सामर्थ्यहेतुरिति वदन् मनुशब्दपर्यायं मन्त्रपदं निर्वक्ति—मननादिति ॥ २ ॥

दीक्षाकालं नियमयन्नाचार्यस्य नियममाह—दैवादिकस्येति । दैवशब्दादय आदौ येषां वत्सराणां ते तथोक्ताः । आदिं पूर्वपक्षमित्यर्थः । देवा ब्रह्माद्याः पञ्चमूर्तयो हृदादिस्थानगताः । मानुषः साधकः पिता आचार्यः । एषामादिभूतस्य वत्सरस्य वत्सान् देवादीन् व्याप्य रौतीति वत्सरः । तस्यादिं स्पर्शव्यापिन्यादिशक्तिं समालभ्य समः शिष्यात्मनः अग्रसम्पत्तिः परमपदप्राप्तिस्तत्साधकेन यत्नविशेषेण युक्तः सन् आचार्यो दीक्षाविधिमारभेत् इत्याचार्यस्य नियम उक्तः ॥ ३ ॥

तद्देहसंस्थिता ये देवास्ते विश्रुतास्त्रिपञ्चाशत् ।
मण्डलमध्येऽभ्यर्च्या यथा तथोक्तक्रमेण वक्ष्यन्ते ॥ ६

कृत्वाऽवनिं समतलां चतुरस्रक्लृप्ता-
मष्टाष्टकोद्यतपदाञ्च सकोणसूत्राम् ।
तस्यां चतुष्पदसमन्वितमध्यकोष्ठे
ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥ ७

प्राग्याम्यवारुणोदग्दिक्कोष्ठचतुष्पदेषु समभियजेत् ।
आर्यकमथ सविवस्वत्संज्ञमथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥ ८
कोणद्वयार्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृशक्राह्वाः ।
सेन्द्रजयरुद्रतज्जयसापश्च वत्सकस्तथाऽन्यादयाः ॥ ९
अस्ते पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे शर्वं गुहार्यमणौ च यजेत् ।
जम्भकपिलिपिच्छाख्यौ चरकिविदार्यौ च पूतना प्रोक्ता ॥ १०
अर्धपदाद्यन्तासु च चतसृषु दिक्षु क्रमेण बहिरर्च्याः ।
वासवयमजलेशशशिनामष्टावष्टौ च मन्त्रिणा विधिना ॥ ११
ईशानाख्यः सपर्जन्यो जयन्तः शक्रभास्करौ ।
सत्यो वृषोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥ १२
अग्निः पूषा च वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगो दक्षदिगाश्रिताः ॥ १३
निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीवो वरुणस्तथा ।
पुष्पदन्तासुरौ शेषोरगौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥ १४

उद्यतपदाञ्चेति चकारेण कोणचतुष्के कोष्ठचतुष्कमपरं गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रेश-यजनार्थं सूचितम् । ब्रह्मा त्विति तस्य सरस्वतीसाहित्यमुक्तम् । साधकवरेणेति । मध्ये ब्रह्मपीठादिपूजनमुक्तम् । अणिमादिसर्वसिद्ध्यन्ता ब्रह्मनवशक्तयः । ओं सर्वज्ञानक्रियाव्यक्तकमलासनाय योगपीठाय नम इति पीठमन्त्रः । ओं नमो ब्रह्मण इति मूलमन्त्रः । प्रजापतिः ऋषिः । पंक्तिश्छन्दः । ब्रह्मा देवता । अक्षरैरङ्गानि । स्रुक्स्रुवदण्डकमण्डलुधरो ब्रह्मा ध्येयः ॥ ४॥५॥६॥७ ॥

कोणेषु स्थितमर्धकोष्ठद्वयं कोणद्वयार्धकोष्ठं तेष्वित्यर्थः ॥ ८॥९॥१० ॥

मन्त्रिणेति । ब्रह्मणः पार्श्वयोः विष्णुरुद्रयोः स्वस्वमन्त्रेण पूजनमुक्तम् ।

वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमो भल्लाट एव च ।
अर्गलाख्यो दितिस्तद्वददितिः सौम्यदिग्गताः ॥ १५

इतीरितानामपि देवतानां चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।
पयोऽन्धसा साधु वलिः प्रदेयो द्रव्यैश्च वा तन्त्रविशेषसिद्धैः ॥ १६

भूयो भूमितले समे विरहिते रोमास्थिलोष्टादिभिः
कर्तव्यं नवसप्तपञ्चकमितैर्हस्तैः परीणाहतः ।
युक्तं द्वारचतुष्ककल्पितपयोभूरुट्चतुस्तोरणं
दर्भस्रक्परिवीतमुज्ज्वलतरं स्यात् संवृतं मण्डपम् ॥ १७

सप्ताहतो वा नवरात्रतो वा प्रागेव दीक्षादिवसाद् यथावत् ।
सपालिकापञ्चमुखीशरावचतुष्टये बीजनिवापमुक्तम् ॥ १८

अन्यस्मिन् भवने सुसंवृततरे शुद्धे स्थले मण्डलं
कुर्यात् प्राग्वरुणायतं पदचतुष्कोपेतभानूदरम् ।

विधिनेति । पीठादिपूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५ ॥

इतीरितानामपीति अपिशब्दः क्षेत्रपालादिसूचनार्थः । साध्विति मुष्टिमात्रैः दर्भाग्रैः सकूर्चैः पदानि आस्तीर्य तां तां देवतामावाह्य जलादिभिः सम्पूज्य प्रणवशक्तिपूर्वैः नमोऽन्तैः नामभिः बलिर्देय इत्यर्थः । द्रव्यैश्च वा तन्त्रेति । दध्याज्यगुडमिश्रमन्नं ब्रह्मणः पायससक्तुसरमाषान्नमुद्गान्नगुलान्नघृतान्नदध्यन्नैरेकैकस्य वर्गस्य बलिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

रोमादिकमुद्धृत्य पुण्याहं वाचयित्वा शुभनक्षत्रादियुते काले मण्डपं विधातव्यम् । एककलशपक्षे पञ्चहस्तं मण्डपम् । नवकलशपक्षे सप्तहस्तम् । अष्टोत्तरशतपक्षे नवहस्तम् । सहस्रपक्षे सप्तपञ्चकमितम् । पञ्चत्रिंशद्धस्त-मानमित्यर्थः । स च षोडशस्तम्भयुतः । मध्ये चत्वारः प्रान्तेऽवशिष्टाः । मध्या अष्टहस्तप्रमाणाः । अन्ये पञ्चहस्तप्रमाणाः । तेषां पञ्चमोंऽशो भूमौ खातव्यः । तोरणस्तम्भाः सप्तहस्ताः । तदर्धाः फलकाः । शूलानि हस्तमानानि । ध्वजाष्टकं लोकपालप्रभम् । मध्येऽरत्निमात्रोन्नतं मण्डलार्थं स्थानं कल्पयेत् ॥ १७ ॥

दीक्षादिवसात् यथावदिति । पुण्याहादिपुरःसरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यस्मिन् भवने दीक्षामण्डपोत्तरभागस्थ इत्यर्थः । पदचतुष्केति । पञ्चहस्तप्रमाणानि द्वादशाङ्गुलान्तराणि पूर्वापरायतानि पञ्च सूत्राणि निपात्य । दक्षिणोत्तरसूत्राण्येकादशाऽर्पयित्वा । पङ्क्त्या सर्वतो वीथ्यो विधातव्याः ।

पीतारक्तसितासितं प्रतिपदं वह्न्यादिशर्वान्तिमं
याम्योदीच्यसमायतं प्रणिगदन्त्यन्ये च तन्मन्त्रिणः ॥ १९
वैष्णव्यस्त्वथ पालिका अपि चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रायका
वैरिञ्चयो घटिकास्तु पञ्चवदना द्व्यष्टाङ्गुलोत्सेधकाः ।
शैवाः स्युर्द्विषडङ्गुला अपि शरावाभ्रा जलक्षालिताः
सूत्रैश्च प्रकलय्य पङ्क्तिषु च ताः प्रोक्तक्रमाद्विन्यसेत् ॥ २०
पृथगपि शालीतण्डुलपूर्णासु सदर्भवह्निकूर्चासु ।
मृद्वालुकाकरीषैः क्रमेण पूर्णानि तानि पात्राणि ॥ २१
शालीकङ्गुश्यामाकतिलसर्षपमुद्गमाषनिष्पावाः ।
खल्वाढकिसमेता बीजानि विदुः प्ररोहयोग्यानि ॥ २२

प्रक्षाल्य तानि निवपेदभिमन्त्र्य मूल-
बीजेन साधकवरस्त्वथ पालिकेषु ।
विप्राशिषा च विधिवत् प्रतिपाद्यमान-
शङ्खादिमुख्यतरपञ्चमहास्वनैश्च ॥ २३

हारिद्राद्भिः सम्यगभ्युक्ष्य वस्त्रैराच्छाद्याऽद्भिः सिच्यतां पञ्चघोषैः ।
सायंप्रातःशर्वरीषु प्रदद्यादुक्तैर्द्रव्यैस्तद्बलिं साधकेशः ॥ २४

भूतपितृयक्षनागब्रह्मशिवा देवताश्च विष्वक्सेनान्ताः ।
ताभ्यः क्रमेण रात्रिषु सप्तसु नवसु वा तद्बलिर्देयः ॥ २५

ततश्चोक्तरजसाऽऽपूर्य वीथ्यः श्यामेन पूरणीयाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अपि चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रायका इति तदर्धमुखविस्तारः सूचितः। मुखार्धोधोविस्तारश्च। घटिकास्त्विति। षडङ्गुलमुखपरिमाणत्वं तावत् परिमाणपृष्ठत्वं चोक्तम्। द्विषडङ्गुला अपीति। द्वादशाङ्गुलमुखत्वं तदर्धाधोभागत्वं चोक्तम्। पङ्क्तिषु चेति पश्चिमादि विन्यसेदित्यर्थः। प्रोक्तक्रमो वह्न्यादिशर्वान्तिकः ॥ २०॥२१॥२२ ॥

साधकवर इति प्रक्षालनायाऽमृतबीजं सूचितम्। दुन्दुभ्यादयस्तालादयो वीणादयो मुखवाद्यादयः शङ्खादयश्च पञ्चमहाशब्दाः। विधिवत् प्रतिपाद्यमानेति। उचिततालशब्द विशेषेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तद्बलिं साधकेश इति। प्रागादिदिक्षु दानं सूचितम् ॥ २४—२९ ॥

लाजातिलनक्तरजोदधिशक्तन्नानि भूतकूराख्यम् ।
पैत्रं तिलतण्डुलकं सोडुम्बरिकधानलाजकं याक्षम् ॥ २६

क्षीरोदशक्तुपिष्टं नागं पद्मान्नतञ्च वैरिञ्चम् ।
अन्नापूपं शैवं गुडौदनं वैष्णवं च दौग्धान्नम् ॥ २७

कृशरञ्च वैष्णवेयं यदि नवरात्रं क्रमेण बलिरुक्तः ।
तारादिकैर्नमोऽन्तैः स्वैः स्वैरपि नामभिश्च बलिमन्त्रः ॥ २८

पात्राणि वि[वि]विधान्यपि परितः पुनरष्टदिक्षु बलिक्लृप्तिः ।
बीजारोपणकर्म प्रथितमिदं सार्वकामिकं भवति ॥ २९

प्रागेव लक्षणयुतानि च मण्डपेऽस्मिन्
कुण्डानि कारयतु सम्यगथो दिशासु ।
आखण्डलार्कसुतवारिधनाधिपानां
दोर्मात्रकाणि विलसद्गुणमेखलानि ॥ ३०

चतुरस्रमर्धशशिविम्बविलसितमथ त्रिकोणकम् ।
पद्मदलरुचिरवृत्तमिति ब्रुवते बुधा विधिषु कुण्डलक्षणम् ॥ ३१

विंशत्या चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः
सूत्रेणाऽप्यथ परिसूत्र्य भूमिभागम् ।
ताभिश्च प्रखनतु तावतीभिरेकां
त्यक्त्वा चाऽङ्गुलिमपि मेखलाश्च कार्याः ॥ ३२

सत्त्वपूर्वकगुणान्विताः क्रमात् द्वादशाष्टचतुरङ्गुलोच्छ्रिताः ।
सर्वतोऽङ्गुलिचतुष्कविस्तृता मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः ॥ ३३

योनिस्तत्पश्चिमायामथ दिशि चतुरस्रस्थलारब्धनाला
तन्मध्योल्लासिरन्ध्रोपरि परिविततात्र्वत्थपत्रानुकारा ।

प्रागेवेति मण्डलनिर्माणादित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

ताभिश्च प्रखनत्विति । मेखलोच्छ्रायेण सार्धमिति द्रष्टव्यम् । तावतीभिः मेखलाश्च कार्या इति । मेखलाविस्तारः समुच्चित्योक्तः । तत्राधो मेखलाविस्तारो द्वादशाङ्गुलः । मध्यमेखलाया अष्टाङ्गुलः । ऊर्ध्वमेखलायाश्चतुरङ्गुलः । इति मिलित्वा चतुर्विंशाङ्गुलविस्तारत्वं विवक्षितम् । उच्छ्रायश्चैवमेव द्रष्टव्यः । ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

उत्सेधायामकाभ्यां प्रकृतिविकृतिसंज्ञाङ्गुलाऽष्टाङ्गुला स्या-
द्विस्तृत्या द्वादशार्धाङ्गुलमितनमिताग्रा निविष्टैव कुण्डे ॥ ३४
अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव ।
गदितैरपि लक्षणैः समेतापघनं दृष्टिमनोहरञ्च कान्त्या ॥ ३५

ततो मण्डपमध्ये तु स्थण्डिलं गोमयाम्बुना ।
उपलिप्य यथान्यायं तस्य मध्ये निधापयेत् ॥ ३६
सूत्रं प्राक्प्रत्यगात्ताग्रं विप्राशीर्वचनैः सह ।
गुणितेनाऽभितो मत्स्यौ मध्यादारभ्य विन्यसेत् ॥ ३७
तन्मध्यस्थितयास्योदगग्रं सूत्रं निधापयेत् ।
ततो मध्यात् सपद्धस्तमानेन च दिशं प्रति ॥ ३८

चतुरस्रस्थलेति । पृथिवीस्थानारब्धनालेत्यर्थः । तन्मध्योल्लासिरन्ध्र इति । तस्य नालस्य मध्यमेखलाया वा मध्ये विलसितरन्ध्रेत्यर्थः । उत्सेधायामका-भ्यामिति । उत्सेधेन आयामेन च प्रकृतिविकृतिसंज्ञाङ्गुलाऽष्टाङ्गुला च प्रत्येकं पञ्चदशाङ्गुलेत्यर्थः । द्वादशार्धाङ्गुलेति । उपक्रमे द्व्यङ्गुला । ततो दशाङ्गुला । मध्ये पञ्चाङ्गुला । अवसानेऽङ्गुलविस्तृतेत्यर्थः । शतार्धहोमे मुष्टिमितानि कुण्डानि । शतहोमेऽरत्निमितानि । सहस्रहोमे पञ्चाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । अयुतहोमे दशाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । अर्धलक्षहोमे पञ्चदशाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । लक्षहोमे विंशत्यङ्गुलाधिका-रत्निमितानि । पञ्चाशल्लक्षहोमे कोटिहोमे च कराष्टकमितानि । सर्वेष्वपि कुण्डेषु प्रथममेखलोच्छ्रायेण तुल्यं खातम् । कण्ठोऽष्टयवैः हस्तमात्रे अरत्निमात्रे षड्भिः मुष्टिमिते चतुर्भिः अन्येषु अङ्गुलिद्वयवृद्ध्या कण्ठः कर्तव्यः । मुष्टिमिते प्रथमा मेखला दशाङ्गुला । द्वितीयतृतीये त्र्यंशे अरत्निमिते प्रथमा द्वादशाङ्गुला । द्वितीयतृतीये त्र्यंशे हस्तमानेऽपि प्रथमा मेखला द्वादशाङ्गुला । अन्ये पूर्ववत् । अन्येषां कुण्डानामङ्गुलिद्वयवृद्धितः प्रथमा मेखला । अन्ये त्र्यंशे कार्ये । सर्वत्र कण्ठमानेनाऽन्तःप्रविष्टा योनिः कार्या ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

यथान्यायमिति । ईशानकोणावसानलक्षम्युच्चणादिकं च सूचितम् ॥ ३६ ॥

गुणितेनेति । सूत्रद्विगुणितं कृत्वा तेन गुणितेन सूत्रेण प्राक्प्रसृतसूत्रस्या-ऽभितो मध्याद् द्विगुणितस्यापि उभयतो मध्यादारभ्य उभयतो मत्स्यौ विन्यसेदित्यर्थः । सपद्धस्तेत्यत्र पादशब्दश्च षट् त्रिंशदङ्गुलवचनः । "पादः षट्

सूत्रेषु मकरान् न्यसेत् स्पष्टानन्योन्यतः समान् ।
सूत्राग्रमकरेभ्यस्तु न्यसेत् कोणेषु मत्स्यकान् ॥ ३९

कोणमत्स्यस्थिताग्राणि दिक्षु सूत्राणि पातयेत् ।
ततो भवेच्चतुष्कोष्ठं चतुरस्रञ्च मण्डलम् ॥ ४०

तत्राऽग्निमारुतं सूत्रं नैर्ऋतेशञ्च पातयेत् ।
प्राग्याम्यवारुणोदीच्यसूत्राग्रमकरेषु च ॥ ४१

निहिताग्रयुगं सूत्रचतुष्कं प्रतिपादयेत् ।
कृते एवं भवेयुस्ते कोणकोष्ठेषु मत्स्यकाः ॥ ४२

तेषु प्राग्वारुणांस्तन्तून् याम्योदीच्यान्निपातयेत् ।
षट्पञ्चाशत्पदानि स्युरधिकानि शतद्वयात् ॥ ४३

यदा तदाऽथो विभजेत् पदानि क्रमशः सुधीः ।
पदैः षोडशभिर्मध्ये पद्मं वृत्तत्रयान्वितम् ॥ ४४

अष्टचत्वारिंशता तैः राशिः स्याद्वीथ्यशीतिभिः ।
सद्वादशैः शतपदैः शोभायुग्द्वारकोणकम् ॥ ४५

द्वाराणि पदषट्कानि शोभाख्याः स्युश्चतुष्पदाः ।
चतुष्पदाश्चोपशोभाः षट्पदं कोणकं भवेत् ॥ ४६

वृत्तवीथ्योरारचयेन्मध्ये सूत्रचतुष्टयम् ।
प्राग्याम्यवारुणोदीच्यं भवेत्तद्राशिमण्डलम् ॥ ४७

कर्णिकायाः केसराणां दलसन्धेर्दलस्य च ।
दलाग्रवृत्तराशीनां वीथ्याः शोभोपशोभयोः ॥ ४८

वृत्तानि चतुरस्राणि व्यक्तं स्थानानि कल्पयेत् ।
भवेन्मण्डलमध्यार्धे कर्णिका चतुरङ्गुला ॥ ४९

द्व्यङ्गुलाः केसराश्च स्युः सन्धिश्च चतुरङ्गुलः ।
तथा दलानां मानन्तदग्रं द्व्यङ्गुलकं भवेत् ॥ ५०

त्रिंशदङ्गुलः" इत्याप्तवचनात् । यथा यथा स्थित एवार्थः ॥ ३७—४८ ॥

मण्डलमध्यार्ध इति । मण्डलस्य मध्यं मण्डलमध्यं राशिमण्डलान्तः ।

अन्तरालं पृथग्वृत्तत्रये द्व्यङ्गुलमुच्यते ।
ततश्च राशिचक्रं स्यात् स्वस्ववर्णविभूषितम् ॥ ५१

राशिमङ्गुलकैः कुर्यात् षड्भिर्नवभिरेव वा ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं ह्येतत् परस्तात्तावदिष्यते ॥ ५२

वृत्तं चक्रमुशन्त्येके चतुरस्रञ्च तद्विदः ।
यदि वा वर्त्तुलमराः स्युश्च द्वादश राशयः ॥ ५३

ते स्युः पिपीलिकामध्या मातुलुङ्गनिभा अपि ।
चक्रं च चतुरस्रं च त्र्यस्रा द्वादश राशयः ॥ ५४

भवेयुः पङ्कजदलनिभा वा कथिता बुधैः ।
तद्बही रुचिरान् कुर्यात् चतुरः कल्पशाखिनः ॥ ५५

ललितान् रूढकुसुमान् फलपल्लवशोभितान् ।
जलजैः स्थलजैर्वापि सुमनोभिः समन्वितान् ॥ ५६

हंससारसकारण्डशुकभ्रमरकोकिलैः ।
मयूरचक्रवाकाद्यैरारूढविटपानतान् ॥ ५७

सर्वर्तुनिर्वृतिकरान् विलोचनमनोहरान् ।
तद्बहिः पार्थिवं कुर्यान्मण्डलं कृष्णकोणकम् ॥ ५८

मण्डलानि तु तत्त्वज्ञो राश्यन्तान्येव कारयेत् ।
राशावन्यत्र रचयेत् प्रमोहादन्यमण्डलम् ॥ ५९

आवाह्य देवतामन्यामर्चयंस्त्वन्यदेवताम् ।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री तरलदुर्मतिः ॥ ६०

कालात्मकस्य देवस्य राशेर्व्यक्तिमजानता ।
कृतं समस्तं व्यर्थं स्यादज्ञेन ज्ञानमानिना ॥ ६१

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राशीन् साधिपतीन् क्रमात् ।
अवगम्याऽनुरूपाणि मण्डलानि च नान्यधीः ॥ ६२

तस्याप्यर्धं मध्य इत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

षड्भिः नवभिरेव वेति । वृत्तराशिपक्षे षड्भिः । त्र्यस्रराशिपक्षे नवभि-

उपक्रमेदर्चयितुं होतुं वा सर्वदेवताः ।
रजांसि पञ्चवर्णानि पञ्चद्रव्यात्मकानि च ॥ ६३

पीतशुक्लारुणशितिश्यामान्येतानि भूतशः ।
हारिद्रं स्याद्रजः पीतं ताण्डुलञ्च सितं भवेत् ॥ ६४

तथा दोषारजः क्षारसंयुक्तं रक्तमुच्यते ।
कृष्णं दग्धपुलाकोत्थं श्यामं बिल्वदलादिकम् ॥ ६५

सितेन रजसा कार्याः सीमारेखा विपश्चिता ।
अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सर्वा मण्डलकर्मसु ॥ ६६

पीता स्यात् कर्णिका शुक्लपीतरक्ताश्च केसराः ।
दलान्यच्छान्यन्तरालं श्यामचूर्णेन पूरयेत् ॥ ६७

सितरक्तासितैर्वर्णैर्वृत्तत्रयमुदीरितम् ।
नानावर्णविचित्राः स्युश्चित्राकाराश्च वीथयः ॥ ६८

द्वारशोभोपशोभास्राः सितरक्तनिशासिताः ।
राशिचक्रावशिष्टानि कोणान्यस्त्रिषु यानि वै ।
पीठपादानि तानि स्युररुणान्यसितानि च ॥ ६९

अथवाऽरुणानि दलानि च तथा दलसन्धिरप्यसितरुग्भवति ।
असितारुणाच्छरजसा विहितान्यपि वर्त्तुलानि कथयन्त्यपरे ॥ ७०

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चमः पटलः ।

रित्यर्थः । द्वात्रिंशदङ्गुलमिति । पादः षट् त्रिंशदङ्गुल इत्यस्मिन् पक्षे पक्षान्तरे अपि त्रिंशद्द्वयाङ्गुलं षष्ठ्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ५२—६८ ॥

राशिचक्रावशिष्टानीति वृत्तराशिपक्षे द्रष्टव्यम् ॥ ६९ ॥

अथवाऽरुणानीति वैष्णवादौ विशेषोऽभिहितः ॥ ७० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

पञ्चमः पटलः

षष्ठः पटलः ।

अथ पुनराचम्य गुरुः प्राग्वदनो विष्टरोपविष्टः सन् ।
प्राणायामं सलिपिन्यासं कृत्वा न्यसेत्तदृष्यादीन् ॥ १

अथ पुनरिति । एवं साधनसंपत्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । पुनराचम्येति । नित्याचमनव्यतिरेकेण पुनराचमनविधानात् । स्नानपूजादिकमपि नित्यानन्तरं पृथक् कर्तव्यमिति सूचितम् । अतस्तदुच्यते । ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय । देवतां ध्यात्वा । कर्मसमर्पणं विधाय । हंसपूजां संकल्प्य । सुशुद्धः । स्वाचान्तः । सकलीकृत्य अस्त्रेण मृदं खनित्वा । हृदयेनादाय । शिरसा जलतीरेऽस्त्रशोधिते धृत्वा । शिखया शर्करादिकमुद्धृत्याऽस्त्रेण संप्रोक्ष्य । नेत्रेण संवीक्ष्य । कवचेन त्रिधा विभज्य । मूलेनाऽभिमन्त्र्य । भागेनाऽस्त्रमन्त्रेणाऽङ्गानि प्रक्षाल्य । भागान्तरमापादतलमस्तकमालिप्य । तीर्थमवगाह्य । निमज्याऽस्त्रमन्त्रं शक्त्यावर्त्य । उन्मज्य आचम्याऽपरं मृद्भागं त्रिधा विभज्याऽस्त्राङ्गमूलैरेकैकमभिमन्त्र्य अस्त्र-जप्तं दिक्षु रक्षार्थं निक्षिप्याऽङ्गजप्तेनात्मानमालभ्याऽपरं हृन्मन्त्रानीते तीर्थे मूलेन विलोड्य । निमज्य मूलं शक्तितोऽनुसन्धाय । साङ्गेन मूलेनाऽभिषिच्य । तीरमागत्या-चम्य । अस्त्रप्रोक्षितं वासः परिधायाचम्य । सकलीकृत्य । पूजाक्रमेण सन्तर्प्योद्वास्य । द्वास्थः सूर्यमुपस्थाय । यागमण्डपं गत्वा । वेदमन्त्रैः आचम्याथर्वाङ्गाग्निभिः संमृज्य । चक्षुरादिकं तत्तद्देवतामन्त्रैरुपस्पृशेत् । पुनः सवित्रेऽर्घ्यं दत्त्वा । सामान्यार्घ्येण द्वारपूजां कुर्यात् । अस्त्रजप्तोदकेन द्वारं संप्रोक्ष्य । गं गणपतये । श्रीं लक्ष्म्यै । सां सरस्वत्यै नम इत्यूर्ध्वभागे संपूज्य । गं गणपतये । क्षं क्षेत्रपालाय । गं गङ्गायै । यं यमुनायै नम इति दक्षसव्यभागयोः । ततो देहल्यामस्त्रं संपूज्याऽस्त्रदृष्ट्यस्त्रोदकास्त्र-पार्ष्णिघातैर्दिव्यादिव्यविघ्नान् उत्सार्य वामशाखाश्रयेण देहलीं लङ्घयित्वा । निर्ऋतिकोणे वास्त्वीशं ब्रह्माणं च संपूज्य । पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्याम् अस्त्रेण मण्डलमभ्युक्ष्य । मूलमन्त्रेण संवीक्ष्याऽस्त्रेण संप्रोक्ष्य । तेनैव दर्भैः सन्ताड्य । वर्मणाऽभ्युक्ष्य । तेनैव चन्दनागरुकर्पूरैः सन्धूप्य । लाजाचन्दनसिद्धार्थभस्म-दूर्वाकुशाक्षतान् अस्त्रेण सप्तजप्तान्मण्डपे विकीर्याऽस्त्रजप्तदर्भमुष्टिना तान् संमार्ज्य । ईशानकोणे वर्धन्यासनत्वेन तानि सङ्कल्पयेत् । पुण्याहं वाचयित्वाऽत्र ब्राह्मणान् भोजयित्वा तत्र मण्डलमुक्तलक्षणं कर्तव्यमित्येतत् सर्वमुक्तं—गुरुरिति ।

पुनरस्त्रप्रोक्षिते शुद्धे विष्टरे लिपिपद्ममध्यगप्रणवबिन्दौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा बद्धासन उपविशेदित्याह—प्राग्वदन इत्यादिना।

विष्टरोपविष्ट इत्यनेनैव गुर्वादिवन्दनस्य अङ्गुलिकरशोधनस्य अपरिच्छिन्नताया जीवरक्षायाश्च सूचितत्वात्। तदुच्यते। विष्टरे परमात्मनि समष्ट्यात्मनि अस्त्रतेजसि गुर्वादिषु च मानसोपवेशो हि विष्टरोपवेशः। ओं ह्रीं परमात्माद्यशेषपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत्तावत् प्रणौमि इति शिरसि गुरुपरम्परां नत्वा। गं अस्मद्गुरुभ्यो नमः। गं गणपतये नमः। दुं दुर्गायै नमः। सां सरस्वत्यै नमः। क्षं क्षेत्रपालाय नमः। पं परमात्मने नमः। इति अंसोर्वंशहृत्सु नत्वाऽस्त्रेण अङ्गुलिकरशोधनतालत्रयदिग्बन्धनाग्निप्राकारवेष्टनानि विधिवत् विधायाकारादिमन्त्रैः पादादिमस्तकान्तं व्यापकं कुर्वन्। अपरिच्छिन्नतनुर्भूत्वा। जीवरक्षां कुर्यात्। लूं वूं रूं यूं हूं इति पादगुह्यहृन्मुखमस्तकेषु न्यसन्। भूतपारवश्यं हित्वा। ह्रीं स्वं ओं इति पादादिमस्तकान्तं व्यापकत्रयं कुर्वन्। कारणबन्धत्यागं चिद्रूपत्वोद्भावनं ब्रह्मलक्षणलक्षितत्वं च स्मृत्वा। हंसः सोऽहमिति मूलादिमस्तकान्तं मस्तकादिमूलान्तं च व्यापयन्। ब्रह्मात्मनोरैक्यं भावयेदिति जीवरक्षाप्रकारः।

अथ प्राणायामः कर्तव्य इत्याह—प्राणायामं सलिपिन्यासमिति। प्रथमं तावत् परिच्छिन्नं वायुं दक्षिणनासापुटेन विरेच्य। वामनासापुटेनापूर्य च सूर्यमण्डलस्थं वायुमण्डलं सबीजं धूम्रवर्णं सञ्चिन्त्य। सूर्यमण्डले स्पर्शवर्णान् विन्यस्य। पूरककाले तयोर्नाभावैक्यं सञ्चिन्त्य। कुम्भककाले शोषयित्वा। दक्षिणनासया विरेच्य। तस्यामेव सवायुमण्डलम् अग्निमण्डलं सञ्चिन्त्याऽग्निमण्डले व्यापकाक्षराणि विन्यस्य। हृदयस्थेनाऽग्निमण्डलेन पूरयन् एकीकृत्य। कुम्भककाले सन्दह्य। वामनासिकया विरेच्य। तस्याममृतमण्डलं सञ्चिन्त्य। तत्र स्वरान् विन्यस्य। तन्मूर्धस्थेनाऽमृतमण्डलेन एकीकृत्य। प्लावनं कुर्यात् इति प्राणायामप्रकारः।

अथवा यादिदशकं सधातुप्राणशक्त्यात्मसु न्यसन् तान् पञ्चीकृतभूतेषु संहरेत्।

अत्र प्राणशब्देनेन्द्रियादि प्रवृत्तिकारणमात्रम् उच्यते। शक्तिशब्देन ज्ञानवृद्धिकरमात्रम्। आत्मशब्देन जीवस्थितिकारणमात्रमिति विभागः। यादिन्यासेन तान् सञ्चिन्त्य। क्ष्मौमिति उत्कृष्य। पञ्चीकृतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन् तान् तेषु संयोज्य। क्रोमिति आप्याय्य। पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंहाराय प्राणायामपञ्चकं विधाय। समानधनञ्जयान्तःकरणवाक्श्रोत्रपञ्चकेषु मनणञङादिपञ्चकान् न्यसन्

ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यः छन्दोऽक्षरत्वाद्रसनागतं स्यात् ।
धियाऽवगन्तव्यतया सदैव हृदि प्रदिष्टा मनुदेवता च ॥ २

ऋषिवर्णादिकौ धातू स्तो गत्या प्रापणेन च ।
यात्याभ्यां यत्स्वरूपं स गुरुः स्यादृषिवाचकः ॥ ३
इच्छादानार्थकौ धातू स्तश्छदादश्च दादिकः ।
तयोरिच्छां ददातीति छन्दो मन्त्रार्णवाचकम् ॥ ४
आत्मनो देवताभावप्रदानाद्देवतेति च ।
पदं समस्ततन्त्रेषु विद्वद्भिः समुदीरितम् ॥ ५
हृदयशिरसोः शिखायां कवचाख्यस्त्रेषु सहचतुर्थीषु ।
नत्या हुत्या च वषड् हुं वौषट् फट्पदैः षडङ्गविधिः ॥ ६

तान् सञ्चिन्त्य। हम्रौमिति उत्कृष्याऽपञ्चीकृतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन् तेषु संयोज्य। क्रौमित्याप्याय्याऽपञ्चीकृतभूतलयार्थं प्राणायामपञ्चकं विधायाऽकारादि-विसर्गान्तं नाभ्यादिगतब्रह्मब्रह्मादिषु न्यसित्वा। ह्म्रौमिति तानुत्कृष्य। क्रौमित्याप्यायनं कुर्वन्। कारणे संयोज्य। सत्वरजस्तमःसाम्यबीजतद्वासनाः संहरन्। प्राणायामषट्कं कृत्वा। कञ्चित्कालं स्वात्मन्यवस्थाय। निरवद्यादि-मन्त्रैः व्यापयन्। सर्वं सृष्ट्वा। मातृकान्यासं विधाय। वक्ष्यमाणक्रमेण पीठन्यासं कृत्वा। तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण मूर्तिं सङ्कल्प्य। आवाहन स्थापनासन प्रतिष्ठा सन्निधान-सन्निरोध स्थैर्यं स्वागत सुस्वागताभिमुख्यावगुण्ठनानि विधाय। करन्यासाङ्गुलि-न्यासव्यापकवर्णन्यासादिकान् न्यासान् विधायाङ्गर्घ्यादिकं न्यसेदित्यभिप्रायः॥ १॥

ऋ गतौ। षिङ् प्रापणे। इति एतौ ऋषिवर्णादिकौ धातू गत्या प्रापणेन चार्थेन युक्तौ। आभ्यां निष्पन्न ऋषिशब्दः।

अथावयवार्थमभिधाय समुदायार्थमाह—यत्स्वरूपं याति स गुरुः स्यादृषि-वाचक इति। यस्य परमात्मनः स्वरूपं याति। शिष्यो गुरुश्च सः परमात्मैव गुरुरूपेण स्थितः ऋषिवाचकः। ऋषिशब्दो वाचको यस्य स तथोक्तः इति देवतागुर्वात्मनामैक्यमुक्तम् ॥ २॥३ ॥

छदु इच्छायां दाण् दाने इतीच्छादानार्थौ धातू। तयो रूपं छन्दःशब्दः। समुदायार्थमाह—इच्छां ददातीति ॥ ४ ॥

दिव् क्रीड़ा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मदस्वप्नकान्तिगतिषु तनुत्वञ्च तनुकरणे इति धातुद्वयनिष्पन्नो देवताशब्दः ॥ ५ ॥

हृदयं बुद्धिगम्यत्वात् प्रणामः स्यान्नमःपदम् ।
क्रियते हृदयेनाऽतो बुद्धिगम्या नमस्क्रिया ॥ ७
तुङ्गार्थं स्याच्छिरः स्वे स्वे विषयाहरणे द्विठः ।
शिरोमन्त्रेण चोत्तुङ्गविषयाहृतिरीरिता ॥ ८
शिखा तेजः समुद्दिष्टा वषड़ित्यङ्गमुच्यते ।
तत्तेजोऽस्य तनुः प्रोक्ता शिखामन्त्रेण मन्त्रिणः ॥ ९
कव ग्रहण इत्यस्माद्धातोः कवचसम्भवः ।
हृत्तेजस्तेजसा देहो गृह्यते कवचं ततः ॥ १०
नेत्रं दृष्टिः समुद्दिष्टा वौषड्दर्शनमुच्यते ।
दर्शनं दृशि येन स्यात्तत्तेजो नेत्रवाचकम् ॥ ११
असुक्षसादिकौ धातू स्तः क्षेपचलनार्थकौ ।
ताभ्यामनिष्टमाक्षिप्य चालयेत् फट् पदाग्निना ॥ १२

हृदयमिति परमात्मोच्यते। कथं हृत्स्थबुद्धिगम्यत्वादिति योज्यम्। समुदायार्थमाह—क्रियत इति। हृदयमन्त्रेणान्वयव्यतिरेकैरनात्मनो विविच्यात्मप्रतिपत्तिः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

तुङ्गार्थमुत्कृष्टपरमात्मार्थं स्यात्। शिरःशब्दस्तस्मै सर्वविषयाहरणे स्वाहाशब्दो वर्तते। समुदायार्थमाह—शिर इति। उत्तुङ्गे परमात्मनि विषयस्य हृन्मन्त्रेण विविक्तस्याहृतिर्विलापनमुक्तम्। शिरोमन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवमपवादं कृत्वाऽध्यारोपाय शिखामन्त्र इत्याह—शिखेति। तेजश्चिदात्मकं शिखेत्युपदिष्टम्। अङ्गं कार्यकरणात्मकं शरीरं वषड़ित्युच्यते। समुदायार्थमाह—तदिति। अस्य मन्त्रिणः स्वरूपभूतं तेजस्तनुः प्रोक्ता। तनोस्तत्र अध्यस्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

आत्मन्यनात्माध्यासमभिधाय आत्मनोऽनात्मन्यध्यासमाह कवचेन—कव ग्रहण इति। तेजसा चैतन्येन देहः पूर्वोक्तो गृह्यते व्याप्यते यतस्ततः कवचमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथाध्यासनिवर्तकं ज्ञानमाह नेत्रमन्त्रेण—नेत्रमिति दृष्टिः। दृष्टेः दृष्टिः परमात्मा। दर्शनं तदाकारं ज्ञानम्। समुदायार्थमाह—दर्शनमिति। दृष्टिरूपे परमात्मनीत्यर्थः ॥ ११ ॥

उत्पन्नज्ञानस्य संसारनिवृत्तिमाह अस्त्रेण—असुक्षसादीति। असुक्षेपणे

अङ्गमन्त्रा इमे प्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु मन्त्रिभिः ।
पञ्चैव यस्य मन्त्रस्य भवन्त्यङ्गानि मन्त्रिणः ॥ १३
सर्वेष्वपि च मन्त्रेषु नेत्रलोपो विधीयते ।
अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरङ्गुष्ठादिषु विन्यसेत् ॥ १४
कनिष्ठान्तासु तद्बाह्यतलयोः करयोः सुधीः ।
अस्त्रेण तालत्रितयं कृत्वा तेनैव बन्धयेत् ॥ १५
दिशो दश क्रमादङ्गषट्कं वा पञ्चकं न्यसेत् ।
जपारम्भे मनूनान्तु सामान्येयं प्रकल्पना ॥ १६
शङ्खं सगन्धपुष्पाक्षततोयं वामतः प्रविन्यस्य ।
साङ्गं मन्त्रं पूजामूर्तौ न्यसेद्गुरूपदेशेन ॥ १७

त्रस चलन इति धातू स्तः ॥ १२ ॥

मन्त्रिभिरिति सर्वज्ञादिपदयोगः सूचितः। तैश्च ज्ञानानन्दादिमात्रं लक्ष्यं निष्कलनिष्ठस्य। सकलनिष्ठस्य तु सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मकत्वं तैरुच्यते। हृदयादि-शब्दैरपि परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वज्ञत्वादिशक्त्यैक्यमुच्यते। सकलनिष्ठस्य त्वङ्गैक्य-मेव उच्यत इति विभागः।

मन्त्रिण इति नेत्रमन्त्रलोपेऽपि न मन्त्रित्वहानिरित्यर्थः ॥ १३॥१४ ॥

सुधीरिति। कस्यचित् कनिष्ठादिक्रमत्वं नमस्कारान्तत्वम् अङ्गुलीनाम् असंयोजनन्यासक्रमं च सूचितवान् ॥ १४॥१५ ॥

दिशो दश क्रमादिति च क्रमोऽन्य इति सूचितः ॥ १६ ॥

बाह्यपूजार्थं शङ्खपूरणक्रममाह— शङ्खमिति। न्यासानन्तरं ध्यात्वा। अर्घ्यादिभि-रुपचारैः मनसा संपूज्य। किञ्चिज्जपित्वा। वामश्वासाग्रतोऽर्घ्यमण्डलं सामान्यार्घ्यजलेन विधाय अस्त्रेणाऽर्घ्यपात्राधारं प्रक्षाल्य। रमित्यर्घ्यमण्डले प्रति-ष्ठाप्य। तत्र व्यापककला न्यसित्वा अग्निमण्डलमन्त्रेणाऽभिमन्त्र्य। अर्घ्यपात्र-मप्यस्त्रेण प्रक्षाल्य। हमिति सूर्यमण्डलं बुद्ध्याधारे संस्थाप्य। तत्र स्पर्शकला न्यसित्वा। सूर्यमण्डलमन्त्रेणाऽभिमृश्य। मूलेन गन्धाक्षतादिकं निक्षिप्य। समूलेन हृन्मन्त्रेण सामान्यार्घ्यजलैरापूर्य। गामिति गालिनीं प्रदर्श्य। ठं अमृतीभव वं निर्विषीभव क्ष्रौं सुं इति अमृतीकरणनिर्विषीकरणगरुडसुरभिमुद्राः प्रदर्श्य।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥

न्यसेच्च दक्षभागे सुमनःपात्रं तथाऽभितो दीपान् ।
अन्यत्साधनमखिलं पुरतो गन्धाक्षतादिकं मन्त्री ॥ १८

प्रथमं निजसव्यतो यथावत् प्रयजेद्देवमयान् महागुरून् स्वान् ।
गणनायकमन्यतश्च पाशाङ्कुशदन्ताभयहस्तमुज्ज्वलाङ्गम् ॥ १९

रक्तं धर्मं वृषतनुमथाऽग्नौ हरिं श्यामवर्णं
ज्ञानं रक्षोदिशि मरुति पीतञ्च वैराग्यसंज्ञम् ।
भूताकारं द्विरदतनुमैश्वर्यमीशे च कृष्णं
नञ्पूर्वैस्तैर्यजतु दिशि चित्राणि गात्राणि पीठे ॥ २०

मध्येऽनन्तं पद्ममस्मिंश्च सूर्यं सोमं वह्निं तारवर्णैर्विभक्तैः ।
सत्त्वादींश्च त्रीन् गुणानात्मयुक्ताञ्छक्तीः किञ्जल्केषु मध्ये यजेच्च ॥

श्वेताकृष्णारक्तापीताश्यामानलोपमाः प्रोक्ताः ।
अञ्जनजपासमानवर्णास्तेजोरूपाश्च शक्तयः प्रोक्ताः ॥ २२

इति तीर्थमावाह्य । तत्र स्वरकला न्यसित्वा । सोममण्डलमन्त्रेणाऽभिमृश्य । हृदयेनाऽष्टगन्धादिकं निक्षिप्य । शिरसा धेनुमुद्रां बद्ध्वा । शिखया लोलिन्याऽऽलोड्य । नेत्रेणाऽवलोक्य । कवचेनाऽवगुण्ठ्याऽस्त्रेण सतालत्रयं दिशो बद्ध्वा । आधारादिकम् अग्न्यादिमण्डलमन्त्रैः जलादिभिरभ्यर्च्य । पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं कृत्वा । जलमध्ये देवमावाह्य । सकलीकृत्य । जलादिभिः संपूज्य अङ्गमन्त्रैरपि जलादिभिरर्चयित्वा । भगवन्तं मूलेन व्यापयन्निष्कलीकृत्याऽऽनन्दरूपेणाऽर्घ्यजलात्मनाऽवस्थितं भावयित्वा । समूलेन दक्षिणकरतलेन पात्रमुखमाच्छादयेत् । अष्टवारं मूलं जपित्वा । तदर्घ्यं करकोदके प्रक्षिप्य । ततः किञ्चिदादाय समूलेन करतले अर्घ्योदकं किञ्चिदादाय समूलेन वामतलेन पिधायाऽष्टवारं जपित्वा अन्ते पूजोपकरणमात्मानं च त्रिधा प्रोक्षयित्वा सर्वं सच्चिदानन्दरूपं भावयेदित्युक्तं गुरूपदेशेनेति ॥ १७ ॥

गन्धाक्षतादिकं मन्त्रीति मूलहृदङ्गाभ्यां तेषामभिमर्शनमुक्तम् ॥ १८ ॥

निजसव्यतो यथावदिति । प्रथमं न्यासस्थानेषु जलादिभिरात्मपूजां कृत्वा आत्मानमलङ्कृत्य सासनमूर्तिपूजापूर्वकं गुरुगणेशावर्चयेदित्यर्थः । देवमयानिति गुरुध्यानमुक्तम् । गुं परमगुरुभ्यो नमः । गुं परापरगुरुभ्यो नमः । गुं अपरगुरुभ्यो नमः । गुं अस्मद्गुरुभ्यो नमः । इति मन्त्रा महागुर्वादिपदसूचिताः । तत आधारशक्ति मूलप्रकृत्यनन्त पृथिवी कल्पकवृक्ष रत्नमण्डपमन्त्रैः मध्ये

विन्यस्य कर्णिकोपरि शालींस्तदुपरि तण्डुलांश्च तथा ॥
तेषामुपरि च दर्भान् दर्भोपरि कूर्चमक्षतोपेतम् ॥ २३
त्रिगुणेन च तन्तुरूपभाजा परितोऽथो परिवेष्टितं यथावत् ।
लघुनाऽलघु धूपितञ्च कूर्चोपरि कुम्भं निदधातु तारजापी ॥ २४
न्यस्य दर्भमयकूर्चमक्षताद्यन्वितं सनवरत्नक घटे ।
पूरयेत् सह कषादिकान्तगैरक्षरौषधिविपाचितैर्जलैः ॥ २५
अथवा दशमूलपुष्पदुग्धाङ्घ्रिपचर्मोत्क्वथितैः कषायतोयैः ।
स्तनजद्रुमचर्मसाधितैर्वा सलिलैः संयतधीः शुभोदकैर्वा ॥ २६
शङ्खे कषायोदकपूरिते च विलोड्य सम्यग्विधिनाऽष्टगन्धम् ।
कलाः समावाह्य विनिक्षिपेत्तत्क्वाथोदकापूर्णमुखे च कुम्भे ॥ २७
त्रिविधं गन्धाष्टकमपि शाक्तेयं वैष्णवञ्च शैवमपि ।
गन्धाष्टकेन शक्तिः स्यात् क्रमशो मन्त्रिणा कृतेऽनन्ता ॥ २८
चन्दनकर्पूरागुरुकुङ्कुमकपिमांसिरोचनाचोराः ।
गन्धाष्टकमपि शक्तेः सान्निध्यकरञ्च लोकरञ्जनकृत् ॥ २९
चन्दनह्रीवेरागुरुकुष्ठासृग्गुशीरमांसिमुरमपरम् ।
चन्दनकर्पूरागुरुदलरुधिरकुशीतरोगजमपरम् ॥ ३०
अष्टत्रिंशत्प्रभेदेन याः कलाः प्रागुदीरिताः ।
गुरूपदेशक्रमतस्ता विद्वान् विनियोजयेत् ॥ ३१

संपूज्य धर्मादिकमुक्तस्थानेषु पूजयेत्। मध्ये यजेच्च इति चशब्दः पीठसमष्टि-मन्त्रपुष्पाञ्जलिसूचनार्थः ॥ १९॥२०॥२१॥२२ ॥

शालिविन्यसनादिकं पीठपूजायाः पूर्वमेव ॥ २३॥२४ ॥

सह कषादिकान्तगैरिति त्रिशः प्रतिलोमपठितेन मन्त्रेण सहेत्यर्थः ॥ २५ ॥

संयतधीः शुभोदकैर्वेति। विनाऽप्यौषधैस्तज्जन्यसामर्थ्यापादनक्षम इत्यर्थः।

विलोड्य सम्यग्विधिनेति। समूलेन हृदयेनापूर्य। हृदयेनाऽष्टगन्धं निक्षिप्य। शिरसा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य इत्यादिकं सूचितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

मन्त्रिणा कृतेऽनन्तेति। गन्धद्वारामिति मन्त्रस्य जपः सूचितः ॥२८॥२९॥३०॥

कलाः समावाह्येत्येतत् विवृणोति—अष्टत्रिंशदिति। गुरूपदेशक्रमत इति। आग्नेयसौरसौम्यक्रमेणेत्यर्थः। विद्वानिति। मण्डलमन्त्राणां जातवेदसे तत्त्वविद्

याः पञ्चाशत्कलास्तारपञ्चभेदसमुत्थिताः ।
पञ्चपञ्चकसम्भिन्ना विदुस्तास्तत्त्ववेदिनः ॥ ३२
सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ तु परौ यतः ।
ततस्तु शक्तिशान्ताख्यौ पठ्यते न परैः सह ॥ ३३
प्रथमं प्रकृतेर्हंसः प्रतद्विष्णुरनन्तरः ।
त्रैयम्बकं तृतीयं स्यात् चतुर्थस्तत्पदादिकः ॥ ३४
विष्णुर्योनिरितीत्यादिः पञ्चमः कल्प्यतां मनुः ।
चतुर्नवतिमन्त्रात्मा देवतावाह्य पूर्यताम् ॥ ३५
अत्र याः पञ्च संप्रोक्ता ऋचस्तारस्य पञ्चभिः ।
कलाप्रभेदैश्च मिथो युज्यन्ते ताः पृथक् क्रमात् ॥ ३६

त्र्यम्बक इत्यृचां च क्रमेण संयोगं जानन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तारपञ्चभेदसमुत्थिता इत्यकारादिकलान्यासानन्तरम् अं ब्रह्मणे नमः । उं विष्णवे नमः । मं रुद्राय नमः । ओं बिन्द्वात्मने ईश्वराय नमः । ओं नादात्मने सदाशिवाय नम इति मन्त्राणामावाहनं सूचितम् । पञ्चपञ्चकसंभिन्ना इति । लं पृथिव्यात्मने गन्धतन्मात्रात्मने घ्राणात्मने उपस्थानन्दात्मने निवृत्त्यात्मने नमः । तथा वं अबात्मने रसतन्मात्रात्मने रसनात्मने पायुविसर्गात्मने प्रतिष्ठात्मने नमः । तथा रं अग्न्यात्मने रूपतन्मात्रात्मने चक्षुरात्मने पादगमनात्मने विद्यात्मने नमः । तथा यं वाय्वात्मने स्पर्शतन्मात्रात्मने त्वगात्मने पाण्यादानात्मने शान्त्यात्मने नमः । तथा हं आकाशात्मने शब्दतन्मात्रात्मने श्रोत्रात्मने वाग्वचनात्मने शान्त्यतीतात्मने नमः । इति पञ्चपञ्चकावाहनमुक्तम् ॥ ३२ ॥

शक्तिशान्तिकलावाहनं सूचयति—सप्तात्मकस्येति । नादकलान्यासानन्तरम् इच्छाशक्तये नमः । क्रियाशक्तये नमः । ज्ञानशक्तये नमः । इति शक्तिकला आवाह्य । चिदात्मने नमः । आनन्दात्मने नमः । इति शान्तिकलावाहनम् । एवं चतुर्नवतिकलावाहनमपि सिद्धं भवति । विनापि मन्त्रैरित्यर्थः ।

न पठ्यते परैः सहेति । तत्र पञ्चकादिसंभेदो नास्तीत्यर्थः । ओं शक्त्यात्मने शान्तात्मने नम इति तु योज्यम् । चतुर्नवतीति त्रिनवतिकलावाहनानन्तरं मूलमन्त्रमपि सकृज्जप्त्वा पूरयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

कलाप्रभेदैश्च मिथ इति । एकैककलावाहनान्तरं युज्यन्त इत्यर्थः । क्रमादिति । हंस इति अकारकलादिषु । प्रतद्विष्णुरिति उकारकलादिष्वित्यादि-

कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च तत्र तत्र समाहितः ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण पुनस्तोयं कलात्मकम् ।
उच्चारयन् मूलमन्त्रं कलशे सन्निधापयेत् ॥ ३७

प्रोक्त्वापूर्वममुष्य शब्दमथ च प्राणा इह प्राणका-
स्तद्वज्जीव इह स्थितेति च तथा सर्वेन्द्रियाणीति च ।
तद्वद्वाङ्मनसावुदीर्य तदनु प्राणा इहायान्त्विति
स्वाहान्तं प्रजपेन्मनुं निशितधीः प्राणान् प्रतिष्ठापयेत् ॥ ३८

अश्वत्थचूतपनसस्तवकैः सूत्रामवल्लरीतण्डुलैः[युक्तैः] ।
सुरतरुधिया पिधाय कुम्भमुखं वेष्टयीत वासोभ्याम् ॥ ३९

पुनस्तोयगतं देवं साध्यमन्त्रानुरूपतः ।
सकलीकृत्य च गुरुरुपचारान् समाचरेत् ॥ ४०
आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके ।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणान्यपि ॥ ४१
सुगन्धसुमनोधूपदीपान्नैवेद्यवन्दने ।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोड़श ॥ ४२

क्रमेण योग इत्यर्थः ॥ ३४॥३५॥३६ ॥

प्रोक्त्वापूर्वमिति । आपूर्वं प्रोक्त्वा आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों क्षं सं हंसः ह्रीं होमिति प्रोक्त्वा इत्यर्थः । अत्रामुष्येति साध्यनामग्रहणमुक्तम् । तद्वज्जीव इति पूर्ववदापूर्वमेवेत्यर्थः । चशब्दो जीवपदात् पूर्वं तत्तत्पदद्योतनार्थः । तथा सर्वेन्द्रियाणीत्यपि । तथा तद्वदित्यपि तथा वाङ्मनसग्रहणं चक्षुःश्रोत्रघ्राणानामुपलक्षणार्थम् । निशितधीरिति । पाशेन देवताः सर्वगा व्याप्य ह्रींकारेणोपस्थाय क्रोमित्याभिमुख्यं संभाव्य यादिभिर्देवतां सकलां सञ्चिन्त्याऽवशिष्टेन तदनुज्ञया सान्निध्यमापादयेदित्यर्थः ॥ ३७॥३८ ॥

सूत्रामवल्लरी कल्पलतारूपा ध्येया । तण्डुलानि तत्फलपुष्परूपाणि । वासः छायारूपम् ॥ ३९ ॥

सकलीकृत्येति । आवाहनादिन्यासान्तं कृत्वा । विश्रमपूजां च कृत्वाऽनुज्ञामादाय उपचारान् कल्पयेदित्यर्थः । गुरुरिति शङ्खपूरणवदर्घ्यादिक्रमो द्रव्यदेवतासम्बन्धश्चैकात्म्यलक्षणः सूचितः ॥ ४०- ५२ ॥

अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमनान्यपि ।
गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ ४३

गन्धादिका निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।
सपर्याः त्रिविधाः प्रोक्तास्तासामेकां समाचरेत् ॥ ४४

गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ।
दूर्वा चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितम् ॥ ४५

पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरुच्यते ।
जातीलवङ्गकक्कोलैर्मतमाचमनीयकम् ॥ ४६

मधुपर्कञ्च सक्षौद्रं दधि प्रोक्तं मनीषिभिः ।
शुद्धाभिरद्भिर्विहितं पुनराचमनीयकम् ॥ ४७

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहेष्यते ।
अथवा लघुकाश्मीरपटीरमृगनाभिजम् ॥ ४८

तुलस्यौ पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ करवीरकौ ।
शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च ॥ ४९

उत्पलानि च नीलानि कुमुदानि च मालती ।
मल्लिका कुन्दमन्दारनन्द्यावर्तादिकानि च ॥ ५०

पलाशपाटलीपार्थपारन्यावर्तकानि च ।
चम्पकानि सनागानि रक्तमन्दारकाणि च ॥ ५१

अशोकोद्भवबिल्वोत्थकर्णिकारोद्भवानि च ।
सुगन्धानि सुरूपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ॥ ५२

मुकुलैः पतितैर्म्लानैः शीर्णैर्वा जन्तुदूषितैः ।
आघ्रातैरङ्गसंस्पृष्टैरुषितैरपि नाऽर्चयेत् ॥ ५३

सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचन्दनैः ।
साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचैः प्रधूपयेत् ॥ ५४

मन्त्री नीचैरिति धूपे गन्धविशेषं सूचयन् गन्धादिष्वपि सूचयति । ओं लं क्रीं ओं नमः पराय गन्धतन्मात्रप्रकृत्यानन्दात्मकं गन्धं कल्पयामि नम

गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्त्या च लघुगर्भया ।
दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ॥ ५५

इत्यादयो मन्त्रा देवस्य गन्धादिदाने । आवरणानां तु तत्तन्नाममन्त्रैरेव देयम् । अथवा आगमोक्तैः श्लोकैरेवावाहनादयः कर्तव्या इति सूचितः ।

स्वात्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामद्य परमेश्वर ।
अरण्यामिव हव्याशं मूर्तावावाहयाम्यहम् ॥ नमः ।
तवेयं महिमा मूर्तिस्तस्यां त्वां सर्वगं प्रभो ।
भक्तिस्नेहसमाकृष्टं दीपवत् स्थापयाम्यहम् ॥ नमः ।
सर्वान्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं शुभम् ।
स्वात्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
अस्मिन् वरासने देव सुखमास्वाऽत्त्वरात्मके ।
प्रतिष्ठितो भवाऽस्मिंस्त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ नमः ।
अनन्या तव देवेश मूर्तिः शक्तिरियं प्रभो ।
सान्निध्यं कुरु तस्यां त्वं भक्तानुग्रहतत्पर ॥ नमः ।
आज्ञया तव देवेश कृपाम्भोधे गुणाम्बुधे ।
स्वात्मानन्दैकतृप्तं त्वां निरुणध्मि पितर्गुरो ॥ नमः ।
दृष्ट्या पीयूषवर्षिण्या पूरयन् यज्ञविप्लवम् ।
मूर्तौ वा यज्ञसम्पत्त्यै स्थिरो भव महेश्वर ॥ नमः ।
यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं च मे ॥ नमः ।
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
यदागतोऽसि देवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥ नमः ।
अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा वैकल्यात्साधनस्य वा ।
यदाऽपूर्णं भवेत् कृत्यं तदाऽप्यभिमुखो भव ॥ नमः ।
अभक्तवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रदूराऽमितद्युते ।
त्वत्तेजःपञ्जरेणेश वेष्टितो भव सर्वतः ॥ नमः ।
तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवाऽर्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
यद्भक्तिलेशसंपर्कात् परमानन्दसंभवः ।
तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्यं शुद्धाय कल्पये ॥ नमः ।

सुशितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ।
सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥ ५६

वेदानामपि वेदाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥ नमः ।
सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मकम् ।
मधुपर्कमिदं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥ नमः ।

वेदानामपि वेदायेत्यादिरेव पुनराचमनमन्त्रः ।

परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्तये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयामीश ते पुनः ॥ नमः ।

अयमत्र स्नानक्रमः । उत्तरभागे स्नानशालां निर्माय । यानेन सोपचारं देवं तत्र नीत्वा । यानादवरोप्य । पादुकाभ्यामन्तः नीत्वा । पीठं समर्प्य अर्घ्यादिकं दत्त्वा केशप्रसाधनाङ्गमर्दनाभ्यङ्गामलकचूर्ण कुङ्कुमानुलेप कषायोदक-स्नान पञ्चगव्य पञ्चामृत स्नान गन्धानुलेपन गन्धोदकस्नानाष्टगन्धानुलेपाष्टगन्धोदक-स्नान दिव्यगन्धानुलेप दिव्यगन्धोदकस्नानपुष्पफलस्वर्णरत्नमन्त्रोदकस्नानानि अर्घ्या-दिपूर्वकं प्रयच्छेदिति ।

मायाचित्रपटाच्छन्न निजगुह्योरुतेजसे ।
निरावरणविज्ञान वस्त्रं ते कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥ नमः ।
यस्य शक्तित्रयेणेदं संप्रोतमखिलं जगत् ।
यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥ नमः ।
स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्चित ॥ नमः ।

इति भूषणन्यासान्तरम् ।

समस्तदेवदेवेश सर्वतृप्तिकरं परम् ।
अखण्डानन्दसंपूर्ण गृहाण जलमुत्तमम् । नमः ॥
परमानन्दसौरभ्यपूर्णा[परि]पूर्णदिगन्तरम् ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर । नमः ॥
तुरीयवनसंभूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् । नमः ॥

वर्णैर्मनुप्रपुटितैः क्रमशः शतार्धं-
न्यासक्रमादभियजेत् सकलासु मन्त्री ।
गन्धादिभिः प्रथमतो मनुदेवतासु
त्रैलोक्यमोहनमिति प्रथितः प्रयोगः ॥ ५७

हृदयं सशिरस्तथा शिखया कवचञ्चेत्यनलादिकास्विषु ।
पुरतो नयनं दिशासु मन्त्री पुनरस्त्रञ्च समर्चयेत् क्रमात् ॥ ५८

वनस्पतिरसोपेतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।
आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं परिगृह्यताम् । नमः ॥
सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरज्योतिः दीपोऽयं परिगृह्यताम् । नमः ॥५४॥५५॥५६॥

पुनः पुष्पाञ्जलिं विधाय प्रसरपुष्पाञ्जलिमेकाक्षरादिमन्त्रैः कुर्यादित्याह— वर्णैर्मनुप्रपुटितैरिति । न्यासक्रमात् लिपिन्यासक्रमात् । क्रमश इति परादिक्रमः सूचितः । सकलास्विति परादि कलायोगः । मन्त्री इति एकाक्षरादिमन्त्रयोगः । प्रथमत इत्यावरणपूजायाः पूर्वमित्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । ओं नमः । अहं नमः । विश्वयोन्यै नमः । इति परापुष्पाञ्जलिः । महासत्तायै नमः । महाचिते नमः । महानन्दायै नमः । महेश्वर्यै नमः । अं नमः । वामायै ज्येष्ठायै रौद्र्यै अम्बिकायै नमः । इति मूर्धवामदक्षिणभागमूलाधारेषु पूजयेत् । हं नमः । इच्छायै नमः । क्रियायै नमः । ज्ञानायै नमः । शान्तायै नम इत्यपि तथेति पश्यन्तीपुष्पाञ्जलिः । शून्यात्मने स्पर्शात्मने नादात्मने ध्वन्यात्मने बिन्द्वात्मने शक्त्यात्मने बीजात्मने अक्षरात्मने नमः । इति मध्यमापुष्पाञ्जलिः । ततो मनुप्रपुटितैर्वर्णैः वर्णस्थाने वैखरीपुष्पाञ्जलिः । ओं नमः । मं नमः । उं नमः । इत्येकाक्षरमन्त्रैः मूर्धादिषु । अहं हरिहर नमः । हर नमः । हरि नमः । अहं नमः । इति द्व्यक्षरैरपि तेष्वेव । ओं नमो ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय नमः । ओं नमः शिवाय ओं नमो विष्णवे ओं नमो ब्रह्मणे इति षडक्षरैरपि तेष्वेव । ओं क्लीं हंसः सोहं स्वाहा । ओं नमो नारायणाय । ह्रौं नमः शिवाय नमः । ओं क्लीं ह्रौं नमः शिवाय । ओं नमो नारायणाय । ओं क्लीं हंसः सोहं स्वाहा । इत्यपि तेष्वेव । ओं तत्सत् नमो ब्रह्मणे तत्सत् नमः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय क्लीं क्लीं नमः शिवाय । हंसः सोहं नमः । ओं क्लीं ह्रौं नमः शिवाय

हारस्फटिककलायाञ्जनपिङ्गलवह्निरोचिषो ललनाः ।
अभयवरोद्यतहस्ताः प्रधानतनवोऽङ्गदेवताः कथिताः ॥ ५९
आदावङ्गावरणं तन्त्वत्वादीरितं विधानेषु ।
अन्ते च लोकपालावृतिरथ कुलिशादिकानाञ्च ॥ ६०
इन्द्राग्नियमनिशाचरवरुणानिलधनेशशिवाहिपतिविधयः ।
जात्यधिपहेतिवाहनपरिवारान्ताः क्रमेण यष्टव्याः ॥ ६१
पीतः पिङ्गः कृष्णो धूम्रः श्वेतश्च धूम्रसितशुक्लाः ।
काशारुणाम्बुजाभा लोकेशा वासवादयः प्रोक्ताः ॥ ६२
वज्रं सशक्तिर्दण्डः खड्गः पाशाङ्कुशौ गदाशूलौ ।
रथचरणनलिनसंज्ञौ प्रोक्तान्यस्त्राणि लोकपालानाम् ॥ ६३
पीतहिमजलदगगनाचिरप्रभारक्तकुन्दनीलरुचः ।
करविन्दारुणवर्णाः प्रोक्ताः स्युर्वर्णतोऽपि वज्राद्याः ॥ ६४

हंसः सोऽहं ओं नमो भगवते वासुदेवाय ओं तत्सत् नमो ब्रह्मणे तत्सत् नमः इत्यपि । तथा पुनः समस्तव्यस्तगायत्र्यनुष्टुप्त्रयेण च तेष्वेव ।

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । इति विष्णुगायत्री ।

तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । इति रौद्री ।

हंसात्मकोऽयमपामग्नेस्तेजसा दीप्यमानः स नो मृत्योस्त्रायतां नमो ब्रह्मणे विश्वनाभिरिति ब्रह्मानुष्टुप् । इतरत् इयं वक्ष्यति । तत आवरणस्थाने तत्सामान्यमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं कुर्यादिति प्रसरपुष्पाञ्जलिः ॥ ५७॥५८ ॥

प्रधानतनव इति पद्यान्तरम् । आवरणपूजानन्तरं प्रसरपुष्पाञ्जलिवैलोम्येन संकोचपुष्पाञ्जलिं कृत्वा । अर्घ्याद्यष्टकं दत्त्वा । निवेद्य । पात्रमस्त्रमन्त्रेण संशोध्य । तस्मिन् मूलमन्त्रतेजसि निवेद्य । जातं संपाद्य अमृतीकरणं निर्विषीकरणं इयं विधाय । मूलेनाऽभिमन्त्र्य । कवचास्त्राभ्यां संरक्ष्य । परिषेकादिकं कृत्वा । नेत्रेण नेत्रयोः पुष्पाञ्जलिं विधाय ।

सत्पात्रतद्धविःसौकृथ्यविविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥ नमः ।

इति निवेद्य सुरभिसंहारग्रासप्राणादिसुरभिसंहारमुद्राः प्रदर्श्य मूलं किञ्चित् जपेत् ॥ ५९॥६०॥६१॥६२॥६ ॥६४ ॥

क्षते निवेश्ये च ततो मण्डलं परितः क्रमात् ।
मङ्गलाऽङ्कुरपात्राणि स्थापनीयानि मन्त्रिणा ॥ ६५

उपलिप्य कुण्डमत्र स्वचरणयोग्या विलिख्य रेखाश्च ।
अभ्युक्ष्य प्रणवेन प्रकल्पयेद् योगविष्टरं मन्त्री ॥ ६६

अथवा षट्कोणावृतत्रिकोणकं गुरुजनोपदेशेन ।
प्राणाग्निहोत्रविधिनाऽप्यावसथीयाह्वयेऽनलस्थाने ॥ ६७

तत्राथो सद्दतुमतीमतीन्द्रियाभां
संस्मृत्य सकलजगन्मयीञ्च शक्तिम् ।
तद्‍योनौ मणिभवमारणेयकं वा
तारेणाक्षिपतु गृहोत्थमेव वाऽग्निम् ॥ ६८

चित्पिङ्गलपदमुक्त्वा हनदहपचयुग्मकानि सर्वज्ञम् ।
आज्ञापयाग्निजाये प्रभाष्य मनुनाऽमुनाऽनलं ज्वालयेत् ॥ ६९

मण्डलं परितः क्रमादिति अङ्कुरार्पणगत क्रमेणेत्यर्थः। मन्त्रिणेति विष्णवे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उपलिप्य कुण्डमत्र चेति चकारेण कुण्डसंस्काराः सूचिताः। प्रथमं मूलेन वीक्षणं कुर्यात्। ततोऽस्त्रेण प्रोक्षणम्। तेनैव दर्भैः संमार्जनम्। वर्मणा अभ्युक्षणम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ। पूरणं हृदा। समीकरणमस्त्रेण। वर्मणा सेचनम्। अस्त्रेण कुट्टनम्। वर्मणा मार्जनं विलेपनं कलारूपतत्त्वकल्पनं त्रिसूत्रवेष्टनं च। हृदयेन अर्चनम्। अस्त्रेण वज्रीकरणम्। हृदयेन चतुष्पथीकरणम्। कवचेनाऽक्षपाटनमिति कुण्डसंस्कारः। अथवा वीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणैरेव संस्कुर्यात्। योगविष्टरं मन्त्रीति। ओं ह्रीं वागीश्वरी वागीश्वरासनाय नम इति मन्त्रेण पूजयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

गुरुजनोपदेशेनेति। गुरूक्तविधिना महागणपतिपटलोक्तविधिना वा त्रिकोणत्रयं मन्त्रविशेषानुसारेण लिखेदित्यर्थः। मूलाधारेऽपि त्रिकोणमध्याग्नौ योगविष्टरं कल्पनीयमित्याह—प्राणाग्नीति ॥ ६७ ॥

उभयत्रापि वागीश्वरी कल्पनीयावित्याह—तत्रेति। सद्दतुमतीं बाह्ये वागीश्वरीं अतीन्द्रियाभां मूलाधार इति विशेषः। चशब्दः शक्तिमत्समुच्चयार्थः। मण्यादिजमग्निं पात्रेण आनीयाऽस्त्रेण क्रव्यादांशं परित्यज्य।

अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥ ७०
अनेन ज्वलितं मन्त्रेणोपतिष्ठेद्धुताशनम् ।
ततः प्रविन्यसेद्देहे जिह्वामन्त्रैर्विभावसोः ॥ ७१
सलिङ्गगुदमूर्द्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् ।
ससर्वाङ्गेषु जिह्वाश्च वक्ष्यन्ते त्रिविधात्मिकाः ॥ ७२
हिरण्या गगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।
बहुरूपाऽतिरक्ता च जिह्वाः सप्तेति सात्त्विकाः ॥ ७३
पद्मरागा सुवर्णा च तृतीया भद्रलोहिता ।
लोहिताख्या तथा श्वेता धूमिनी सकरालिका ॥ ७४
राजस्यः कथिता जिह्वाः क्रमात् कल्याणरेतसः ।
विश्वमूर्त्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा ॥ ७५
लोहिता च करालाख्या काली तामसजिह्विकाः ।
अनलैरार्घिबिन्द्वन्ताः पादियान्ताक्षरान्विताः ॥ ७६
सात्त्विका दिव्यपूजासु राजस्यः काम्यकर्मसु ।
तामस्यः क्रूरकार्येषु प्रयोक्तव्या विपश्चिता ॥ ७७
सुराः सपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः ।
राक्षसाश्च क्रमादग्नेराश्रिता रसनास्त्वमी ॥ ७८
जिह्वासु त्रिदशादीनां तत्तत्कार्यसमाप्तये ।
जुहुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं दद्युस्ता देवता मताः ॥ ७९
स्वनामसदृशाकाराः प्रायो जिह्वा हविर्भुजः ।
मन्त्री प्रविन्यसेद् भूयो वह्नेरङ्गानि वै क्रमात् ॥ ८०

वीक्षणादिभिः संस्कृत्य । तमग्निं नासिकाद्वारेण मूलाधारं नीत्वा शिवशक्त्यात्मक-कुण्डलिन्या एकीकृत्य । तत्र प्राणाग्निहोत्रविधिना सकृत् वर्णहोमं विधाय । तमग्निं प्रणवेन बैन्दवाग्निना एकीकृत्य अमृतमास्राव्य । तमग्निं रं अग्निचैतन्याय नमः इति पात्राग्नौ संस्थाप्य । तारेणाऽभिमन्त्र्य । सुरभ्या अमृतीकृत्य । अस्त्रेण संरक्ष्य । कवचेनाऽवगुण्ठ्य । रं अग्नये नम इत्यभ्यर्च्य । कुण्डोपरि त्रिः प्रणवेन परिभ्राम्य । तारेण शिवबीजबुद्ध्या देव्या योनौ क्षिपेदित्यर्थः ॥ ६८—७९ ॥

सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्णं उत्तिष्ठपुरुषस्तथा ।
धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्द्धर इतीरितः ॥ ८१
अङ्गमन्त्रान् क्रमादष्टमूर्तीश्चाऽथ प्रविन्यसेत् ।
मूर्धांसपार्श्वकट्यन्धुकटिपार्श्वांसकेषु च ॥ ८२
प्रादक्षिण्येन विन्यस्येद् यथावद्देशिकोत्तमः ।
जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहन एव च ॥ ८३
अश्वोदरजसंज्ञश्च सवैश्वानर एव च ।
कौमारतेजाश्च तथा विश्वदेवमुखाह्वयौ ॥ ८४
स्युरष्टमूर्त्तयो वह्नेरग्नये मदपूर्विकाः ।
प्रणवादिनमोऽन्ताश्च पुनर्दर्भचतुष्टयैः ॥ ८५
दिक्क्रमात् संपरिस्तीर्य सम्यग्गन्धादिभिर्यजेत् ।
मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिः केसरेषु च ॥ ८६
अङ्गमन्त्रैस्ततो बाह्ये चाऽष्टभिर्मूर्तिभिः क्रमात् ।
ततोऽग्निमनुना तेन मन्त्री मध्ये च संयजेत् ॥ ८७
वैश्वानरं जातवेदमुक्त्वा चेहावहेति च ।
लोहिताक्षपदं सर्वकर्माणीति समीरयेत् ।
ब्रूयाच्च साधयेत्यन्ते वह्निजायान्तिको मनुः ॥ ८८
त्रिनयनमरुणाम्नाबद्धमौलिं सुशुक्लां-
शुकमरुणमनेकाकल्पमम्भोजसंस्थम् ।

मन्त्री प्रविन्यसेदिति । ज्ञानादिसर्वज्ञादियोगः सूचितः । पीठमूर्ति-पूजादिकं चाङ्गन्यासात् पूर्वम् ॥ ८०॥८१ ॥

यथावत् देशिकोत्तम इति । अग्न्यादिपादाष्टकयोगः शक्तियोगश्च सूचितः । ॥ ८२॥८३॥८४ ॥

संपरिस्तीर्य सम्यगिति । परिषेचनपूर्वकत्वं परिस्तरणानन्तरं परिधि-निधानम् । तेषु प्रागादि क्रमेण ब्रह्मादिमूर्तिचतुष्टयपूजाश्च सूचिताः । पुनः वैश्वानरमन्त्रेणाऽग्निं संपूज्य जिह्वाद्यावरणपूजा च कार्या । मूर्तिबाह्ये मातृभैरवाहुतिरपि पूज्या इति केचित् । तद्बहिर्लोकपालाः पूज्याः ॥ ८५॥८६ ॥

मनुना तेन मन्त्रीति प्रणवशक्तियोगः सूचितः । सम्प्रदिमन्त्रोक्ता ऋष्यादयः ।

अभिमतवरशक्तिस्वस्तिकाभीतिहस्तं
नमत कनकमालालङ्कृतांसं कृशानुम् ॥ ८९
जिह्वा ज्वालारुचः प्रोक्ता वराभययुतानि च ।
अङ्गानि मूर्तयः शक्तिस्वस्तिकोद्यतदोर्द्वयाः ॥ ९०
संस्कृतेन घृतेनाऽभिद्योतनोद्योतितेन च ।
व्याहृत्यनन्तरं तेन मनुना जुहुयाच्छिशः ॥ ९१
गर्भाधानादिका वह्नेः समुद्वाहावसानिकाः ।
क्रियास्तारेण वै कुर्यादाज्याहुत्यष्टकैः पृथक् ॥ ९२

क्लीं बीजं । स्वाहा शक्तिः ॥ ८७॥८८॥८९॥९० ॥

आवरण पूजानन्तरं स्रुक्स्रुवौ पाणिभ्यामादाय अधोमुखं त्रिशः प्रताप्य । दर्भैः अग्रादिक्रमेण संमार्ज्य । सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रोक्षयित्वाऽस्त्रेण पुनः प्रताप्य । दर्भानग्नौ प्रक्षिप्याऽऽत्मदक्षभागे कुशास्तरे संस्थाप्याऽऽज्य-स्थालोमस्त्रेण संप्रोक्ष्य । वीक्षणादि संस्कृतमाज्यं तस्मिन्निक्षिप्य । निरुह्य वायव्येऽङ्गारान् हृदा तेषु संस्थापयेत् । इदं तापनं नाम आज्यसंस्कारः । दर्भद्वयं संदीप्याज्ये क्षिप्त्वा । वह्नौ क्षिपेत् । हृदयेन इदं पवित्रीकरणम् । दीप्तेन दर्भद्वयेन नीराज्य कवचेनाग्नौ क्षिपेत् । इदमभिद्योतनम् । घृते प्रज्वलितान् दर्भान् प्रदर्श्य अस्त्रमन्त्रेणाऽग्नौ प्रक्षिपेत् । इदमुद्योतनम् । आहृत्याज्यं बहिर्वह्नावङ्गारान् संयोज्य । हस्तौ प्रक्षाल्य । प्रादेशमात्रौ कुशावङ्गुष्ठोपक-निष्ठिकाभ्यां धृत्वा अस्त्रेणोत्पुनीयात् । इदमुत्पवनम् । एतदेवात्माभिमुखं कुर्यात् । संप्लवनमिदम् । प्रादेशमात्रं संग्रन्थि दर्भयुग्ममाज्ये विन्यस्य । स्रुवेण दक्षिणभागादाज्यमादाय । हृदा सह अग्नये स्वाहेति अग्नेः दक्षिणनेत्रे हुत्वा । भागान्तरात् इतरनेत्रे सोमाय स्वाहेति हुत्वा । मध्यादादायाऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति ललाटनेत्रे हुत्वा । दक्षिणभागादादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वह्नौ जुहुयात् । सहृदया एव सर्वे मन्त्राः । स्वाहेति तत्तद्भागे संपातं च कुर्यात् । इदं नेत्रवक्त्रोद्घाटनम् । एतत् सर्वमुक्तं—संस्कृतेन घृतेनेत्यादिना ।

व्याहृत्यनन्तरमिति प्रणवानन्तर्यस्याप्युपलक्षणम् । गर्भाधान पुंसवन सीमन्तो-न्नयन जातकर्म नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशन चौलोपनयनवेदव्रतचतुष्टयसमावर्त-विवाहाग्न्याधानादिकाः । तत्तत्कर्मसमाप्तये चतुर्गृहीतेन पूर्णाहुतोस्विष्टकृत्श्चौ-ऽन्तेन मूलेन जुहुयात् । ततः पितरौ संपूज्य आत्महृदये स्थापयित्वा समिधो

जिह्वाङ्गमूर्तिमनुभिरेकाहुत्या हुनेत्ततः ।
जिह्वायां मध्यसंस्थायां मन्त्री ज्वालावलीतनौ ॥ ९३
ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः पूर्वपूर्वसमन्वितैः ।
मनुना गणपत्येन हुनेत्पूर्वं दशाहुतीः ॥ ९४
जुहुयाच्च चतुर्वारं समस्तेनैव तेन तु ।
आज्येन साध्यमनुना पञ्चविंशतिसंख्यकम् ॥ ९५
जुहुयात् सर्वहोमेषु सुधीरनलतृप्तये ।
तान्त्रिकाणामयं न्यायो हुतानां समुदीरितः ॥ ९६
पुनः साध्येन मनुना हुनेदष्टसहस्रकम् ।
अथवाऽष्टशतं सर्पिःसंयुक्तेन पयोन्धसा ॥ ९७
द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैर्वा महाव्याहृतिपश्चिमम् ।
पुनः समापयेद्धोमं परिषेकावसानकम् ॥ ९८

जुहुयात् ॥ ९१॥९२ ॥

मन्त्री ज्वालावली तनाविति समस्ताग्निमन्त्रैः होमः सूचितः । गणपतये इत्यन्तः सप्तमः । वरवरदे इत्यन्तोऽष्टमः । सर्वजनं मे इत्यन्तो नवमः । ततः चर्वर्थमग्निं प्राक् स्थापयित्वा । साध्यमन्त्रस्य पीठपूजादिकं कृत्वा । बाह्याग्निरूपान्तामभ्यर्च्य साध्यमनुना अग्निमुखे पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । इदं वह्नीकीकरणम् ॥ ९३॥९४ ॥

सुधीरित्यग्निदेवतैक्यं जानन्नित्यर्थः । आत्मनि देवतैक्यं भावयन् मूलेनैकादश जुहुयादिति । नाडीसन्धानमेतत् । अथ जिह्वाङ्गादिमन्त्रैरपि हुत्वा । कुण्डान्तरेष्वग्निं पूर्वादितो विहृत्य सावरणां देवतां तेषु संपूज्य मूलेनाऽष्टनवपञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वा आज्येन साध्यचरुणा वा पुनः साध्येन मनुना हुनेदित्यादि सकलकुण्डेषु समानम् ॥ ९५॥९६ ॥

द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैरित्यत्रायं द्रव्यपरिमाणविधिः । कर्षमानं घृतम् । शुक्तिमात्रं पयः । पञ्चगव्यमधूनि तत्समानानि । दुग्धान्नमक्षमात्रम् । दधि प्रसृतम् । मुष्टिर्लाजं । पृथुकसक्तवः । गुलशर्करे पलार्धे । ग्रासार्धास्तरवः । इक्षुः पर्वान्तः । पत्रपुष्पापूपकदलीनारङ्गफलानि एकैकशः । मातुलुङ्गं चतुःखण्डम् । पनसं दशखण्डम् । नालिकेरम् अष्टखण्डम् । बिल्वं त्रिखण्डम् । त्रिखण्डं कपित्थम् । उर्वारुकं त्रिखण्डम् । फलान्यन्यानि अखण्डानि । समिधो दशाङ्गुलाः । दूर्वा-

भूर्भुवःस्वर्भूर्भुवःस्वःपूर्वं स्वाहान्तमेव च ।
अग्नये च पृथिव्यै च महते च समन्वितम् ॥ ९९

वायवे चाऽन्तरिक्षाय महते च समन्वितम् ।
आदित्याय च वै दिवे महते च समन्वितम् ॥ १००

चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यश्च महतेऽन्वितम् ।
महाव्याहृतयस्त्वेताः सर्वशो देवतामयाः ॥ १०१

ब्रह्मार्पणाख्यमनुना पुनरष्टावथाहुतीः ।
जुहुयान्मन्त्रवर्येण कर्म्मबन्धविमुक्तये ॥ १०२

इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामन्तेऽवस्थास्वितीरयेत् ॥ १०३

ततश्च मनसा वाचा कर्मणेति प्रभाषयेत् ।
हस्ताभ्याञ्च तथा पद्भ्यामुदरेणेति भाषयेत् ॥ १०४

शिश्ना च यत् स्मृतं प्रोक्ता यदुक्तं यत्कृतं तथा ।
तत्सर्वमिति संभाष्य ब्रह्मार्पणपदं वदेत् ॥ १०५

भवत्वन्ते द्विठश्चाऽयं ब्रह्मार्पणमनुर्मतः ।
हुते तु देशिकः पश्चान्मण्डले बलिमारभेत् ॥ १०६

त्रिकयुता । गलूची चतुरङ्गुला । व्रीहिमुद्गमाषयवकोद्रवगोधूमाः मुष्टिमात्राः । तण्डुलाः तदर्धतः । तिलसर्षपाः चुलुकमानाः । शुक्तिमात्रं लवणम् । मरिचान्येकविंशतिः । पुरं बदरमात्रम् । चन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमानि तिन्तिणीफलमानानि ।

समिद्धोमेऽग्निं स्थितं ध्यायेत् । शयानमाज्यहोमेषु । निषण्णं शेषहोमेषु । अग्नेरास्ये होतव्यम् । स्वर्णसिन्दूरबालार्ककुङ्कुमक्षौद्रवर्णोऽग्निः शुभदः । भेरीवारिदहस्तिध्वनः शुभदः । नागचम्पकपुन्नागपाटलीयूथिकापद्मेन्दीवरकह्लारसर्पिर्गुग्गुलुगन्धोऽग्निः शुभदः । प्रदक्षिणाग्निर्निष्कम्पः शुभः । कुन्देन्दुधवलो धूमः शुभदः । कृष्णवर्णोऽग्निर्यजमानं नाशयेत् । श्वेतो वायसस्वरो राष्ट्रं नाशयेत् । झर्झरस्वरः सर्वनाशकः । पूतिगन्धो होतदुःखप्रदः । छिन्नावृत्ताशिखा धनक्षयं मृत्युं च कुर्यात् । शुकपारावतनिभोऽग्निः तुरङ्गगोहानिकृत् । एवंविधेषु दोषेषु मूलेनाज्येन प्रायश्चित्ताय पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् ॥ ९७—१०६ ॥

नक्षत्राणां सराशीनां सवाराणां यथाक्रमम् ।
दद्याद्बलिं गन्धपुष्पधूपदीपकमादरात् ॥ १०७
ताराणामश्विनादीनां राशिः पादाधिकं द्वयम् ।
मेषादिमुक्त्वा नक्षत्रसंज्ञापूर्वमनन्तरम् ॥ १०८
देवताभ्यः पदं प्रोक्त्वा दिवानक्तं पदं वदेत् ।
चारिभ्यश्चाऽथ सर्वेभ्यो भूतेभ्यश्च नमो वदेत् ॥ १०९
एवं राशौ तु सम्पूर्णे तस्मिंस्तद्वत् प्रयोजयेत् ।
तथा राश्यधिपानाञ्च ग्रहाणां तत्र तत्र तु ॥ ११०
सप्तानां करणानाञ्च दद्यान्मीनाद्यमेषयोः ।
अन्तराले बलिस्त्वेवं संप्रोक्तः कलशात्मकः ॥ १११
पुनर्निवेद्यमुद्धृत्य पुरावत् परिपूज्य च ।
मुखवासादिकं दत्त्वा स्तुत्या तद्युक्तया पुनः ॥ ११२
स्तुत्वा यथावत् प्रणमेद्भक्तियुक्तस्तु साधकः ।
अष्टाङ्गं वापि पञ्चाङ्गमुभाभ्यां वा समाहितः ॥ ११३
दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ११४
बाहुभ्याञ्च सजानुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥ ११५

गुर्वाद्यास्तारादिका यागमन्त्रा लोकेशान्तास्ते चतुर्थीनमोऽन्ताः ।
पूजायामप्यग्निकार्ये द्विठान्ता बीजैः पूजा स्याद्विभक्त्या वियुक्तैः ॥

मेषादिमुक्त्वेति । बलिमन्त्रोद्धारः । नक्षत्रसंज्ञां पूर्वमुक्त्वा । मेषादिराशिसंज्ञामनन्तरमुक्त्वा । देवताभ्य इत्यादि वदेदित्यन्वयः । अश्विनी भरणी कृत्तिकापादनक्षत्रमेषराशिदेवताभ्यो दिवानक्तञ्चारिभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इत्यादयो मन्त्राः । राश्यधिपबलिमन्त्रेषु तत्तद्राश्यधिपतिनामसंयोगश्च विशेषः ॥ १०७ ॥
॥ १०८॥१०९॥११०॥१११ ॥

पुनर्निवेद्यमुद्धृत्येति । पानीयं समर्प्य यथाविधानं जलं दत्त्वा गण्डूषदन्तधावनादिकं समर्प्य । अर्घ्याद्यष्टकं दत्त्वा प्रसरपुष्पाञ्जलिं विधाय दर्पणादिकं तैर्मन्त्रैः प्रयच्छेत् ।

वाससी च पुनरङ्गुलिभूषां होमकृत् सुमुखजप्रवरेषु ।
ईश्वरार्पणमिति प्रति दत्त्वा वर्धितो द्विजमुखैरितवाग्भिः ॥ ११७

नत्वा ततस्तनुभृते परमात्मने स्वं
द्रव्यार्धमेव गुरवे चतुरंशकं वा ।
दत्त्वा दशांशमथवापि च वित्तशाठ्यं
हित्वाऽर्पयेन्निजतनुं तदधीनचेताः ॥ ११८

बुद्धिः सवासना क्लृप्ता दर्पणं मङ्गलानि च ।
मनो वृत्तिर्विचित्रा ते नृत्यरूपेण कल्पिता ॥
ध्वनयो गीतिरूपेण शब्दा वाद्यप्रभेदतः ।
छत्राणि तव पद्मानि कल्पितानि मया प्रभो ॥

सुषुम्ना ध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चामरात्मना ।
अहङ्कारो गजत्वेन क्लृप्तो देहो रथात्मना ॥
इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादि रथवर्त्मना ।
मनः प्रग्रहरूपेण बुद्धिः सारथिरूपतः ॥
सर्वमन्यन्मया क्लृप्तं तवोपकरणात्मना ॥

इति राजोपचारान् दत्त्वा । पुष्पाञ्जलिं विधाय । प्रसन्नार्घ्यं दत्त्वा । मूलमन्त्रं शक्त्यनुसारेण जप्त्वा । समर्प्य । प्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादिकं विधाय । देवतानुज्ञया तूत्तरतः कर्करीं स्थापयेत् । ईशानकोणे पूर्वसञ्चिते विकिरे हेमवस्त्रादिसंयुक्तां तोयपूर्णां कर्करीं स्थाप्य । तस्यां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमास्यामस्त्रदेवतां संपूज्य । चलासनेन प्रदक्षिणं नालमुक्तवारिणा सार्धं नयन् रक्षतेति लोकपालानां देवाज्ञां श्रावयित्वाऽस्त्रमन्त्रेण यथापूर्वं स्थापयेत् । पूजयेच्च । पुनश्चर्वर्थं स्थापितेऽग्नौ पुनश्चरुं पाचयेत् । पात्रमस्त्रेण प्रक्षाल्य । मूलजप्तानां तण्डूलानां प्रसृतिपञ्चदशकं तत्राऽस्त्रेण निक्षिप्य । प्रक्षाल्य । गव्यपयसा संपूर्य । कवचेन तन्मुखं पिधाय । प्राङ्मुखो मूलमन्त्रं जपन् पचेत् । मूलेन तत्राऽभिघारं दत्त्वा कवचेनाऽवतार्याऽस्त्रजप्ते कुशास्तीर्णे मण्डले संस्थाप्य । त्रिधा विभज्य । देवायाऽग्नये च भागद्वयं दत्त्वा । परं शिष्येण सार्धं भुक्त्वाऽऽचाम्याऽऽचान्तं शिष्यमानीय । सकलीकृत्य । तालप्रमाणं हृज्जप्तं दन्तकाष्ठं तस्मै दद्यात् । स तेन दन्तान् संशोध्य । प्रक्षाल्य । विसृज्याऽऽचम्याऽऽगच्छेत् । तं शिखाबन्धाभिरक्षितं कृत्वा । वेद्यां दर्भास्तरे तेन सार्धं शयीतेत्यधिवासः ।

अथ पटुरवमुख्यवाद्यघोषैर्द्विजमुखनिष्पतदाशिषां रवेण ।
सुनियतमपि सुस्थितं च शिष्यं कलशजलैरभिषेचयेद् यथावत् ॥ ११९

यथा पुरा पूरितमन्त्ररैर्घटैः सुधामयैः शिष्यतनौ तथैव तैः ।
प्रपूरयन्मन्त्रिवरोऽभिषेचयेदवाप्तये मङ्क्षु यथेष्टसम्पदाम् ॥ १२०

विमले परिधाय वाससी पुनराचम्य गुरुं प्रणम्य च ।
निकटे समुपासते वदेदपि शिष्याय मनुं त्रिशो गुरुः ॥ १२१

ततः प्रातरुत्थाय कृतनित्यपूजो नैमित्तिकीमपि जपादिसमर्पणान्तं विधाय शुद्धं शिष्यमानीय। पञ्चगव्यं प्राशयित्वा। तं कुण्डसमीपे नीत्वा तं दिव्यदृष्ट्या विलोक्य। तच्चैतन्यं स्वहृदये संयोज्य। संक्षेपतो विस्तरतो वाऽध्वशोधनं कुर्यात् ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥ ११८ ॥

मन्त्रवर्णपदभुवनतत्त्वकलाध्वनः पदाम्बुनाभिहृन्नालमूर्धसु स्मृत्वा आचार्य-कुण्डे सघृतैस्तिलैरमुकमध्वानं शोधयामि स्वाहेति प्रत्येकमध्वनामाहुत्यष्टकं शुद्ध्यर्थं हुत्वा। क्रमेण विलाप्य। सृष्टिक्रमेणोत्पाद्य। स्वहृत्स्थं चैतन्यं तत्र नियोज्य। मूलेन पूर्णां हुत्वा। देवतां कलशे उद्वास्य। पुनर्व्याहृति जिह्वा-ङ्गादीनां हुत्वा परिषिच्यात्मनि अग्निमुद्वास्य। नेत्रमन्त्रेण शिष्यनेत्रे बद्ध्वा। तं मण्डलमानीय। तेन कलशस्थे देवे पुष्पाञ्जलिं कारयित्वा। नेत्रवस्त्रं विसृज्य। सर्वस्वादिक्रमेण दत्तदक्षिणं तं दर्भसंस्तरे स्थापयित्वा आत्मयागक्रमेण तं संहृत्य। उत्पाद्य। साध्यमन्त्रन्यासादिकं तच्छरीरे विधाय। कलशस्थदेवाय पुष्पाञ्जलिं विधाय। तं निष्कलीकृत्योद्धृत्य ध्यात्वा अभिषिञ्चतो गुरोर्भावनाप्रकारमाह—अथ पटुरवेति। पटुरवाणां मुखे भवा या उन्मनी साक्षिरूपिणी तेन वाद्या समनी तस्या घोषैः द्वारभूतैः शिष्यशरीरं प्रविश्य। तद्‌द्विजमुखात् कुण्डलीमुखान्निष्पत-तामाशिषामिच्छाशरीराणां ब्रह्मादिपञ्चमूर्तीनां कारणभूतेन रवेण द्वारभूतेन संस्पर्शव्यापिनी समनीद्वारेण परमपदं प्राप्य। सुनियतमपि शिष्यं देवताविग्रह-रूपेण सुस्थितं ध्यात्वा। कलशजलैः कला यस्मिन् शेरते परमात्मनि तद्रूपैः जलैः यथावदभेदेनाऽभिषेचयेत् इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

अभिषेककाले मातृका मनसा अनुलोमेन जप्त्वेत्याह—यथा पुरेति। मन्त्रिवर इति। मातृकानन्तरं मूलं त्रिरुच्चरन् अभिषेचयेत्। तदनन्तरं न्यासादिकं च कुर्यादिति उक्तम् ॥ १२० ॥

त्रिशो गुरुरिति। शिष्यहृत्पुण्डरीकस्थां देवतां संपूज्य। तस्य दक्षिणकर्णे

गुरुणा समनुगृहीतं मन्त्रं सद्यो जपेच्छतावृत्त्या ।
गुरुदेवतामनूनामैक्यं सम्भावयन् धिया शिष्यः ॥ १२२

मन्त्रे मन्त्रगुरावपि मन्त्री मन्त्रस्य देवतायां च ।
त्रिषु विहितसततभक्तिः प्रेत्येह निजेप्सितं फलं लभते ॥ १२३

सङ्क्षेपादिति गदिता हिताय दीक्षा
जप्तॄणां प्रवरफलप्रदाऽचिराय ।
प्राप्यैनां जपविधिरादरेण कार्यो
विद्वद्भिः सहुतविधिर्निजेष्टसिद्ध्यै ॥ १२४

प्रोक्तेनैवं कलशविधिनैकेन वाऽनेककुम्भै-
र्भक्त्या यो वा सुमतिरभिषिञ्चेन्नरो मन्त्रजापी ।
कामान् प्राप्नोत्ययमिह परत्रापि किं तत्र चित्रं
लोकैश्चिन्त्यो न खलु मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ॥ १२५

इति श्रीप्रपञ्चसारे षष्ठः पटलः ॥

सर्षिच्छन्दोदैवतं त्रिश उच्चार्य । सोदकं दत्त्वा । स्वयं च निजशक्तिहान्यनवाप्तये जपेदित्यर्थः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
षष्ठः पटलः ।

सप्तमः पटलः ।

अथाऽक्षराणामधिदेवतायाः समस्तबोधस्थितिदीपिकायाः ।
अशेषदुःखप्रशमाय नृणां वक्ष्ये जपादेः प्रवरं विधानम् ॥ १

ब्रह्माऽस्या ऋषिरीरितः सुमतिभिर्गायत्रमुक्तञ्च त-
च्छन्दस्त्वेव सरस्वती निगदिता मन्त्रेषु तद्देवता ।
आद्यन्तस्वरषट्कलघ्वपरयोरन्तस्थितैः कादिभि-
र्वर्गैर्यान्तगतैः क्रमेण कथिता न्यस्याः षडङ्गानि च ॥ २

सर्वमन्त्रजपादेः लिपिन्यासादिपूर्वकत्वात् सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वेन प्राधान्याच्च प्रथमतो मातृकाविधानं वक्तुमारभते—अथेति । सर्वमन्त्रसामान्य-दीक्षाकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इत्यक्षराधिदेवतात्वोपपादनम् । बोधानां ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां शब्दानां स्थितयः वैखरी मध्यमा-पश्यन्ती परा लक्षणाः । तासां दीपिका उन्मनीशक्तिरित्यर्थः ।

अथवा समस्तानां बोधानां स्थितिः पर्यवसानं यस्मिन् परमात्मनि तस्य प्रकाशिकाया इत्यर्थः । अस्ति हि सर्ववर्णानां वाक्यरूपत्वेन ब्रह्मात्मबोधकत्वम् ।

अथवा समस्ता बोधास्तिष्ठन्ति येषु विषयेषु तस्य सर्वस्य दीपिकाया इत्यर्थः । शब्दानुविद्धं हि सर्वं विज्ञानजातम् । अशेषदुःखप्रशमायेति विनियोगोक्तिः । बिन्दुविसर्गौ बीजशक्ती । हसावित्यन्ये । ततो हमिति बीजं स इति शक्तिः । इत्युभयाविरोधेन सिद्धं भवति । अथाऽनन्तरमक्षराणाम् अधिदेवताया मातृकाया जपादेः प्रवरं विधानं वच्म्य इत्यन्वयः ।

कस्यानन्तरमिति आह—अधिदेवताया इति । भुवनाधिपतेरित्यर्थः । वाग्भवानन्तर्यमप्याह—समस्तेति ।

प्रणवानन्तर्यमप्याह—जपादेरिति । प्रणववाग्भवशक्त्यनन्तरं नमोऽन्ता वर्णा जपादौ प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सुमतिभिरिति विधिपदयोगः सूचितः । उक्तं चेति देवीपदयोगः सूचितः । मातृका सरस्वती देवता । क्रमेण कथिता न्यस्या इति । क्रमादि-योग उक्तः । भुवनेश्वर्यादि योगे चायं विशेषः ॥ २ ॥

पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्षो-
देशां भास्वत्कपर्दाकलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।
अक्षस्रक्कुम्भचिन्तालिखितवरकरां लीक्षणां पद्मसंस्था-
मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामि ॥ ३

काननवृत्तदृगश्रुतिनोगण्डौष्ठदन्तमूर्धास्ये ।
दोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च पार्श्वद्वयपृष्ठनाभिजठरेषु ॥ ४
हृद्दोर्मूलापरगलकक्षेषु हृदादिपाणिपादयुगे ।
जठरानलयोर्व्यापकसंज्ञान्यस्येदथो वर्णान् क्रमशः ॥ ५

संदीक्षितो विमलधीर्गुरुणाऽनुशिष्टो
लक्षं न्यसेत् सुनियतः प्रजपेच्च तावत् ।
अन्तेऽयुतं प्रतिहुनेन्मधुरत्रयाक्तैः
शुद्धैस्तिलैरपि यजेद्दिनशोऽक्षरेशीम् ॥ ६

व्योमाविःसचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकं
किञ्जल्कालिखितस्वरं प्रतिदलं प्रारब्धवर्गाष्टकम् ।
क्ष्माबिम्बेन च सप्तमार्णवयुजास्त्राशासु संवेष्टितं
वर्णाब्जं शिरसि स्मृतं विषगदप्रध्वंसि मृत्युञ्जयम् ॥ ७

भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितम्। तामिति परं चिदात्मकं भारतीं तां भुवनेश्वरीरूपिणीमिति। स्थूलध्यानेऽपि पाशाङ्कुशपुस्तकाक्ष-वलययोगः सूचितः ॥ ३ ॥

विमलधीरिति तत्तदक्षरन्यासे तत्पारायणादि व्याप्यविस्मरणं सूचितम्। गुरुणाऽनुशिष्ट इति करन्यासादिकं सूचितम्। आदिषट्कं तलादिषु न्यसित्वा ककारादिदशकं दक्षकनिष्ठाद्यङ्गुलीषु व्यापकादिकमङ्गुलीपर्वसु न्यस्याऽङ्ग-मन्त्रैरपि न्यसेदिति करन्यासः। सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति। सुनियत इति ब्रह्मचर्यस्थानासनादिनियमाः सूचिताः। अपि यजेदिति तर्पणाभिषेकोपस्थानादिकम् उक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

व्योमाविःसेति। हकारसकारावुद्धृतौ। प्रतिदलं प्रारब्धेति। पारायणा-क्षराणां शक्त्यनुसारेण लेखनं सूचितम्। ऋग्वेदादिगतवर्गप्रश्नादीनां च सप्तमार्णः ठकारः। विषध्वंसे गारुडयोगः। गदध्वंसे नारसिंहयोगः। मृत्युञ्जये

प्रविधाय पद्ममथ पीठमथो कथितक्रमेण विधिनाऽभियजेत् ।
नवभिश्च शक्तिभिरमुत्र सहावरणैः समर्चयतु वर्णतनुम् ॥ ८

मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्या धीर्धृतिस्मृतिबुद्धयः ।
विद्येश्वरीति संप्रोक्ता भारत्या नव शक्तयः ॥ ९

अङ्गान्यादौ तदनु च कलायुग्मशश्चाऽष्टवर्गान्
ब्रह्माण्याद्याः शतमखमुखाद्यानथो लोकपालान् ।
मुख्यैर्गन्धैः प्रवरकुसुमैर्धूपदीपैर्निवेद्यै-
र्वर्णान् जापी यजतु दिनशो भारतीं भक्तिनम्रः ॥ १०

ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही ।
इन्द्राणी चामुण्डा समहालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः ॥ ११

वर्गस्वरयाद्यंशाः क्रमेण कलधौतरजतताम्राः स्युः ।
इति रचितं रुचकमिदं साधकसर्वार्थदायि सततं स्यात् ॥ १२

त्रिवारमम्भः परिजप्तमेतया पिबेद्दिनादावपि विद्यया सुधीः ।
अनेडमूकोऽपि कवित्वगर्वितः पराञ्च सिद्धिं लभतेऽर्कमासतः ॥ १३

तद्योगः [रुद्रयोगः] ॥ ७ ॥

विधिनाऽभियजेदिति । पृथिव्यनन्तरं विद्याब्धियोगः सूचितः । प्रविधायेति यन्त्रजीवादियोगः । अमुत्रेति । ओं क्लीं वर्णाब्जाय सरस्वत्यासनाय नमः इति पीठमन्त्रः सूचितः । वर्णतनुमिति मातृकया मूर्तिपूजा ॥ ८ ॥ ९ ॥

चाऽष्टवर्गानिति चशब्देन व्यापिन्यादिशक्तिभिश्चतुर्थमावरणं सूचितम् । व्यापिनी पालिनी वाचिनी क्लेदिनी धारिणी मालिनी हंसिनी शान्तिन्यः शक्तयः । ताश्च श्वेताः अक्षवलयपुस्तकधारिण्यः । ब्रह्माणी कनकवर्णा अक्षसूत्र-कमण्डलुवरदाभयधरा । शूलपरशुदुन्दुभिकपालधरा माहेश्वरी । अङ्कुशदण्ड-खट्वाङ्गपाशधरा कौमारी । चक्रघण्टाकपालशङ्खधरा वैष्णवी । मुसलखड्गखेटका-भयधरा वाराही । अङ्कुशतोमरपाशकुलिशधरा इन्द्राणी । शूलकृपाण-नृशिरःकपालधरा चामुण्डा रक्ता । अक्षस्रक् बीजापूर कपाल पङ्कजधरा महालक्ष्मीः । शतमखमुखाद्यानिति—शतमखमुखाः लं रं टं क्षं वं यं सं हं क्रीं अमिति बीजानि । तान्यादौ येषां लोकपालानां ते तथोक्ताः । वर्णान्-जापीति वर्णजापी वेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

कमलोद्भवौषधिरसेन वचया पयसा च पक्वमथ सर्पिरपि ।
अयुताभिजप्तममुना दिनशो लिहतां कविर्भवति वत्सरतः ॥ १४

वर्णौषध्या शृताभिः कलशममलधीरद्भिरापूर्य नूनं
प्रातस्तेनाऽभिषिञ्चेद्दशशतपरिजप्तेन यं वापि मासम् ।
स स्यान्मेधेन्दिरायुः प्रशमकवियशो विश्वसंवादयुक्तो
नारी वन्ध्याऽपि नानागुणगणनिलयं पुत्रवर्यं प्रसूते ॥ १५

आधारोद्यच्छक्तिविन्दूत्थिताया वक्त्रे मूर्धेन्दुं ग्रसन्त्याः प्रभायाः ।
क्षाद्यान्तार्णान् पातयेद्वह्निसोमप्रोतान्मन्त्री मुच्यते रोगजातैः ॥

अपि विद्ययेति । कर्णिकाबीजयोगः सूचितः । अथवा अपिशब्देन दशाक्षरीयोगः विद्याशब्देन त्रैपुराणामन्यतमयोः योगः सूचितः । सुधीरित्याधारेषु पञ्चवर्णादिचिन्तनम् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । स्वयं देवताविग्रहो भूत्वा । लिपिपद्मे हस्ते संकल्प्य । तस्मिन् जलमादाय । ऐं क्लीं सौः अः वद वद वाग्वादिनि स्वाहा अः सौः क्लीं ऐं एवं क्षकारान्तं जपित्वा । क्षाद्यकारान्तमेव सबिन्दुकं जपित्वा । एवमेव सबिन्दुविसर्गम् अकारादिक्षान्तं जपित्वा पिबन् । मूलाधाराद्याधारेषु चतुःषड् दश द्वादश षोड़श द्विदलपद्मेषु वर्णानां वादि बादि-डादि कादि आदि हादीनां दीपशिखावद्व्याप्तिं ध्यायेत् । पुनरप्येवं द्विवारं पिबन् वर्णानामास्यान्तरम् उद्गमनम् आस्याच्छास्त्राद्याकारेण निर्गमनं च ध्यायेत् । समस्तैकवर्गैर्वा त्रिवारजप इति ।

अप्ययुताभिजप्तमिति पूजाहोमादिकमुक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

कलशममलधीरिति कामनानुगुणबीजयोगादिकं सूचितम् । मेधाकामस्य स्त्रीयोगः । इन्दिराकामस्य तद्योगः । आयुषि जुंसंयोगः । प्रशमे प्रणवयोगः । कवित्वे वाग्भवयोगः । यशसि अजपायोगः । विश्वसंवादे शक्तियोगः । नानागुणाश्रयपुत्रकामे सर्वयोग इति ।

अथवा भानुवारे मध्यप्रागादि दिक्षु नवकलशान् मुक्तामाणिक्यवैडूर्यगोमेद-वज्रविद्रुमपुष्परागमरकतनीलरत्नयुतान् संपूज्याऽभिषिञ्चेत् । तत्र मध्ये सर्वैः बीजैः देवीं संपूज्य । दलकुम्भेषु स्त्रौः इत्यादिभिः व्यापिन्याद्याः पूज्याः । शान्तिन्या दुर्गाबीजेन पूजा त्रिलोहमुद्रिका नवरत्नमुद्रिका वा कलितसङ्गता कार्या । कलशजपपूजा होमसहिता ॥ १५ ॥

वह्निसोमप्रोतानिति । अग्नीषोमात्मकानित्यर्थः । मन्त्रीति । ओं क्लीं

विन्यासैरथ सजपैर्हुताचर्चनाद्यै-
र्ध्यानेन प्रभजति भारतीं नरो यः ।
स श्रीमान् पुनरचिरेण काव्यकर्ता
क्ष्वेलादीन् जयति जरापमृत्युरोगैः ॥ १७

चृं च्वं नमः । ओं क्लीं लृं ल्वं नमः । ओं क्लीं कृं ह्वं नम इत्यादिक्रमेण पातयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

विन्यासैरिति । शुद्ध सविसर्ग सबिन्दुविसर्ग सबिन्दु सकल सकेशवादि-सश्रीकण्ठादि सशक्तिकमलामार समारकमलाशक्ति सशक्ति सकमल समारन्यासैरन्यै-श्चेत्यर्थः । जपाश्चैवंविधाः । हुतार्चनाविधी मातृकोक्तौ ।

शुद्धन्यासे अङ्गर्षिध्यानादिकं मातृकायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । सरस्वती एव देवता ।

विसर्गन्यासे विसर्गान्तान्यङ्गानीत्येव विशेषः । ध्यानपूजादिकं समानम् । सृष्टिसरस्वती देवता ।

बिन्दुविसर्गयोगे तथाविधानि अङ्गानि । स्थितिसरस्वती देवता । ध्याने तु विशेषः । सिन्दूरवर्णं वराक्षसूत्रमृगपुस्तकधरं देवं ध्यात्वा । तत्पार्श्वे काञ्चनाभां पुस्तकाक्षमालाधरां देवीं ध्यायेदिति ।

सबिन्दुन्यासे संहारसरस्वती देवता । रक्तवर्णाम् अक्षमालाटङ्कमृगपुस्तकधरां ध्यायेत् ।

सकलन्यासे प्रजापतिः ऋषिः । गायत्री छन्दः । कला सरस्वती देवता । ह्रस्वदीर्घान्तरस्थैः प्रणवैरङ्गानि । पद्म चक्र शूलमृगाक्षसूत्र पुस्तक टङ्क कपालशङ्ख-कलशधरा मुक्ताविद्युत्पयोद स्फटिक जपावर्णपञ्चवदना शुक्लवर्णा ध्येया ।

केशवादियुतन्यासे प्रजापतिः ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धलक्ष्मीनारायणो देवता । दीर्घषट्कयुक्तेन कामेनाऽङ्गानि । अथवा ओं नमो क्लीं नमो नारायणाय हंसः सोऽहं अं कं खं गं घं ङं आं ओं नमो नारायणाय हंसः सोऽहं देव्यै हृदयाय नमः । इत्यादिमन्त्रैरङ्गानि कुर्यात् । पद्मिनी विष्णुपत्नी वरदा कमलरूपा-शूलिन्योऽवशिष्टाः शक्तयः । पद्म गदा शङ्ख चक्र पुस्तक पद्मादर्श रत्नकलशधरो विद्युत्पयोदवर्णो ध्येयः ।

श्रीकण्ठादियुतन्यासेऽम्बरीष ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता । दक्षिणामूर्तिगायत्र्यौ ऋषिच्छन्दसी इत्यन्ये । षड्दीर्घयुजा हसाऽङ्गानि । अथवा

कला: कला नादभवा वदन्त्यजा: कचादिवर्णानुभवाष्टतादिकान् ।
पयादिकान्मात्तरजाश्च विन्दुजा: क्रमादनन्तावधिकास्तु षादिकान् ॥

कुर्यात् कलाभिराभिर्मन्त्री दिनशस्तनौ कलान्यासम् ।
सान्निध्यकृत् स मर्त्य: प्रतिमाकलशादिषु प्रविज्ञेय: ॥ १९

ओं नमो भगवति ब्रह्माणि रक्ष रक्ष पद्महस्ते मां रक्ष रक्ष अं कं खं गं घं ङं आं क्लीं ह्सौ: सञ्जीवनि सञ्जीवनि हृदयाय नम: । ओं नमो भगवति माहेश्वरि रक्ष रक्ष त्रिशूलहस्ते मां रक्ष रक्ष इं चं छं जं झं ञं ईं क्लीं ह्सौ: ऊर्ध्वकेशिनि शिरसे स्वाहा । ओं नमो भगवति कौमारि रक्ष रक्ष शक्तिहस्ते मां रक्ष रक्ष उं टं ठं डं ढं णं ऊं क्लीं ह्सौ: जटिलकेशिनि शिखायै वषट् । ओं नमो भगवति वैष्णवि रक्ष रक्ष चक्रहस्ते मां रक्ष रक्ष एं तं थं दं धं नं ऐं क्लीं ह्सौ: मायात्रैलोक्यरूपिणि सहस्रपरिवर्तिनि कवचाय हुं । ओं नमो भगवति वाराहि रक्ष रक्ष दंष्ट्रहस्ते मां रक्ष रक्ष ओं पं फं बं भं मं औं क्लीं ह्सौ: ताराक्षिणि नेत्रत्रयाय वौषट् । ओं नमो भगवति इन्द्राणि रक्ष रक्ष वज्रहस्ते मां रक्ष रक्ष अं यं रं लं वं शं षं सं हं लं क्षं अ: क्लीं ह्सौ: मारय मारय अस्त्राय फट् । ओं नमो भगवति चामुण्डे रक्ष रक्ष पाशहस्ते मां रक्ष रक्ष अं इत्यादि ह्रस्वाष्टकं कादिक्षान्तं दीर्घाष्टकं चोक्त्वा सर्वाङ्गं रक्ष रक्ष सर्वाङ्गव्यापिनि स्वाहा इति मन्त्रैरङ्गानि व्यापकं च कुर्यात् । वन्धूककाञ्चननिभोऽक्षमालाङ्कुशपाशवरदधरो ध्येय: ।

शक्तिकमलामारयोगे शक्तेः ऋष्यादिकं न्यसेत् । द्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि । अक्षस्रक्पञ्चशर पद्माङ्कुश पाशपद्मेक्षुधनु: पुस्तकधरा अरुणा ध्येया ।

समारकमलाशक्तिन्यासे सम्मोहनगायत्रीजगज्जनन्य ऋष्यादय: । द्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि । पञ्चबाण पद्माङ्कुशाक्षमाला पुस्तकपाशपद्मधनुर्धरा ध्येया ।

सशक्तिन्यासे शक्तिवदङ्गर्ष्यादिकम् । अक्षस्रगङ्कुशपाशपुस्तकधरा ध्येया ।

सश्रीन्यासे श्रीबीजवदङ्गर्ष्यादिकम् । अक्षस्रक्कमलद्वयपुस्तकधरा ध्येया ।

सकामन्यासे कामबीजवदङ्गर्ष्यादिकम् । अक्षस्रक्शरचापपुस्तकधरा ध्येया ।

स श्रीमानिति । केशवादियोगे श्रीबीजयोगे च श्रीरेव फलम् । कलायोगे काव्यकर्तृत्वम् । श्रीकण्ठादियोगे क्ष्वेलादिजय: । जरापमृत्युरोगादिजयोऽन्येषाम् । सर्वं सर्वत्र वा ॥ १७ ॥

कला: कला इति कलान्यासे वर्णयोगक्रममाह । प्रसङ्गाच्चान्यत् ॥ १८ ॥

मन्त्रीति । कलान्यासे पाशाङ्कुशत्र्यक्षरादियोग: सूचित: ॥ १९ ॥

मन्त्रोद्धारविधानेन वर्णव्यत्यासकॢप्तिरुद्दिष्टा ।
आभिः श्रीकण्ठादिप्रोक्तैर्वा नामभिर्वा विशेषज्ञैः ॥ २०

अष्टाक्षरोक्तमनुवर्यविशिष्टमूर्त्तिं
संस्मृत्य विष्णुमपि मन्त्रितमो यथावत् ।
वर्णैर्न्यसेदपि पुरेव च केशवादि-
मूर्त्या युतैर्वपुषि भक्तिभरावनम्रः ॥ २१

रुद्रादीन् शक्तियुतान् न्यसेद् याद्यांस्त्वगादिसप्तधातुयुतान् ।
श्रीकण्ठादौ विद्वान् वर्णान् प्राग्बीजसंयुतांश्चापि ॥ २२

सिन्दूरकाञ्चनसमोभयभागमर्धं-
नारीश्वरं गिरिसुताहरचिह्नभूषम् ।
पाशाभयाक्षवलयेष्टदहस्तमेवं
स्मृत्वा न्यसेत् सकलवाञ्छितवस्तुसिद्ध्यै ॥ २३

शक्त्या शक्तिश्रीभ्यां शक्तिश्रीक्लींभिरन्वितैर्वर्णैः ।
श्रीशक्त्या युगस्मराद्यैरथवा विहितः समृद्धये न्यासः ॥ २४

अथाऽनया पञ्चविभेदभिन्नया प्रपञ्चयागस्य विधिः प्रकथ्यते ।
कृते तु यस्मिन्निह साधकोत्तमाः प्रयान्ति निर्वाणपदं तदव्ययम् ॥ २५

विशेषज्ञैरिति । उद्धारस्य मलसंहाररूपत्वं जानद्भिरित्यर्थः ॥ २० ॥

केशवादिन्यासे विशेषमाह—अष्टाक्षरेति । अष्टाक्षरपटल उक्तो यो मनुवर्यस्तेन विशिष्टमूर्तिं विष्णुमिति । वर्णोर्ध्वभागेऽष्टाक्षरयोगोऽप्युक्तः । विष्णुमपीति श्रियमपीत्यर्थः । मन्त्रितम इति वर्णादौ त्रिपुटादियोगः सूचितः । यथावदित्यर्धलक्ष्मीनारायणध्येयत्वं सूचितम् । न्यसेदपीति पूजादिकमपि कुर्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

रुद्रादीनिति । रुद्राणां श्रीकण्ठादिमूर्तीनामादौ स्थितान् वर्णान् शक्तियुतान् मूर्त्यन्ते पूर्णोदर्यादिशक्तियुतान् । याद्यैस्त्वगादिधातुयोगः सर्वन्यासेषु समानः । श्रीकण्ठादौ विद्वानिति । श्रीकण्ठादिमूर्तीनामादौ वर्णानामुपरि पञ्चाक्षरीविद्यायोगः उक्तः । प्राग् बीजसंयुतानिति वर्णादौ प्रणवशक्तिप्रासादयोग उक्तः । अपीत्यजपादियोगः ॥ २२॥२३॥२४ ॥

पञ्चविभेदभिन्नयेति । पञ्चाशत् सप्त त्रि द्वेत्रकमन्त्रसम्बद्धयेत्यर्थः । सशक्ति-

पूर्वं महागणपतिं स्वविधानसिद्ध-
रूपञ्च साङ्गमपि सावरणं विचिन्त्य ।
बीजेन संयुतमृचा प्रजपेत माला-
मन्त्रं निजेष्टविधयेऽवहितो यथावत् ॥ २६

सचतुश्चत्वारिंशद्वारं बीजं तथैकवारमृचम् ।
प्रजपेच्चतुरावृत्त्या मालापूर्वं मनुञ्च मन्त्रितमः ॥ २७

समुनिच्छन्दो दैवतमपि साङ्गमातृकां च विन्यसेत् ।
प्रागभिहितेन विधिना वारञ्चितयं ग्रहांश्च सप्त तथा ॥ २८

वदने च बाहुपादद्वितये जठरे च वक्षसि यथावत् ।
अर्काद्यान् विन्यसेत् क्रमेण मन्त्री स्वरादिवर्गेशान् ॥ २९

कमलामार समारकमलाशक्ति सशक्तिकमला सशक्ति समारपञ्चन्यासभेदयुतयेति वार्थः । साधकोत्तमा इति प्रपञ्चयागादौ तत्त्वस्थहामधिकार उक्तः ॥ २५ ॥

पूर्वमिति । लिपिन्यासात् पूर्वं नित्यलिपिन्यासादुत्तरमित्यर्थः । अवहित इति बीजादीनां ध्यानभेदः सूचितः । यथावदित्यङ्गादिन्यासपूर्वकत्वम् ॥ २६ ॥

मन्त्रितम इति विभूतिमन्त्रजपः । बीजषट्कानन्तरं महाविभूते वरे वरदे सर्वजनविमर्दिनीत्यादिर्विभूतिमन्त्रः ॥ २७ ॥

ग्रहांश्च सप्तेति नवग्रहन्यासः सूचितः ॥ २८ ॥

प्राणाग्निहोत्रार्थं सप्तग्रहन्यासस्थानमाह— वदन इति । अयमत्र न्यासक्रमः । स्वरस्थाने स्वरान् विन्यस्य । तानुक्त्वा । स्वराधिपतये सूर्याय भगवते नमः । इति स्वरस्थाने व्यापयेत् । कवर्गं न्यसित्वा । तानुक्त्वा । कवर्गाधिपतये मङ्गलाय भगवते नमः । चवर्गाधिपतये शुक्राय नमः । इत्यादयो व्यापकमन्त्राः ज्ञातव्याः । यथावदिति प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोगो व्यापकन्यासस्य सूचितः । मन्त्री स्वरादिवर्गेशानिति । भगवत्पदस्य तत्तदधिपतिपदस्य च योग उक्तः । स्वरानुक्त्वा सोममण्डलाय नम इति मूर्धादिगलपर्यन्तं व्याप्य । स्पर्शानुक्त्वा सूर्यमण्डलाय नम इति गलादिनाभिपर्यन्तं व्याप्य । यादिकमुक्त्वा अग्निमण्डलाय नम इति नाभ्यादिपादान्तं न्यसेदिति मण्डलत्रयन्यासः । आदिठान्तमुक्त्वा सोममण्डलाय नम इति मूर्धादिहृदयान्तं न्यसित्वा । डादिक्षान्तमुक्त्वाऽग्नि-मण्डलायेति हृदादिपादान्तं न्यसेदिति अग्नीषोमन्यासः । आदिक्षान्तमुक्त्वा

तारश्च शक्तिरजपा परमात्मबीजं
वह्नेः प्रिया च गदिता इति पञ्च मन्त्राः ।
एभिस्तृतीयलिपिभिः कथितः प्रपञ्च-
यागाह्वयो हुतविधिः सकलार्थदायी ॥ ३०

ब्रह्मा स्यादृषिरस्य च छन्दः परमान्विता च गायत्री ।
सकलपदार्थसदर्थपरिपूर्णा देवता परं ज्योतिः ॥ ३१

जायाऽग्नेर्हृदयमथो शिरश्च सोऽहं
हंसात्मा त्वथ च शिखा स्वयञ्च वर्म ।
ताराख्यं समुदितमीक्षणं तथाऽस्त्रं
प्रोक्तं स्याद्वरिहरवर्णमङ्गमेवम् ॥ ३२

हंसः पुरुषात्मने नम इति व्यापकत्वेन हंसन्यासः । एते चाऽन्याश्च यथावदित्यनेन सूचिताः । तथेति वा ।

अथ नवग्रहन्यासः । चं लं हं सं षं मरकतवर्णाय केतवे भगवते नमः । शं वं लं रं यं गोमेदवर्णाय राहवे भगवते नमः । मं भं बं फं पं नीलवर्णाय शनैश्वराय भगवते नमः । नं धं दं थं तं विद्रुमवर्णाय बृहस्पतये भगवते नमः । णं ढं डं ठं टं वज्रवर्णाय बुधाय भगवते नमः । ञं झं जं छं चं पुष्परागवर्णाय शुक्राय भगवते नमः । ङं घं गं खं कं वैडूर्यवर्णाय अङ्गारकाय भगवते नमः । अः अं औं ओं ऐं एं ॡं ऌं मुक्तावर्णाय सोमाय भगवते नमः । ॠं ऋं ऊं उं ईं इं आं अं माणिक्यवर्णाय सूर्याय भगवते नम इति मूलाधार लिङ्गमूल नाभि हृदय गल लम्बिका भ्रूमध्य ललाट ब्रह्मरन्ध्रेषु न्यसित्वा । मण्डलत्रयाग्नीषोमहंसन्यासान् पूर्वोक्तवैपरीत्येन न्यसेदिति । 'हुत्वा महात्माऽथ शतार्धसंख्यं विन्यस्य तावच्च'इति प्राणाग्निहोत्रस्य प्राथम्यं वक्ष्यति ।

अतः प्रथमं नवग्रहमण्डलत्रयादिन्यासं कृत्वा । सप्तग्रहमण्डलत्रयादि-न्यासः कर्तव्यः ॥ २९ ॥

ब्रह्मा स्यादृषिरस्य प्रपञ्चयागमन्त्रस्य । प्राणाग्निहोत्रस्य तु स्वयंभूरित्यर्थः । परमान्विता चेति । स्वयमन्विता या गायत्री प्राणाग्निहोत्रस्येत्यर्थः । स्वयंज्योतिः प्राणाग्निहोत्रदेवता ॥ ३०॥३१ ॥

शिरश्च सोऽहमिति । प्राणाग्निहोत्रे हंसस्य शिरस्त्वमुक्तम् । अथ च शिखेति । प्राणाग्निहोत्रे सोऽहमित्यस्य शिखात्वं सूचितम् । स्वयं च वर्मेति । शक्तेः ध्येयत्वं

अत्राऽकारहकाराद्यावाद्यौ शान्तान्तिकौ मनू ।
हकारश्चाऽप्यकारश्च बिन्दुः सर्गी च साक्षरः ॥ ३३
साकारश्चात्ममन्त्रः षडिन्द्रियात्मक उच्यते ।
सकारौकारहकारा बिन्दुः पञ्चार्णको मनुः ॥ ३४
करणात्मसमायुक्तः परमात्माह्वयो मनुः ।
सवाकारैर्हदीर्घाभ्यां वह्निजायामनुर्मतः ॥ ३५
वागादीन्द्रियसम्भिन्नः सोऽयं पञ्चाक्षरात्मकः ।
तस्मादेभिः कृतो न्यासो विशेषादवरोहकृत् ॥ ३६
ब्रह्मा बृहत्तया स्यात् परमपदेन प्रकाशितः प्रवरः ।
गायकसन्त्राणनतो गायत्रं समुदीरितं छन्दः ॥ ३७
परमन्यदतिशयं वा ज्योतिस्तेजो निरूपितेऽन्यद्द यत् ।
अतिशायि च नितरामिति कथितैवं देवता परं ज्योतिः ॥ ३८
स्वेति स्वर्गः स्वेति चात्मा समुक्तो हैत्याहुतिर्हेति विद्याद्द गतिञ्च ।
स्वर्गात्मावध्याततता धामशाखा वह्नेर्जाया यत्र हूयेत सर्वम् ॥ ३९
स इति परिततं परन्तु तेजस्त्वमहमिति मय्युदिते मनोऽस्य यत्र ।
तदिति सकलचित्प्रकाशरूपं कथितमिदं शिरसोऽपि मन्त्रमेवम् ॥

सूचितम्। मन्त्राणां व्याप्तिकथनेन न्यासविशेषाः सूचिताः। ते च गुर्वादिवन्दनं कृत्वा अस्त्रेण करशुद्ध्यादिकं प्राणायामादिकं च कृत्वा न्यस्तव्याः ॥ ३२॥३३॥ ॥ ३४॥३५॥३६॥३७॥३८ ॥

हैत्याहुतिरिति स्वर्गशब्दार्थस्य परमात्मनः स्वशब्दार्थप्रत्यगात्मन्याह्वानमित्यर्थः। हेति विद्यात् गतिं चेति। आत्मनः परमात्मनि गतिमित्यर्थः। हृदयमन्त्रेण जीवात्मपरमात्मनोः परस्परमेकत्वम् उक्तमिति। तात्पर्यमाह—स्वर्गात्मेति। अयमेवार्थ इत्यत्रोपपत्तिमाह—यत्र हूयेतेति ॥ ३९ ॥

परमात्ममन्त्रस्य त्वंपदार्थपर्यन्तं तत्पदार्थत्वमाह—स इति। अहमिति मय्युदिते मनोऽस्य यत्रेति। देहेन्द्रियादिभ्य उन्नते मयि साक्षिणि परमात्मन्यस्य साधकस्य मनो यत्र वर्तते साक्षितया सोऽहंशब्दार्थ इत्यर्थः।

वाक्यार्थमाह—तदिति। सकलः परिपूर्णः चित्प्रकाशश्च तं रूपयतीति सकलचित्प्रकाशरूपो मन्त्रः ॥ ४० ॥

हमिति प्रकाशितोऽहं स इति च सकलप्रकाशनिर्वाणम् ।
अतुलमनुष्णमशीतं यत्तदितीत्थं प्रकाशितेह शिखा ॥ ४१

प्रतिमथ्य गुणत्रयानुबद्धं सकलं स्थावरजङ्गमाभिपूर्णम् ।
स्वगुणैर्निजबिन्दुसन्ततात्माखिललोकस्थितिवर्ममन्त्र उक्तः ॥ ४२

आद्यैस्त्रिभेदैस्तपनान्तिकैर्यत् सृजत्यजस्रं जगतोऽस्य भावम् ।
तेजस्तदेतन्मनुवर्यकस्य नेत्रत्रयं सन्त उदाहरन्ति ॥ ४३

हृङ्काराख्यो धातुर्हरणार्थे साधकानभीष्टान् ।
संहरतीति यदेतत्तेजोरूपं तदस्त्रमन्त्रः स्यात् ॥ ४४
यद्वा लिपिविभिन्नोऽयं तदात्माष्टाक्षरः स्मृतः ।
एतत् सर्वप्रपञ्चस्य मूलमष्टाक्षरं स्मृतम् ॥ ४५
प्रपञ्चयागस्त्वमुना कृतो न्यासविधिर्मतः ।
वर्णैर्द्देहेऽनले द्रव्यैर्विद्याहुतविधिं द्विधा ॥ ४६
मातृकान्यासवत्सार्धं लिपिनाऽष्टाक्षरेण तु ।
नित्यं न्यसेत् संयतात्मा पञ्चाशद्वारमुत्तमम् ॥ ४७

अजपायास्तत्पदार्थपर्यन्त त्वंपदार्थतामाह—हमिति । अतुलमिति वाक्यार्थ-कथनम् ॥ ४१ ॥

एवं होमाधिकरणाग्निशोधनार्थयोः परमात्माजपामन्त्रयोरर्थमभिधाय । द्रव्यसंशोधनार्थस्य शक्तिबीजस्यार्थमाह—प्रतिमथ्येति । प्रतिमथ्य संहृत्य गुणत्रय-व्याप्तं सकलं जगत् स्वगुणैः हकारादिरूपैः तांश्च हकारादीन् बिन्दौ गुणसाम्यात्मनि संहृत्य । सर्वलोकाश्रयापरप्रकृत्यमृतात्मनाऽवस्थितः कवचमन्त्र इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रणवस्याऽमृतरूपद्रव्योत्पादकत्वेन विनियोगं वदन् नेत्रमन्त्रार्थमाह—आद्यैरिति । अजस्रमिति प्रतिहोममित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

पञ्चाशन्मन्त्रैः प्रपञ्चयागक्रममाह—मातृकान्यासवदिति । सप्तग्रहमण्डल-त्रयादिहोमं सूचयति । अयमत्र क्रियाक्रमः । प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोः ऋष्यादिकं विन्यस्य । शक्तिरूपमात्मानं ध्यात्वा । अष्टाक्षरद्वयमष्टवारमावर्त्य । हयरीं ययरीं रयरीं वयरीं लयरीं इति मूलाधारत्रिकोणशक्ति बिन्दुमध्यप्राग्वारुण-सौम्य दक्षिणदिग्गतकुण्डेष्वग्नीनुज्ज्वाल्य । क्षाद्यकारान्तमुच्चरन् । पादादि-मस्तकान्तं व्याप्य । स्वशरीरात्मकं सर्वं जगत् परमामृतेनैकीकृत्य । ओं क्रीं

त्त्वं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा। ओं ह्रीं लं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा। ओं ह्रीं हं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा। ओं ह्रीं सं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा। ओं ह्रीं षं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा। इति मध्यादिकुण्डेषु हुत्वा। शाद्यकारान्तमेवं हुत्वा अकारमवशेषयेत्। पुनः प्रणवशक्तिबीजाभ्यां शरीरमुत्पाद्य। शुद्धन्यासेन सकलीकृत्य। त्त्वाद्यकारान्तं व्यापकत्वेन पूर्ववदमृतीकृत्य। पुनः त्त्वं शं मं नं णं ञं ङं अः एं ॐ आकाशशब्दतन्मात्र श्रोत्र वागात्म शान्त्यतीत नादतुरीयातीतानुग्रह सदाशिवेशानवासुदेवान् परंज्योतिषीत्यादि मध्ये। ओं ह्रीं लं वं भं धं ढं झं घं अं लॄं उं वायुस्पर्शतन्मात्र स्पर्शपाणिप्रकृति शान्तिबिन्दुतुरीयतिरोधानेश्वरतत्पुरुष संकर्षणान् परंज्योतिषीत्यादि पूर्वकुण्डे। ओं ह्रीं हं लं बं दं डं जं गं औं लृं ईं तेजोरूपतन्मात्र चक्षुःपादाहंकार विद्यामकार सुषुप्ति संहाररुद्राघोर प्रद्युम्नान् परंज्योतिषीत्यादि पश्चिमे। ओं ह्रीं सं रं फं थं ठं छं खं ओं ॠं इं अब्रसतन्मात्र रसनपायु मनःप्रतिष्ठोकार स्वप्नस्थिति विष्णुवामदेवानिरुद्धान् परंज्योतिषीत्यादि सौम्ये। ओं ह्रीं षं यं पं तं टं चं कं ऐं ॠं आं पृथिवीगन्धतन्मात्रघ्राणोपस्थ बुद्धि निवृत्त्यकार जाग्रत्सृष्टि ब्रह्मसद्योजातनारायणान् परंज्यतिषीत्यादि दक्षिणे कुण्डे हुनेत्। पुनः लरियों वरियों ररियों यरियों हरियोमित्यग्नीनीकृत्य। पुनः पूर्ववदुत्पाद्य। सबिन्दुकेन सकलीकृत्य। पूर्ववदमृतीकृत्य। ओं ह्रीं अं परंज्योतिषीत्यादिना हुत्वा। पूर्ववदुत्पाद्य। सविसर्गेण सकलीकृत्याऽमृतीकृत्य। ओं ह्रीं त्त्वं परंज्योतिषीत्यारभ्याऽकारान्तं हुत्वा। पूर्ववदुत्पाद्य। सबिन्दुसविसर्गेण सकलीकृत्य। नवग्रहन्यासमन्त्रैः विधिवत् हुत्वा। पूर्ववदुत्पाद्य। सकलन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्याऽग्न्यादिमण्डलत्रयन्यासमन्त्रैः विधिवत् हुत्वोत्पाद्य। सकेशवादिन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्याऽग्नीषोमन्यासमन्त्राभ्यां हुत्वोत्पाद्य। श्रीकण्ठादिन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्य हंसन्यासमन्त्रेण हुत्वोत्पाद्य। सशक्ति कमला मारन्यासेन सकलीकृत्य प्रपञ्चयागं कुर्यात्। ओं ह्रीं अं परंज्योतिषि जुहोमि हंसः सोऽहं स्वाहेत्यादि त्त्वकारान्तं वर्णस्थानेषु न्यस्य हुत्वा। पूर्ववदुत्पाद्य। समार कमला शक्तिन्यासेन सकलीकृत्य। सग्रहन्यासवत् हुत्वा। पूर्ववदुत्पाद्य। सशक्तिन्यासेन सकलीकृत्य। सोमादिमण्डलत्रयन्यासवत् हुत्वा। पूर्ववत् समुत्पाद्य सकमलान्यासेन सकलीकृत्याऽग्नीषोमन्यासवत् हुत्वोत्पाद्य। समारन्यासेन सकलीकृत्य। हंसन्यासवत् हुत्वा। प्रणवेन स्वात्मस्थो भवेदिति प्रपञ्चयागः॥ ४७॥

पञ्चज्ञानेन्द्रियाबद्धाः सर्वास्तु लिपयो मताः ।
ताभिराराात्तनं सर्वं तत्तदिन्द्रियगोचरम् ॥ ४८
स्मर्तव्याशेषलोकान्तर्वर्त्ति यत्तेज ऐश्वरम् ।
ब्रह्माग्नौ जुहुयात्तस्मिन् सदा सर्वत्र वर्तिनि ॥ ४९
ब्रह्मात्मभिर्महामन्त्रैर्ब्रह्मविद्भिः समाहितैः ।
ब्रह्माग्नौ ब्रह्महविषा हुतं ब्रह्मार्पणं स्मृतम् ॥ ५०
एवं वर्णविभेदभिन्नमदृढं मांसास्थि[न्त्र]मज्जावृतं
देहं तत् चरमक्षरे सुविशदे सर्वत्र वर्तिन्यथ ।
हुत्वा ब्रह्महुताशने विमलधीस्तेजःस्वरूपी स्वयं
भूत्वा सर्वमनून् जपेदभियजेद्ध्यायेत्तथा तर्पयेत् ॥ ५१

एवं समन्त्रकं प्रपञ्चयागमभिधायाऽमन्त्रकं विदुषामयत्नसाध्यं प्रपञ्चयागमाह—पञ्चज्ञानेन्द्रियेति । वाचकवर्गस्य इन्द्रियसम्बन्धमभिधाय तद्द्वारेण वाच्यस्यापि तत्त्वगणस्य तदाह—लिति ।

अथ होमप्रकारमाह—ताभिरिति । ताभिर्लिपिभिः सह तत्तदिन्द्रियगोचरं ब्रह्माग्नौ जुहुयादित्यन्वयः । आरात्तनं दूरमन्तिकं च अध्यात्ममधिदैवतं चेत्यर्थः । अयं होमप्रकारः । सर्वसाक्षित्वेन स्वयमवाच्यमवाचकं ब्रह्म भूत्वा घटादिविषयदर्शनसमये स्वस्मादुत्पद्यमानस्य तत्त्वगणस्य स्वस्मिन्नेव लयं दर्शनावसाने भावयेदिति । तत्राहतशिवतत्त्वं प्रमाताऽकारार्थः । परिणामिन्यपरशक्तिरित्यर्थः । तस्य परिणामसामर्थ्यमाहतशक्तिः चकारतदर्धरूपिणी विमर्शप्रकाशाभ्यां वा शक्तिशिवतत्त्वभेदः । तदिच्छाक्रियाज्ञानानि सदाशिवेश्वरविद्यातत्त्वानि । तत्तद्विक्षेपे तदाच्छादने च मायातत्त्वम् अवस्थितम् । कालस्तत्तत्काले । नियतिः तस्य देशादिनियमे । कला किञ्चित्कर्तृत्वे । अविद्या किञ्चिज्ज्ञत्वे । रागः तत्पूर्णतायाम् । पुरुषः तज्ज्ञत्वाभिमानित्वे । प्रकृतिः सुखदुःखादौ । अहंकारादित्रयम् अहंकारनिश्चयसंकल्पादौ । श्रोत्रादिकं शब्दस्पर्शरूपास्वादपरिमलेषु । वागादिकं वचनादानगमनविसर्गानन्देषु । शब्दाकाशादिकं तु सर्वविषयेषु प्रसिद्धमेव ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

अमन्त्रके समन्त्रके च कथिते होमे पृथक् ब्रह्मार्पणं न कर्तव्यमित्याह—ब्रह्मात्मभिरिति ॥ ५० ॥

एवं प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागाभ्यां शुद्धस्य सकलीकरणन्यासेन आत्मसात्कृत-

देवताविग्रहस्यैव जपादौ अधिकार इत्याह—एवं वर्णेति। तेजःस्वरूपी स्वयं भूत्वेति सकलीकरणन्यासेन चतुर्नवति मन्त्रात्मक देवताविग्रहो भूत्वेत्यर्थः।

अयं न्यासक्रमः। प्रपञ्चयागानन्तरम् अपरिच्छिन्ने परतेजसि प्रणवशक्तिभ्यां व्यापयन् अपरं जीवात्मकं तेजः सञ्चिन्त्य ताभ्यामेव सुषुम्नां कारणशक्तिकवलीकृतजीवां स्मृत्वा तदग्रे ताभ्यामेव सहस्रदलं कारणात्मकं पद्मं प्रतिपाद्य तस्मात् ताभ्यामेव वर्णात्मकममृतपिण्डं सुषुम्नाकवलनक्रमेण उत्पाद्य विसर्गान्वितमातृकान्यासेन सकलीकृत्य मूलाधार हृद् भ्रूमध्येषु दश द्वादश षोडशप्रणवजपेन तावद्दलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य दशदलेषु व्यापककला न्यसित्वा कर्णिकायां मं वह्निमण्डलाय दशधर्मकलात्मने नमः इत्यादि मन्त्रं जातवेदस इति ऋचं च जपित्वा तत्रैव व्यापककलानामग्नेश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। पुनः द्वादशदलेषु स्पर्शकला न्यसित्वा कर्णिकायां अं सूर्यमण्डलायेत्यादि मन्त्रं तत्सवितुरिति ऋचं च जपित्वा तत्रैव स्पर्शकलानां सूर्यस्य च प्राणप्रतिष्ठां विधाय। षोडशदलेषु स्वरकला न्यसित्वा कर्णिकायां उं सोममण्डलायेति मन्त्रं त्र्यम्बकमिति ऋचं च जपित्वा तत्रैव स्वरकलानां सोमस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्।

पुनः पञ्चाशत्कला न्यसेत्। कं सृष्ट्यै नमः इत्यादि दशकं पादयोर्न्यस्य लं पृथिवीगन्धतन्मात्रेत्यादि मन्त्रेण पादयोर्व्यापकत्वेन न्यसेत्। अं ब्रह्मणे नमः लं पृथिव्यै नमः इत्यादिमन्त्रैः षष्ठपटलोक्तैर्वा यथास्थानं न्यसेत्। एवमेवोकारादिकलान्यासेष्वपि द्विधा पञ्चकन्यासो द्रष्टव्यः। पुनः पादयोः हंसः शुचिषदिति ऋचं च जपित्वा तत्रैवाऽकारकलानां ब्रह्मणश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। पुनः टं जरायै नम इत्याद्या उकारकला हस्तयोः न्यस्य अप्पञ्चकं विन्यस्य हस्तयोः प्रतद्विष्णुरिति ऋचं जपित्वा तत्रैव उकारकलानां विष्णोश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। पुनः पं तीक्ष्णायै नम इत्यादि मकारकला मूलाण्डगुह्यनाभिहृद्गलपार्श्वद्वयपृष्ठककुत्सु न्यसित्वा तेजःपञ्चकं विन्यस्य हृदये त्र्यम्बकमिति ऋचं विन्यस्य तत्रैव मकारकलानां रुद्रस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। पुनः षं पीतायै नम इत्यादि बिन्दुकला गलास्यनेत्रादिषु न्यसित्वा वायुपञ्चकं विन्यस्य भ्रूमध्ये तत्सवितुरिति ऋचं न्यसित्वा तत्रैव बिन्दुकलानामीश्वरस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्। पुनः अं निवृत्त्यै नमः इत्यादिनादकला विसर्गाद्यकारान्तस्थानेषु विन्यस्याऽऽकाशपञ्चकं न्यसित्वा शिरसि विष्णुर्योनिमिति ऋचं च विन्यस्य तत्र नादकलानां सदाशिवस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्।

पुनर्जीवकलाः सकला मातृकान्यासवत् विन्यस्य हृदये जीवकलानां प्राणप्रतिष्ठां

शुद्धश्चाऽपि सबिन्दुकस्त्वथ कलायुक्केशवाद्यैर्युत:
श्रीकण्ठादियुतश्च शक्तिकमलामारैश्च चैकैकश: ।
न्यासास्ते दशधा पृथङ्निगदिता: स्युर्ब्रह्मयागान्तिका:
सर्वे साधकसिद्धिसाधनविधौ सङ्कल्पकल्पद्रुमा: ॥ ५२

प्रपञ्चयागस्तु विशेषतो विपत्प्रपञ्चसंसारविशेषयापक: ।
परश्च नित्यं भजतामयत्नत: परस्य चार्थस्य निवेदक: सदा ॥ ५३

द्रव्यैर्यथा यै: क्रियते प्रपञ्चयागक्रिया तानि तथैव सम्यक् ।
यास्वप्यवस्थासु च ताश्च कृत्वा प्राप्नोति यत्तत् कथयामि सर्वम् ॥ ५४

प्रोक्तक्रमेण विघ्नान्तिकमपि हुत्वा घृतेन मन्त्रितम: ।
एकावृत्त्या जुहुयात् प्रपञ्चयागाह्वयं घृतेन तत: ॥ ५५

अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसम्भवा: समिध: ।
तिलसर्षपदौग्धघृतान्यष्टद्रव्याणि संप्रदिष्टानि ॥ ५६

एतैर्जुहोति अ[नि]युताधिकलक्षसंख्यं
मन्त्री ततोऽर्धमथवापि तदर्धकं य: ।
स त्वैहिकीं सकलसिद्धिमवाप्य वाञ्छा-
योग्यां पदं परतरं च परत्र याति ॥ ५७

विधाय हृदये परमात्मकला दश प्रणवलक्षणा न्यस्य तत्रैव तासां प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पाशाङ्कुशत्र्यक्षरमूलमन्त्राभ्यां सहेदं सकलीकरणं कर्तव्यम् । पुनस्त्रिवारं मातृकां न्यस्य इष्टमन्त्रन्यासादिकं कुर्यादिति सकलीकरणप्रकार: ॥ ५१ ॥

शुद्धादिन्यासानां प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागशेषत्वेन तत्फलत्वेन फलवत्त्व-मभिधाय स्वातन्त्र्येणापि फलसम्बन्धमाह—शुद्धश्चापीति ॥ ५२ ॥

समन्त्रकप्रपञ्चयागस्य विशेषतो भुक्तिमुक्तिहेतुत्वमाह—प्रपञ्चयागस्त्विति । विपत्प्रपञ्चयापनं विलापनं मोक्ष इत्यर्थ: । संसारविशेषयापनं निर्वाह: भुक्तिरित्यर्थ: । अमन्त्रकप्रपञ्चयागस्याऽयत्नेन केवलमोक्षहेतुत्वमाह—परश्चेति । पर: अन्य: प्रपञ्चयाग: । अमन्त्रक इत्यर्थ: ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

प्रोक्तक्रमेणेति । षष्ठपटलोक्तक्रमेणेत्यर्थ: । मन्त्रितम इति बीजेन च ऋचा मूलहोमं सूचयति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

लक्षसंख्यं मन्त्रीति । सिद्धिकामस्य श्रीबीजयोगं मुक्तिकामस्य प्रणवपुटितत्वं

एकद्विकत्रिकचतुष्कशताभिवृत्त्या
तां तां समीक्ष्य विकृतिं प्रजुहोतु मन्त्री ।
क्षुद्रज्वरादिविषमग्रहभूतयक्ष-
रक्षःपिशाचजनिते महति प्रकोपे ॥ ५८

द्वादशसहस्रमथवा तद्द्विगुणं वा चतुर्गुणं वाथो ।
जुहुयात् क्षुद्रग्रह रिपु विषमज्वर भूतसम्भवे कोपे ॥ ५९

अयथाप्रतिपत्ति मन्त्रकाणां प्रजपात् स्यादिह विस्मृतिर्नराणाम् ।
शमयेदचिरात् सहस्रवृत्त्या मतिमान् वस्तुभिरेभिरेव जुह्वन् ॥ ६०

एतैः सहस्रद्वितयाभिवृत्त्या जुहोति यस्तु क्रमशो यथावत् ।
जयेत् क्षणेनैव स विस्मृतिञ्च सापस्मृतिं शापभवांश्च दोषान् ॥ ६१

मधुरत्रयावसिक्तैरेतैर्लक्षं जुहोति यो मन्त्री ।
तस्य सुराधिपविभवो महद्भ्या तृणलवायते न चिरात् ॥ ६२

लक्षं तदर्धकं वा मधुरत्रयसंयुतैर्हुनेदेतैः ।
अब्दत्रयादथाऽर्वाक् त्रिभुवनमखिलं वशीकुरुते ॥ ६३

वश्यादिकानि कर्माण्यभिकाङ्क्षन्नेभिरेव सद्रव्यैः ।
जुहुयाच्च कार्यगुरुतालाघवमभिवीक्ष्य योग्यपरिमाणम् ॥ ६४

लक्षं तिलैर्वा जुहुयादघानां शान्त्यै श्रियेऽथो नलिनैर्यथावत् ।
दौग्धेन पुष्ट्यै यशसे घृतेन वश्याय जातीकुसुमैश्च लोणैः ॥ ६५

च सूचयति ॥ ५७ ॥

प्रजुहोतु मन्त्रीति । नृसिंहबीजयोगः सूचितः ॥ ५८ ॥

होमविधिमाह—द्वादशसहस्रमिति ॥ ५९ ॥

मतिमान् वस्तुभिरिति । दशांशेनाभिषेकः पञ्चब्रह्मभिर्योजितपञ्चगव्य-प्राशनं च प्रातःकाले मध्याह्ने हृदयमात्रजले स्थित्वा सूर्यमन्त्रजपः रात्रौ तिलहोमश्च सूचितः ॥ ६० ॥

क्रमशो यथावदित्यमृतध्यानं नृसिंहयोगश्च सूचितः ॥ ६१ ॥

मन्त्रीति श्रीयोगः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

सद्रव्यैरिति । तत्तत्कर्मयोग्यो व्यञ्जनयोग उक्तः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

शालीतण्डुलचूर्णकैस्त्रिमधुरासिक्तैः स्वसाध्याकृतिं
कृत्वाऽष्टोर्ध्वशताख्यमस्य शितधीः प्राणान् प्रतिष्ठाप्य च ।
न्यासोक्तक्रमतो निशासु जुहुयात्तां सप्तरात्रं नरो
नारी वा वशमेति मङ्क्षु विधिना तेनैव लोणेन वा ॥ ६६

पञ्चाशदोषधिविपाचितपञ्चगव्य-
जाते घृतेन शतवृत्ति हुनेद् घटाग्नौ ।
तावत् प्रजप्य विधिनाऽभिसमर्च्य सिद्धं
भस्मादधीत सकलाभ्युदयावहं तत् ॥ ६७

अनुदिनमनुलिम्पेत्तेन किञ्चित् समद्या-
त्तिलकमपि विदध्यादुत्तमाङ्गे क्षिपेच्च ।
अनुततदुरितापस्मारभूतापमृत्यु-
ग्रहविषरहितः स्यात् प्रीयते च प्रजाभिः ॥ ६८

एका दशार्धकणिकां वरकाञ्चनस्य
दद्यात्तदेव गुरवेऽथ सहस्रहोमे ।
अर्धोर्ध्वपञ्चकणिका द्विकणा च सार्धा
स्याद्दक्षिणेह कथिता मुनिभिस्त्रिधैवम् ॥ ६९

निर्जेप्सितं दिव्यजनैः सुरद्रुमात् समस्तमेव प्रतिलभ्यते यथा ।
प्रपञ्चयागादपि साधकैस्तथा करप्रचेयाः सकलार्थसिद्धयः ॥ ७०

इति श्रीप्रपञ्चसारे सप्तमः पटलः ।

सप्तरात्रमित्यष्टम्यादि चतुर्दश्यन्तमित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

एका दशार्धकणिकामिति । एका प्रधाना दक्षिणा सा दशार्धकणिकां वरकाञ्चनस्य दद्यादिति इत्यन्वयः । पलस्य सप्तमभागः कणिका ॥ ६९ ॥ ७० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

सप्तमः पटलः ।

अथ हितविधये विदुषां वक्ष्ये प्राणाग्निहोत्रविहितविधिम् ।
बद्ध्वा पद्मासनमृजुकायो मन्त्री विशेत् पुरोवदनः ॥ १

शक्तेः सत्त्वनिबद्धमध्यमथ तन्मायारजोवेष्टितं
प्राग्रत्नोऽनिलदिग्गताश्रिजठरं मध्ये च नाभेरधः ।
मध्ये प्राग्वरुणेन्द्रयाम्यलसितैः कुण्डैर्ज्वलद्वह्निभि-
र्मूलाधारमनारतं समतलं योगी स्मरेत् सिद्धये ॥ २

मध्येन्द्रवरुणशशियमदिग्भवानि क्रमेण कुण्डानि ।
आवसथजसभ्याहवनीयान्वाहार्यगार्हपत्यानि ॥ ३

चिद्रूपात् सकलप्रभाप्रभवकान्मूलप्रकृत्यात्मनः
कल्पार्कात् प्रतिलोमतोऽमृतमयीं ज्योतीरुचाऽच्छां धिया ।
सृष्टामक्षरमालिकां तु जुहुयात् कुण्डेषु तेषु क्रमात्
कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकैष्वाप्लाविताां वर्णशः ॥ ४

प्रपञ्चयागात् पूर्वमेव कर्तव्यमपि प्राणाग्निहोत्रं क्रमगोपनार्थम् अनन्तरमाह —अथेति । विदुषामिति । शुद्धसविन्द्वादिमातृकाभेदसंयोगक्रमविदामित्यर्थः । मन्त्री विशेदिति । आधारशक्तिकमलासनाय नम इति स्वासनपूजनं सूचितम् ॥ १ ॥

जठरं मध्य इति अशनकाले कुण्डानां स्थानमुक्तम् । नाभेरध इति योगकाले नाभिलिङ्गं तस्य द्व्यङ्गुलाध इत्यर्थः । ज्वलद्वह्निभिरिति । हयरोमित्यादि-मन्त्रैः अग्निज्वलनमुक्तम् । अनारतमिति अनेन प्राणेन क्रियादिशक्त्यात्मना आरतमित्यर्थः । समो जीवस्य अस्य च परस्य स्थानत्वात् समतलमित्युक्तम् । कुण्डनामकथनमशनकाले मन्त्रेषु तद्योगार्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥

पञ्चाशद्वर्णैः पञ्चकुण्डेषु क्रमेण होमं दर्शयति—चिद्रूपादिति । अर्कत्वे हेतुः सकलप्रभेति । तत्र हेतुः मूलप्रकृत्यात्मन इति । अमृतमयीमानन्दमयी-मित्यर्थः । ज्योतीरुचा सृष्टामित्यन्वयः । कुण्डलीस्पर्शाभिव्यक्तामित्यर्थः । धिया जुहुयादित्यन्वयः । त्विति तृतीयहोमार्थमकारावशेषं सूचयति । कल्पान्ता-ग्निः मूलाधारस्थोऽग्निः ॥ ४ ॥

चाद्यास्ते सप्तवर्गा मरकतपशुमेदाह्वनीलाभ्रवर्णा
भूयः स्युर्विद्रुमाभाः कुलिशसमरुचः पुष्यवैदूर्यभासः ।
सर्वे ते पञ्चशोऽभिस्रवदमृतमया व्यापकस्पर्शसंज्ञा
मुक्तामाणिक्यरूपाः सुमतिभिरुदिताश्चाऽष्टशः स्युः स्वराख्याः ॥ ५
एतानि केतोरमृताकरारेर्मन्दस्य जीवस्य च सोमजस्य ।
शुक्रारसोमांशुमतां क्रमेण नवैव रत्नानि विदुर्नवानाम् ॥ ६

इत्येवं हुतविधिमन्वहं दिनादौ
ये सम्यग्विदधति मन्त्रिणः शतार्धम् ।
ते रत्नैरपि कनकांशुकैः सधान्यैः
सम्पन्नाः सकलजगत्प्रिया भवन्ति ॥ ७

अन्त्यशवर्गान्त्यासिवामश्रवणान्यथावसथजाते ।
असितावर्गचतुर्थासूक्ष्माः सत्याह्वये च सश्रोत्राः ॥ ८
हलयुतवर्गतृतीयोपराः सशान्तीश्च पश्चिमे वह्नौ ।
भृगुरेफफादिपञ्चकसद्योऽतिथिलोचनानि सभ्येऽग्नौ ॥ ९
मज्जात्वग्वर्गादिकभौतिकभावाह्वयप्रतिष्ठाश्च ।
गार्हपत्ये जुहुयादित्युक्तं होमकर्म वर्णानाम् ॥ १०

व्योम्ना मध्योत्थितेऽग्नावखिलमविरतं शब्दमैन्द्रेऽनिलेन
स्पर्शं स्वेनैव रूपं पुनरपरभवे सोमजेऽब्धी रसञ्च ।
याम्ये गन्धं पृथिव्योभयरुचिरुचिरैष्वत्तरौघैर्हुनेद् यो
मन्त्री स्यात् सर्ववेद्यप्रतिमथनसमुद्भासितप्रत्यगात्मा ॥ ११

नवग्रहहोमं पञ्चमं समन्त्रोद्धारं दर्शयति—चाद्या इति। व्यापकेत्यादिपदैः मण्डलत्रयहोमः षष्ठः सूचितः। सुमतिभिरिति। परमानन्दतत्त्वविद्भिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

सम्यग्विदधतीति। अस्माभिः पूर्वोक्तः क्रमः सूचितः। मन्त्रिण इति मूलमन्त्रादियोगः। ते रत्नैरित्येतद् गुणफलम् ॥ ७ ॥

दशभिर्दशभिर्वर्णैः सह भूतमन्त्रैः होमं द्वितीयं दर्शयति—अन्त्यशवर्गान्त्या इति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

व्योम्नेत्यादिना भूतमन्त्रोद्धारः कृतः। अखिलमविरतमिति पदाभ्यां

सतारशक्त्याद्यजपान्तमेवं हुत्वा महात्माऽथ शताधंसंख्यम् ।
विन्यस्य तावच्च तथैव सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयात् ॥ १२
कल्पादित्यमुखः स्वमूलविलसत्कल्यानलान्तःस्फुर-
चन्द्रार्कग्रहकालभूतभुवनब्रह्मेशविष्ण्वादिकः ।
अव्यक्तोऽक्षरसंज्ञकोऽमृतमयस्तेजोदयोद्यत्प्रभो-
नित्यानन्दमयस्त्वनादिनिधनो यः स्यात् स हंसात्मकः ॥ १३
अनुदिनममुना भजतां विधिनाहारक्रियासु मन्त्रविदाम् ।
प्राणाद्याः स्युर्मरुतो गार्हपत्यादिकानि कुण्डानि ॥ १४
सप्तम्यन्तां च कुण्डाख्यामाख्यां च मरुतामपि ।
हिरण्यागगनारक्ताकृष्णाभिर्वर्णमीरयेत् ॥ १५

शब्दविशेषाः तदनुगतं सामान्यं चोक्तम् । अविरतं निरन्तरमनुगतमित्यर्थः । उभयरुचिरुचिरेष्विति । चिदानन्दात्मककल्पकाग्न्यर्कप्रकाशविशिष्टेष्वित्यर्थः । उभयरुचिरुचिरेषु अक्षरौवैरिति पदाभ्यां सप्तमाष्टमहोमौ सूचितौ । मन्त्रैरिति अवशिष्टाः होममन्त्राः सूचिताः ॥ ११ ॥

प्राणाग्निहोत्रे प्रणवशक्त्याद्यनन्तरं परमात्ममन्त्रम् अभिधाय अजपा-स्वाहाकारौ प्रयोक्तव्यौ इत्याह—सतारेति । महात्मेति अक्षुद्रचित्ततया मन्त्रार्थस्मरणसमर्थ इत्यर्थः । विन्यस्य तावच्चेति । प्रपञ्चयागं च शतार्धवारं कृत्वा इत्यर्थः । सूत्रमात्राकृतिरिति सकलनिष्कलध्यानमुक्तम् । नित्यतनुरिति निष्कलध्यानम् । स्थूलध्यानं तु पूर्वमेवोक्तम् । स्वयं च वर्मेति ध्यातस्यैव फलत्वाफलत्वमपि अनेनैवोक्तम् ॥ १२ ॥

अथ स्थूलादिध्यानं समुच्चित्य वदन् सफलं प्राणाग्निहोत्रमुपसंहरति—कल्पादित्यमुख इति । विष्ण्वादिक इत्यन्तेन स्थूलं रूपमुक्तम् । तेजोदयोद्यत्प्रभ इत्यन्तेन सूक्ष्मम् । अवशिष्टेन परमिति विभागः ॥ १३ ॥

उक्तः प्राणाग्निहोत्रकर्तॄणाम् अशनकाले प्राणाग्निहोत्राधिकार इत्याह—अनु-दिनमिति । मन्त्रविदामित्यनेन प्राणाग्निहोत्रशेषभूताः केचन मन्त्राः सूचिताः ।

अयमत्र होमक्रमः । स्वेष्टदेवस्य सकलीकरणं विधाय । तं ध्यात्वा ओं श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि इत्यारभ्य । श्रद्धायां ब्रह्मणि मात्मानिविष्टोऽमृतं जुहोमि इत्यन्तैर्मन्त्रैः दक्षिणोत्तरपश्चिमपूर्वमध्यकुण्डेषु अग्नीन् उज्ज्वाल्य सप्रणवे लिपिपद्मे हविरादाय । अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः ।

समुप्रभाभिः सहितं शुचयः पावका इति ।
अग्निं विहृत्य चेत्येवमात्मानमुपचर्यं च ॥ १६

ऊर्ध्वाधस्तिर्यगूर्ध्वाधस्तिर्यक्सममथो वदेत् ।
गच्छतूक्त्वा ठयुग्मं च पञ्चाग्नीन् संस्मरेत्ततः ॥ १७

हुताहुतिसमुद्दीप्तशिखासंयुक्तरोचिषः ।
गार्हपत्यादिकं भूय उपचर्यान्तमेव च ॥ १८

अन्नं ब्रह्मणो जवसं वदन्ति । अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानाम् । इति उपस्थाय सदशप्रणवगायत्र्या त्रिवारमभिमन्त्र्य । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानम । इति हस्तप्रक्षालनं विधाय । परिषिच्य । उपस्पृश्य । ओं तद्ब्रह्म । ओं तद्वायुः । ओं तदात्मा । ओं तत्सत्यम् । ओं तत्सर्वम् । ओं तत्पुरो नमः ।

ओं अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्त्तिषु ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णुः पुरुषः परः ॥
त्वमापः आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ॥

अमृतोपस्तरणमसि इत्याचम्य । चितिः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । वाग् वेदिः । आधीतं वर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाकपतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः । वाचस्पते विधे नामन् विधेम ते नामविधे त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिबत्वास्मा नृमणं ध्यात् स्वाहेति जपित्वा । ओं गार्हपत्ये प्राणे हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्य आत्मानमुपचर्योर्ध्वं गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति दक्षिणाग्नौ हुत्वा । ओमन्वाहार्ये अपाने गगनवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्याऽधो गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशाप्रदाहायाऽपानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति उत्तरे हुत्वा । ओमाहवनीये व्याने रक्तवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्य तिर्यग् गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशाप्रदाहाय व्यानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा इति पश्चिमे हुत्वा । ओं सभ्ये उदाने कृष्णवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्योर्ध्वाधस्तिर्यग् गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशाप्रदाहाय उदानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा इति पूर्वे हुत्वा । ओं आवसथीये समाने सुप्रभावर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्य

मन्त्रं सर्वमनुक्रम्य जिह्वाः संस्मृत्य सर्वशः ।
बहुरूपां तु सङ्कल्प्य पञ्चानलशिखायुताम् ॥ १९

अहं वैश्वानरो भूत्वा जुहोम्यन्नं चतुर्विधम् ।
पचाम्येवं विधानेनेत्यापूर्णं संयतेन्द्रियः ॥ २०

तूष्णीं हुत्वा पिधायाऽद्भिरुपस्पृश्य विधानतः ।
आरभ्य मूलाधारं स्वमामस्तकमनुस्मरेत् ॥ २१

क्षेत्रज्ञसंज्ञकममुं प्रकृतिस्थमाद्यं
व्याप्तद्विसप्तभुवनान्तमनन्यमेकम् ।
पञ्चाननाग्निरसनापरिदत्तशुद्ध-
सान्नाय्यतर्पितमतर्कितमात्मरूपम् ॥ २२

संचिन्त्य क्षरितामृताक्षरशतार्धाम्भोऽवसिक्तं हवि-
स्तैर्जम्भाऽकुटिलान्तराधिरधिकं संदीप्तपञ्चानलः ।

समं गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशा-प्रदाहाय समानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति मध्ये हुत्वा । अग्नीनेकीकृत्य । ओं गार्हपत्यान्वाहार्याहवनीयसभ्यावसथीयेषु प्राणापानव्यानोदानसमानेषु हिरण्य-गगन रक्त कृष्ण सुप्रभा वर्णाः शुचयः पावका अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्योर्ध्वाधस्ति-र्यगूर्ध्वाधस्तिर्यक्समं गच्छतु स्वाहा । अहं वैश्वानरो भूत्वा जुहोम्यन्नं चतुर्विधं पचामि । श्रद्धायां ब्रह्मणि म आत्मा निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवोमाविशा-प्रदाहाय क्षेत्रज्ञात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति हुत्वा आपूर्णं तूष्णीं हुत्वा । अद्भिः पिधाय । गण्डूषादिकं कृत्वा । आचम्य । वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानममृतात्मत्वमुपागामिति हस्तप्रक्षालनं कृत्वा । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनाऽन्नेनाऽऽप्यायस्व ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥

इति दक्षिणपादाङ्गुष्ठे जलधारामासिच्य । उद्वयं चित्रमित्यादिनोपतिष्ठेदिति ।

अथ प्रणवेन अमृतमास्रावयेदित्याह—आरभ्येत्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

मातृकयापि अमृतं स्रावणीयमित्याह—सञ्चिन्त्येति । ततः श्रद्धायां प्राणे

सायं प्रातरनेन होमविधिना भोज्यानि नित्यं भजन्
प्राणी न प्रमदोदरं प्रविशति प्राणाग्निहोत्री पुनः ॥ २३

इति तव षड़ङ्गवेदशास्त्राद्युपहितसर्वविकारसङ्गमातुः ।
तनुरियमुदिता विरिञ्च विश्वस्थितिलयसृष्टिकरीह वर्णमाला ॥ २४

इति जगदनुषक्तां तामिमां वर्णमालां
न्यसत जपत भक्त्या जुह्वताऽभ्यर्चयीत ।
निरुपमकवितायुःकीर्तिकान्तीन्दिराप्त्यै
सकलदुरितदुःखोच्छित्तये मुक्तये च ॥ २५

इतीरिता सकलजगत्प्रभाविनी
क्रमोत्क्रमक्रमगुणितार्णमालिका ।
अभीष्टसाधनविधये च मन्त्रिणां
भवेन्मनुप्रतिपुटिताक्षमालिका ॥ २६

मध्ये वद्यक्षरयोः सदवदवाग्वार्णिका निचन्द्रयुगे ।
प्रोक्ता दशाक्षरीयं कण्वविराजौ च वागृषिप्रमुखाः ॥ २७

कर्णोचनयननासावदनांध्रिगुदेषु विन्यसेद्वर्णान् ।
स्वरपुटितैरथ हल्भिः कुर्यादङ्गानि षट् क्रमान्मन्त्री ॥ २८

निविश्याऽमृतं हुतं प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्व इत्यारभ्य अन्नायां ब्रह्मणि म आत्मा निविश्याऽमृतं हुतं ब्रह्माणमन्नेनाप्यायस्व इत्यन्तैराप्याय्य अङ्गर्ध्यादि न्यसित्वा उपसंहरेत् ॥ २२॥२३ ॥

शार्ङ्गी ब्रह्माणं प्रत्याह—इति तवेति ॥ २४ ॥

सर्वान् प्रत्याह—इति जगदनुषक्तामिति । अक्षमालाया मध्यस्थः क्षकारो मेरुत्वेन ज्ञेयः । अतस्तेन मन्त्रयोगो न कार्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥

सरस्वतीदैवत्यां लिपिमभिधाय सरस्वतीदैवत्यं मन्त्रान्तरमाह—मध्ये वद्यक्षरयोरिति ॥ २७ ॥

अङ्गानि षट् क्रमान्मन्त्रीति । वद हृदयाय नमः । वद शिरसे स्वाहा । वाक् शिखायै वषट् । वादिनि कवचाय हुम् । स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट् । समस्तेनास्त्रम् इत्यङ्गेषु मन्त्रयोगः सूचितः । ऐं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । अत्र

अमलकमलसंस्था लेखनीपुस्तकोद्यत्-
करयुगलसरोजा कुन्दमन्दारगौरी ।
धृतशशधरखण्डोल्लासिकोटीरचूडा
भवतु भवभयानां भञ्जिनी भारती वः ॥ २९

अक्षरलक्षजपान्ते जुहुयात्कमलैः सितैः पयोऽभ्यक्तैः ।
त्रिमधुरयुतैः सुशुद्धैरयुतं नियतात्मकस्तिलैरथवा ॥ ३०

मातृकोक्तविधिनाऽक्षराम्बुजे शक्तिभिश्च विनियुज्य पूर्ववत् ।
पीठमत्र वचसां महेश्वरीं पूजयेत् प्रथममङ्गमन्त्रकैः ॥ ३१

योगा सत्या विमला ज्ञाना बुद्धिः स्मृतिस्तथा मेधा ।
प्रज्ञेत्यष्टाभिर्मातृभिरपि लोकेशैः प्रपूजयेत् क्रमशः ॥ ३२

इति सिद्धमनुर्मनोजदूरो न चिरादेव कविर्भवेन्मनस्वी ।
जपहोमरतः सदावगच्छन् वनितां वागधिपतिर्गौरवेण ॥ ३३

न्यासान्वितं निशितधीः प्रजपेत् सहस्र-
मन्त्रो मुखेऽनुदिवसं प्रपिबेत्तथापः ।
तन्मन्त्रिताः पुनरयन्त्रितमेव वाचां
सिद्धिर्भवेदभिमता परिवत्सरेण ॥ ३४

हृदयद्वयसे स्थितोऽथ तोये रविबिम्बे प्रतिपद्य वागधीशाम् ।
जपतस्त्रिसहस्रसंख्यमर्वाक् कवितामण्डलतो भवेत् प्रभुता ॥ ३५

पलाशबिल्वप्रसवैस्तयोश्च समिद्वरैः स्वादुयुतैश्च होमः ।
कवित्वसौभाग्यकरः समृद्धिलक्ष्मीप्रदो रञ्जनकृच्चिराय ॥ ३६

चतुरङ्गुलजैः समित्प्रसूनैर्जुहुयाद्यो मधुरत्रयावसिक्तैः ।
मनुजः समवाप्य धीविलासानचिरात्काव्यकृतां भवेत् पुरोगः ॥ ३७

सुविमलनखदन्तपाणिपादो मुदितमनाः परदूषणेषु मौनी ।
हरिहरकमलोद्भवाङ्घ्रिभक्तो भवति चिराय सरस्वतीनिवासः ॥ ३८

वचसां महेश्वरीमिति मातृकायामिव पीठमूर्तिमन्त्रावित्युक्तम् ॥ २८॥२९ ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

न्यासान्वितं निशितधीरिति बालया सह न्यसेत् जपेदप्पानमपि तथैव

आद्यन्तप्रणवगशक्तिमध्यसंस्था
वाग्भूयो भवति सरस्वती च ङेन्ता ।
नत्यन्तो मनुरयमीशसंख्यवर्णः
संप्रोक्तो भुवि भजमानपारिजातः ॥ ३९

सौषुम्नाग्रे भ्रूयुगमध्ये नवके तथैव रन्ध्राणाम् ।
विन्यस्य म ऽवर्णान् कुर्यादङ्गानि षट् क्रमाद्वाचा ॥ ४०

हंसारूढा हरहसितहारेन्दुकुन्दावदाता
वाणी मन्दस्मितयुतमुखी मौलिबद्धेन्दुरेखा ।
विद्यावीणामृतमयघटाक्षस्रगादीप्तहस्ता
शुभ्राब्जस्था भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात् ॥ ४१

दिनकरलक्षं प्रजपेन्मन्त्रमिमं संयतेन्द्रियो मन्त्री ।
द्वादशसहस्रकमथो सितसरसिजनागचम्पकैर्जुहुयात् ॥ ४२

पूजायां पार्श्वयुगे ससंस्कृता प्राकृता च वाग्देव्याः ।
केवलवाङ्मयरूपे संपूज्याऽङ्गैश्च शक्तिभिस्तदनु ॥ ४३

प्रज्ञा मेधा श्रुतिरपि शक्तिः स्मृत्याह्वया च वागीशी ।
सुमतिः स्वस्तिरिहाभिर्मातृभिराशेश्वरैः क्रमात् प्रयजेत् ॥ ४४

इति निगदितो वागीश्वर्याः सहोमजपार्चना-
विधिरनुदिनं मन्त्री त्वेनां भजन् परिमुच्यते ।
सकलदुरितैर्मेधालक्ष्मीयशोभिरवाप्यते
परमपरमां भक्तिं प्राप्योभयत्र च मोदते ॥ ४५

कुर्यात् । ध्यानं च तद्वत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अङ्गानि षट् क्रमाद् वाचेति । ऐं क्रां हृदयाय नमः इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः । ऐं बीजम् । क्लीं शक्तिः । ऋष्यादिकं पूर्ववत् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

हंसारूढा वाणीति वाग्भवे हंसयोग उक्तः । विद्यावीणेति । विद्या-पुस्तकम् । ['भसितहरहासेन्दु' इत्यपि पाठः ।] संयतेन्द्रियो मन्त्रीति बालायोग उक्तः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

मन्त्री त्वेनां जपन्निति । दुरितमोचे नृसिंहस्य लक्ष्म्यास्तद्बीजस्य यशसेऽज-

इति मातृकाविभेदान् प्रजपन्मन्त्रद्वयञ्च मन्त्रितमः ।
प्रजपेदेनां स्तुतिमपि दिनशो वाग्देव्यनुग्रहाय बुधः ॥ ४६
अमलकमलाधिवासिनि मनसो वैमल्यदायिनि मनोज्ञे ।
सुन्दरगात्रि सुशीले तव चरणाम्भोरुहं नमामि सदा ॥ ४७
अचलात्मजा च दुर्गा कमला त्रिपुरेति भेदिता जगति ।
या सा त्वमेव वाचामीश्वरि सर्वात्मना प्रसीद मम ॥ ४८
त्वच्चरणाम्भोरुहयोः प्रणामहीनः पुनर्द्विजातिरपि ।
भूयादनेडमूकस्त्वद्भक्तो भवति देवि सर्वज्ञः ॥ ४९
मूलाधारमुखोद्गतविसतन्तुनिभप्रभाप्रभावतया ।
विसृतलिपिव्राताहितमुखकरचरणादिके प्रसीद मम ॥ ५०
वर्णतनोऽमृतवर्णे नियतमतिभिर्वर्णितेऽपि योगीन्द्रैः ।
निर्णीतिकरणदूरे वर्णयितुं देहि देवि सामर्थ्यम् ॥ ५१
ससुरासुरमौलिलसन्मणिप्रभादीपिताङ्घ्रियुगनलिने ।
सकलागमस्वरूपे सर्वेश्वरि सन्निधिं विधेहि मयि ॥ ५२
पुस्तकजपवटहस्ते वरदाभयचिह्नचारुबाहुलते ।
कर्पूरामलदेहे वागीश्वरि विशोधयाऽऽशु मम चेतः ॥ ५३
क्षौमाम्बरपरिधाने मुक्तामणिविभूषणे मुदावासे ।
स्मितचन्द्रिकाविकसितमुखेन्दुबिम्बेऽम्बिके प्रसीद मम ॥ ५४
विद्यारूपेऽविद्याविनाशिनि विद्योतितेऽन्तरात्मविदाम् ।
गद्यैः सपद्यजातैराद्यैर्मुनिभिः स्तुते प्रसीद मम ॥ ५५
त्रिमुखि त्रयीस्वरूपे त्रिपुरे त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
त्रीक्षणविलसितवक्त्रे त्रिमूर्तिमूलात्मिके प्रसीद मम ॥ ५६
वेदात्मिके निरुक्तज्योतिर्व्याकरणकल्पशिक्षाभिः ।
सच्छन्दोभिः सन्ततक्लृप्तषडङ्गेन्द्रिये प्रसीद मम ॥ ५७

पाया योगः सूचितः ॥ ४५ ॥

मन्त्रद्वयं चेति। मन्त्रान्तरेष्वपि सारस्वतेषु स्तोत्रविनियोगार्थः। मन्त्रितम इति प्रतिश्लोकं वाग्भवयोगः सूचितः। वाक्सूत्रादिजपो वा। बुध इति

त्वच्चरणसरसि जन्मस्थितिमहितधियां न लिप्यते दोषः ।
भगवति भक्तिमतस्त्वयि परमां परमेश्वरि प्रसीद मम ॥ ५८

बोधात्मिके बुधानां हृदयाम्बुजचारुरङ्गनटनपरे ।
भगवति भवभङ्गकरीं भक्तिं भद्रार्थदे प्रसीद मम ॥ ५९

वागीशीस्तवमिति यो जपार्चनाहवनवृत्तिषु प्रजपेत् ।
स तु विमलचित्तवृत्तिर्देहापदि नित्यशुद्धमेति पदम् ॥ ६०

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टमः पटलः ।

ध्यानम् ॥ ४६—६० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
अष्टमः पटलः ।

नवमः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यामि सुदुर्लभामिमां विद्यां विशिष्टां त्रिपुराभिधानाम् ।
या सा त्रिभेदाऽपि जगत्त्रयवाप्तत्रिंशत्प्रकारा त्रिदशाभिवन्द्या ॥ १

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात् प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम ॥ २

व्योमेन्दुवक्त्राधरबिन्दुभिरेकमन्य-
द्रक्ताच्छकेन्द्राशिखिभिः सरमार्धचन्द्रैः ।

एवं ज्ञानशक्तिप्रधानान् मन्त्रान् अभिधाय क्रियाशक्तिप्रधानान् त्रैपुरान् मन्त्रान् प्रस्तौति—अथेति । बीजत्रयरूपेण त्रिभेदत्वम् । त्रिंशत्प्रकारत्वं तु तद्गतबीजबिन्द्वादिभिः । अथवा सुलभा दुर्लभा चाभिर्व्याभिरुच्चारणं यस्याः सा तथोक्ता । तत्र केवला बिन्द्वन्ता मकारान्ता विसर्गान्ता च सुवचा । बिन्दुविसर्गान्ता दुर्वचा । कूटस्थपृथग्गतौ वा सुदुर्वाच्यौ मन्त्राविति कूटाकूटपक्षयोरपि पञ्चपञ्चप्रकारौ सिद्धौ । पुनश्च

आदिमादिमनादिञ्च मध्यं मध्यममध्यमम् ।
अन्त्यमन्त्यमनन्त्यञ्च त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदा ॥

इति न्यायेन कूटपक्षे अकूटपक्षेऽपि त्रिंशत्प्रकारत्वं सिद्धम् । सर्वेषां त्रिबीजात्मकत्वेन त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । विशिष्टामिति विद्याभेदमाह । अविशिष्टा शुद्धा बाला । विशिष्टा हकारादिव्यञ्जनविशिष्टा । सभेदानामेव एतेषां मन्त्राणां कुटाकूटत्वं सुदुर्वचत्वम् । 'आदिमादिमनादिं च' इत्यादि समानमिति सर्वेषां त्रिंशत्प्रकारत्वं त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । पारायणभेदेन चाऽनन्तप्रकारत्वम् । पुनरपि मन्त्रान्तरयोगनिमित्तं भेदमाह—त्रिपुराभिधानामिति । त्रिपुराः सत्त्वादिशरीराः विष्ण्वादयः तेषामभिधानरूपां तत्तन्मन्त्रसंयोगिनेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण त्रयस्त्रिंशत्प्रकारत्वं त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । पारायणभेदेन चानन्तप्रकारत्वमाह अस्या विद्यायाः—या त्रिभेदापीति । कादिहान्ताक्षराद्यत्वेन त्रयस्त्रिंशत्प्रकारेत्यर्थः ॥ १ ॥

त्रिमूर्तिमन्त्रेषु विद्यासंयोग उपपत्तिमाह त्रिमूर्तीति । पुरैव त्रयीमयत्वं सच्चिदानन्दरूपत्वं गुणसाम्यात्मकत्वं वा ॥ २ ॥

सरमार्धचन्द्रैरिति । सकाररूपिणी शक्तिर्यस्मिन् हकारे शिवे रमते स ह-

अन्यद्द्युशीतकरपावकमन्त्वमन्तै-
र्बीजैरमीभिरुदिता त्रिपुरेति विद्या ॥ ३

वागैश्वर्यातिशयदतया वाग्भवं बीजमुक्तं
त्रैलोक्यक्षोभणसवशताकृष्टिदं कामराजम् ।
शाक्तं क्ष्वेलापहरकविताकारकं मन्त्रमेतत्
प्रोक्तं धर्मद्रविणसुखमोक्षप्रदं साधकानाम् ॥ ४

नाभेरथाचरणमाहृदयाच्च नाभिं
मूर्ध्नस्तथा हृदयमित्यमुना क्रमेण ।
बीजैस्त्रिभिर्न्यसतु हस्ततले च सव्ये
दद्यात्द्वये द्वितयमप्युभयोस्तृतीयम् ॥ ५

मूर्धनि गुह्यहृदोरपि नेत्रत्रितये च कर्णयोरास्ये ।
अंसद्वये च पृष्ठे कौर्परयोर्नाभिमण्डले न्यस्येत् ॥ ६

कारः सरः । मा श्रीः ईकारः । अर्धचन्द्रो बिन्दुरिति निष्कीलविद्योद्धारप्रकारः ॥३॥

व्यस्तविनियोगोक्तिर्वागैश्वर्येति । धर्मेति समस्तविनियोगोक्तिः । आदिनाथदेवीगायत्रीत्रिपुराभैरव्यः ऋष्यादयः । वाग्भवकामराजौ बीजशक्ती । शाक्तं वा शक्तिः ॥ ४ ॥

नाभेरथाचरणमिति । पीठमूर्तिन्यासावाहनादि कराङ्गुलिन्यास व्यापकलिपिश्रीकण्ठादिन्यासानन्तरमित्यर्थः । तत्र पीठन्यासे आधारशक्तिमूलप्रकृत्यनन्त पृथिव्यमृतार्णव रत्नद्वीप रत्नमण्डप कल्पकतरु श्वेतच्छत्राणि हृदि विन्यस्य । धर्मादिकं वरदान्तं दक्षिणकर्णांसपार्श्वकटिपादेषु । अधर्मादिकं वामकर्णादिषु । इच्छा ज्ञाना क्रिया कामा कामिनी कामदायिनी रतिप्रियानन्दामनोन्मन्यो नव शक्तयः । नवशक्तिन्यासानन्तरं नवयोनिचक्रासनाय नमः इति व्याप्य नवयोनिन्यासमाचरेत् । मूलबीजैः श्रोत्रद्वयचिबुकेषु प्रथमः पर्यायः । शङ्खद्वयास्येषु द्वितीयः । दृग्द्वयघ्राणेषु तृतीयः । अंसद्वयहृत्सु चतुर्थः । कूर्परद्वयकुक्षिषु पञ्चमः । जानुद्वयाण्डेषु षष्ठः । पादद्वयगुह्येषु सप्तमः । पार्श्वद्वयहृत्सु अष्टमः । स्तनद्वयकण्ठेषु नवम इति । पुनर्द्वादशशक्तिन्यासः । ऐं वामायै नमः । ज्येष्ठायै नमः । रौद्रै नमः । अम्बिकायै नमः । हृत्त्रिकोणरेखात्रये मध्ये च । इच्छायै ज्ञानायै क्रियायै कुब्जिकायै ।

वाग्भवेन पुनरङ्गुलीष्वथो विन्यसेच्च पुनरुक्तमार्गतः ।
अङ्गषट्कममुना विधाय तद्देवतां विशदधीर्विचिन्तयेत् ॥ ७

कोणबाह्येषु मध्ये च । प्रह्वैश्च विषण्णैश्च दूतयैं सर्वानन्दायै । कोणत्रितये मध्ये चेति । पुनश्चतुष्पीठन्यासः । ऐं क्लीं सौः श्रीओड्याणपीठाय नमः । ऐं जालन्धरपीठाय नमः । क्लीं पूर्णगिरिपीठाय नमः । सौः कामरूपपीठाय नमः । इति शिरोललाटहृदयगुह्येषु पीठन्यासः । ऐं परायै । क्लीं अपरायै । सौः परापरायै । ह्सौः सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नमः । इति पीठ-समष्टिमन्त्रेण व्याप्य । पादुकासप्तकं न्यसेत् । ऐं अखण्डे अङ्गजानन्ददेवि [श्रीपादुकाभ्यो नमः इतीत्यपि क्वचिदधिकः] अह्निकरि आज्ञां पूजयामि नमः । ऐं परायै श्रीगुरुपादुकापङ्क्त्यै नमः । क्लीं अपरायै श्रीगुरुपादुकापङ्क्त्यै नमः । सौः परापरायै श्रीगुरुपादुकापङ्क्त्यै नमः । ऐं श्रीअनन्तनाथदेव श्रीअनन्तनाथ-देवि श्रीगुरुपादुकाभ्यो नमः । एवमेव क्लीं श्रीअवतारनाथदेव श्री-अवतारनाथदेवि श्रीपादुकापद्मेभ्यो नमः । सौः श्रीसिद्धनाथदेव श्रीसिद्धनाथ देवि श्रीपादुकाभ्यो नमः इति शिरसि । ऐं क्लीं ह्सौः त्रिपुराभैरवीमूर्तये नमः । इति मूर्तिन्यासः ।

तत आवाहनादिकम् । ततः करन्यासाङ्गुलिन्यासौ । तत्राऽङ्गुलि-न्यासे मध्यबीजस्थक्लकारेण विनपुंसकक्लस्वयुतैः ईशानादिमूर्तिभिः सहितै-रङ्गुष्ठादिषु न्यसेत् । क्लां ईशानमनोभवाङ्गुष्ठाभ्यां नमः । क्लीं तत्पुरुष-मकरध्वजतर्जनीभ्यां नमः । क्लुं अघोरकुमारकन्दर्पमध्यमाभ्यां नमः । क्लैं वामदेवमन्मथानामिकाभ्यां नमः । क्लौं सद्योजातकामदेवकनिष्ठिकाभ्यां नमः । पुनः षडङ्गेन सवाग्भवमध्यदीर्घेणाऽङ्गुलिं न्यसित्वा । बाणपञ्चकं न्यसेत् । द्रां शोषणबाणाङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवमेव द्रीं मोहन । क्लीं सन्दीपन । ब्लूं तापन । सः मादनबाणकनिष्ठिकाभ्यां नमः । इति बाणान् न्यसित्वा । मूलेन देहे त्रिशो व्याप्य । मूलपुटितमातृकां न्यसित्वा । श्रीकण्ठादिन्यासं कुर्यात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाग्भवेन पुनरिति । मूलबीजमध्यमबीजदीर्घानन्तरमित्यर्थः । ह्स्रैं हसकलह्रां ह्स्रैं हृदयाय नमः । हसकलह्रीं हसकलह्रीं ह्स्रैं शिरसे स्वाहा । ह्स्रौः हसकलह्रूं ह्स्रैं शिखायै वषट् । ह्स्रैं हसकलह्रैं ह्स्रैं कवचाय हुं । हसकलह्रौं हसकलह्रौं ह्स्रैं नेत्रत्रयाय वौषट् । ह्स्रौः हसकलह्रः ह्स्रैं अस्त्राय फट् । पुनरुक्तिः पुनर्वचनम् । चशब्देन करयोः

आताम्रार्कायुताभां कलितशशिकलारञ्जितम्रां त्रिनेत्रां
देवीं पूर्णेन्दुवक्त्रां विधृतजपवटीपुस्तकाभीत्यभीष्टाम् ।
पीनोत्तुङ्गस्तनार्तां वलिलसितविलग्नामसृक्पङ्कराज-
न्मुण्डस्रङ्मण्डिताङ्गीमरुणतरदुकूलानुलेपां नमामि ॥ ८

बाणादिन्यासाः सूचिताः ।

विशदधीरिति । वैशद्यहेतुभूताक्षरतत्त्वत्रिपञ्चनवावृत्त्यमृतेश्वर्यादि रत्यादि-मूर्त्यङ्गबाणसुभगामात्रादिभूषणन्यासाः सूचिताः । तत्र मूर्धाधारहृत्सु मूलवर्णन्यासः । ह्स्रैं आत्मतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः । ह्सकलह्रीं विद्यातत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः । ह्स्रौः शिवतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः । समस्तान्ते सर्वतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः । नाभ्याद्यास्यान्तं गुह्यादिभ्रूमध्यान्तं मूलाधारादिमस्तकान्तं पादादिमस्तकान्तं च तत्त्वन्यासः । पाद जानु गुह्य नाभि हृत्कण्ठास्य भ्रूमस्तकेषु त्र्यावृत्तिन्यासः । मूर्धगुह्यहृत्सु दक्षिणवामोर्ध्वनेत्रेषु कर्णद्वयास्येषु अंसद्वयपृष्ठेषु कोर्परद्वयनाभिषु पञ्चा-वृत्तिन्यासः । नवावृत्तिन्यासो नवयोनिन्यासवत् । ह्स्रौः अमृतेश्वर्यै नमः । मध्यमान्ते योगेश्वर्यै नमः । ह्स्रैं विश्वयोन्यै नमः । भ्रूमध्य हृदय मूलाधारेषु इत्यमृतेश्वर्यादिन्यासः । ह्स्रैं रत्यै नमः । मध्यमान्ते प्रीत्यै नमः । ह्स्रौः मनोभवायै नमः । इति मूलाधारादिषु रत्यादिन्यासः । मूर्तय ईशान-मनोभवाद्या मूर्धास्यहृद्गुह्यपादनामभिः ऊर्ध्वप्रागदक्षिणोत्तरपश्चिमवक्त्राणां नामभिश्च संयोज्य तेष्वेव न्यस्तव्याः । ह्स्रौं ईशानमनोभवाय मूर्ध्ने नमः । ह्स्रौं ईशानमनोभवायोर्ध्ववक्त्राय नमः । इत्यादि प्रयोगक्रमः । पुनरङ्गानि विन्यस्य मूर्तिन्यासवद् बाणन्यासं विधाय । ततः सुभगादिन्यासं ललाट-भ्रूमध्याद्यष्टाधारेषु ऐं क्लीं ब्लूं स्त्रीं सः इति बीजैः सह विन्यस्य । मूलाधारा-द्यष्टाधारेषु आं क्षामादिदीर्घयुता ब्रह्माण्याद्या अं क्षमादिह्रस्वयुतैः भैरवैः सह विन्यस्य । शिरसि मूलमन्त्रं न्यसित्वा । व्याप्य । अङ्गुष्ठादिकं विन्यस्य । भूषणन्यासं विधाय । आताम्रार्कायुताभामित्युक्तप्रकारेण विशदधीः ध्यायेदित्यर्थः ।

शिरो ललाटभ्रू कर्णद्वयाक्षिद्वय नासाद्वय गण्डद्वयौष्ठद्वय दन्तद्वयास्येषु स्वरान् गल कण्ठ पार्श्वद्वय स्तनद्वय पादबाहुद्वय कोर्परद्वय पाणितलतत्पृष्ठनाभिगुह्योरुद्वय-जानुद्वय जङ्घाद्वय स्फिक्पादतलद्वय पादाङ्गुष्ठद्वयेषु कादिरान्तं काञ्ची ग्रैवेय-

दीक्षां प्राप्य विशिष्टलक्षणयुजः सत्सम्प्रदायाद् गुरो-
र्लब्ध्वा मन्त्रममुं जपेत् सुनियतस्तत्त्वार्धलक्षावधि ।
स्वाद्वक्तैश्च नवैः पलाशकुसुमैः सम्यक् समिद्भेऽनले
मन्त्री भानुसहस्रकं प्रतिहुनेदश्वारिसूनैरपि ॥ ९

प्राणायामैः पवित्रीकृततनुरथ मन्त्री निजाधारराज-
द्योनिस्थां दिव्यरूपां प्रमुदितमनसाऽभ्यर्चयित्वोपचारैः ।

कटकाङ्गदगुह्यकुण्डलद्वयमौलिषु वललक्षसपक्षान् न्यसेदिति भूषणन्यासः ।

असृक्पङ्कराजन्मुण्डस्रङ्मण्डिताङ्गीमिति । कुङ्कुमपङ्कवच्छोभमानाभिः मुण्डस्रग्भिः उत्तमाङ्गरूपाभिः स्रग्भिः शक्तिव्यापिनीसमनीभिर्मण्डितशरीरामिति परावरध्यानकथनमेतत् । अथवा असृक् अकारः स्रष्टा परः । तस्य पङ्कः सान्द्रीभावः आभास इत्यर्थः । तेन राजन्ती मुण्डा कुण्डलिनी । तस्याः स्रग्वदविच्छिन्नतया वर्तमानाः शक्तिभेदाः मुण्डस्रजः । तैरलङ्कृतशरीरामित्यर्थः । यथाश्रुतो वार्थः । तस्मिन् पक्षे आताम्रेत्यनेनैव परादिरूपकथनं द्रष्टव्यम् । निष्कीलपञ्चकूटे पाशाङ्कुशपुस्तकाक्षस्रग्धरा वा देवी ध्येया । षट्कूटादिषु पाशाङ्कुशशूलकपालधरा वा ॥ ७।८ ॥

सत्सम्प्रदायादिति । वैदिकादित्यर्थः । परप्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि । तथा परविमर्शानन्द परमशिवानन्द कामेश्वर्यम्बाश्रीपादुकाम् । मोक्षानन्दकामानन्दामृतानन्दा दिव्यौघः । ईशः तत्पुरुषः अघोरः वामः सदानन्दः सिद्धौघः । उत्तमोद्भवानन्द परमानन्द सर्वज्ञानन्द शान्तानन्द-स्वच्छन्दानन्द सिद्धानन्द गोविन्दानन्द शङ्करानन्दाः स्वगुरुत्रयं च मानवौघः । इत्ययं वैदिकसम्प्रदायक्रमः । सुनियत इति । ब्रह्मचर्यादिमानित्यर्थः । तत्त्वानि तदर्धं च तत्त्वार्धं षट्त्रिंशदित्यर्थः । अनेन शुद्धादिचतुष्कूटान्तजपसंख्योक्ता । तत्त्वलक्षावधीति पञ्चकूटस्य तत्त्वार्धलक्षावधीति षट्कूटादेरित्यवगन्तव्यम् । चतुष्कूटान्तस्य पालाशैर्होमः । परमश्वारिजैः । अपिशब्देन सर्वत्रापि शतांशो होमः सूचितः । अथवा भानुसहस्रकमित्यनेनैव सर्वत्र शतांशहोमः सूचितः । भान्तीति भानवः षट्त्रिंशत्तत्त्वानि चतुर्विंशतितत्त्वानि द्वादशादित्याश्च तत्सहस्रकमिति हि तस्यार्थः । मन्त्रीति काम्यहोमेषु तत्तत्कामनोचितबीजयोगः ॥ ९ ॥

प्राणायामैः पवित्रीकृततनुरिति । वेधकप्राणायामसूचनम् । मूलेन

बद्ध्वाऽसौ योनिमुद्रामपि निजगुदलिङ्गान्तरस्थां प्रदीप्तां
भूयो द्रव्यैस्तु शुद्धैररुणरुचिभिरित्यारभेद्वाह्यपूजाम् ॥ १०

वामादिशक्तिसहितं परिपूज्य पीठं
तत्र प्रकल्प्य विधिवन्नवयोनिचक्रम् ।
योनौ निधाय कलशं त्वथ मध्यगाया-
मावाह्य तां भगवतीं प्रयजेत् क्रमेण ॥ ११

वह्नेः पुरद्वितयवासवयोनिमध्य-
सम्बद्धवह्निवरुणेशसमाश्रितास्त्रि ।
देव्यर्चनाय मुनिभिर्विहितं पुरैव
लोकेऽतिदुर्लभमिदं नवयोनिचक्रम् ॥ १२

रेचकं पूरकं च कृत्वा । कुम्भककाले मातृकां प्रतिलोमेन जपन् । अकारलक्ष्ये परे सर्वं संहरेदिति वर्णवेधः । पुनस्तन्मात्रापञ्चीकृतबीजानि पञ्चभूतस्थानेषु न्यसन् । सर्वं सृष्ट्वा । पञ्चीकृतापञ्चीकृतबीजानि पृथिव्यादिस्थानेषु न्यसन् । तानि तन्मात्रासु संहृत्य । गन्धमात्राबीजं पादादिजानुपर्यन्तं तत् न्यसित्वा । मूलमेकवारं जपन् । प्राणमायच्छन् । गन्धतन्मात्रं रसतन्मात्रायां संहृत्य । इतरा अपि मात्रा यथाक्रमं संहरेदिति कलावेधः । पूर्वोक्तषडाधारयोगरूप-प्राणायामैः सर्वं संहरेदिति योगिनोवेधः । एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा । प्राणायाममन्त्रैरेव व्युत्क्रमेण सृष्टिः कार्येत्याह—अथ मन्त्रीति । दिव्यरूपा-मिति । व्यापिन्यादिप्रभाभिर्व्याप्तामित्यर्थः । बाह्ये अभ्यन्तरे च योनिमुद्रा बन्धनीया । अपीति ओड्याणजालन्धरखेचरीबन्धार्थः । इत्यारभेदिति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

वामादिशक्तिसहितमित्यत्र वामादिशक्तिसाहित्यं नवयानिचक्रस्येत्यव-गन्तव्यम् । विधिवन्नवयोनिचक्रमिति । मध्ययोनौ मूलस्य अवशिष्टयोनिषु गायत्र्यक्षरत्रयस्य दलेषु मातृभैरवबीजानां बहिर्मातृकावेष्टनस्य चतुरस्रे मध्यबीजलेखनस्य च सूचनं कृतम् । यन्त्रजीवादिकं तु सर्वत्र समानम् । त्रिपुरादेवी च विद्महे कामेश्वरी च धीमहि । तन्नः क्लिन्ना प्रचोदयादिति गायत्री ॥ ११ ॥

नवयोनिरचनाप्रकारमाह—वह्नेरिति । वाग्भवादित्रयमुपलक्षणं कामराज-

वामा ज्येष्ठा रौद्रिका साम्बिकेच्छा
ज्ञानाभिख्या सक्रिया कुब्जिकाह्वा ।
प्रह्वी चान्या स्याद्विषघ्नी सदूतिः
सर्वानन्दा शक्तयः स्युः क्रमेण ॥ १३

प्राङ्मध्ययोन्योः पुनरन्तराले सम्पूजयेत् प्राग्गुरुपादपङ्क्तिम् ।
पराभिधानामपराह्वयाञ्च परापराख्यामपि वाग्भवादिम् ॥ १४

तेनैव चाङ्गानि विदिग्दिशासु मन्त्री यथोक्तक्रमतः प्रपूज्य ।
तन्मध्ययोनेरभितः शरांश्च संपूजयेत् पञ्चममग्रभागे ॥ १५

सुभगां भगां भगान्ते सर्पिणीं भगमालिनीमनङ्गाह्वाम् ।
तत्पूर्वकुसुमसंज्ञां तदादिकं चाथ मेखलामदने ॥ १६

ब्राह्मीमाहेश्वर्यौ कौमारी वैष्णवी च वाराही ।
इन्द्राणी चामुण्डा सचण्डिका चेति मातरः प्रोक्ताः ॥ १७

संपूज्य योनिषु च मातृगणं सचण्डि-
कान्तं दलेष्वभियजेदसिताङ्गकाद्यैः ।
तैर्भैरवैः सह सुगन्धकपुष्पधूप-
दीपादिकैर्भगवतीं प्रवरैर्निवेद्यैः ॥ १८

असिताङ्गाख्यो रुरुरपि चण्डक्रोधाह्वयौ तथोन्मत्तः ।
सकपालिभीषणाख्यौ संहारश्चाष्ट भैरवाः कथिताः ॥ १९

इति क्रमाप्त्या विहिताभिषिकः संपूजयित्वा द्रविणैर्गुरुञ्च ।
जप्त्वाऽर्चयित्वोक्ततयाऽथ हुत्वा युञ्जीत योगांश्च गुरूपदिष्टान् ॥ २०

अच्छाभः स्वच्छभूषो धरणिमयगृहे वाग्भवं लक्षमेकं
यो जप्यात्तद्दशांशं विहितहुतविधिर्मन्त्रजप्ताञ्जनादिः ।

शक्त्यादित्वे परावरादिपङ्क्त्योः । मन्त्री यथोक्तक्रमत इत्यत्र मन्त्रीत्यङ्गेषु मूलयोगो मध्यबीजदीर्घयोगश्चोक्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति क्रमाप्तेरिति । गुरोर्जपपूजादिक्रमाप्तेरित्यर्थः । सहार्थे तृतीया । उक्ततयेति । केवलमुक्ततया न फलाकाङ्क्षयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

समस्तसाधनमभिधाय फलविशेषकामस्य समस्तव्यस्तसाधनं वदन् वाग्भव-

काव्यैर्नानार्थवृत्तैर्भुवनमखिलमापूरयेत् स स्वकीयै-
र्मारार्त्तैा विह्वलाभिः पुनरयमनिशं सेव्यते सुन्दरीभिः ॥ २१

रक्ताकल्पारुणतरदुकूलात्तवालेपहृद्यो
मौनी भूसद्मनि सुखनिविष्टो जपेल्लक्षमेकम् ।
बीजं मन्त्री रतिपतिमयं प्रोक्तहोमावसाने
योऽसौ लोके स सुरमनुजैः सेव्यते पूज्यते च ॥ २२

ससुरासुरसिद्धयक्षविद्याधरगन्धर्वभुजङ्गचारणानाम् ।
प्रमदा मदवेगतो विकीर्णाभरणाः स्रस्तदुकूलकेशजालाः ॥ २३
अतिदुःसहमन्मथव्यथाभिर्व्यथितान्तःपरितापवेपिताङ्ग्यः ।
घनघर्मजतोयबिन्दुमुक्ताफलसक्तोरुकुचान्तबाहुमूलाः ॥ २४

रोमाञ्चकञ्चुकितगात्रलताघनोद्य-
दुत्तुङ्गपीनकुचकुम्भनिपीडिताङ्ग्यः ।
औत्सुक्यभारपृथुवेपथुखेदखिन्न-
पादारविन्दचलनस्खलिताभिघाताः ॥ २५

मारसायकनिपातदारिता रागसागरनिमग्नमूर्त्तयः ।
श्वासमारुततरङ्गिताधरा वाष्पपूरभरविह्वलेक्षणाः ॥ २६
मस्तकारचितदोर्द्वयाञ्जलिप्राभृता हरिणशावलोचनाः ।
वाञ्छितार्थकरणोद्यताश्च तद्दृष्टिपातमपि संनमन्ति ताः ॥ २७

धरामवरके तथा जपतु लक्षमन्त्यं मनुं
सुशुक्लकुसुमांशुकाभरणलेपनाढ्यो वशी ।
अमुष्य वदनादनारततयोच्चरेद्भारती
विचित्रपदपद्धतिर्भवति चास्य लोको वशे ॥ २८

साधनक्रममाह—अच्छाभ इति। वाग्भवं लक्षमेकमिति। तदादिकं मन्त्रमित्यर्थः। होमः पालाशैरेव ॥ २१ ॥

बीजं मन्त्री रतिपतीति। मन्त्रस्य कामराजादित्वमुक्तम्। होमोऽश्वारिजैर्दशांशः ॥ २२ ॥

मध्यबीजस्य क्षोभकत्वमाह—ससुरासुरेति। अन्त्यं मनुमिति। अन्त्यबीजादिकं मनुमित्यर्थः। ह्स्रः ह्स्रां ह्सकलह्रल्रीं क्रीं ह्रसरयोः इत्येवं क्रमेण

पलाशपुष्पैर्मधुरत्रयाक्तैर्होमं विदध्यादयुतावधिं यः ।
सरस्वतीमन्दिरमाशु भूयात् सौभाग्यलक्ष्म्योश्च स मन्त्रजापी ॥ २९
वाजीकरञ्जाह्वशमीवटोत्थैः समिद्वरैर्बिल्वभवप्रसूनैः ।
त्रिस्वादुयुक्तैर्हवनक्रियाऽऽशु नरेन्द्रनारीनररञ्जनी स्यात् ॥ ३०
मालतीवकुलजैर्दलद्दलैश्चन्दनाम्भसि घने निमज्जितैः ।
श्रीकरी कुसुमकैर्हुतक्रिया सैव चाशु कविताकरी मता ॥ ३१
अनुलोमविलोममन्त्रमध्यस्थितसाध्याह्वयुतं प्रजप्य मन्त्री ।
पटुसंयुतया जुहोतु वाज्या नरनारीनरपान् वशे विधातुम् ॥ ३२
मधुरत्रयेण सह विल्वजैः फलैर्हवनक्रियाऽऽशु जनतानुरञ्जनी ।
अपि सैव साधकसमृद्धिदायिनी दिनशो विशिष्टकमलाकरी मता ॥

खण्डैः सुधालतोत्थैस्त्रिमधुरसिक्तैर्जुहोतु मन्त्रितमः ।
सकलोपद्रवशान्त्यै ज्वरापमृत्युप्रणोदनाय वशी ॥ ३४
फुल्लैर्विल्वप्रसूनैस्तदभिनवदलै रक्तकह्लारपुष्पैः
प्रत्येकं बन्धुजीवैररुणसरसिजैरुत्पलैः कैरवाह्वैः ।
नन्द्यावर्तैः सकुन्दैर्नृपतरुकुसुमैः पाटलीनागपुष्पैः
स्वाहक्तैरिन्दिरायै प्रजुहुत दिनशः सर्पिषा पायसेन ॥ ३५

मूलाधारात् स्फुरन्तीं शिखिपुरपुटवीतां प्रभां विद्युदाभा-
मार्काात्तन्मध्यगेन्दोः स्रवदमृतमुचा धारया मन्त्रमय्या ।
सद्यः सम्पूर्यमाणां त्रिभुवनमखिलं तन्मयत्वेन मन्त्री
ध्यायेन्मुच्येत वैरूप्यकदुरितजरारोगदारिद्र्यदोषैः ॥ ३६

वक्ष्यमाणाः परिवारवर्णाः प्रतिबीजमत्रापि प्रयोक्तव्याः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

समन्त्रजापीत्यनुजपः सूचितः । सर्वत्र दलद्दलैः विकसद्दलैरित्यर्थः ।
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रजप्य मन्त्रीति कर्मसाधकयोरपि प्रयोगः सूचितः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

जुहोतु मन्त्रीतम इत्यन्त्यबीजादित्रमम्रुतयोगो वा सूचितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

पूर्वसूचितान् योगानाह—मूलाधारादिति । शिखिपुरपुटेषु हिराहृत्या मन्त्रन्यासं बहिरष्टदले केशरस्थाने स्वरयोगं दलेषु अष्टवर्गयोगं भूपुरे मध्यम-बीजयोगं बीजविशेषयोगं चाह—मन्त्री ध्यायेदिति ॥ ३६ ॥

वह्नेर्बिम्बद्वयपरिवृताधारसंस्थं समुद्यद्-
बालार्काभं स्वरगणसमावेष्टितं वाग्भवाख्यम् ।
वाण्या स्वीयाद्वदनकुहरात् सन्ततं निःसरन्त्या
ध्यायेन्मन्त्री प्रततकिरणप्रावृतं दुःखशान्त्यै ॥ ३७

हृत्पद्मस्थितभानुबिम्बविलसद्योन्यन्तरालोत्थितं
मध्याह्नार्कसमप्रभं परिवृतं वर्णैः कभाद्यान्तकैः ।
ध्यातं मन्मथबीजराजमखिलब्रह्माण्डविक्षोभकं
राज्यैश्वर्यविमर्दिनीमपि रमां दत्त्वा जगद्रञ्जयेत् ॥ ३८

मूर्ध्नोऽथ द्वादशान्तोदितशशधरबिम्बस्थयोनौ स्फुरन्तं
संवीतं व्यापकार्णैर्धवलरुचि मकारस्थितं बीजमन्त्यम् ।
ध्यात्वा सारस्वताच्छामृतजललुलितं दिव्यकाव्यादिकर्ता
नित्यं क्ष्वेलापमृत्युग्रहदुरितविकारान्निहन्त्याशु मन्त्री ॥ ३९

योनिः परिभ्रमितकुण्डलिरूपिणीं तां
रक्तामृतद्रवमुचा निजतेजसैव ।
व्योमस्थलं सकलमप्यभिपूर्य तस्मि-
न्नाविश्य मङ्क्षु वशयेद्वनिता नरांश्च ॥ ४०

गुह्यस्थितं वा मदनस्य बीजं
जवारुणं रक्तसुधां स्रवन्तम् ।
विचिन्त्य तस्मिन् विनिवेश्य साध्यं
वशीकरोत्येव विदग्धलोकः ॥ ४१

वाग्भवयोगमाह—वह्नेर्बिम्बेति । षट्कोणेषु वाग्भवयोगमाह—ध्याये-न्मन्त्रीति ॥ ३७ ॥

मध्यमबीजयोगमाह—हृत्पद्मेति । योनिः षट्कोणम् । अत्र कोणेषु मध्यमबीजयोगमुक्त्वा योन्यन्तरालोत्थितमित्यनेनैव अन्त्यबीजयोगमाह ॥ ३८ ॥

मूर्ध्न इति । योनिः षट्कोणमेव नवयोनिर्वा । मकारस्थितमिति च्छेदः । आशु मन्त्रीति । योनिष्वन्त्यबीजयोग उक्तः ॥ ३९ ॥

पुनर्वश्यप्रधानं रक्तवर्णध्यानयुक्तं वाग्भवयोगमाह—योनेरिति ॥ ४० ॥

मध्यमबीजस्य स्थानभेदेन योगान्तरमाह—गुह्यस्थितमित्यादिना ॥ ४१ ॥

अन्त्यं बीजमथेन्दुकुन्दविशदं संचिन्त्य चित्ताम्बुजे
तद्भूतां धृतपुस्तकाक्षवलयां देवीं मुहुस्तन्मुखात् ।
उद्यन्तं निखिलाक्षरं निजमुखेनाऽनारतस्रोतसा
निर्यान्तञ्च निरस्तसंसृतिभयो भूयात् स वाग्वल्लभः ॥ ४२

सङ्क्षेपतो निगदिता त्रिपुराभिधाना
विद्या सजापहवना सविधानपूजा ।
सोपासना च सकलाभ्युदयप्रसिद्ध्यै-
र्वाणीरमाप्तिविधये जगतो हिताय ॥ ४३

विद्येशीं त्रिपुरामिति प्रतिभजेद् यो वा जपेन्नित्यशः
तद्वक्त्रादथ नूतनार्थविशदा वाणी मुदा निःसरेत् ।
सम्पत्त्या नृपनन्दिनी ततयशःपूरा भवेदिन्दिरा
तस्याऽसौ प्रतियाति सर्वमुनिभिः संप्रार्थनीयं पदम् ॥ ४४

इति श्रीप्रपञ्चसारे नवमः पटलः ।

अन्त्यबीजस्य सकलयोगमितरबीजयोरपि उपलक्षणार्थमाह—अन्त्यमिति । ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
नवमः पटलः ।

दशमः पटलः ।

अथाभिवक्ष्ये सकलप्रपञ्चमूलात्मिकायाः प्रकृतेर्यथावत् ।
मन्त्रं तु साङ्गं सहुताभिषेकं जपार्चनाढ्यं सकलार्थसिद्धै ॥ १

घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिबिन्दुभिः
कथितः परप्रकृतिवाचको मनुः ।
दुरितापहोऽर्थसुखधर्ममोक्षदो
भजतामशेषजनरञ्जनक्षमः ॥ २

शक्तिः स्यादृषिरस्य तु गायत्री चोदिता मनोश्छन्दः ।
बोधस्वरूपवाची संवित्प्रोक्ता च देवता गुरुभिः ॥ ३

नेत्रकरार्तुदिनकरभुवनविकारस्वराग्निबिन्दुयुजा ।
व्योम्ना षडङ्गकॢप्तिर्जातिविभिन्नेन चापि संप्रोक्ता ॥ ४

अथेच्छाशक्तिप्रधानां भुवनेश्वरीमाह—अथाऽभिवक्ष्य इति। सकलप्रपञ्च-मूलात्मिकाया इति। पूर्वोक्तनिष्कीलविद्यामध्यमबीजसारभूताया इत्यर्थः। अतोऽस्यास्तद्योगः सूचितः।

अथवा सकलः प्रणवः पञ्चाशत्कलात्मकत्वात्। तस्य प्रपञ्चो विस्तारः विभूतिः श्रीरित्यर्थः। मूलं कामं वाक् च। एतेषामात्मभूताया मध्यस्थायाः प्रकृतेरित्येतेषामेकैकेन समस्तैश्च पुटितत्वं शक्तेः सूचितम्। यथावदिति। अनुलोमप्रतिलोमक्रमः सूचितः। साङ्गं त्विति। अङ्गेषु तत्तद्बीजदीर्घादियोगः सूचितः। सकलार्थसिद्धै इति। प्रणवयोगे मोक्षस्य श्रीयोगेऽर्थस्य काम-योगे कामस्य वाग्योगे धर्मज्ञानादेः सर्वयोगे सर्वस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ १ ॥

केवलस्यापि सकलपुरुषार्थसाधनत्वमाह—दुरितापह इति ॥ २ ॥

बोधस्वरूपवाचीति। बोधस्वरूपं परमात्मानं वक्ति प्रकाशयतीति बोध-स्वरूपवाची ब्रह्मात्मैकत्वविद्या निरूढा संविदित्यर्थः। गुरुभिः प्रोक्तेति। श्रीदुर्गादिमन्त्रदेवताः सूचिताः ॥ ३ ॥

जातिविभिन्नेनेति। हृदयाय नम इत्यादियुक्तेनेत्यर्थः। अपिना सर्वज्ञादियोग उक्तः। हं बीजम्। ईं शक्तिः ॥ ४ ॥

अग्नीन्दुयोगविकृता लिपयो हि सृष्टा-
स्ताभिर्विलोमपठिताभिरिदं शरीरम् ।
भूतात्मकं त्वगसृगादियुतं समस्तं
संव्यापयेन्निशितधीर्विधिना यथावत् ॥ ५

अन्त्यावुष्मस्वमून् वादिषु मलिपिषु तांस्तांश्चतुर्वर्गवर्णे-
ष्वेतानस्म्यदस्तद्दति तदपि परेषु क्रमेणाऽवचिन्त्य ।
संहृत्य स्थानयुक्तं क्षपितसकलदेहो ललाटस्थितान्तः-
प्राप्तिव्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलो यातु मद्भावमेव ॥ ६

दिग्बन्धाद्यनन्तरं भूतशुद्धिक्रममाह—अग्नीन्द्विति । अग्नीन्दुशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषावुच्येते । योगस्तयोः सम्बन्धः । तेन परापश्यन्तीतदर्थादिरूपेण विकृता लिपयो वैखरीतदर्थरूपेण सृष्टा हि यस्मात् तस्मात्ताभिः सहेदं शरीरं तदर्थात्मकं तत्र व्यापयेत् संहरेत् । कथमित्याह—प्रतिलोमपठिताभिरिति । प्रतिलोमेन न्यस्ताभिरित्यर्थः । शरीरस्य अशुद्धत्वेन संहरणीयत्वमाह—भूतात्मकमिति । प्रतिलोममातृकान्यासेन वैखरीतदर्थात्मकं स्थूलं बिन्दुं मध्यमात्मके सूक्ष्मे संहृत्य बुद्ध्यैव सूक्ष्मादिकं संहर्तव्यमित्याह—निशितधीरिति । विधिनेति । प्राणायामैरित्यर्थः । तत्र प्रथमप्राणायामेन बिन्दुं सूक्ष्मात्मकं नादे कारणे पश्यन्त्यां विलापयेत् । द्वितीयेन नादं कारणं सामान्ये परायां शक्तौ । तृतीयेन शक्तिं शान्तौ इति विधिनेति सूचितम् । यथावदिति । नादाद्यन्तं मूलोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण भूतशुद्धिमाह—अन्त्यावुष्मस्विति । मूलाधार लिङ्गमूल नाभि हृदय गल तालु भ्रूमध्य ललाट मस्तकेषु द्विचतुश्चतुःपञ्चपञ्चपञ्चपञ्चपञ्चषोडशदलानि पद्मानि अष्टप्रकृतीश्वराधिष्ठितानि स्मृत्वा तत्संहारेण स्वयं परो भवेदिति श्लोकार्थः ।

तत्र मूलाधारपद्मे क्षलौ दलत्वेन स्मृत्वा । तद्दलद्वयं पृथिवीविकारात्मकं क्षं स्वाहा लं स्वाहेति कर्णिकागतपृथिव्यां विलाप्य । साऽपि लिङ्गमूलस्थहसषशचतुर्दलपद्मकर्णिकागताप्सु संहार्या इत्याह—अन्त्यावुष्मस्विति । तत्रापि दलात्मकाब्विकारान् पूर्ववत् अप्सु हुत्वा ता अपि नाभिस्थवादिचतुर्दलपद्मकर्णिकास्थतेजसि संहार्या इत्याह—अमून् वादिष्विति । तदपि तेजः सविकारं हृद्गते पञ्चदले पवर्गात्मके वायुरूपे संहार्यमित्याह—मलिपिषु तानिति ।

मूलाधारात् स्फुरिततड़िदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपोद्-
गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।
सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सविद्यानुबद्धा
ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत् सार्धसोमात् ॥ ७

शिरसि निपतिता या बिन्दुधारा सुधाया
भवति लिपिमयी सा ताभिरङ्गं मुखाद्यम् ।
विरचयतु समस्तं पातितान्तश्च तेज-
स्यनल इव घृतस्योद्दीपयेदात्मतेजः ॥ ८

अनेनैव क्रमेणोत्तरं पद्मचतुष्कं तवर्गाद्यात्मकं पञ्चपञ्चदलं साधिष्ठाष्टकं मूर्धस्थे षोड़शदले स्वरात्मनि ईश्वरात्मके संहरणीयमित्याह—तांश्चतुरिति । एतान् असि विसर्गे विसर्गात्मनीश्वर इत्यर्थः । ईश्वरैश्वर्यात्मक दलषोड़शकमीश्वरे संहार्यमित्याह—अम्यद इत्यादिना । अमि बिन्दौ । अदः विसर्गम् । बिन्द्वात्मनि ईश्वरे विसर्गदलं संहरेदित्यर्थः । तद् दति दन्तसम्बन्धिन्यौकारे तदात्मके ईश्वर इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । स्थानयुक्तमिति । प्रथमं संहारन्यासेन स्थूलं संहृत्य पश्चादनेन योगेन सूक्ष्माणि स्थानानि संहरेदित्यर्थः । ललाटस्थित इति । ललाटे प्रकृत्यञ्जे तदभिन्नतया स्थितो जीवः । अतोऽकारार्थस्येश्वरस्य मूर्धस्थस्य प्राप्त्या व्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलः संहृतसकलसंसारः स मद्भावं प्रत्यगीश्वरतामेव यात्विति शार्ङ्गिणो वचनमेतत् ।

स्रष्टृत्व स्थापकत्व संहर्तृत्व तिरोधायकत्वानुग्राहकत्व सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वशक्तित्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मत्व सदानन्दचित्पूर्णात्मत्वाद्वयत्वानि ईश्वरगुणाः स्वरार्थभूताः । सत्त्वरजस्तमःसाम्यबीजानि प्रकृतेर्गुणाः । शब्दादिपञ्चकनिश्चयाः महतः । तन्निश्चयकर्तृत्वाभिमानपञ्चकम् अहङ्कारस्य । पञ्चविधशब्दपरिणामसामर्थ्यमाकाशस्य । पञ्चस्पर्शरूपेण परिणामसामर्थ्यं वायोः । आकाशवायुरूपाविकीकृत्य चतुर्विधरूपपरिणामसामर्थ्यं तेजसः । तथा चतुर्विधरसपरिणामसामर्थ्यमपाम् । सुरभ्यसुरभिगन्धरूपेण परिणामसामर्थ्यं पृथिव्याः गुणद्वयम् । पृथिव्यादीनामेवंविधगुणविभागमभिसन्धाय द्विदलादिपद्मकल्पना कृता इत्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

ततो दिव्यदेहसृष्टिक्रममाह—मूलाधारादिति । अधिष्ठानमेव मूलाधारः । प्रभा कुण्डलिनीमस्तकम् । मस्तकमपि परब्रह्मैव । तदेव ब्रह्म संविद्रूपिण्या

संहृत्य चोत्पाद्य शरीरमेवं
तेजोमयं व्याप्तसमस्तलोकम् ।
सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमात्मरूपं
तच्चिह्नमात्मन्यथ संदधीत ॥ ९

प्रकृत्या सह सार्धसोमो रविश्च मायित्वात् । प्रणवशक्त्युच्चारणेन पूर्ववत्तेजः-सुषुम्नापद्मामृतपिण्डान् स्मृत्वा निरवद्यादिमन्त्रैर्व्याप्य अक्षरन्यासेन शरीरं रचयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

व्याप्तसमस्तलोकमिति । व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमिति । शक्त्यात्मकत्वसिद्धये सामान्यपटले कथिता इह वक्ष्यमाणाश्च न्यासाः सूचिताः । तच्चिह्नमिति । भूषणायुधादिन्यासः सूचितः ।

अयं न्यासक्रमः । पीठन्यासमूर्तिन्यासानन्तरम् आवाहनाद्यवगुण्ठनान्तं विधाय । मातृकां विन्यस्य । मूलेन करन्यासं कृत्वा । मूलतदक्षरमूल-तदङ्गहृल्लेखादिकम् अङ्गुलिषु विन्यस्य । मूलेन देहे त्रिशो व्याप्य । मूलपुटितां मातृकां विन्यस्य । शैवतत्त्वन्यास शक्तिश्रीसन्ततिरित्यादिन्यास-बुभुक्षादिन्यास श्रीकण्ठादिन्यासमूलतद्वर्णैः मूर्धहृदयनाभिषु सृष्ट्यादिन्यास शाक्त-तत्त्वन्यासाहोरात्रादित्रिलिङ्गाजपापरमात्मप्रणवन्यासान् विधाय । अष्टमात्रया शक्त्याष्टाक्षरदशाङ्गन्यासवत् दशाङ्गन्यासाङ्गर्ष्यादिकन्यासान् कृत्वा । त्रिपुरोक्त-क्रमेण भूषणन्यासमाचरेत् ।

अथ आवरणन्यासः । क्लीं क्लें क्लुं क्लिं क्लं इति बीजसहिता हृल्लेखाद्या मूर्धादिषु भूतस्थानेषु ऊर्ध्वादिवक्त्रेषु च विन्यस्य । गायत्र्यादित्रयं ललाटवाम-दक्षिणगण्डेषु न्यसित्वा । ब्रह्मादित्रयं सव्यकर्णास्यवामकर्णेषु न्यसित्वा । गलसव्यस्तनवामस्तनेषु गायत्र्याद्या अपि विन्यस्य । सव्यांस हृदय वामांसेषु ब्रह्मादिकं न्यसेत् । पुनर्नाभिवामदक्षिणोरुषु गायत्र्याद्यान् न्यसित्वा । वामस्फिगाधारदक्षिणस्फिक्षु ब्रह्मादिकं न्यसेत् । ह्रां ह्रीं ह्रूं इति गायत्र्यादीनां बीजानि । हं हिं हुं इति ब्रह्मादीनाम् । पुनरलिकादिषु मातृभैरवन्यासः सबीजः । पुनर्ध्यात्वा संपूज्य पुनर्जपित्वा संयोगान् वक्ष्यमाणान् न्यासानाचरेत् । गुणितयोग षडध्वयोग लवादियुतराशि नक्षत्र तिथि करणन्यासयोग कुण्डलिनीहंस-हरिहरादिचतुःप्रणवप्राणापानयोः अहोरात्रमाससंवत्सरदेवाः सस्तुतयः स्वरा इत्यादियोग चतुर्दशयोगाजपापरमात्मप्रणवयोगन्यासान् विधायाऽण्ययोगेन जप्त्वा बाह्यपूजां कुर्यादिति न्यासक्रमः ॥ ९ ॥

उद्यद्भास्वत्समाभां विजितनवजवामिन्दुखण्डावनद्ध-
द्योतन्मौलिं त्रिनेत्रां विविधमणिलसत्कुण्डलां पद्मगाञ्च ।
हारग्रैवेयकाञ्चीगुणमणिवलयाद्यैर्विचित्राम्बराढ्या-
मम्बां पाशाङ्कुशेष्टाभयकरकमलामम्बिकां तां नमामि ॥ १०

धातू द्वौ स्तो रक्षणव्यापकार्थौ पाद्योऽश्वाद्यस्तत्प्रभावात्तयोश्च ।
सर्वं संरक्ष्याऽथ सर्वात्मना यो व्याप्नोत्यंशः स्यादसौ पाशवाची ॥ ११
अं स्यादात्मा कुर्धरा कुस्तनुर्वा भागार्थः स्याच्छोऽथवाऽऽवृत्तिवाची ।
भूश्चेद्भतान्यन्यथा चेच्छरीराण्याकृष्यात्मन्याहरेदङ्कुशाख्यः ॥ १२
स्मृते यथा संसृतिचक्रचङ्क्रमोद्भवाद्भनापायसमुत्थितादपि ।
वियोजयत्यात्मतनुं नरं भयात्तथाऽभयस्याऽभयसंज्ञिता विभोः ॥ १३
मुख्यार्थवाची वरशब्द उक्तः स्याद्वाञ्छितार्थश्च वराभिधानः ।
मुख्यं त्वभीष्टं स्मृतिमात्रकेण ददाति योऽसौ वरदोऽवगम्यः ॥ १४

दीक्षाकृत्यैः पुरोक्ते रचयतु विधिवन्मण्डलं मण्डपे तद्-
व्यक्तं युक्तञ्च कान्त्या त्रिगुणितविलसत्कर्णिकं वर्णवीतम् ।
आवीतं केसरेष्वारचितहरिहरार्णैश्च मध्ये समायै-
स्तैरग्रे माययाऽऽढ्यं कमलमथ बहिः प्रोक्तचिह्नैरुपेतम् ॥ १५

पद्मगां चेति। पद्ममध्यगत्रिकोणगां चेत्यर्थः। वलयाद्यैः सह विचित्राम्बराढ्यामित्यन्वयः। अम्बिकामिति सूक्ष्मध्यानमुक्तम्। तामिति परध्यानम् ॥१०॥

पा रक्षण इति पाद्यः। अशू व्याप्ताविति अश्वाद्यः तयोर्निष्पन्नः पाशशब्दः स्यात्। तत्प्रभावात् सर्वं संरक्षेदिति। अंशिन्याः शक्तेः प्रभावादित्यर्थः। पाशवाची पाशस्मारक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अङ्कुशावयवार्थमाह—अं स्यादिति। आवृत्तिः पौनःपुन्यम्। भूश्चेत् कुशब्दार्थ इति शेषः। अन्यथा चेदिति तन्त्वर्थपक्षोऽनूदितः ॥ १२ ॥

यथातथाशब्दौ यस्मात्तस्मादर्थौ ॥ १३ ॥ १४ ॥

वर्णवीतमिति। उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणप्रकारेण वीतमित्यर्थः। आवीतं केसरेष्विति। मध्ये समायैर्मध्ये मायासहितैः हरिहरार्णैः हरिहर इत्येतैरर्णैः केसरेषु वेष्टितमित्यर्थः। ह रि ह्रीं ह र ह्रीं इत्येवं लेखनप्रकारः। मध्ये समायैस्तैरिति। मध्ये दलमध्ये समायैरीकारसहितैः तैर्हरिहरार्णैः आवीत-

शक्त्याविःसाध्यमिन्द्रानिलनिर्ऋतिगबीजाभिबद्धं पुरोऽग्ने-
स्तत्कोणोल्लासिमायं हरिहरविलसद्वगण्डमेभिः समायैः ।
वर्णैश्चावेष्टितं तत्त्रिगुणितमिति विख्यातमेतत् सुयन्त्रं
स्यादायुष्यञ्च वश्यं धनकरममितश्रीप्रदं कीर्तिदञ्च ॥ १६

हृल्लेखाख्यां गगनां रक्तां च करालिकां महोच्छुष्माम् ।
मूर्धनि वदने हृदये गुह्ये पदयोर्न्यसेत्तदङ्गैश्च ॥ १७

गायत्रीं न्यसतु गले स्तने तु सव्ये सावित्रीं पुनरपरे सरस्वतीञ्च ।
सव्येऽंसे सरसिजसम्भवं मुकुन्दं हृद्देशे पुनरपरांसके शिवञ्च ॥ १८

अलिकांसपार्श्वकुक्षिषु पार्श्वांसापरगलहृत्सु च क्रमशः ।
ब्रह्माण्याद्या विधिवन्न्यस्तव्या मातरोऽष्ट मन्त्रितमैः ॥ १९

सजया विजया तथा जिताह्वया चाऽपराजिता नित्या ।
तदनु विलासिनीदोग्ध्र्यौ साघोरा मङ्गला नव प्रोक्ताः ॥ २०

एवं संपूज्य पीठं तदनु नव घटान् पञ्च वा कर्णिकायां
पत्राग्रेषु न्यसेत् काञ्चनरजतताम्रोद्भवान्मार्त्तिकान् वा ।

मित्यर्थः । तैरग्रे माययाऽऽव्यमिति । तैर्हरिहराद्यैः । अग्रे दलाग्रे मायया ईकारेणाऽऽव्यं यथा भवति तथा आवीतमिति योजना । एतत्त्रयं षड्गुणित-द्वादशगुणितयोरपि समानम् ॥ १५ ॥

शक्त्याविःसाध्यमिति पूर्वश्लोकस्य व्याख्या । शक्तिस्त्रिकोणमध्यस्था हृल्लेखा । तस्यामग्निविभागे आविर्भूतसाध्यम् । लिखितसाध्यनामेत्यर्थः । साधककर्मनाम्नो-र्मायाभागादौ लेखनस्योपलक्षणमेतत् । बीजानि शक्तिबीजानि । तत्-कोणोल्लासिमायमिति । त्रिकोणकोणेषु ईकारलेखनमुक्तम् । एभिः समायैरा-वेष्टितमिति । ह रि ई ह र ई इति शक्तिवेष्टनाद् बहिर्वेष्टितं तद्बहिर्वर्णै-र्मातृकाक्षरैश्चावेष्टितमित्यर्थः । आयुष्ये मध्यमबीजं मृत्युञ्जयेन वेष्टयेत् । वश्ये शक्त्या । धनश्रियोः श्रिया । कीर्त्तावजपया । यन्त्रजीवादिलेखनं तु सर्वत्र समानम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

ब्रह्माण्याद्या विधिवदिति । भैरवयोगः सूचितः । मन्त्रितमैरिति । आं क्षां अं क्षम् इत्यादिबीजयोगः सूचितः ॥ १९ ॥

नवशक्तीराह—सजयेति । ह्रीं श्रीं भुवनेश्वर्यासनाय नम इति पीठमन्त्रः ।

एकं वा कर्णिकायां सुमतिरथ विनिःक्षिप्य कुम्भं यथावत्
संपूर्याऽऽवाहयेत्त्रिष्वपि विधिषु पुनर्वक्ष्यमाणक्रमेण ॥ २१

मधुना महता रवेण साकं विधिना मध्यगतं प्रपूर्य कुम्भम् ।
अभिवाद्य कलाः प्रवेशयीत प्रवराभ्यामथ तं नवांशुकाभ्याम् ॥

ऐन्द्रं घृतेन यमदिक्प्रभवञ्च दध्ना
क्षीरेण वारुणमथो तिलजेन सौम्यम् ।
क्षीरद्रुचर्मदशमूलकपुष्पसिद्ध-
क्काथेन कोणनिहितानपि पूरयेच्च ॥ २३

मूत्रेणैन्द्रं गोमयेनापि याम्यं क्षीरेणाप्यं सौम्यजञ्चैव दध्ना ।
मध्यप्रोत्थं सर्पिषा पञ्च कुम्भाः स्युश्चेदेवं पूरणीयाः क्रमेण ॥ २४

गोमूत्रगोमयोदकपयोदधिघृतांशकाः क्रमात् प्रोक्ताः ।
एकार्धधातुसत्त्वाद्येकं सर्वाणि वा समानि स्युः ॥ २५

तारभवाभिरथर्ग्भिः क्रमेण संयोजयेत् पञ्चगव्यानि ।
आत्माष्टाक्षरमन्त्रैरथ वा योज्यानि पञ्चभिः पञ्च ॥ २६

यद्येककलशकॢप्तौ विधिरपि पञ्चाशदोषधिक्काथैः ।
पूरयतु पञ्चभिर्वा गव्यैस्तोयात्मकैःऽष्टगन्धाद्भिः ॥ २७

अत्रोत्तरस्यां दिशि पङ्कजे च पलाशचर्मक्कथितैः पयोभिः ।
सम्पूरणीयः कलशो यथावत् सुवर्णवस्त्रादियुतः सुशुद्धः ॥ २८

द्वारेषु मण्डपस्य द्वौ द्वौ कुम्भौ सुशुद्धजलपूर्णौ ।
संस्थाप्य च वसनाद्यैः प्रवेशयित्वा हि पूजनीयाः स्युः ॥ २९

ऊर्ध्वेन्द्रयाम्यसौम्यप्रत्यग्दिक्षु च भूतवर्णकाः क्रमशः ।
हृल्लेखाद्यास्तदनु च पूर्ववदङ्गानि पूजनीयानि ॥ ३०

ह्रीं भुवनेश्वरीमूर्तये नम इति मूर्तिमन्त्रः ॥ ३० ॥

सुमतिरिति । एकस्मिन्नेव कुम्भेनैककुम्भशक्त्यापादनसमर्थ इत्यर्थः । यथावदिति पूर्वोक्तपूरणक्रमः सूचितः ॥ २१ ॥

नवघटपक्षे पूरणमाह—मधुनेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

पञ्चकुम्भपक्षे पूरणक्रममाह—मूत्रेणेति ॥ २४ ॥

पञ्चगव्ययोजनप्रकारमाह कलशान्तरार्थं—गोमूत्रेति । सर्वाणि वेति

गायत्रीं शतमखजे निशाचरोत्थे
सावित्रीं पवनगते सरस्वतीञ्च ।
ब्रह्माणं हुतभुजि वारुणे च विष्णुं
बीजेऽस्रे समभियजेत् तथेशमैशे ॥ ३१

रक्ता रक्ताकल्पा चतुर्मुखी कुण्डिकाक्षमालेऽब्जे ।
दधती प्राग्बीजस्था गायत्री तादृशोऽग्निगो ब्रह्मा ॥ ३२

अरिदरगदाब्जहस्ता किरीटकेयूरहारसम्भिन्ना ।
निशिचरबीजसमुत्था सावित्री वरुणगस्तथा विष्णुः ॥ ३३

टङ्काक्षाभयवरान् दधती च वीक्षणेन्दुकलितजटा ।
वाणी वायव्यस्था विशदाकल्पा तथेश्वरस्त्वैशे ॥ ३४

ब्रह्माण्याद्यास्तद्बहिरनन्तरं वासवादिकाशिशाः ।
पूज्याः पूर्वप्रोक्तैरुपचारैः सम्यगिति निजेष्टाप्त्यै ॥ ३५

यदि नव कलशास्तेष्वथ संपूज्या मातरोऽष्ट दिक्क्रमशः ।
हृल्लेखाद्याः पूज्या मध्यादिषु पञ्च चेद्भवन्ति घटाः ॥ ३६

प्रथमं घृतजं ततः कषायं दधि पश्चात् क्वथितं पयः कषायम् ।
अथ तैलकषायकौ मधूत्थं द्विजवृक्षात् क्वथितं ततोऽभिषिञ्चेत् ॥ ३७

द्वारगकुम्भधृतैरथ सलिलैः पुनरन्तरान्तरा सेकम् ।
कुर्यान्मुखकरचरणक्षालनमपि साचमादिकं मन्त्री ॥ ३८

विधिवदिति कृताभिषेको द्वात्रिंशल्लक्षमथ जपेन्मन्त्रम् ।
निजकरदत्तार्घ्यामृतजलपोषितभानुमत्प्रभोऽनुदिनम् ॥ ३९

पद्यान्तरोक्तिः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

बीजेऽस्रे समभियजेदिति । बीजानि त्रिकोणबहिष्ठानि वेष्टनबीजानि । तेषु गायत्र्याद्याः पूज्याः । अस्रेषु त्रिकोणकोणेषु ब्रह्मादिकं पूजनीयमित्यर्थः । ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अभिषेकक्रममाह—प्रथमं घृतजमिति ॥ ३७ ॥

साचमादिकं मन्त्रीति । मन्त्राचमनमुक्तम् ॥ ३८ ॥

निजकरदत्तार्घ्यामृत इति । स्वस्य करे रश्मिभिः सर्वनाडीद्वारा निःसृताभिरर्घ्यामृतविभक्ताभिः आदित्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्ताभिरादित्याय दत्तानि यान्यर्घ्य-

भूत्वा शक्तिः स्वयमथ दिनेशेन्दुवैश्वानराणा-
मैक्यं कुर्वन् प्रणवमनुना शक्तिबीजेन भूयः ।
आकृष्याऽन्तर्बहिरपि समाधाय बुद्ध्यैव तेजो
जप्यान्मन्त्रं ज्वलनहुतशिष्टान्नभुक् प्रोक्तसंख्यम् ॥ ४०

अथ तु हविष्यप्राशी नक्ताशी वा जपेन्मनुञ्चैवम् ।
परिपूर्णायां नियमितजपसंख्यायां समारभेद्धोमम् ॥ ४१

जपाद्दशांशं जुहुयादथाऽष्टद्रव्यैर्गुडक्षौद्रघृतावसिक्तैः ।
वर्णौषधीसिद्धजलाभिषिक्तं कृत्वा द्विजानभ्यवहारयेच्च ॥ ४२

ततोऽस्य प्रत्ययास्त्वेवं जायन्ते जपतो मनुम् ।
अधिष्ठितं निश्यदीपं निस्तमिस्रं गृहं भवेत् ॥ ४३

ततः कृत्वा जपन्यासं समुपासीत शक्तितः ।
युक्तात्मा नित्ययोगेन प्रागुक्तविधिनाऽर्चयेत् ॥ ४४

अश्वत्थविप्राङ्घ्रिपबिल्वनाम्नां तर्कारिकप्लक्षकसेव्यकानाम् ।
प्रसारणीकाश्मरिरोहिणीनामुडुम्बरीपाटलिडुण्डुकानाम् ॥ ४५

पलं पलार्धं त्वथ कर्षमर्धं तेषान्तु भागः कथितः क्रमेण ।
एतैः शृतेनाथ जलेन चासौ संपूरणीयः कलशो यथावत् ॥ ४६

जलामृतानि तैरादित्यभावमापन्नैरादित्येच्छया पुनरपि प्रत्यामृतैः पोषितः सन् स्वयमपि भानुवत् प्रभ इत्यर्थः । अर्घ्यदानप्रकारस्तु सौरपटले द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

जपकाले ध्यानप्रकारमाह—भूत्वा शक्तिरिति । भूत्वा शक्तिः स्वयमिति विग्रहध्यानमुक्तम् । दिनेशेन्दुवैश्वानराणामैक्यं कुर्वन्नित्यान्तरं सूक्ष्मध्यानम् । व्यापिन्यादिध्यानमाह—शक्तिबीजेनेति । अन्तःस्थिततेजस्त्रयात्मकं तत् तेजः शक्तिबीजजपसमये बुद्ध्यैव आकृष्य बहिरपि व्यापिन्याद्यात्मना समाधाय जपेदित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अष्टभिर्द्रव्यैरिति । प्रपञ्चयागोक्तैरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

जायन्त इति बहुवचनेन प्रतिभादिकमुक्तम् ॥ ४३ ॥

समुपासीतेति । युञ्ज्यादित्यर्थः । योगो नाम परापरशक्त्यैक्यद्वारा पूर्णभावः । योगिना बाह्यपूजाः परित्यज्याऽन्तरेव पूजा कार्येत्याह—युक्तात्मेति । परेण युक्तः संयुक्त एकीभूत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स तथोक्तः । स नित्ययोगेन प्रत्यग्-

प्रत्यब्दसेकाद्भविता शतायुर्मेधेन्द्रियावान् रहितश्च रोगैः ।
मासेषु जन्मस्वभिषेकतः स्यादुर्वीपतिर्मङ्क्षु महापृथिव्याः ॥ ४७

अर्काभस्तेजसाऽसौ भवति नलिनजा सन्ततं किङ्करी स्या-
द्रोगा नश्यन्ति दृष्ट्या तमथ च धनधान्याकुलं तत्समीपम् ।
देवा नित्यं नमोऽस्मै विदधति फणिनो नैव दंशन्ति पुत्राः
सम्पन्नाः स्युः सपुत्रास्तनुविपदि परं धाम विष्णोः स भूयात् ॥ ४८

शक्तिप्रग्रस्तसाध्यं हरशरकलमायावृतं वह्निगेह-
द्वन्द्वास्त्रिप्राप्तमायं प्रतिविवरलसच्छक्तिबद्धं बहिश्च ।
कोणोद्यद्दण्डादण्डिविलिपिहरिहरावद्धगण्डं विलोमा-
र्णावीतं कोर्युगाष्टोदरगनृहरिचिन्ताश्मकं षड्गुणाख्यम् ॥ ४९

षडङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलं कर्तुरालिखेत् ।
षडङ्गुलावकाशेन तद्बहिश्च प्रवर्त्तयेत् ॥ ५०

ब्रह्मयोगरूपेण । प्रागुक्तविधिना विधीयत इति विधिः क्रम उपकरणजातं च सर्वं तेनाऽर्चयेत् अस्तमयेऽस्थितपर्यन्तं व्याप्तैरुपहारैरन्तरेवाऽर्चयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

बहिरर्चनस्य पूर्वमेव विहितत्वेन इहाऽविधेयत्वात् षड्गुणितं संगृह्णाति— शक्तिप्रग्रस्तेति । शक्तिर्मध्यस्था हृल्लेखा तया प्रग्रस्तसाध्यम् । तस्यां लिखितसाध्यमित्यर्थः । साध्यलेखनमुपलक्षणं साधककर्मलेखनस्यापि । हरशरकलमायाः ह्रीं श्रीं क्लींकाराः तैरावृतं पूर्वोक्तं शक्तिबीजम् । तत्र ह्रींबीजेन पञ्चधाऽऽवृत्तेनैका आवृत्तिः । पुनस्तदन्तराल एव श्रीबीजेन । तथैव तदन्तराले क्लींबीजेन । वह्निगेहद्वन्द्वास्त्रिप्राप्तमायमिति । षट्कोणस्याऽवशिष्टांशे ईकारलेखनमुक्तम् । प्रतिविवरेति । षट्कोणान्तरालेष्वित्यर्थः । बहिरिति । द्वितीयवर्तुलाद्बहिरित्यर्थः । कोणोद्यदिति । कोणशब्देन षट्कोणान्युच्यन्ते । शक्तिश्रीकामाः त्रिलिपयः । दण्डित्वं सबिन्दुत्वम् । दण्डिबीजत्रयमूर्ध्वकोणत्रये । अदण्डिबीजत्रयमधःकोणत्रये । गण्डशब्देन षट्कोणान्तरालषट्कं विवक्षितम् । विलोमार्णावीतमिति । तृतीयवृत्तान्तर्बाह्यभागयोः अनुलोमविलोममातृकावर्णैः वेष्टितमित्यर्थः । विगता विलोमेन गता वर्णा अनुलोमगताश्च वर्णा विलोमार्णाः । कोर्युगं पृथिवीमण्डलद्वयं पुटितं तस्याष्टोदरेषु कोणाष्टकेषु गतनृहरिचिन्ताश्मकं दिक्षु नृसिंहबीजं विदिक्षु चिन्तारत्नमिति विभागः ॥ ४९ ॥

वर्तुलं तावता भूयस्तद्वहिश्च तृतीयकम् ।
मध्यवर्तुलमध्ये तु हृल्लेखाबीजमालिखेत् ॥ ५१
द्वितीयवर्तुलाश्लिष्टमीषच्छ्लिष्टषडस्रकम् ।
पुटितं मण्डलं वह्नेरस्पृशन्मध्यवर्तुलम् ॥ ५२
इन्द्राग्निरक्षोवरुणवायूीशान्तास्रकं लिखेत् ।
षट्सु कोणान्तरालेषु हृल्लेखाषट्कमालिखेत् ॥ ५३
एकैकान्तरितास्तास्तु सम्बध्युरितरेतरम् ।
शिखाभिरन्तराभिस्तु बाह्याबाह्याभिरान्तराः ॥ ५४
मध्यवर्तुलसंस्थाया हृल्लेखायाः कपोलयोः ।
अधरे साध्यनामार्णं साधकस्योत्तरे लिखेत् ॥ ५५
अन्तराग्निश्रियोः कर्म साधकांशे समालिखेत् ।
हरमायाः पञ्चकृत्वः स्युर्बहिर्गर्भवर्तुलम् ॥ ५६
तद्बहिः शरमायाश्च कलमायाश्च तद्बहिः ।
लिखेन्मायां बिन्दुमतीं वह्नेः कोणेषु षट्स्वपि ॥ ५७
वह्नेः कोणत्रये श्रीमत्पश्चिमे त्रितयं लिखेत् ।
शक्तिश्रीकामबीजानां सदण्डं साधकार्णवत् ॥ ५८
वह्नेस्तु वह्निपश्चिमे तान्येवाऽदण्डवन्ति च ।
ससाध्यनामवर्णानि स्पष्टनिष्ठानभाञ्जि च ॥ ५९
बाह्यरेखामन्तरा स्युर्वर्णाः क्रमगताः शुभाः ।
तद्बहिः प्रतिलोमाश्च ता स्युर्लेखकपाटवात् ॥ ६०
ततो विदर्भितं भूमेर्मण्डलद्वयमालिखेत् ।
महादिक्षु नृसिंहार्णं चिन्तारत्नाश्रितास्रकम् ॥ ६१
बहिः षोड़शशूलाङ्कं शोभनं व्यक्तवर्णवत् ।
एतद्यन्त्रं समालिख्य पद्ममारचयेत्ततः ॥ ६२
रुचिरं द्वादशदलं षट्त्रिंशत्केसरोज्ज्वलम् ।
त्रिवृत्तराशिवीथ्याद्यैः पार्थिवान्तञ्च मण्डलम् ॥ ६३

अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं—षड़ङ्गुलेत्यादि। बहिर्गर्भवर्तुलमिति। गर्भवर्तुलं

पूर्वोक्तलक्षणोपेतं शुभं दृष्टिमनोहरम् ।
एवं कृते षड्गुणिते मण्डले सुमनोहरे ।
प्राग्वत् सङ्कल्प्य कलशमर्चयेत् सुसमाहितः ॥ ६४

अभ्यर्च्य पीठं नवशक्तिकान्तमङ्गानि बीजेषु च षट्सु भूयः ।
गायत्रसावित्रसरस्वतीश्च यजेदथ श्रीरतिपुष्टिसंज्ञाः ॥ ६५

ब्रह्माणमथ च विष्णुं महेश्वरं धनदमदनगणनाथान् ।
अभ्यर्चयेत् षट्स्वपि वह्नेः कोणेषु तद्बहिः क्रमशः ॥ ६६

रक्तामनङ्गकुसुमां कुसुमातुरां च
नित्यामनङ्गमदनां मदनातुराख्याम् ।
गौरीं तथैव गगनां गगनस्य रेखां
पद्मां भवप्रमथिनीं शशिशेखराञ्च ॥ ६७

एता द्विषट् प्रतिदलं प्रतिपूज्य शक्ती-
स्तद्बाह्यतो यजतु मातृगणं क्रमेण ।
इन्द्रादिकान् बहिरतश्च तदायुधानि
संपूज्य पूर्वविधिनाऽमुमथाऽभिषिञ्चेत् ॥ ६८

योऽमुमर्चयति मुख्यविधानं सिद्धशक्तिरपि संजपहोमैः ।
स श्रियो निलयनं त्रिदशानां वन्द्यतां व्रजति विष्णुसमानः ॥ ६९

इति श्रीप्रपञ्चसारे दशमः पटलः ।

बहिर्यथा भवति तथा स्युरित्यर्थः ॥ ५०—६४ ॥

षड्गुणितविधाने षट्कोणन्यासे प्रथमं गायत्र्यादिषट्कं न्यसित्वा एष्वेव कोणेषु ब्रह्मादिकमपि विन्यस्य शङ्ख कपोल गल जत्रु स्तनपार्श्वेषु प्रादक्षिण्येन रक्तानङ्गकुसुमादिकां विन्यस्य मातृरुक्तमार्गेण न्यसेदिति ॥ ६५॥६६॥६७॥६८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
दशमः पटलः ।

अथ वक्ष्ये संग्रहतो द्वादशगुणिताख्यमहायन्त्रवरम् ।
संपूज्य येन शक्तिं भुक्तेर्मुक्तेर्व्रजेन्नरोऽनुभवम् ॥ १

व्याहृत्यावीतशक्तिज्वलनपुरयुगद्वन्द्वसन्ध्युत्थशक्त्या-
वीतं कोणात्तदुर्बीजकमनु च कपोलात्तगायत्रिमन्त्रम् ।
आग्नेय्यावीतमर्णैर्वृतमनुविगतैर्भूपुराभ्यास्त्र रन्ध्रे
त्रौं चिन्तारत्नकं द्वादशगुणितमिदं यन्त्रमिष्टार्थदायि ॥ २

पूर्वोक्तमानक्लृप्त्या मन्त्री चितयं विलिख्य वृत्तानाम् ।
विलिखेदन्तर्वर्तुलमनु शक्तिं स्पष्टबिन्दुनिष्ठानाम् ॥ ३

द्वादशमध्यमवर्तुलरेखाया बहिरालिखेच्च शक्तीनाम् ।
हरियमवरुणधनाधिपदिक्षु द्वे द्वे च ताः क्रमेण स्युः ॥ ४

ईशाग्निनिर्ऋतिमरुतां दिक्ष्वेकैकां विलिख्य भूयश्च ।
बीजान्तरालनिर्गतशूलाङ्कितकोणषट्कयुगमग्नेः ॥ ५

मण्डलयुगयुगलं स्यादस्त्रशदान्तरितवर्तुलं विशदम् ।
शक्तिं प्रवेष्टयेच्च प्रतिलोमव्याहृतिभिरन्तःस्थाम् ॥ ६

रविकोणेषु दुरन्तां मायां विलिखेदथाऽव बिन्दुमतीम् ।
एकैकान्तरितास्ताः परस्परं शक्तयश्च सम्बध्युः ॥ ७

षड्गुणितविधानानन्तरं द्वादशगुणितविधानमाह—अथ वक्ष्य इति । आद्येति पाठेऽयमर्थः । श्रीबीजप्रधानषड्गुणितपूजया प्राप्तविभूतेः पुरुषस्य दुर्गाबीजप्रधानं रक्षायां प्रशस्तं विधानमुच्यत इति । मुक्तेः प्रणवयोगः ॥ १ ॥

व्याहृत्यावीतशक्तीति । प्रतिलोमसप्तव्याहृतिवेष्टितमध्यशक्तीत्यर्थः । कोणात्त-दुर्बीजकमिति । द्वादशकोणानामवशिष्टांशे लिखितदुर्गाबीजम् अन्तर्गतांशे लिखितमायाबीजं चेत्यर्थः । कपोलयोर्गायत्र्यक्षरद्वयं प्रतिलोमतो लेख्यम् । शक्तिवेष्टनाद् बहिराग्नेयेनापि प्रतिलोमेनावीतम् अनुविगतवर्णवेष्टनं पूर्ववत् ॥२॥

अस्य पद्यस्य व्याख्या—पूर्वोक्तेति । मन्त्रीति । स्थानशोधनादिमन्त्रज्ञ इत्यर्थः । स्पष्टबिन्दुनिष्ठानामिति । स्पष्टबिन्द्ववयवसंस्थानामित्यर्थः ॥ ३—७ ॥

गायत्रीं प्रतिलोमतः प्रविलिखेदङ्कैः कपोलं बहि-
र्द्वे द्वे चैव लिपी बहिश्च रचयेद् भूयस्तथा त्रिष्टुभम् ।
वर्णान् प्रानुगतांश्च भूपुरयुगे सिंहाख्यचिन्तामणिं
लिख्याद् यन्त्रमशेषदुःखशमनायोक्तं पुरा देशिकैः ॥ ८

बहिरथ षोड़शपत्रं वृत्तविचित्रं च राशिवीथियुतम् ।
विरचय्य मण्डलं पुनरत्र यथोक्तं निधापयेत् कलशम् ॥ ९

आदावङ्गावरणमनु हृल्लेखिकाद्याश्चतस्रो
ब्राह्मयाद्याः षोड़श च विकृतीर्द्वन्द्वसंख्याः क्रमेण ।
सार्धं भूयश्चतसृभिरथो षष्टिभिर्लोकपालै-
र्वज्राद्यैरष्टममपि समभ्यर्चयेद्भक्तिनम्रः ॥ १०

कराली विकराली च उमा देवी सरस्वती ।
दुर्गा शची उषा लक्ष्मी श्रु[र]तिः स्मृतिर्धृती तथा ॥ ११

श्रद्धा मेधा मतिः कान्तिरार्या षोड़श शक्तयः ।
विद्याश्रीपुष्टयः प्रज्ञा सिनीवाली कुहुस्तथा ॥ १२
रुद्रवीर्या प्रभा नन्दा पोषणी ऋद्धिदा शुभा ।
कालरात्रिर्महारात्रिर्भद्रकाली कपालिनी ॥ १३
विकृतिर्दण्डिमुण्डिन्यौ सेन्दुखण्डा शिखण्डिनी ।
निशुम्भशुम्भमथिनी महिषासुरमर्दिनी ॥ १४
इन्द्राणी चैव रुद्राणी शङ्करार्धशरीरिणी ।
नारी नारायणी चैव त्रिशूलिन्यपि पालिनी ॥ १५
अम्बिका ह्लादिनी चैव द्वात्रिंशच्छक्तयो मताः ।
पिङ्गलाक्षी विशालाक्षी समृद्धिर्बुद्धिरेव च ॥ १६
श्रद्धा स्वाहा स्वधाख्या च मायाभिख्या वसुन्धरा ।
त्रिलोकधात्री गायत्री सावित्री त्रिदशेश्वरी ॥ १७

बहिश्चेति । प्रतिवेष्टनाद् बहिरित्यर्थः । भूयस्तथा त्रिष्टुभमिति । प्रतिलोमेनेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

हृल्लेखिकाद्याश्चतस्र इति । हृल्लेखा तदाद्याश्चतस्रश्चेत्यर्थः ॥ १०—२६ ॥

सुरूपा बहुरूपा च स्कन्दमाताऽच्युतप्रिया ।
विमला सामला चैव अरुणी वारुणी तथा ॥ १८

प्रकृतिर्विकृतिः सृष्टिः स्थितिः संहृतिरेव च ।
सन्ध्या माता सती हंसी मर्दिका वज्रिका परा ॥ १९

देवमाता भगवती देवकी कमलासना ।
त्रिमुखीसप्तमुख्यौ च सुरासुरविमर्दिनी ॥ २०

सुलम्बोष्ठ्यूर्ध्वकेश्यौ च बहुशिरा वृकोदरी ।
रथरेखाह्वया चैव शशिरेखा तथाऽपरा ॥ २१

पुनर्गगनवेगाख्या वेगा च पवनादिका ।
भूयो भुवनपालाख्या तथैव मदनातुरा ॥ २२

अनङ्गाऽनङ्गमदना भूयश्चाऽनङ्गमेखला ।
अनङ्गकुसुमा विश्वरूपाऽसुरभयङ्करी ॥ २३

अक्षोभ्यासत्यवादिन्यौ वज्ररूपा शुचिव्रता ।
वरदा चैव वागीशी चतुःषष्टिः प्रकीर्त्तिताः ॥ २४

दृष्ट्वा यथोक्तमिति तं कलशं निजं वा
पुत्रं तथाऽऽत्ममपि शिष्यमथाऽभिषिञ्चेत् ।
आस्तिक्ययुक्तमथ सत्यरतं वदान्यं
विप्रप्रियं कुलकरञ्च नृपोत्तमं वा ॥ २५

विधानमेतत् सकलार्थसिद्धिकरं परं पावनमिन्दिरादम् ।
आयुःप्रदं वश्यकरं रिपूणां भुक्तिप्रदं मुक्तिफलप्रदञ्च ॥ २६

पाशाङ्कुशमध्यगया शक्त्याऽथ जपार्चनहुतादियुतम् ।
वक्ष्ये यन्त्रविधानं त्रैलोक्यप्राभृतायमानमिदम् ॥ २७

शक्तेर्विधानमभिधाय तस्या एव स्वायुधबीजपुटिताया विधानं वक्तुमारभते— पाशाङ्कुशेति । चतुरस्रद्वयात्मकमष्टकोणं लिखित्वा कोणाष्टकगतमृजुरेखा-द्वयमृजु प्रसारयेत् । यथा रेखाद्वयं मध्ये परस्परलग्नं क्षुद्रदुन्दुभ्याकारं भवति तथा प्रसार्य दुन्दुभिमध्योभयभागयोः वृत्तद्वयं विधाय बहिष्ठवृत्तस्पृष्टदुन्दुभ्यग्र-रेखाद्वयादारभ्य अर्गलसमाग्राण्यष्टदलानि विरच्य वृत्तद्वयात् बहिरम्बुजपुटितं घटं च रचयेत् । इति यन्त्रशरीरनिर्माणप्रकारः ॥ २७ ॥

अष्टाशात्तार्गलाविर्हलयवरयुताच्पूर्वपाश्चात्यषट्कं
कोष्ठोद्यत्स्वाङ्गसाष्टाक्षरयुगयुगलाष्टाक्षराख्यं बहिश्च ।
मायोपेतात्मयुग्मस्वरमिलितलसत्केसरं साष्टपत्रं
पद्मं तन्मध्यपङ्क्तित्रितयपरिलसत्पाशशक्त्यङ्कुशार्णम् ॥ २८

पाशाङ्कुशावृतमनुप्रतिलोमकैश्च
वर्णैः सरोजपुटितेन घटेन चापि ।
आवीतमिष्टफलभद्रघटं तदेतद्-
यन्त्रोत्तमं त्विति घटार्गलनामधेयम् ॥ २९

प्राक्प्रत्यगर्गले हलमथ पुनराग्नेयमारुते च हयम् ।
दक्षोत्तरे हवार्णं नैर्ऋतशैवे हरं द्विपङ्क्तिशो विलिखेत् ॥ ३०
विलिखेच्च कर्णिकायां पाशाङ्कुशसाध्ययुतां शक्तिम् ।
अभ्यन्तराष्टकोष्ठेष्वङ्गान्यवशेषितेषु चाऽष्टार्णौ ॥ ३१
कोष्ठेषु षोडशस्वथ षोडशवर्णं मनुं तथा मन्त्री ।
पद्मस्य केसरेषु च युगस्वरात्मान्वितां तथा मायाम् ॥ ३२
एकैकेषु दलेषु त्रिशस्त्रिशः कर्णिकागतान्मन्त्रान् ।
पाशाङ्कुशबीजाभ्यां प्रवेष्टयेद्बाह्यतश्च नलिनस्य ॥ ३३

तत्राक्षरलेखनक्रममाह—अष्टाशेति । अर्गलशब्देन बृहत्कोष्ठाष्टकमुच्यते । तेष्वाविर्भवतां हलहयहवहरैः युतानामचां पूर्वषट्कं ह्लं ह्लां ह्लिं ह्लीं ह्लुं ह्लूं इत्यादि । पाश्चात्यषट्कं ह्लें ह्लैं ह्लों ह्लौं ह्लं ह्लः इत्यादि । कोष्ठोद्यदिति । चतुरस्रसम्बन्धाष्टकोष्ठेषु अङ्गानि तदनन्तरकोष्ठेषु पाशाद्यष्टाक्षरम् । तदनन्तर-कोष्ठेषु कामिन्याद्यष्टाक्षरम् । तदनन्तरकोष्ठद्वन्द्वेषु दुन्दुभ्याकारेषु युगलाष्टाक्षरं षोडशाष्टाक्षरमित्यर्थः । बहिश्चेति । कर्णिकाबहिरित्यर्थः । मायोपेतात्मयुग्म-स्वरमिलितलसत्केसरमिति । माया ईं । आत्मा हंसः । मायोपेतात्मना युग्मस्वरेण चेत्यर्थः । तत्र युग्मस्वरा दलमूलग्रन्थिषु लेखनीयाः । ग्रन्थ्योर्मध्ये हकारसकारौ तयोर्मध्ये मायेति लेखनप्रकारः । पद्मबाह्ये पाशाङ्कुशावृतिः । इष्टं फलं भद्रं घटयतीति इष्टफलभद्रघटम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

प्राक् प्रत्यगिति व्याख्यानम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

तथा मन्त्रीति यन्त्रजीवादिसूचनम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अनुलोमविलोमगतैः प्रवेष्टयेदक्षरैश्च तद्वाह्ये ।
तदनु घटेन सरोजस्थितेन तद्वक्त्रकेऽम्बुजञ्च लिखेत् ॥ ३४
बिन्द्वन्तिका प्रतिष्ठा सन्दिष्टा पाशबीजमिति मुनिभिः ।
निजभूर्दहनाप्यायिनीशशधरखण्डान्वितोऽङ्कुशो भवति ॥ ३५
पाशश्रीशक्तिस्मरमन्मथशक्तीन्दिराङ्कुशाश्चेति ।
एकं कामिनि रञ्जिनि ठद्वयमपरं त्विहाष्टवर्णं स्यात् ॥ ३६
अथ गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सकवचास्त्रठद्वितयैः ।
बीजादिकमिदमुक्तं शाक्तेयं षोडशाक्षरं मन्त्रम् ॥ ३७
इति कृतदलसुभूषितमतिरुचिरं लोकनयनचित्तहरम् ।
कृत्वोज्ज्वलमथ मण्डलमपि पीठाद्यं पुरेव परिपूज्य ॥ ३८
पूर्वप्रोक्तैः क्वाथैरेकेनापूर्य पूजयेत् कलशम् ।
हृल्लेखाद्यङ्गाद्यौ मातृसुरेशादिकौ सकुलिशाद्यौ ॥ ३९
एवं संपूज्य देवीं कलशमनु शुभैर्गन्धपुष्पादिकैस्तां
दध्याज्यक्षौद्रसिक्तैस्त्रिशतमथ पृथग् दुग्धवीरुत्समिद्भिः ।
हुत्वा दत्त्वा सुवर्णांशुकपशुधरणीर्दक्षिणार्थं द्विजेभ्यः
संपूज्याऽऽचार्यवर्यं वसुभिरमलधीः संयतात्माऽभिषिञ्चेत् ॥ ४०

इति कृतकलशोऽयं सिच्यते येन पुंसा
स भवति करिरेनं नित्यमालिङ्गति श्रीः ।
धनदिनरजनीशैस्तुल्यतेजा महिम्ना
निरुपमचरितोऽसौ देहिनां स्यात् पुरोगः ॥ ४१

निजभूः ककारः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

बीजादिकमिति शक्तिबीजादिकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति कृतकलशोऽयमिति । इत्थं कृतकलशोऽयमाचार्यो येन साधकेन सिच्यते सेच्यते इत्यर्थः । अन्तर्भाविण्यर्थत्वात् । अथवा इति इत्थं कृतः आवाहितः कलशो यस्मिन् घटे स तथोक्तः । कलाः शेरते यस्मिन् परे संविद्रूपे तेजसि स कलशः । इत्थं कृतकलशोऽयं घटः सिच्यते स्वात्मनि येन पुंसा स भवति कविरित्यादिक्रमेण योज्यम् । शिष्यस्यैव ह्यभिषिककर्तृत्वम् । आचार्यस्तु तेन प्रयुक्तः करोति ॥ ४१ ॥

जपेच्चतुर्विंशतिलक्षमेवं सुयन्त्रितो मन्त्रवरं यथावत् ।
हविष्यभोजी परिपूर्णसंख्ये जपे पुनर्होमविधिर्विधेयः ॥ ४२
पयोद्रुमाणाञ्च समित्सहस्रषट्कं दधिक्षौद्रघृतावसिक्तम् ।
तिलैश्च तावज्जुहुयात्पयोक्तैर्द्विजोत्तमानभ्यवहारयेच्च ॥ ४३

गुरुमपि परिपूज्य काञ्चनाद्यै-
र्जपतु च मन्त्रमथो सहस्रमात्रम् ।
भजतु च दिनशोऽमुमर्चनाया
विधिविहितं विधिमादरेण भूयः ॥ ४४
संक्षेपतो निगदितो विधिरर्चनायाः
शक्तेरयं सकलसंसृतिमोचनाय ।
कान्त्यै श्रियै च यशसे जनरञ्जनाय
सिद्ध्यै प्रसिद्धमहसोऽस्य परस्य धाम्नः ॥ ४५

गजमृगमदकाश्मीरैर्मन्त्रितमः सुरभिरोचनोपेतैः ।
विलिखेदलक्तकरसालुलितैर्यन्त्राणि सकलकार्यार्थी ॥ ४६
राज्या पटुसंयुतया सपाशशक्त्यङ्कुशेन मन्त्रेण ।
साद्रक्तयाऽभिजुह्वन् निश्युर्वशीमथो वशी वशयेत् ॥ ४७
एभिर्विधानैर्भुवनेश्वरीं तां समर्च्य सिद्ध्यै तु जपंश्च मन्त्री ।
स्तुत्याऽनया स्तौतु सदा समग्रप्रीत्यै समस्तार्त्तिविभञ्जिकायाः ॥ ४८

सुयन्त्रितो नियतः । मन्त्रवरं यथावदिति । प्रणवादित्वम् अतिद्रुतत्वादि-वर्जनं चोक्तम् ॥ ४२॥४३ ॥

जपतु च मन्त्रमथो सहस्रमात्रमिति नित्यजप उक्तः । विधिविहितं शास्त्र-विहितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

यन्त्रलेखनद्रव्याण्याचष्टे—गजमृगेति । मृगमदः कस्तूरिका । काश्मीरं कुङ्-कुमम् । मन्त्रितम इति द्रव्याणि संयोज्य मूलेन जपपूजादिकमुक्तम् ॥ ४६॥४७ ॥

इति समीरितविधानानन्तरं सकलदुःखनाशिनीं परसंविद्रूपां शक्तिमचलया भक्त्या समर्च्य मन्त्री स्तुतिमपि पठेदित्याह—एभिर्विधानैरिति । मन्त्रीति प्रतिश्लोकं बीजयोगः सूचितः ॥ ४८—७० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
एकादशः पटलः ।

प्रसीद प्रपञ्चस्वरूपे प्रधाने प्रकृत्यात्मिके प्राणिनां प्राणसंज्ञे ।
प्रणोतुं प्रभो प्रारभे प्राञ्जलिस्त्वां प्रकृत्याऽप्रतर्क्ये प्रकामप्रवृत्ते ॥ ४९

स्तुतिर्वाक्यबद्धा पदात्मैव वाक्यं
पदं त्वक्षरात्माऽक्षरं त्वं महेशि ।
ध्रुवं त्वां त्वमेवाऽक्षरैस्त्वन्मयैस्तो-
ष्यसि त्वन्मयी वाक्प्रवृत्तिर्यतः स्यात् ॥ ५०

अजाधोक्षजत्र्यक्षवाश्वाऽपि रूपं
परं नाभिजानन्ति मायामयं ते ।
स्तुवन्तीशि तां त्वाममी स्थूलरूपां
तदेतावदम्बेह युक्तं ममापि ॥ ५१

नमस्ते समस्तेशि बिन्दुस्वरूपे
नमस्ते रव[पर]त्वेन तत्त्वाभिधाने ।
नमस्ते महत्त्वं प्रपन्ने प्रधाने
नमस्ते त्वहङ्कारतत्त्वस्वरूपे ॥ ५२

नमः शब्दरूपे नमो व्योमरूपे
नमः स्पर्शरूपे नमो वायुरूपे ।
नमो रूपतेजोरसाम्भःस्वरूपे
नमस्तेऽस्तु गन्धात्मिके भूस्वरूपे ॥ ५३

नमः श्रोत्रचर्माक्षिजिह्वाख्यनासा-
स्ववाक्पाणिपत्पायुसोपस्थरूपे ।
मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तस्वरूपे
विरूपे नमस्ते विभो विश्वरूपे ॥ ५४

रवित्वेन भूत्वाऽन्तरात्मा दधासि
प्रजाश्चन्द्रमस्त्वेन पुष्णासि भूयः ।
दहस्यग्निमूर्तिं वहन्त्याहुतिं वा
महादेवि तेजस्त्रयं त्वत्त एव ॥ ५५

चतुर्वक्त्रयुक्ता लसद्धंसवाहा
रजःसंश्रिता ब्रह्मसंज्ञां दधाना ।
जगत्सृष्टिकार्यां जगन्मातृभूते
परं त्वत्पदं ध्यायसीशि त्वमेव ॥ ५६

विराजत्किरीटा लसच्चक्रशङ्खा
वहन्ती च नारायणाख्यां जगत्सु ।
गुणं सत्त्वमास्थाय विश्वस्थितिं यः
करोतीह सोऽंशोऽपि देवि त्वमेव ॥ ५७

जटाबद्धचन्द्राहिगङ्गा त्रिनेत्रा
जगत्संहरन्ती च कल्पावसाने ।
तमःसंश्रिता रुद्रसंज्ञां दधाना
वहन्ती परश्वक्षमाले विभासि ॥ ५८

सचिन्ताक्षमाला सुधाकुम्भलेखाधरा त्रीक्षणार्धेन्दुराजत्कपर्दा ।
सुशुक्लांशुकाकल्पदेहा सरस्वत्यपि त्वन्मयैवेशि वाचामधीशा ॥ ५९

लसच्छङ्खचक्रा चलत्खड्गभीमा
नदत्सिंहवाहा ज्वलत्तुङ्गमौलिः ।
द्रवद्दैत्यवर्गा स्तुवत्सिद्धसङ्घा
त्वमेवेशि दुर्गाऽपि सर्गादिहीने ॥ ६०

पुरारातिदेहार्धभागा भवानी
गिरीन्द्रात्मजात्वेन यैषा विभाति ।
महायोगिवन्द्या महेशा सुनाथा
महेश्यम्बिका तत्त्वतस्त्वन्मयैव ॥ ६१

लसत्कौस्तुभोद्भासिते व्योमनीले
वसन्तीश्च वक्षःस्थले कैटभारेः ।
जगद्वल्लभां सर्वलोकैकनाथां श्रियं
तां महादेव्यहं त्वामवैमि ॥ ६२

अजाद्रीड्गुहाब्जाच्चपोत्रीन्द्रकाणां
महाभैरवस्यापि चिह्नं वहन्त्यः ।
विभो मातरः सप्त तद्रूपरूपाः
स्फुरन्त्यस्त्वदंशा महादेवि ताश्च ॥ ६३

समुद्यद्दिवाकृत्सहस्राभभासा सदा सन्तताशेषविश्वावकाशे ।
लसन्मौलिबद्धेन्दुलेखे सपाशाङ्कुशाभीत्यभीष्टात्तहस्ते नमस्ते ॥ ६४

प्रभा कीर्तिकान्ती दिवारात्रिसन्ध्याः
क्रियाशा तमिस्रा क्षुधाबुद्धिमेधाः ।
धृतिर्वाङ्मतिः सन्नतिः श्रीश्च भ[श]क्ति-
स्त्वमेवेशि येऽन्ये च शक्तिप्रभेदाः ॥ ६५

हरे बिन्दुनादैः सशक्त्याख्यशान्तैर्नमस्तेऽस्तु भेदप्रभिन्नैरभिन्ने ।
सदा सप्तपाताललोकाचलाब्धिग्रहद्वीपधातुस्वरादिस्वरूपे ॥ ६६

नमस्ते समस्ते समस्तस्वरूपे समस्तेषु वस्तुष्वनुस्यूतशक्ते ।
श्रितस्थूलसूक्ष्मस्वरूपे महेशि स्मृते बोधरूपेऽप्यबोधस्वरूपे ॥ ६७

मनोवृत्तिरस्तु स्मृतिस्ते समस्ता
तथा वाक्प्रवृत्तिः स्तुतिः स्यान्महेशि ।
शरीरप्रवृत्तिः प्रणामक्रिया स्यात्
प्रसीद क्षमस्व प्रभो सन्ततं मे ॥ ६८

हृल्लेखाजपविधिमर्चनाविशेषा-
नेतांस्तां स्तुतिमपि नित्यमादरेण ।
योऽभ्यस्येत् स खलु परां श्रियञ्च गत्वा
शुद्धं तद् व्रजति पदं परस्य धाम्नः ॥ ६९

इति हृल्लेखाविहितो विधिरुक्तः संग्रहेण सकलोऽयम् ।
योऽस्मिन्नियतमना मन्त्री योगी स्यात् स एव भोगी च ॥ ७०

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकादशः पटलः ।

द्वादशः पटलः ।

अथ श्रियो मन्त्रविधिः समासतो जगद्धिताय प्रतिवक्ष्यतेऽधुना ।
सहाऽङ्गभेदैः सजपार्चनाहुतक्रमैः समभ्युद्धरणाय दुर्गतेः ॥ १

वियत्तुरीयस्तु विलोमतोऽनलप्रदीपितो वामविलोचनान्वितः ।
सचन्द्रखण्डः कथितो रमामनुर्मनोरथावाप्तिमहासुरद्रुमः ॥ २

ऋषिर्भृगुश्छन्दसि चोदिता निवृत्
समीरिता श्रीरपि देवता पुनः ।
दृगश्चिकर्णेनमनुस्वरानला-
न्वितेन चाऽस्या विहितं षडङ्गकम् ॥ ३

भूयाद् भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तप्तकार्तस्वराभा
शुभ्राभ्राभेभयुग्मद्वयकरधृतकुम्भाद्भिरासिच्यमाना ।
रत्नौघाबद्धमौलिर्विमलतरदुकूलार्तवालेपनाढ्या
पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रिये वः ॥ ४

संदीक्षितोऽथ गुरुणा मनुवर्यमेनं
सम्यग् जपेन्नियतधीर्दिननाथलक्षम् ।

इच्छाशक्तिप्रधानभुवनेश्वर्यनन्तरं पुनरपि क्रियाशक्तिप्रधानामेकबीजात्मिकां पूर्वविधानेषु प्रसक्तां च श्रियं वक्तुमारभते—अथेति । अथाऽनन्तरम् । कस्य । समासतोऽनन्तरम् । समासशब्देन सर्वत्रानुगम्यमानाः प्रणवशक्तिवाक्कामाः सूचिताः । समासतः संक्षेपत इत्यनेन सामान्यपटलोक्तन्यासादिविस्तारः शक्तिवदस्यापि सूचितः । सहाङ्गभेदैरिति । शक्तिकामयोगे तद्दीर्घयोगं वाक्प्रणवयोगे तद्योगं चाङ्गानामाह । विनियोगमाह—समभ्युद्धरणायेति । अधर्मनिःस्वतादयो दुर्गतयः ॥ १ ॥

केवलस्यापि सर्वपुरुषार्थेषु विनियोगमाह—मनोरथावाप्तिरिति ॥ २ ॥

श्रीरपि देवतेति । प्रणवादियोगे तद्देवतानामुपसर्जनत्वं श्रियः सूचितम् । परमात्मस्वरूपिणी श्रीर्देवतेत्यादिप्रकारेण । श्रं बीजम् । ईं शक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सम्यग् जपेदिति । कामानुसारेण उक्तबीजपुटिततया जप उक्तः ।

अभ्यर्चयन्नहरहः श्रियमादरेण
मन्त्री मुमुक्षुचरितो रहितो वधूभिः ॥ ५

जपावसाने दिनकृत्सहस्रसंख्यैः सरोजैर्मधुरत्रयाक्तैः ।
हुनेत्तिलैर्वा विधिनाऽथ बैल्वैः समिद्वरैर्मन्त्रिवरस्त्रिभिर्वा ॥ ६

रुचिराष्टपत्रमथ वारिरुहं गुणवृत्तराशिचतुरस्रयुतम् ।
प्रविधाय पीठमपि तत्र यजेन्नवशक्तिभिः सह रमाञ्च ततः ॥ ७

विभूतिरुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्त्तिश्च सन्नतिः ।
व्युष्टिरुत्कृष्टिऋद्धिश्च रमाया नव शक्तयः ॥ ८

आवाह्य सम्यक् कलशे यथावत् समर्चनीया विधिना रमा सा ।
जप्त्वा यथाशक्ति पुनर्गुरुस्तु तं सेचयेत् संयतमात्मशिष्यम् ॥ ९

अङ्गैः प्रथमावृतिरपि मूर्तीभचतुष्कनिधियुगैरपरा ।
शक्त्यष्टकेन चाऽन्या चरमा ककुबीश्वरैः समभ्यर्च्या ॥ १०

वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चाऽनिरुद्धकः ।
दमकः सलिलश्चैव गुग्गुलुश्च कुरुण्टकः ॥ ११

वलाकी विमला चैव कमला वनमालिका ।
विभीषिका मालिका च शङ्करी वसुमालिका ॥ १२

निश्चितधीरिति। तत्तद्बीजदेवतानुसारेण ध्यानम्। श्रियमादरेण मन्त्रीति। तच्छेषतया अष्टाक्षर जप उक्तः ॥ ५ ॥

तिलैर्वा विधिनेति। अग्निसंस्कारो विधिः। मन्त्रिवरस्त्रिभिरिति। कमलवासिनीमहालक्ष्मीश्रीसूक्तैः सकृत् सकृत् हुत्वा पुनः मूलेन होतव्यमित्युक्तम् ॥ ६ ॥

रुचिराष्टपत्रमिति। कर्णिकामध्ये श्रीबीजयोगो रुचिरत्वम्। तत्र यजेदिति। पीठमन्त्रः सूचितः। रमाञ्चेति। मूर्तिपूजा सूचिता। श्रीं श्रीदेव्यासनाय नमः। श्रीं श्रीदेवीमूर्तये नमः। इति पीठमूर्तिमन्त्रौ ॥ ७ ॥

रमाया नव शक्तय इति। तासु श्रीबीजयोग उक्तः ॥ ८ ॥

आवाह्य सम्यगिति। मूर्तिं हृदयकमले तदभेदेनेत्यर्थः। यथावदिति। आवाहनादिश्लोकेषु स्त्रीलिङ्गयोगो मुद्रायोगश्चोक्तः। विधिनेति। विश्रमपूजादिकमुक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

अनयैव च पूर्वसेवया परितुष्टा कमला प्रसीदति ।
धनधान्यसमृद्धिसंकुलामचिरादेव च मन्त्रिणे श्रियम् ॥ १३
अम्भस्युरोजद्वयसेऽभितिष्ठंस्त्रिलक्षमेनं प्रजपेच्च मन्त्री ।
श्रियं विचिन्त्याऽर्कगतां यथावद् दरिद्रताया भवति प्रमुक्तः ॥ १४
वसतावुपविश्य कैटभारेः कमलावृक्षतले तथा त्रिलक्षम् ।
जपतोऽपि भवेच्च काङ्क्षितार्थादधिको वत्सरतो वसुप्रपञ्चः ॥ १५
जुहुयादशोकदहने सघृतैरपि तण्डुलैः सकलवश्यतमम् ।
खदिरानले त्रिमधुरैरपि तैर्धनदस्त्र राजकुलवश्यमपि ॥ १६

समधुरनलिनानां लक्षहोमादलक्ष्मी-
परिगतमपि जन्तुं प्राप्नुयाच्छ्रीः समग्रा ।
धनविभवसमृद्ध्या नित्यमाह्लादयन्ती
त्यजति न करुणार्द्रा तस्य सा सन्ततिञ्च ॥ १७

बिल्वं श्रीसूक्तजापी निजभुवि मुखजो वर्द्धयित्वाऽस्य पूर्वं
पत्रैस्त्रिस्वादुयुक्तैः कुसुमफलसमिद्भिस्ततः स्कन्धभेदैः ।
तन्मूलैर्मण्डलात् प्राक् सुनियतचरितोऽसौ हुतान्निर्मलात्मा
रूपं पश्येद्रमायाः कथमपि च पुनस्तत्कुले स्यादलक्ष्मीः ॥ १८
हृदयकमलवर्णतः परस्तादमृतमनन्तयुतं ततश्च सिन्धै ।
हुतवहदयितेत्यसौ रमायाः प्रवरधनार्थिभिरर्थितो हि मन्त्रः ॥ १९

मन्त्रभेदेष्वपि समानेयं पूजेत्याह—अनयैवेति । मन्त्रिणे श्रियमिति । तत्तन्मन्त्रानुरूपां श्रियमित्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रजपेच्च मन्त्रीति । श्रीं रत्नगर्भायै नमः इति मन्त्रस्य शतांशजप उक्तः । चशब्देन तर्पणादिकमुक्तम् । अर्कगतां यथावदिति । अभयवरदकराभ्यां रत्नकुम्भधरामित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

जुहुयादशोकेति । सकामेन प्रयोगः । खदिरानलेऽपि तेनैव केवलेन वा । ॥ १६ ॥ १७ ॥

मुखज इति । ब्राह्मणस्यैव श्रीसूक्ते विधानेऽधिकारः सूचितः ॥ १८ ॥

प्रवरधनार्थिभिरिति । सर्वपुरुषार्थेषु विनियोग उक्तः । ओं श्रीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः ॥ १९ ॥ २० ॥

दक्षोऽस्य स्यादृषिश्छन्दसि सुमतिभिरुक्ता विराड् देवता च
श्रीर्देवीपद्मिनीभ्यां हृदयकशिरसी विष्णुपत्न्या शिखा च ।
मेदोरेफाद्भुदार्णैरपि च कमलरूपाद्यरैवं मं चाऽस्त्वं
ताराद्याभिर्नमोऽन्ताभिरपि निगदितं जातियुक्ताभिरङ्गम् ॥ २०

पद्मस्था पद्मनेत्रा कमलयुगवराभीतियुग्दोःसरोजा
देहोत्थाभिः प्रभाभिस्त्रिभुवनविवरं भास्वरा भासयन्ती ।
मुक्ताहाराभिरामोन्नतकुचकलशा रत्नमञ्जीरकाञ्ची-
ग्रैवेयोर्म्यङ्गदाढ्या धृतमणिमुकुटा श्रेयसे श्रीर्भवेद्वः ॥ २१

ध्यात्वैवं श्रियमपि पूर्वक्लृप्तपीठे
पद्मादौ प्रथममथाऽर्चयेत्तदङ्गैः ।
अष्टाभिर्दलमनु शक्तिभिस्तदन्ते
लोकेशैरिति विधिनाऽर्चयेत् समृद्ध्यै ॥ २२

दीक्षातो जपतु रमारमेशभक्तो
लक्षाणां दशकममुं मनुं नियत्या ।
स श्रीमान् बहुधनधान्यसङ्कुलः स-
न्मेधावी भवति च वत्सरेण मन्त्री ॥ २३

इति मन्त्रजपादृतधीर्मधुरत्रितयैरयुतं जुहुयात् कमलैः ।
परिशुद्धमना न चिरात् स पुनर्लभते निजवाञ्छितमर्थचयम् ॥ २४

समुद्रगायामवतीर्य नद्यां स्वकण्ठमात्रे पयसि स्थितः सन् ।
त्रिलक्षजाप्याढ्यतमोऽब्दमात्रान्मन्त्री भवेन्नात्र विचारणीयम् ॥ २५

नन्द्यावर्तैर्जुहुत भगभेऽभ्यर्च्य लक्ष्मीं सहस्रं
तावद्बैल्वैस्त्रिमधुरयुतैर्वा फलैः पौर्णमास्याम् ।
पञ्चम्यां वा सितसरसिजैः शुक्रवारेऽब्जपुष्पै-
रन्यैर्मासं प्रतिहुतविधिर्वत्सरात् स्याद्धनाढ्यः ॥ २६

श्रियमपीति । बीजविशेषयोगे ध्यानविशेषः सूचितः । अथवा श्रीपति-मपीत्यर्थः । अत्रापि अष्टाक्षरस्य जप्तव्यत्वात् ॥ २१ ॥ २२ ॥

वत्सरेण मन्त्रीति । दशांशेन अष्टाक्षरजप उक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥

ताररमामायाः श्रीः कमले कमलालये प्रसीदयुगम् ।
बीजानि तानि पुनरपि समहालक्ष्म्यै हृदिन्दिरामन्त्रः ॥ २७

त्रिभिस्तु वर्णैर्हृदयं शिरोऽपि स्यात् पञ्चभिश्चाऽथ शिखा त्रिवर्णैः ।
त्रिभिस्तथा वर्म चतुर्भिरस्त्रं पृथक् त्रिबीजापुटितैस्तदङ्गम् ॥ २८

हस्तोद्यद्वसुमात्रपङ्कजयुगादर्शा स्फुरन्नूपुरा
ग्रैवेयाङ्गदहारकङ्कणमहामौलिज्वलत्कुण्डला ।
पद्मस्था परिचारिकापरिवृता शुक्लाङ्गरागांशुका
देवी दिव्यगणार्चिता भवदघप्रध्वंसिनी स्याद्रमा ॥ २९

लक्षं जपेन्मनुमिमं मधुरत्रयाक्तै-
बल्वैः फलैः प्रतिहुनेदयुतं तदन्ते ।
आराधयेदनुदिनं प्रतिवक्ष्यमाण-
मार्गेण दुर्गतिभयाद्रहितो भवेत् सः ॥ ३०

श्रीधरश्च हृषीकेशो वैकुण्ठो विश्वरूपकः ।
वासुदेवादयश्चाऽङ्गावरणात् समनन्तरम् ॥ ३१
भारतीपार्वतीचान्द्रीशचीभिरपि संयुता ।
दमकादिभिस्तृतीयाऽनुरागाद्यैश्चतुर्थ्यपि ॥ ३२
अनुरागो विसंवादो विजयो वल्लभो मदः ।
हर्षो बलश्च तेजश्चेत्यष्टौ बाणा महाश्रियः ॥ ३३
अनन्तब्रह्मपर्यन्तैः पञ्चमीन्द्रादिभिर्मता ।
चक्रपद्मान्तिकैः षष्ठी वज्राद्यैरावृतिः श्रियः ॥ ३४

संपूज्यैवं श्रियमनुदिनं यो जपेन्मन्त्रमेनं
प्रोक्तां संख्यां सहुतविधिमप्युक्षितां प्राप्य लक्ष्मीम् ।
वित्ताद्वर्वागवनिपशुपुत्रादिभोगैः समृद्धो
वर्षान्देहापदि च पदमप्येति नित्यं स विष्णोः ॥ ३५

मन्त्री भवेदिति। रत्नगर्भामन्त्रजपः सूचितः ॥ २५ ॥ २६ ॥

महालक्ष्मीमन्त्रस्य श्रीं बीजम् क्रीं शक्तिः। पूर्ववद्दष्यादि पीठमूर्तिश्च ॥२७॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

श्रीमन्त्रेष्विति गदितेषु भक्तियुक्तः
श्रीसूक्तान्यपि च जपेद् यजेद्धुनेच्च ।
सूक्तेषु प्रथमतरे स्वयं मुनिः स्या-
दन्येषां मुनय इमे भवन्ति भूयः ॥ ३६

आनन्दः कर्दमश्चैव चिक्लीतश्चेन्दिरासुतः ।
ऋचामथो तदन्यासामृषयः समुदीरिताः ॥ ३७

आद्ये सूक्तत्रये छन्दोऽनुष्टुप् कांसि बृहत्यपि ।
तदन्त्ययोस्त्रिष्टुबाख्यं परस्तादष्टके पुनः ॥ ३८

अनुष्टुबन्त्ये प्रस्तारपङ्क्तिश्छन्दांसि वै क्रमात् ।
श्रग्नी स्यातां देवते च न्यासाङ्गविधिरुच्यते ॥ ३९

मूर्धाक्षिकर्णनासामुखगलदोर्हृदयनाभिगुह्येषु ।
पायूरुजानुजङ्घाचरणेषु न्यसतु सूक्तकैः क्रमशः ॥ ४०

सहिरण्मयी च चन्द्रा रजतहिरण्यस्रजे हिरण्याख्या ।
अङ्गानि जातियुञ्जि त्वथ च हिरण्यवर्णाह्वया तथाऽस्त्रं स्यात् ॥ ४१

अरुणकमलसंस्था तद्रजःपुञ्जवर्णा-
करकमलधृतेष्टाभीतियुग्माम्बुजा च ।
मणिमुकुटविचित्रालङ्कृताऽऽकल्पजातै-
र्भवतु भुवनमाता सन्ततं श्रीः श्रिये वः ॥ ४२

आरभ्याच्छां प्रतिपदमथ प्राग्रदीच्यो वियुक्त-
स्तन्वङ्गीभिस्तनुविमलवासाः सुधौतद्विजाढ्यः ।
एकादश्यामथ परिसमाप्याऽर्कसाहस्रिकान्तं
जापं मन्त्री प्रयजतु रमां प्राक्तनप्रोक्तपीठे ॥ ४३

प्राकरणिकश्रीमन्त्रशेषत्वेन श्रीसूक्तं विनियुङ्क्ते—श्रीमन्त्रेष्विति । जपहोमादिकं सकृत् सकृत् कार्यम् । यजेदिति । पुष्पाञ्जलिश्च कार्य इत्यर्थः । स्वप्रधानत्वेनापि जपादिकं सूक्तानां विवक्षंस्तेषामृष्यादिकमाह—सूक्तेष्विति । स्वयं श्रीरित्यर्थः । हिरण्यवर्णामिति ऋग्बीजम् । कांसोऽस्मीति ऋक्शक्तिः । [सूक्तमिदं पञ्चदशर्चात्मकं श्रौतम्] ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मन्त्रीति । प्रत्यृचं श्रीबीजयोग उक्तः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पद्मा सपद्मवर्णा पद्मस्थार्द्रा च तर्पयन्त्यभिधा ।
तृप्ता ज्वलन्त्यभिख्या स्वर्णप्राकारसंज्ञका चेति ॥ ४४
मध्ये दिशाधिपाङ्गावृत्त्योरेतास्ततश्च वज्रादीन् ।
प्रयजेच्चतुरावरणं निगदितमिति सूक्तकल्पितं विधानम् ॥ ४५
अन्नघृताभ्यां जुहुयादनुदिनमष्टोत्तरं शतं मन्त्री ।
आवाहनासनार्घ्यकपाद्याचमनमधुपर्कसेकानि ॥ ४६
वासोभूषणगन्धान् सुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि ।
सोद्वासनानि कुर्याद्भक्तियुक्तः पञ्चदशभिरथ मनुभिः ॥ ४७
व्यस्तैरपि च समस्तैः पूजायां संयतात्मकः सिद्ध्यै ।
पद्मैर्बिल्वसमिद्भिः पयोऽन्धसा सर्पिषा क्रमाज्जुहुयात् ॥ ४८
एकैकं त्रिस्त्रिशतं द्वादश्यां भोजयीत विप्रांश्च ।
मन्दारकुन्दकुमुदकनन्द्यावर्ताख्यमालतीजात्यः ।
कह्लारपद्मरक्तोत्पलकेतकचम्पकादयो ग्राह्याः ॥ ४९
परिषिञ्चेत्त्रिशो नित्यं सूक्तैस्तैः स्नानकर्मणि ।
आदित्याभिमुखो जप्याद् यावत्तावच्च तर्पयेत् ॥ ५०
अर्चयेद्विधिनाऽनेन दिनशो जुहुयात्त्रिशः ।
एवं करोति षण्मासं योऽसौ स्यादिन्दिरापतिः ॥ ५१
उद्बुद्धमात्रे नलिने नवनीतं विनिक्षिपेत् ।
सकर्णिके सकिञ्जल्कोदरे पत्रान्तरालये ॥ ५२
पुनस्तत् पद्ममुद्धृत्य सुसमिद्धे विभावसौ ।
जुहुयादन्यथाऽथर्चा शतमष्टोत्तरं जपन् ।

अष्टोत्तरशतं मन्त्रीति । सूक्तानां सप्तवारजपान्तेऽन्त्यस्य सूक्तस्य त्रिरावृत्तिर्विवक्षिता । मन्त्रीति । प्राकरणिकमन्त्रैः सकृत् सकृत् प्रथमतो होमश्च सूचितः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

व्यस्तैः समस्तैरित्यत्र व्यस्तैश्चतुर्दशभिः निवेद्यान्तं दत्त्वा श्रीबीजेन चतुर्दशेनैव वा गण्डूषोपचारादिकं समर्प्य समस्तेन सूक्तेन प्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारान् विधाय शेषं श्रीबीजेन कृत्वा अन्त्ये चोद्वासयेदित्यर्थः । पद्महोमेऽष्टोत्तरशतजपः ।

चत्वारिंशच्छुक्रवारैर्महाश्रीस्तस्य जायते ॥ ५३

कांसोऽस्मीत्यनया सम्यगेकादश घृताहुतीः ।
षण्मासं जुह्वतो नित्यं भूयात् प्रायो महेन्दिरा ॥ ५४

सूक्तैरेतैर्जपतु जुहुयादर्चयीताऽवगाहेत्
सिञ्चेद्वक्त्रे दिनमनु तथा संयतस्तर्पयीत ।
संशुद्धात्मा विविधधनधान्याकुलाभ्यन्तरोऽसौ
मन्त्री सर्वैर्भुवि बहुमतः श्रीमतां स्यात् पुरोगः ॥ ५५

श्रीर्लक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी च सवसुप्रदा ।
हिरण्यरूपा सस्वर्णमालिनी रजतस्रजा ॥ ५६

समुवर्णगृहा[प्रभा] स्वर्णप्राकारा पद्मवासिनी ।
पद्महस्ता पद्मपूर्वप्रिया मुक्तापदादिका ॥ ५७

अलङ्कारा तथा सूर्या चन्द्रा बिल्वप्रियेश्वरी ।
भुक्तिः प्रपूर्वा मुक्तिश्च विभूत्यृद्धिसमृद्धयः ॥ ५८

तुष्टिः पुष्टिश्च धनदा तथाऽन्या तु धनेश्वरी ।
शु[श्र]द्धा सम्भोगिनी भोगदात्री धातृविधातृके ॥ ५९

द्वात्रिंशदेताः श्रीदेव्या ये मन्त्राः समुदीरिताः ।
तारादिका नमोऽन्ताश्च तैरर्चासु बलिं हरेत् ।
तर्पयेच्च महादेवीं दिनादौ मन्त्रवित्तमः ॥ ६०

नाभ्यक्तोऽद्यान्न नग्नः सलिलमवतरेन्न स्वपेद्वाऽशुचिः स-
न्नाऽभ्यञ्ज्यान्नैव चाऽद्यात्तिलरुहलवणे केवलेनैव दोषाम् ।
वक्त्रे लिम्पेद्दिवन्नाऽन्ततमपि मलिनः स्यान्न बिल्वाम्बुजन्म-
द्रोणान्नो धारयेत् के भुवमपि न वृथैवाऽऽलिखेदिन्दिरार्थी ॥ ६१

पूर्ववत् सर्वाणि वा सूक्तान्यष्टोत्तरशतं जप्यानि ॥ ४८—५३ ॥

सम्यगेकादशेति। प्रणव व्याहृति प्राकरणिक मन्त्राद्यन्तत्वं मन्त्रस्योक्तम् ॥५४॥

मन्त्री सर्वैरिति। ऋचः श्रीबीजपुटितत्वं होमतर्पणादौ स्वाहा तर्पयाम्यन्तत्वं चोक्तम् ॥ ५५॥५६॥५७॥५८॥५९ ॥

दिनादौ मन्त्रवित्तम इति। प्राकरणिकमन्त्राणामेकं साङ्गं जानन्नित्यर्थः।

सुविमलचरितः स्याच्छुद्धमाल्यानुलेपा-
भरणवसनदेहो मुख्यगन्धोत्तमाङ्गः ।
सुविशदनखदन्तः शुद्धधीर्विष्णुभक्तो
विमलरुचिरशय्यः स्याच्चिरायेन्दिरार्थी ॥ ६२

दुष्टां कष्टान्ववायां कलहकलुषितां मार्गदुष्टामनिष्टा-
मन्यासक्तामसक्तामतिविपुलकृशाङ्गीमतिह्रस्वदीर्घाम् ।
रोगार्तां भोगलोलां प्रतिपुरुषचलां राजकान्तामकान्तां
काकाक्षीमेकचारां ग्र[ग्र]हकुसुमयुतां न स्पृशेदिन्दिरार्थी ॥ ६२

शान्तः शश्वत्स्मितमधुरपूर्वाभिभाषी दयार्द्रो
देवाचार्यातिथिदहनपूजारतः पुण्यशीलः ।
नित्यस्नायी नियमनिरतः प्रत्यगाशामुखाशी
मन्त्री वर्णाश्रमदृढरतिः स्याच्चिरायेन्दिरार्थी ॥ ६४

श्रीमन्त्रभक्तः श्रितविष्णुदीक्षः श्रीसूक्तजापी सितधीः सुशीलः ।
स्वदारतुष्टो मितभाषणाशी लोकप्रियः स्याच्चिरमिन्दिरार्थी ॥ ६५

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वादशः पटलः ।

॥ ६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥६५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

द्वादशः पटलः ।

अथ रमाभुवनेशिमनोभवैस्त्रिपुटसंज्ञकमन्त्रमुदीरितम् ।
सकलवर्गफलाप्तियशस्करं जगति रञ्जनदं कविताकरम् ॥ १

बीजैस्त्रिभिर्द्विरुक्तैः कुर्यादङ्गानि साधकः सिद्ध्यै ।
पूर्वतरैरितयोर्वा द्वयोरप्यंकं तदङ्गयोः प्रभजेत् ॥ २

नवकनकभासुरोर्वीविरचितमणिकुट्टिमे सकल्पतरौ ।
रत्नवरबद्धसिंहासननिहितसरोरुहे समासीनाम् ॥ ३

आबद्धरत्नमुकुटां मणिकुण्डलोद्यत्-
केयूरकोर्मिरसनाह्वयनूपुराढ्याम् ।
ध्यायेद्धृताब्जयुगपाशवराङ्कुशेक्षु-
चापां सपुष्पविशिखां नवहेमवर्णाम् ॥ ४

चामरमुकुरसमुद्गकताम्बूलकरङ्कवाहिनीभिश्च ।
दूतीभिः समभिवृतां पश्यन्तीं साधकं प्रसन्नदृशा ॥ ५

लोकेश्वरीमिति विचिन्त्य जपेच्च मन्त्र-
मादित्यलक्षमथ मन्त्रितमो जपान्ते ।

क्रियाशक्तिप्रधानानामेव केषाञ्चिन्मन्त्राणां विधिं वक्तुमारभते—अथ रमेति । तत्र प्रथमं भुवनेशीपटले प्रस्तुतायास्त्रिपुटाया विधानमुच्यते । विनियोगमाह— सकलेति । रमादित्वे सकलवर्गफलाप्तिः । शक्त्यादित्वे यशस्करम् । कामादित्वे रञ्जनदम् । वाग्भवयोगे कविताकरमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अङ्गानि साधक इति । त्रिबीजसंयुतैः सामान्यपटलोक्तन्यासैरात्मानं देवतारूपत्वेन साधयतीति साधकः इति न्यासाः सूचिताः । मन्त्रविशेषाणामङ्गविशेषं सूचयति—पूर्वतरैरिति । पूर्वतरवक्ष्यमाणकामबीजाङ्गानामेकं वा कुर्यादित्यर्थः । यद्बीजादिको मन्त्रस्तस्याऽङ्गानि कुर्यादिति भावः । संमोहन ऋषिः । गायत्री छन्दः । त्रिपुटादेवी देवता । श्रीं बीजं क्लीं वा । ह्रीं शक्तिः । मूलेन सह पीठमूर्तिपूजा । घृणिनी सूर्याऽऽदित्या प्रभावती इत्येता दूत्यः ॥ २ ॥

मन्त्रितमो जपान्त इति । श्रीवृक्षसमिदादिहोमेषु मन्त्रस्य श्रीबीजाद्यादित्व-

श्रीराजवृक्षसमिधां सजवाक्षवानां
तावत् सहस्रसमितं मधुरैर्जुहोतु ॥ ६
अङ्गैर्लक्ष्मीहरिगिरिसुताशर्वरत्यङ्गजातैः
षट्कोणस्थैर्निधियुगयुतैस्तद्बहिर्मातृभिश्च ।
योषिद्रूपैर्बहिरपि यजेल्लोकपालैस्तदेतत्
प्रोक्तं देव्या अपि सुरगणैः पूजनीयं विधानम् ॥ ७
लक्ष्मीगौरीमनसिशयबीजानि कृत्वा कलायां
तां वा बिन्दौ तमपि गगने तच्च सिन्दूरवर्णम् ।
स्मृत्वा बुद्ध्वा भुवनमखिलं तन्मयत्वेन मन्त्री
देवान् वश्यानपि वितनुते किं पुनर्मर्त्यजातीन् ॥ ८
य इमं भजते मनुं मनस्वी विधिना वा पुनरर्चयेद्विधानम् ।
स तु सम्यगवाप्य इष्टभोगान् परतस्तत्परमैशमेति धाम ॥ ९
सहृदयभगवत्यै दान्तरण्यैधराणां
सणिधरशिवधारणीरेद्विठान्ता ध्रुवाद्याः ।
गदितमिति धराया मन्त्रमुत्कृष्टधात्री-
सुखसुतधनधान्यप्राप्तिदं कीर्त्तिदञ्च ॥ १०
ऋषिरपि वराह उक्तश्छन्दो निवृदस्य देवता धरणी ।
मनुनाऽमुनैव च पदैः षोढ़ाभिन्नेन निगदितोऽङ्गविधिः ॥ ११

मुक्तम् । [योगेश्वरीमिति वा पाठः] ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

योगमाह—लक्ष्मीगौरीति । कला ईकारः सर्वबीजानुगतः त्रिशक्त्यात्मा । तां वा बिन्दाविति । तां च कलां निविड़तेजोबिन्दौ क्षत्वा तं बिन्दुं गगने नादे प्रभारूपे । तच्च गगनं सिन्दूरवर्णं शक्तितत्त्वं स्मृत्वेत्यर्थः । मन्त्रीति । एवं मन्त्रवीर्यात्मतां प्राप्त इत्यर्थः । अथवाऽमुकं वशयेति क्रमोत्क्रममन्त्रमध्ये योजयेदिति मन्त्रीशब्दार्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

क्रियाशक्तिप्रधानायाः श्रियः श्रीबीजप्रधानायाः त्रिपुटायाश्च विधानमभिधाय इच्छाशक्तिप्रधानाया भुवो मन्त्रमाह—सहृदयेति । विनियोगमाह—उत्कृष्टेति । ग्लौं भूबीजयोगे धात्रीदम् । प्रणवयोगे परमसुखदम् । कामयोगे सुतदम् । श्रीबीजयोगे धनधान्यदम् । क्लींयोगे कीर्तिदमित्यर्थः । षोढ़ाभिन्नेनेति । त्रिचतुस्त्रि-

मुख्याम्भोजे निविष्टारुणचरणतला श्यामलाङ्गी मनोज्ञा
चञ्चच्छाल्यग्रचुम्बच्छुकलसितकरा प्राप्तनीलोत्पला च ।
रत्नाकल्पाभिरामा मणिमयमुकुटा चित्रवस्त्रा प्रसन्ना
दिश्याद्विश्वम्भरा वः सततमभिमतं वल्लभा कैटभारेः ॥ १२

लक्षायता च सदृशांशहुतावसाना
प्रोक्ता धराहृदयमन्त्रजपक्रिया स्यात् ।
सर्पिष्मता सुविमलेन पयोऽन्धसाऽस्य
होमे विधिः सकलसिद्धिकरः किलाऽयम् ॥ १३

पीठे विष्णोः पूजयेत् पूर्वमङ्गैर्भूवङ्काम्बुप्राणसंज्ञैश्च भूतैः ।
शान्त्यन्ताभिः शक्तिभिः साकमाशापालैः पृथ्वीं संयतात्मोपचारैः ॥
पुष्पैः प्रियङ्गोर्मधुरत्रयाक्तैर्नीलोत्पलैर्वाऽपि तथाऽरुणैस्तैः ।
सहस्रमानं प्रतिजुह्वतः स्याद्गौर्गोमती शस्यकुलाकुला च ॥ १५
पिञ्जरां पृथुलशालिमञ्जरीं यो जुहोति मधुरत्रयोक्षिताम् ।
नित्यशः शतमथाऽस्य मण्डलाद्वस्तगा भवति विस्तृता मही ॥ १६
भृगोस्तु वारे निजसाध्यभूम्द्विलोड़िताम्भःपरिपक्वमन्धः ।
पयोघृताक्तं जुहुयात् सहस्रं दुग्धेन वाऽन्नेन दिनावतारे ॥ १७

षण्मासादनुभृगुवारमेष होमः
सम्पन्नान् समुपनयेद्धराप्रदेशान् ।
पुत्रान् वा पशुमहिषिष्टजुष्टपुष्टा-
मिष्टामप्यनुदिनमिन्दिरां समग्राम् ॥ १८
संक्षेपतो हृदयमन्त्रविधिर्धरायाः
प्रोक्तो हिताय जगतां रहितक्षमाणाम् ।

पञ्चद्विद्विवर्णैः षोढ़ाभिन्नेनेत्यर्थः । ग्लौं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । न्यासास्तु ग्लौंबीजेन सह सामान्यपटलोक्ताः कर्तव्याः ॥ १० ॥ ११ ॥

रत्नाम्भोजं मुख्याम्भोजम् । ग्लौं पृथिवीमूर्तये नमः इति मूर्तिमन्त्रः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भृगोस्तु वार इति । प्रयोगो वराहपटलोक्तक्रमेण द्रष्टव्यः । तद्बीजयुतश्च ।
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एनं भजन्निति धराकमलासमृद्धः
स्यादत्र सिद्धिमपरत्र परां प्रयाति ॥ १९

अथ पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धिकरी मन्त्रजापनिरतानाम् ।
त्वरिताख्येयं विद्या निगद्यते जपहुतार्चनविधिभिः ॥ २०
भक्तियुतानां त्वरया सिद्धिकरी चेति मन्त्रिणां सततम् ।
देव्यास्त्वरिताख्या स्यात्त्वरितं क्ष्वेलग्रहादिहरणतया ॥ २१
वर्मद्ध्यौ च तदन्त्यः शिवयुक् चरमाङ्गनाद्युसार्घिलवम् ।
अन्त्यः सयोनिरस्त्रान्तिकः सतारो मनुर्दशार्णयुतः ॥ २२
तारान्तेऽस्त्रादावपि मायाबीजं प्रयोजयेन्मन्त्री ।
तेन हि काङ्क्षितसिद्धिर्भूयादचिरेण मन्त्रविदाम् ॥ २३
कूर्मादिभ्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामपि पूर्वपूर्वहीनाभ्याम् ।
कुर्यात् सप्तभिरर्णैरङ्गानि च षट् क्रमेण मन्त्रज्ञः ॥ २४
कालिकगलहृन्नाभिकगुह्योरुषु जानुजङ्घयोः पदयोः ।
देहन्यासं कुर्यान्मन्त्रेण व्यापकं समस्तेन ॥ २५

पुनरपि क्रियाशक्तिप्रधानायास्त्वरिताया विधानं वक्तुमारभते—अथेति । विनियोगमाह—पुरुषार्थेति । वक्ष्यमाणशक्तियोगवत् प्रणवयोगे मुक्तिकरी तद्वत् कामयोगे कामकरी श्रीयोगेऽर्थकरी वाग्योगे धर्मज्ञानकरी शक्तियोगे सर्वकरीति विभागः ॥ २० ॥

मन्त्रिणां सततमिति । किङ्करमन्त्रजपः सूचितः । प्रणवशक्तिनमोऽन्ते चतुर्थ्यां भगवच्छवरमहाकिरातरूपकङ्कालधरपदान्ते कवचास्त्रठद्वययुक्तः किरातमन्त्रः ॥ २१ ॥

वर्म हुं । ऋद्धिः खं । ए ए एव । च इति च एव । तदन्त्यश्छकारः । शिव एकारः । चरमः चकारः । अङ्गना स्त्री । सार्घिलवोद्युः हूं । मायाबीजं प्रयोजयेन्मन्त्रीति । कुण्डलिनीबीजरूपमायाप्रयोग उक्तः । क्रोमिति कुण्डलिनीबीजम् । मन्त्रविदामित्यस्त्रादौ क्रोमिति मायाबीजप्रयोग उक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥

मन्त्रज्ञ इत्यङ्गेषु मायादीर्घयोग उक्तः । उपरितनमायां विना सप्तभिरक्षरैरङ्गमन्त्रज्ञ इति चार्थः । अथवा सर्वज्ञादियोगः सूचितः । अत्र शक्तिबीजेन सार्धं सामान्यपटलोक्ता न्यासाः कर्तव्याः । अर्जुनविराट्त्वरिता ऋष्यादयः । हुं बीजम् । क्रीं शक्तिः ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्यामलतनुमरुणपङ्कजचरणतलां वृषलनागमञ्जीराम् ।
पर्णांशुकपरिधानां वैश्याहिद्वन्द्वमेखलाकलिताम् ॥ २६

तनुमध्यनतां पृथुलस्तनयुगलां करविराजदभयवराम् ।
शिखिपिच्छनालवलयां गुञ्जाफलगुणितभूषितारुणिताम् ॥ २७

नृपफणिकृतकेयूरां तां गलविलसद्विविधमणियुताभरणाम् ।
द्विजनागविहितकुण्डलमण्डितगण्डद्वयीमुकुरशोभाम् ॥ २८

शोणतराधरपल्लवविद्रुममणिभासुरां प्रसन्नाञ्च ।
पूर्णशशिबिम्बवदनामरुणायतलोचनत्रयीनलिनाम् ॥ २९

कुञ्चितकुन्तलविलसन्मुकुटाघटिताहिवैरिपिञ्छयुताम् ।
कैरातीं वनकुसुमोज्ज्वलां मयूरातपत्रकेतनिकाम् ॥ ३०

सुरुचिरसिंहासनगां विभ्रमसमुदायमन्दिरां तरुणीम् ।
तामेनां त्वरिताख्यां ध्यात्वा कुर्याज्जपार्चनाहोमान् ॥ ३१

दीक्षां प्राप्य गुरोरथ लक्षं जप्याद्दशांशकं जुहुयात् ।
बिल्वसमिद्भिस्त्रिमधुरसिक्ताभिः साधकः सुसंयतधीः ॥ ३२

अष्टहरिविधृतसिंहासने समावाह्य सरसिजे देवीम् ।
अङ्गैः सह प्रणीतां गायत्रीं पूजयेद्दिशां क्रमतः ॥ ३३

हुङ्काराख्या खेचरिचण्डे सच्छेदनी तथा क्षपणी ।
भूयः स्त्रियाह्वयाहुङ्कारीसक्षेमकारिकाः पूज्याः ॥ ३४

सश्रीबीजा लोकेशायुधभूषान्विता दलाग्रेषु ।
फट्कारी चाप्यग्रे शरा सशरधारिणी च तद्बाह्ये ॥ ३५

सस्वर्णवेत्रयष्ट्यौ द्वाःस्थे पूज्ये पुनर्जयाविजये ।
कृष्णो वर्वरकेशो लगुड़धरः किङ्करश्च तत्पुरतः ॥ ३६

अरुणैश्चन्दनकुसुमैर्वनजैरपि धूपदीपनैवेद्यैः ।
प्रवरैश्च नृत्यगीतैः समर्चयेद्भक्तिभरावनम्रतनुः ॥ ३७

कर्कोटकपद्मौ शूद्रौ । तक्षकमहापद्मौ वैश्यौ । वासुकिशङ्खपालौ नृपौ । अनन्तकुलिकौ ब्राह्मणौ । शाक्ते पीठे पूजा । दीर्घपटलोक्त आसनमन्त्रः । मूलेन मूर्तिपूजा ॥ २६—३७ ॥

जपहुतपूजाभेदैरिति सिद्धे मन्त्रजापिनो मन्त्रे ।
नारीनरनरपतयः कुर्वन्ति सदा नमस्क्रियामस्मै ॥ ३८

विद्याधर्यो यक्ष्यः ससुरासुरसिद्धचारणप्रमदाः ।
अप्सरसश्च विशिष्टाः साधकसक्तेन चेतसाकुलिताः ॥ ३९

स्मरशरविह्वलिताङ्ग्यो रोमाञ्चितगात्रवल्लरीललिताः ।
घनघर्मबिन्दुमौक्तिकविलसत्कुचगण्डमण्डलद्युतयः ॥ ४०

विस्पष्टजघनवक्षोरुहदोर्मूलाः प्रस्खलत्पदन्यासाः ।
मुकुलितनयनसरोजाः प्रस्पन्दितदशनवसनसंभिन्नाः ॥ ४१

श्लथमानांशुकचिकुरा मदविवशस्खलितमन्दभाषिण्यः ।
मृदुतरमस्तकविरचितनत्यञ्जलयः प्रसादकाङ्क्षिण्यः ॥ ४२

ईक्षस्व देहि वाचं परिरम्भणपरमसौख्यमस्माकम् ।
एहि सुरोद्यानादिषु रंस्यामः स्वेच्छया निरातङ्कम् ॥ ४३

इत्यादिवादि[णि]नीभिः प्रलोभ्यमानो यदा न विक्रियते ।
मन्त्री तदैव वाञ्छितमखिलं तस्मै ददाति सा देवी ॥ ४४

योनिं कुण्डस्यान्तः प्रकल्प्य तत्राऽनलं समाधाय ।
संपूज्य पूर्वविधिना जुहुयात् सर्वार्थसिद्धये मन्त्री ॥ ४५

इक्षुशकलैः समृद्ध्यै दूर्वाभिस्त्वायुषे श्रिये धान्यैः ।
धान्याय यवैः पुष्ट्यै गोधूमैर्वृद्धये तिलैर्जुहुयात् ॥ ४६

जम्बूभिः स्वर्णाप्त्यै राजीभिः शत्रुशान्तये तथाऽक्षतकैः ।
अक्षयसिद्ध्यै वकुलैः कीर्त्यै कुमुदैर्महोदयाय तथा ॥ ४७

अरुणोत्पलैश्च पुष्ट्यै मधूकजैरिष्टसिद्धयेऽशोकैः ।
पुन्नागैः पाटलजैः स्त्रीसिद्ध्यै निम्बजैश्च विद्विष्ट्यै ॥ ४८

तुष्ट्यै नीलोत्पलकैः सचम्पकैः कनकसिद्धये पद्मैः ।
सहकिंशुकैश्च सर्वोपद्रवशान्त्यै स साधको जुहुयात् ॥ ४९

मन्त्रजापिन इति । ओं ह्रीं नमो नित्ये स्वाहेति त्वरितामन्त्रस्य दशाङ्ग उक्तः । मन्त्री तदैवेति क्षोभनिवृत्त्यर्थं पञ्चाक्षरस्य किङ्करस्य च जपः सूचितः ॥ ३८—४४॥

योनिं कुण्डस्येति । योनिकुण्डं विरचेत्यर्थः । सर्वार्थसिद्धये मन्त्रीति । तत्तत्प्रयोगानुरूपबीजयोगः किङ्करपञ्चाक्षराभ्यां होमश्चोक्तः ॥ ४५॥४६॥४७॥४८॥४९ ॥

हुतसंख्या साहस्रौ त्रियुता वाथाऽयुतान्तिकी भवति ।
यावत्संख्यो होमस्तावज्जप्यश्च मन्त्रिणा मन्त्रः ॥ ५०
मनुमन्त्रितैश्च वारिभिरासेकः क्ष्वेलशान्तिकृद्भवति ।
तज्जप्तयष्टिघातो मन्त्रितचुलुकोदकाहतिश्च तथा ॥ ५१
तत्कर्णरन्ध्रजापात् सद्यो नश्युर्विषग्रहादिरुजः ।
तद्यन्त्रस्थापनमपि विषभूतादिप्रशान्तिकृत् प्रोक्तम् ॥ ५२
आख्यां मध्ये सतारे मनुमथ शतसंयुक्तविंशत्पुटेषु
प्रादक्षिण्येन शर्वादिकमनुविलिखेद् द्वादशावृत्ति मन्त्री ।
विंशद्वन्द्वाष्टशूलाकलितविरचितं यन्त्रमेतत् सुजप्तं
बद्धं क्ष्वेलग्रहार्त्तिं हरति विजयलक्ष्मीप्रदं कीर्त्तिदञ्च ॥ ५३
आख्यां मध्यगतानले लिखतु दिक्पंक्तिष्वथ स्युः सर्ङ्
न्ं चं कुं करणादिषष्टिपदकैः शैवादि कालीमनुम् ।
नैरृत्यादि तथा क्रमाद्यमवृतं बाह्येऽनलेनावृतं
प्रोक्तं निग्रहचक्रमन्तकपुरप्राप्तिप्रदं वैरिणाम् ॥ ५४
कालीमाररमालीका लीनमोक्षक्षमोनली ।
मामोदेततदेमोमा रक्षतत्त्वत्त्वतक्षर ॥ ५५
यमापाटटपामाय माटमोटटमोटमा ।
पामोभूरिरिभूमोपा टटरीस्त्वस्त्वरीटट ॥ ५६
वङ्गैर्विषनिम्बनिर्यासकविषमसिभिः सीसपट्टेऽशुके वा
शावे पाषाणके वा विलिखतु मतिमान् काकपक्षेण यन्त्रम् ।

मन्त्रिणा मन्त्र इत्यनुजपेऽपि तदेवोक्तम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

आख्यां मध्य इति । द्वादशरेखात्मकं यन्त्रम् । साधकसाध्यकर्मणामाख्या आख्याशब्दार्थः । त्वरिते अमुकस्याऽमुकं वशयेत्याद्या आख्या । द्वादशावृत्ति मन्त्रीति । क्ष्वेलहरणे गरुडबीजाक्षराणि लिखेत् । ग्रहार्तिहरणे नारसिंहे विजये दौर्गे लक्ष्म्यां श्रीबीजे कान्तौ कामे सर्वार्थे शक्तौ ॥ ५३ ॥

आख्यां मध्यगतानल इति । दशरेखायन्त्रम् । अनललेखनं सर्वपङ्क्तिषु समानम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वङ्गैर्विडङ्गारः शावः । सूरण चित्रक लोण पिण्डोन्मत्त त्रिकटुक गृहधूमा विषाः ।

वल्मीके चत्वरे वाऽक्षकतरुविवरे वा निदध्यादराति-
र्मृत्युं प्राप्नोति भूयादवयवविकलो व्याधितः पातितो वा ॥ ५७

चक्रे चाऽष्टाष्टपदे कालीशिवयातुधानखण्डाद्यम् ।
यमदहनानिलवीतं विलिख्य विषदण्डिमर्कटीलिप्तम् ॥ ५८

जप्तमधोमुखमेतद् यन्त्रं यत्र तु देशे विनिक्षिपेन्मन्त्री ।
तत्रोपद्रवमखिलं दिनशः सर्वात्मना भवति ॥ ५९

खण्डेष्वेकाशीतिषु मध्येन्दुगसाध्यं
जूंसः पूर्वं दिक्स्थचतुःपङ्क्तिषु शेषम् ।
लिख्याल्लक्ष्मीं शिष्टचतुःषष्टिषु विद्वा-
नीशाद्यं कन्यादि च बाह्ये त्वरिताख्याम् ॥ ६०

दिग्दिक्संस्थामस्त्रपदाविर्वषडन्तां
मेदोमालावेष्टितबिम्बं घटवीतम् ।
पद्मस्थं तत्पङ्कजराजद्दनान्तं
प्रोक्तं चक्रं सम्यगथाऽनुग्रहसंज्ञम् ॥ ६१

तैर्नरादितैलेन शूलारूढशवपटवर्त्या मसिः कार्या । सीसोऽपि देवताजातिहस्तगतो ग्राह्यः । शवांशुकः शूलारूढस्य ग्राह्यः । पाषाणो रजकपाषाणः । मतिमानिति । देशकालादिज्ञ इत्यर्थः । अर्धरात्रिसन्ध्यादयः कालाः । देशः शवाङ्गणादिः । वल्मीकेऽवयववैकल्यं भवति । चत्वरे व्याधिः । अक्षतरुविवरे मरणमिति भेदाः ॥ ५७ ॥

चक्रे चेति । नवरेखायन्त्रम् । दण्डी ब्रह्मदण्डी । विनिक्षिपेत् मन्त्रीति । मन्त्राक्षरशक्तीनां काकोलूकपाषाणाङ्गारवृश्च्यात्मना ध्यानं सूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

खण्डेष्वेकाशीतिष्विति । दशरेखायन्त्रमनुग्रहाख्यम् । इन्दुः ठकारवकारौ सर्वखण्डेषु च समानावेतौ । जूंसः पूर्वं दिक्स्थचतुःपङ्क्तिषु शेषमिति । मध्यसन्निहितदिक्पङ्क्तिषु जूं तदन्तरासु सः ततो वं ततो षडित्येकः प्रकारः । सर्वं सर्वत्रेत्यपरः । शेषं शिखासम्बन्धि वषडित्यर्थः । विद्वानिति । अक्षराणां श्रीबीजमध्यस्थत्वमुक्तम् ॥ ६० ॥

अस्त्रपदाविर्वषडन्तामिति । फडिति परित्यज्य तत्र वषडन्वितामित्यर्थः । मेदोवेष्टितबिम्बमिति । मेदसा वेष्टितं बिम्बं यस्य स तथोक्तः । यन्त्रस्य बहिश्चन्द्रबिम्बं लिखित्वा तद्गतमेदोभिः वकारैः वेष्टयेदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

श्री सा माया यामा सा श्री सा नो याज्ञे ज्ञेया नो सा ।
माया लीला लाली यामा याज्ञे लाली लीला ज्ञेया ॥ ६२
लाक्षाभिः कुङ्कुमैर्वा विलिखतु धवले चांऽशुके स्वर्णपट्टे
लेखन्या स्वर्णमय्या दृढमपि गुलिकीकृत्य सन्धारयेद् यः ।
कृत्यातो मृत्युतो वा ग्रहविषदुरितेभ्योऽपि मुक्तः स धन्यो
जीवेत् स्वैः पुत्रपौत्रैरपरिमितमहासम्पदा दीर्घकालम् ॥ ६३

चतुःषष्ट्यंशे वा क्रमविदथ लक्ष्मीमनुममुं
शिवाद्यं नैर्ऋत्यादिकमपि च तूर्णामृतवृतम् ।
बहिः स्वच्छे पट्टे कनकविहिते पूर्वविधिना
लिखित्वा जप्त्वा निक्षिपतु शितधीर्यत्र तदिदम् ॥ ६४

चक्रमनुग्रहसंज्ञं मन्त्री देशेऽत्र सम्पदोऽविरतम् ।
शुभतरफलदायिन्यो भवन्ति शस्यर्द्धिकालवृष्ट्याद्याः ॥ ६५
हुङ्कारे साध्यसंज्ञां विलिखतु तदधः कर्णिकायाञ्च शिष्टा-
नष्टौ वर्णान् दलेष्वारचयतु हरमायां त्रिशो वेष्टयीत ।
कुम्भस्थं यन्त्रमेतत् सरसिजपुटितं सर्वरक्षाप्रसिद्ध्यै
क्लृप्तं रक्षोपसर्गप्रशमनफलदं श्रीकरं वश्यकारि ॥ ६६

इति निगदितक्लृप्त्या पूजयेत्तोतलाया
मनुमनुदिनमेनमानयेन्मानवो यः ।
स तु जगति समग्रां सम्पदं प्राप्य देहा-
पदि मुदिततरात्मा युक्तधीर्मुक्तिमेति ॥ ६७

चतुःषष्ट्यंश इति । नवरेखायन्त्रम् । क्रमविदिति । अमृतबीजयोः श्रीबीजस्य च लेखने प्रोक्तक्रमविदित्यर्थः । तूर्णा त्वरिता । अमृतं ठवी ताभ्यां बहिर्वृतमित्यर्थः । शितधीरिति । मन्त्राक्षरशक्तीनाममृतरत्नपुष्पादिवृष्टितया ध्यानमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मन्त्रीति । वषडन्तत्वमुक्तम् ॥ ६५ ॥

कुम्भस्थयन्त्रमाह—हुंकार इति । तारे शक्तौ हंकारो लेख्यः । पद्मबाह्ये वृत्तेषु हकाररेफमायावेष्टनं रक्षोपसर्गप्रशमनयोस्तारं दुर्गाबीजेन वेष्टयेत् । श्रीवेष्टितं श्रीकरम् । शक्तिवेष्टितं वश्यकारि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

स्मरदीर्घेऽधरकाम्न्यौ दीर्घं त्यद्वेलदद्रलान्त्यशिवाः ।
अभितः शक्तिनिरुद्धो द्वादशवर्णोऽयमीरितो मन्त्रः ॥ ६८

द्वाभ्यां वा चैकेन द्वाभ्यां द्वाभ्यां तथा पुनर्द्वाभ्याम् ।
मन्त्राक्षरैर्विदध्यादङ्गविधिं जातिसंयुतैर्मन्त्री ॥ ६९

इन्दुकलाकलितोज्ज्वलमौलिर्मारमदाकुलिताऽयुगनेत्रा ।
शोणितसिन्धुतरङ्गितपोतद्योतितभानुदलाम्बुजसंस्था ॥ ७०

दोर्धृतदाडिमसायकपाशा साङ्कुशचापकपालसमेता ।
शोणदुकूलविलेपनमाल्या शोणतरा भवतोऽवतु देवी ॥ ७१

स्मृत्वा नित्यां देवीमेवं प्रजपेन्मनुं शतसहस्रम् ।
अयुतं जुहुयादन्ते नृपतरुसमिधा घृतेन वा सिद्ध्यै ॥ ७२

शक्तिपीठे पूज्या देवी कुसुमानुलेपनैररुणैः ।
स्वयमप्यलङ्कृताङ्गः सधूपदीपैर्निवेद्यताम्बूलैः ॥ ७३

हृल्लेखा क्लेदिनी नन्दा क्षोभणी मदनातुरा ।
निरञ्जना रागवती क्लिन्ना च मदनावती ॥ ७४

मेखला द्राविणी चैव तथाऽन्या वेगवत्यपि ।
सस्मरा द्वादश प्रोक्ताः शक्तयः पत्त्रसंस्थिताः ॥ ७५

अङ्गैः शक्तिभिराभिर्मातृभिराशाधिपैः क्रमात् पूज्याः ।
भक्तिभरानतवपुषा भवभयभङ्गाय मन्त्रिणाऽहरहः ॥ ७६

स्मरं कामबीजम् । दीर्घा नकारः । दीर्घा च एकारश्च दीर्घैकारः । ततश्च क्लिन्ने इति सिद्धं भवति । अधर ऐकारः । को बिन्दुः ककारश्च । अग्नौ रेफः । ओमिति स्वरूपम् । अतः ऐं क्रोमिति सिद्धं भवति । दीर्घा च इश्च दीर्घे । त्य इति स्वरूपम् । ततश्च नित्य इति सिद्धम् । क्ष्वेलो मकारः । दद्रेति स्वरूपग्रहणम् । लान्त्यो वकारः । शिव एकारः । ततश्च मदद्रवे इति सिद्धम् ॥ ६८ ॥

मन्त्रीति । क्रामादियोग उक्तोऽङ्गेषु । अङ्गिरास्त्रिष्टुब्वज्रप्रस्तारिण्य ऋष्याद्याः । क्रौं बीजम् । ऐं शक्तिः । न्यासः सामान्यपटलोक्तः ॥ ६९॥७० ॥ ॥ ७१॥७२॥७३॥७४॥७५ ॥

मन्त्रिणेति । प्रणवादित्वमुक्तम् । दारिद्र्यास्पर्शे श्रीयोगः । रोगास्पर्शे

दारिद्र्यरोगदुःखैर्दौर्भाग्यजरापमृत्युदोषैश्च ।
अस्पृष्टो निरपायो जीवति मन्त्री भजन्निमं मनुजः ॥ ७७

इतीरिता लोकहिताय वश्यप्रस्तारिणी मन्दिरमिन्दिरायाः ।
या सर्वनारीनरराजवर्गसम्मोहिनी मोहनबाणभूता ॥ ७८

निद्रयोरन्तरा त्यक्लिन्नेमदाः स्युश्च वै शिरः ।
मायादिकस्तथा वर्णद्वन्द्वैश्चाऽङ्गविधिः स्मृतः ॥ ७९

रक्ता रक्तांशुककुसुमविलेपादिका सेन्दुमौलिः
स्विद्यद्वक्त्रा मदविवशसमाघूर्णितत्रीक्षणा च ।
दोर्भिः पाशाङ्कुशयुतकपालाभया पद्मसंस्था
देवी पायादमितफलदा नित्यशः पार्वती वः ॥ ८०

दीक्षितः प्रजपेल्लक्षं मनुमेनं हुनेत्ततः ।
मधूकपुष्पैः स्वाद्वक्तैरयुतं हविषाऽथवा ॥ ८१

पीठं पूर्ववदभ्यर्च्य तत्रावाह्याऽभिपूजयेत् ।
अङ्गैश्च शक्तिभिर्लोकपालैर्देवीं समाहितः ॥ ८२

नित्या निरञ्जना क्लिन्ना क्लेदिनी मदनातुरा ।
मदद्रवा द्राविणी च द्रविणा शक्तयो मताः ॥ ८३

प्रजपेत् प्रमदां विचिन्त्य यां वा
शयनस्थो मनुवित् सहस्रमानम् ।
निशि मारशिलीमुखाहताङ्गी
न चिरात् सा मदविह्वला समेति ॥ ८४

नित्याभिः सदृशतरा न सन्ति लोके
लक्ष्मीदा जगदनुरञ्जनाश्च मन्त्राः ।

दुर्गायोगः । दुःखदौर्भाग्यास्पर्शे कामयोगः । जरापमृत्युरोगास्पर्शे मृत्युञ्जय-योगः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

नित्यक्लिन्नायाः संमोहननिद्रनित्यक्लिन्नादेव्य ऋष्याद्याः । क्लीं बीजं स्वाहा शक्तिः । वर्णद्वन्द्वैश्चेति । क्लामादियोगः उक्तः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

मनुविदिति । मदद्रवे इत्यस्मात् पूर्वं साध्यनामयोग उक्त इति ॥ ८४॥८५ ॥

तस्मात्ताः शुभमतयो भजन्तु नित्यं
जापार्चाहुतसमुपासनाविशेषैः ॥ ८५

स्वर्णपट्टेऽथवा भूर्जे पाशबीजेन वेष्टयेत् ।
शक्तिबीजं साध्यनाम तन्मध्ये परिकल्पयेत् ॥ ८६

केसरेषु लिखेत् पाशशूलिबीजे प्रदक्षिणम् ।
मन्त्रवर्णांश्चनित्यादीन् दलमध्येषु बाह्यतः ॥ ८७

वृते स्वाहापदेनापि षोड़शाक्षरविद्यया ।
पाशाङ्कुशाख्यया पूर्वं प्रोक्तया वेष्टयेदपि ॥ ८८

एतद्यन्त्रं मदालिप्तं मृगमातङ्गयोः परम् ।
सर्वार्थसाधकं मूर्ध्नि करे वा विधृतं भवेत् ॥ ८९

अङ्कुशस्मरबाणानां बीजाद्यं शक्तिपाशयोः ।
सहस्रं प्रजपेदेनां विद्येशीं वीरमानसः ॥ ९०

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयोदशः पटलः ।

[स्वर्णेत्यादि वीरमानस इत्यन्तं श्लोकपञ्चकं क्वचिन्न दृश्यते ।] ॥ ८६—९० ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
त्रयोदशः पटलः ।

चतुर्दशः पटलः ।

अथ वक्ष्यामि दुर्गाया मन्त्रान् साङ्गान् सदैवतान् ।
सजपार्चाहुतविधीन् प्रीत्यर्थं मन्त्रजापिनाम् ॥ १

तारो मायाऽमरेशोऽद्रिपीठो बिन्दुसमन्वितः ।
स एव च विसर्गान्तो गायै नत्यन्तिको मनुः ॥ २

दुर्गाऽस्य देवता छन्दो गायत्रं नारदो मुनिः ।
तारो माया च दुर्गायै क्रमाद्यन्ताङ्गकल्पना ॥ ३

शङ्खारिचापशरभिन्नकरां त्रिनेत्रां
तिग्मेतरांशुकलया विलसत्किरीटाम् ।
सिंहस्थितां सकलसिद्धनुताञ्च दुर्गां
दूर्वानिभां दुरितवर्गहरां नमामि ॥ ४

कृताभिषिकदीचस्तु वसुलक्षं जपेन्मनुम् ।
तदन्ते जुहुयात् सर्पिः संयुतेन पयोऽन्धसा ॥ ५

अष्टसाहस्रसंख्येन तिलैर्वा मधुराप्लुतैः ।
पीठार्चायां प्रयष्टव्याः क्रमात्तच्छक्तयो नव ॥ ६

प्रभा माया जया सूक्ष्मा विशुद्धा नन्दिनी तथा ।
सुप्रभा विजया सर्वसिद्धिदा नवमी तथा ॥ ७

अर्च्या ह्रस्वत्रयक्लीबरहितैश्च स्वरैरिमाः ।
तारान्ते वज्रमाभाष्य नखदंष्ट्रायुधाय च ॥ ८

महासिंहाय चेत्युक्त्वा वर्मास्त्रनतयः क्रमात् ।
सिंहमन्त्रोऽयमित्येवं संप्रोक्ता पीठकल्पना ॥ ९

इच्छोपसर्जनां क्रियाशक्तिमभिधाय ज्ञानोपसर्जनक्रियाशक्तिरूपाया दुर्गाया विधानं वक्तुमारभते—अथेति । दुं बीजम् । क्लीं शक्तिः । मूलेन मूर्तिकल्पना । क्लींकारसहिता न्यासाः । कर्णिकायां बीजम् । दलेषु वर्णाष्टकम् । मातृकया च बहिर्वेष्टनम् । भूबिम्बकोणेषु नृसिंहबीजमित्यस्मिन्

अङ्गैः स्यादावृतिः पूर्वा द्वितीया शक्तिभिः स्मृता ।
अष्टायुधैस्तृतीया स्याल्लोकपालैश्चतुर्थ्यपि ॥ १०
तदायुधैः पञ्चमी च दुर्गायजनमीदृशम् ।
जया च विजया कीर्तिः प्रीतिश्चाथ प्रभाह्वया ॥ ११
श्रद्धा मेधा श्रुतिरपि शक्तयः स्वाक्षरादिकाः ।
चक्रशङ्खगदाखड्गपाशाङ्कुशशरा धनुः ॥ १२
क्रमादष्टायुधाः प्रोक्ता दौर्गा दुर्गतिहारिणः ।
इत्थं दुर्गामनौ जापहुतार्चाभिः प्रसाधिते ॥ १३
मन्त्रीन्दिरावान् भवति दीर्घायुर्दुरितान् जयेत् ।
यान् यानिच्छति कामान् स तांस्तानाप्नोत्ययत्नतः ॥ १४
विधाय विधिना तेन कलशं त्वभिषिचयेत् ।
यमसौ भूतवेतालपिशाचाद्यैर्विमुच्यते ।
राजाऽभिषिक्तो विधिना सपत्नानमुना जयेत् ॥ १५
अमुना विधिना कृताभिषिका ललना पुत्रमवाप्नुयाद्विनीतम् ।
हवनात्तिलसर्षपैः सहस्रद्वितयैराशु भवेच्च गर्भरक्षा ॥ १६
अनयेव जपाभिषिक्तहोमक्रियया स्यादनुरञ्जनं जनानाम् ।
भजतां सकलार्थसाधनार्थं मुनिवर्यैः परिकल्पितोऽयमादौ ॥ १७
उत्तिष्ठपदं प्रथमं पुरुषि ततः किंपदं स्वपिषियुतम् ।
भयमपि मेऽन्ते समुपस्थितमित्युच्चार्य यदिपदं प्रवदेत् ॥ १८
शक्यमशक्यं वोक्त्वा तन्मे भगवति निगद्य शमयपदम् ।
प्रोक्त्वा ठद्वितययुतं सप्तत्रिंशाक्षरो मनुः प्रोक्तः ॥ १९
आरण्यकोऽत्यनुष्टुब्वनदुर्गाख्याः क्रमेण भगवत्याः ।
ऋष्यादिकाः स्वमनुना विहितान्यङ्गानि वाक्यभिन्नेन ॥ २०

यन्त्रे पूजयेत् ॥ १—१३ ॥

मन्त्रीन्दिरावान् भवतीति । इन्दिरायोगः सूचितः । मृत्युञ्जययोगे दीर्घायुः । शक्त्यनन्तरं तु योगः । सिंहयोगे दुरितां जयेत् । शक्तिपुटितत्वे सर्वकामाप्तिः । कामयोगे पुत्रावाप्तिः ॥ १४॥१५॥१६॥१७ ॥

वनदुर्गायाः दुं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । वा तन्मे इत्यक्षराणि कीलानि ।

षड्भिश्चतुर्भिरष्टभिरष्टार्णैः षड्भिरपि च पञ्चार्णैः ।
जातियुतैश्च विदध्यादङ्गान्यपि षट् क्रमेण विशदमतिः ॥ २१
पद्द्वयसन्धिगुदाम्बुधारोदरपार्श्वहृत्स्तनेषु गले ।
दोःसन्धिवदननासाकपोलदृक्कर्णयुग्भुक्षि न्यसेत् ॥ २२
हेमप्रख्यामिन्दुखण्डात्तमौलिं शङ्खारीष्टाभीतिहस्तां त्रिनेत्राम् ।
हेमाब्जस्थां पीतवस्त्रां प्रसन्नां देवीं दुर्गां दिव्यरूपां नमामि ॥ २३
अरिशङ्खकृपाणखेटबाणान् सधनुःशूलकतर्जनीर्दधाना ।
भवतां महिषोत्तमाङ्गसंस्था नवदूर्वासदृशी श्रियेऽस्तु दुर्गा ॥ २४
चक्रदरखड्गखेटकशरकार्मुकशूलसंज्ञककपालैः ।
ऋष्टिमुसलकुन्तनन्दकवलयगदाभिन्दिपालशक्त्याढ्यैः ॥ २५
उद्यद्विकृतिभुजाढ्या माहिषके सजलजलदसङ्काशा ।
सिंहस्था वाऽग्निनिभा पद्मस्था वाथ मरकतश्यामा ॥ २६
व्याघ्रत्वक्परिधाना सर्वाभरणान्विता त्रिनेत्रा च ।
अहिकलितनीलकुञ्चितकुन्तलविलसत्किरीटशशिशकला ॥ २७
सर्पमयवलयनूपुरकाञ्चीकेयूरहारसम्भिन्ना ।
सुरदितिजाभयभयदा ध्येया कात्यायनी प्रयोगविधौ ॥ २८
संयतचित्तो लक्षचतुष्कं जप्त्वा हुनेद्दशांशेन ।
व्रीहितिलाज्यहविर्भिः सम्यक् संचिन्त्य भगवतीमनले ॥ २९

हुं दुं दुर्गे इति अकीलाक्षराणि । क्रमेण विशदमतिरिति । सामान्यपटलोक्त-न्यासक्रमस्मरणकुशल इत्यर्थः । अथवा प्रणवशक्ति नरसिंहदुर्गाबीजादियोगेऽङ्गेषु विशेषज्ञ इत्यर्थः । अथवा विष्णुदेवत्यपक्षे नेत्रमन्त्रस्य पञ्चार्णत्वज्ञ इत्यर्थः ॥ १८॥१९॥२०॥२१॥२२ ॥

हेमप्रख्येति । साधने ध्यानम् । अरिशङ्खेति । रक्षादौ । चक्रदरेति । युद्धमारणादौ । सिंहस्थाऽप्यष्टभुजा रक्षादौ प्रशस्ता । पद्मस्थापि द्विभुजा वरदाभयकरा । सहस्राक्षी शाकम्भरी ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

षोडशभुजाया विशेषणं व्याघ्रत्वगित्यादि । प्रयोगविधाविति मारणोच्चाटन-योरित्यर्थः । प्रतिलोमयोगविधाविति चार्थः ॥ २७॥२८ ॥

सम्यक् संचिन्त्येत्यग्निभेदेनेत्यर्थः । पूर्वविधानवद्यथोदितं शेषमिति । शक्तीनां

पीठे पूर्वप्रोक्ते पूज्याऽङ्गैः शक्तिभिस्तथाऽष्टाभिः ।
अष्टायुधैश्च मातृभिराशेशैः क्रमश एव दुर्गेयम् ॥ ३०

आर्या दुर्गा भद्रा सभद्रकाली तथाऽम्बिकाख्या च ।
क्षेमा सवेदगर्भा क्षेमङ्करी चेति शक्तयः प्रोक्ताः ॥ ३१

अरिदरकृपाणखेटकबाणधनुःशूलपाण्डरकपालाः ।
अष्टायुधाः क्रमेणोक्ताः पूर्वविधानवद्यथोदितं शेषम् ॥ ३२

इत्थं जपार्चनाहुतसिद्धमनोर्मन्त्रिणः प्रयोगविधिः ।
विहितो जपः प्रतिदिनं निजरक्षायै शतं सहस्रं वा ॥ ३३

उद्दिश्य यद्यदेनं मनुं जपेदथ सहस्रमयुतं वा ।
तत्तन्मन्त्री लभ्येदचिरात्तदनुग्रहादसाध्यमपि ॥ ३४

स्नात्वार्काभिमुखः सन्नाभिसमकेऽम्भसि स्थितो मन्त्री ।
अष्टोर्ध्वशतं प्रजपेन्निजवाञ्छितसिद्धये च लक्ष्म्यै च ॥ ३५

ध्यात्वा त्रिशूलहस्तां ज्वरसर्पग्रहविपत्सु जन्तूनाम् ।
संस्पृश्य शिरसि जप्यात्तज्जन्योपद्रवं द्रुतं शमयेत् ॥ ३६

अयुतं तिलैर्वनोत्थै राजीभिर्वा हुनेत् समिद्भिर्वा ।
मायूरकीभिरचिरात्तापस्मारादिकांश्च नाशयति ॥ ३७

स्वाक्षरादित्वं संकोचविकाशादिकं मातृणां बीजसाहित्यमित्याद्यतिदिष्टमिति द्रष्टव्यम् । कर्णिकायां बीजम् । पत्रेषु पदद्वयम् । त्रिष्टुभा मातृकया च बहिर्वेष्टनं बहिः पार्थिवबिम्बे दुंबीजमित्यस्मिन् पूजयेत् ॥ २९॥३०॥३१॥३२ ॥

मन्त्रिणः प्रयोगविधिरिति । तत्तत्प्रयोगौचित्येन बीजयोग उक्तः । तत्तन्मन्त्री लभ्येदिति । चोरभयं मे समुपस्थितं व्याघ्रभयं मे समुपस्थितं रोगभयं मे समुपस्थितमित्यादियोगः सूचितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अम्भसि स्थितो मन्त्रीत्यनेनादौ चतुरक्षरयोगः सूचितः । लक्ष्म्यै चेल्लक्ष्मी-योगः कार्यः ॥ ३५ ॥

ध्यात्वा त्रिशूलेति । प्रतिलोमप्रयोगः । एवमन्यत्रापि निग्रहप्रयोगाः प्रतिलोमेनेति ज्ञातव्याः । दुंबीजप्रधानेनाऽनुलोमेनैव वा क्रूरकर्म कुर्यात् ॥३६॥ ॥ ३७ ॥

जुहुयाद्रोहिणसमिधामयुतं मन्त्री पुनः सशुङ्गानाम् ।
सर्वापदां विमुक्त्यै सर्वसमृद्ध्यै ग्रहादिशान्त्यै च ॥ ३८

आर्कैः समित्सहस्रैः प्रतिजुहुयादर्कवारमारभ्य ।
दशदिनतोऽर्वाग्वाञ्छितसिद्धिर्देव्याः प्रसादतो भवति ॥ ३९

शुद्धैः सारैरिध्मैस्त्रिदिनं वा सप्तरात्रकं वापि ।
प्रतिशकलं प्रतिजुहुयान्मनुना निजवाञ्छिताप्तये मन्त्री ॥ ४०

विशिखानां त्रिंशत्कं पुरो निधायाऽथ तीक्ष्णतैलेन ।
जुहुयात् सहस्रकं वाऽयुतमपि संख्यासु पूरितासु पुनः ॥ ४१

सम्पातिततैलेन च शरान् समभ्युच्य पूर्ववज्जुहुयात् ।
तानथ शूरो धन्वी शुद्धाचारः प्रवेश[ध]येद् बाणान् ॥ ४२

प्रतिसेनाया मध्ये सा धावति सद्य एव सम्भ्रान्ता ।
भूयो गुरुं धनैरपि धान्यैः परिपूजयेच्च कारयिता ॥ ४३

अष्टोत्तरशतजप्तं यच्छिरसि प्रक्षिपेच्चिताभस्म ।
स तु विद्विष्टो लोकैर्देशाद्देशान्तरं परिभ्रमति ॥ ४४

कारस्करस्य पत्रैरष्टसहस्रैर्निपातितैर्मरुता ।
जुहुयात् सपादपांशुभिरुच्चाटकरं भवेद्रिपोः सद्यः ॥ ४५

सेनां संस्तम्भयितुं विषतरुसुमनःसहस्रकं जुहुयात् ।
तावद्भिस्तत्पत्रैर्मन्त्री च तां निवर्त्तयति ॥ ४६

विषतरुमयीञ्च शत्रोः प्रतिकृतिमसकृत्प्रतिष्ठितप्राणाम् ।
छित्त्वा छित्त्वा काकोलूकवसाक्तैः सहस्रमष्टौ च ॥ ४७

मन्त्री पुनः सशुङ्गानामिति। प्राकरणिकैरन्यैर्मन्त्रैः प्रतिलोमतो होम उक्तः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

शुद्धैः सारैरिध्मैरिति। असनसारोत्थैरिध्मैरित्यर्थः। प्रतिशकलं प्रतिलोमशकलम्। प्रतिजुहुयात्। पृष्ठाग्रं प्रतिलोमेन जुहुयात्। अथवा प्रतिशकलमिश्रहोमं कुर्यादित्यर्थः। शकलं शकलं प्रत्येकैकेन प्रतिलोमेन जुहुयादिति वा। निजवाञ्छिताप्तये मन्त्रीति। गायत्र्या जप उक्तः ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५ ॥

तत्पत्रैर्मन्त्रीति। वायुबीजयोग उक्तः। संस्तम्भने पृथिवीबीजयोगः। ॥ ४६—५६ ॥

असितचतुर्दश्यां तद्वावैर्जुहुयादरण्यकेऽर्द्धनिशि ।
त्रिचतुर्दशीप्रयोगादर्वाङ्म्रियते रिपुर्न सन्देहः ॥ ४८
खवसारक्तोपेतैर्जुहुयात्पत्रैरुलूकवायसयोः ।
म्रियतेऽरातिर्मत्तः स्यादुन्मत्तसमित्सहस्रहोमेन ॥ ४९
संस्थापितानिलां तां प्रतिकृतिमुष्णोदके विनिःक्षिप्य ।
प्रजपेदुन्मादः स्याच्छतोर्दुग्धाभिषिक्ततः शान्तिः ॥ ५०
रविबिम्बगतामरुणां करयुगपरिक्लृप्तशूलतर्जनिकाम् ।
ध्यात्वाऽयुतं प्रजप्यान्मारयितुं सद्य एव रिपुनिवहम् ॥ ५१
असिखेटकराऽर्कस्था क्रुद्धा मारयति सैव जपविधिना ।
सिंहस्था बाणधनुःकरा समुच्चाटयेदरीनचिरात् ॥ ५२
विषतरुसमिद्युतहुतादथ करिणो रोगिणो भवन्त्यचिरात् ।
तत्पर्णैश्च विनाशस्तेषामुच्चाटनञ्च तत्पुष्पैः ॥ ५३
आनित्यकसमिद्धोमाद्रोगा नश्यन्ति दन्तिनामचिरात् ।
तत्पुष्पैर्मधुराक्तैर्होमाच्च वशीभवन्ति मातङ्गाः ॥ ५४
त्रिमधुरयुतैरानित्यकपत्रैर्मत्ता भवन्ति ते सद्यः ।
रक्षाकरस्तु करिणां तज्जापितपञ्चगव्यलेपः स्यात् ॥ ५५
आज्यतिलराज्यानित्यकदुग्धौदनपञ्चगव्यतण्डुलकैः ।
सघृतैश्च प्रत्येकं सहस्रहवनं गजाश्ववर्धनकृत् ॥ ५६
द्विजभूरुहं महान्तं छित्त्वा निर्भिद्य पञ्चधा भूयः ।
आशाक्रमेण पञ्चायुधा विधेयाश्च साधु शिल्पविदा ॥ ५७
शङ्खः सनन्दकोऽरिः शार्ङ्गः कौमोदकी दिशां क्रमशः ।
पञ्चेति पञ्चगव्ये निधाय जप्याच्च पञ्चसाहस्रम् ॥ ५८
तावद्घृतेन जुहुयात्तेष्वथ सम्पात्य साधु सम्पातम् ।
पुनरपि तावज्जप्त्वा मध्याद्यवटेषु पञ्चगव्ययुतम् ॥ ५९
संस्थाप्य समीकृत्य च बलिं हरेत्तत्र तत्र तन्मन्त्रैः ।
पुरराष्ट्रग्रामाणां कार्या रक्षैवमेव मन्त्रविदा ॥ ६०

तत्र तत्र तन्मन्त्रैरिति । विष्णुपञ्जरसिद्धैः शङ्खादिमन्त्रैरित्यर्थः । रक्षैवमेव

यस्मिन् देशे विहिता रक्षेयं तत्र वर्धते लक्ष्मीः ।
धनधान्यसमृद्धिः स्याद्रिपुचोराद्याश्च नैव बाधन्ते ॥ ६१
पद्मोत्पलकुमुदहुतैर्नृपपत्नीर्ब्राह्मणान् वशीकुरुते ।
कह्लारलवणहोमैर्विट्शूद्रौ जातिभिस्तथा ग्रामम् ॥ ६२
अथ वारिदरगदाम्बुजकरं मुकुन्दं विचिन्त्य रविबिम्बे ।
व्यत्यस्तपुरुषभगवत्पदं मनुं भजतु सर्वसिद्धिकरम् ॥ ६३
साध्याख्याक्षरदर्भितं मनुमिमं पत्रे लिखित्वा च त-
च्छ्रीहस्तमृदा कृतप्रतिकृतेर्विन्यस्य मन्त्री हृदि ।
सप्ताहं त्वथ पुत्तलीमभिमुखे संस्थाप्य सन्ध्यात्रये
जप्यादष्टशतं चिराय वशतां गच्छत्यसौ निश्चयः ॥ ६४
व्रीहीणां जुहुयान्नरोऽष्टशतकं सम्वत्सराद् व्रीहिमान्
गोदुग्धैः पशुमान् घृतैः कनकवान् दध्ना च सर्वर्द्धिमान् ।
अन्नैरन्नसमृद्धिमांश्च मधुभिः स्याद्रत्नवान् दूर्वयाऽ-
प्यायुष्मान् प्रतिपङ्कजेन महतीं सद्यः श्रियं प्राप्नुयात् ॥ ६५

क्षान्तं मरुत्तुरियवर्णयुतं सवाद्यं
संवीप्स्य शूलिनिपदञ्च सदुष्टशब्दम् ।
पश्चान्तकं सदहनं परिभाष्य हान्तं
हूं फट् द्विठान्तमिति शूलिनिमन्त्रमेव ॥ ६६

मन्त्रविदेति । मूलमन्त्रवत्तेषामायुधानां ध्यानपूजादिकं सूचितम् ॥ ५७॥५८॥
॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

साध्याख्याक्षरदर्भितमिति । मन्त्राक्षराभ्यामेकैकनामाक्षरयोजनं विदर्भः । वश्याकर्षणपौष्टिकेषु विनियोगोऽस्य । सर्वत्रैवमेव प्रयोगः कर्तव्यः । समस्तमन्त्रान्ते समस्तनामयोजनं पल्लवः । मारणेऽस्य विनियोगः । नामान्ते मन्त्रयोजनं योगः । संस्तम्भनोच्चाटनविद्वेषेषु विनियोगः । मन्त्राद्यन्तयोर्नामयोजनं रोधः । संमोहने विनियोगः । मन्त्रनामाक्षरयोरेकैकान्तरितयोः योजनं ग्रथनम् । शान्तिके विनियोगः । नामाद्यन्तयोर्मनुयोजनं संपुटम् । कीलने विनियोगः । विन्यस्य मन्त्रीति । प्रतिकृतौ प्रातिलोम्येन मन्त्रन्यासादिकं सूचयति ॥६४॥६५॥

शूलिन्या हुं बीजं स्वाहा शक्तिः ॥ ६६ ॥

ऋषिर्दीर्घतपाश्छन्दः ककुब्दुर्गा च देवता ।
दुर्गा हृद्वरदा शीर्षं शिखा स्याद्विन्ध्यवासिनी ॥ ६७
वर्माऽसुरमर्दिनि च युद्धपूर्वप्रिये तथा ।
त्रासयद्वितयस्त्वाऽस्त्रं देवसिद्धसुपूजिते ॥ ६८
नन्दिन्यन्ते रक्षयुगं महायोगेश्वरीति च ।
शूलिन्याद्यन्तु पञ्चाङ्गं हुं फडन्तमितीरितम् ।
अङ्गकमेव रक्षाकृत् प्रोक्तं ग्रहनिवारणम् ॥ ६९
बिभ्राणा शूल बाणास्यरि सदर गदा चाप पाशान् कराब्जै-
र्मेघश्यामा किरीटोल्लसितशशिकला भीषणा भूषणाढ्या ।
सिंहस्कन्धाधिरूढा चतसृभिरसिखेटान्विताभिः परीता
कन्याभिर्भिन्नदैत्या भवतु भवभयध्वंसिनी शूलिनी वः ॥ ७०
एवं विचिन्त्य पुनरक्षरलक्षमेनं
मन्त्री जपेत् प्रजुहुयाच्च दशांशतोऽन्ते ।
प्राज्येन साज्यहविषा प्रयजेच्च देवी-
मङ्गाष्टशक्तिनिजहेतिदिशाधिनाथैः ॥ ७१
दुर्गा च वरदा विन्ध्यवासिन्यसुरमर्दिनी ।
युद्धप्रिया देवसिद्धपूजिता नन्दिनी तथा ।
महायोगेश्वरी चाष्ट शक्तयः समुदीरिताः ॥ ७२
रथाङ्गशङ्खासिगदाबाणकार्मुकसंज्ञकाः ।
सशूलपाशा यष्टव्या दिक्क्रमादष्ट हेतयः ॥ ७३
दीक्षाजपहुतार्चाभिः सिद्धः कर्म समाचरेत् ।
आमयोन्मादभूतापस्मारक्ष्वेलशमादिकम् ॥ ७४

असुरमर्दिनि युद्धप्रिये त्रासय त्रासयेति कवचम् । अस्त्रं देवसिद्धेत्यादि । शूलिन्याद्यं त्विति । शूलिनि दुर्गे हुं फट् हृदयाय नमः । शूलिनि वरदे हुं फट् शिरसे स्वाहा । इत्याद्यमित्यर्थः । त्विति । बीजान्तरयोगेऽङ्गविशेषं सूचयति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

चतसृभिरिति । जया विजया भद्रा शूलिनीकात्यायन्याख्याभिरित्यर्थः ॥७०॥

मन्त्री जपेदिति । प्रणवशक्तिनृसिंहदुर्गाबीजपुटितं जपेदित्यर्थः ॥७१—७६॥

उदृगूर्णैः प्रहरणकैरुदीर्णवेगैः
शूलाद्यैर्निजमथ शूलिनीं विचिन्त्य ।
आविश्य क्षणमिव जप्यमानमन्त्र-
स्यावृत्त्या द्रुतमपयान्ति भूतसङ्घाः ॥ ७५

अन्तराऽथ पुनरात्मरोगिणोरम्बिकामपि निजायुधाकुलाम् ।
संविचिन्त्य जपतोऽरिमुद्रया विद्रवन्त्यवशविग्रहा ग्रहाः ॥ ७६
अहिमूषिकवृश्चिकादिजं वा बहुपात्कुक्कुरलूतिकोद्भवं वा ।
विषमाशु विनाशयेन्नराणां प्रतिपत्त्यैव च विन्ध्यवासिनी सा ॥ ७७
आधाय बाणे निशिते च देवीक्षेमङ्करीमन्त्रमिमं जपित्वा ।
तद्वेधनादेव विपक्षसेना दिशो दिशो धावति नष्टसंज्ञा ॥ ७८
आत्मानमार्यां प्रतिपद्य शूलपाशान्वितां वैरिबलं प्रविश्य ।
मन्त्रं जपन्नाशु परायुधानि गृह्णाति मुष्णाति च बोधमेषाम् ॥ ७९
तिलसिद्धार्थैर्जुहुयाल्लक्षं मन्त्री सपत्ननामयुतम् ।
स तु रोगाभिहतात्मा मृतिमेति न तत्र सन्देहः ॥ ८०
त्रिमधुरसिक्तैश्च तिलैरष्टसहस्रं जुहोति योऽनुदिनम् ।
अप्रतिहताऽस्य शक्तिर्भूयात् प्रागेव वत्सरतः ॥ ८१
सर्पिषाऽष्टशतहोमतोऽमुना वाञ्छितं सकलमब्दतो भवेत् ।
दूर्वया त्रिकयुजेप्सितं लभेत् सम्यगष्टशतसंख्यया हुतात् ॥ ८२
क्षुरिकाकृपाणनखरा मन्त्रेणाऽनेन साधु संजप्ताः ।
सम्पाताज्यसुसिक्ता अप्रतिहतशक्तयो भवन्ति युधि ॥ ८३
गोमयविहितां गुलिकां जुहुयाच्छतमष्टपूर्वकं मन्त्री ।
दिवसैः सप्तभिरिष्टौ द्विष्टौ मिथो वियोगिनौ भवतः ॥ ८४
अस्पृष्टकुं गोमयमन्तरिक्षे संगृह्य जप्त्वा त्रिसहस्रमानम् ।
यियासतां वै निखनेन्नराणां संस्तम्भनं द्वारि चमूमुखे च ॥ ८५

प्रतिपत्त्यैवेति । अमृताभिषेकप्रतिपत्त्येत्यर्थः ॥ ७७॥७८॥७९ ॥
मन्त्री सपत्नेति । पल्लवः सूचितः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥
शतमष्टपूर्वकं मन्त्रीति । वायुबीजसम्बन्धयोगप्रयोगश्च सूचितः ॥ ८४ ॥
॥ ८५ ॥

पानीयाम्बःपाणिमार्यां प्रसन्नां ध्यात्वा ग्रामं वा पुरं वापि गच्छन् ।
जप्त्वा मन्त्रं तर्पयित्वा प्रविष्टो मृष्टं भोज्यं प्राप्नुयाद्भृत्यवर्गैः ॥ ८६

आर्कैर्मन्त्री त्रिमधुरयुतैरर्कसाहस्रमिध्मै-
राश्वत्थैर्वा त्वतिविशदचेतास्तिलैर्वा जुहोति ।
यानुद्दिश्य त्ववहितमनास्तन्मये सम्यगग्नौ
ते वश्याः स्युर्विधुरितधियो नात्र कार्यो विचारः ॥ ८७

कुर्यात् प्रयोगानपि दावदुर्गाकल्पोदितान् वै मनुनाऽमुना च ।
मन्त्री जपार्चाहुततर्पणान्तान्नाल्पो हि मन्त्रोरनयोर्विशेषः ॥ ८८

इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुर्दशः पटलः ॥

आर्कैर्मन्त्रीति । शक्तियोगो विदर्भप्रयोगश्च सूचितः । अतिविशदचेता इति पाशाङ्कुशधनुर्धराया रक्तवर्णाभायाः ध्यानं सूचितम् । अवहितमना इति । पाशेन बद्ध्वाऽङ्कुशेनाकर्षणादिकं सूचितम् । तन्मये अर्ककाष्ठमय इत्यर्थः ॥ ८६॥८७ ॥

अमुना चेति । अत्रोक्तानमुना च कुर्यादित्यर्थः । मन्त्रीति । शान्तिप्रयोगेषु शूलिन्या वषडन्तत्वमुक्तमिति ॥ ८८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
चतुर्दशः पटलः ।

पञ्चदशः पटलः ।

अथ कथयिष्ये मन्त्रं चतुरक्षरसंज्ञकं समासेन ।
प्रणवो भुवनाधीशाद्दण्डिखमस्यादिको विसर्गान्तः ॥ १
ऋषिरस्याऽजश्छन्दो गायत्र्यस्य देवता च भुवनेशी ।
अङ्गानि षट् क्रमेण प्रोक्तानि प्रणवशक्तिबीजाभ्याम् ॥ २
भास्वद्रत्नौघमौलिस्फुरदमृतरुचो रञ्जयच्चारुरेखां
सद्यः सन्तप्तकार्त्तस्वरकमलजवाभासुराभिः प्रभाभिः ।
विश्वाकाशावकाशं ज्वलयदशिशिरं धर्तृ पाशाङ्कुशेष्टा-
भीतीनां भङ्गितुङ्गस्तनमवतु जगन् मातुरार्कं वपुर्वः ॥ ३
संदीक्षितोऽथ प्रजपेच्च मन्त्रं मन्त्री पुनर्लक्षचतुष्कमेनम् ।
पुष्पैस्तदन्ते द्विजवृक्षजातैः स्वादुप्लुतैर्वा जुहुयात् सरोजैः ॥ ४
मनोरथार्कात्मतया त्वनेन प्रवर्त्स्यतेऽर्घ्योपहिता प्रपूजा ।
समे सुमृष्टे रचयेद्विविक्ते शुद्धे तले स्थण्डिलमङ्गणस्य ॥ ५
प्रयजेदथ प्रभूतां विमलां साराह्वयां समाराध्याम् ।
परमसुखामग्न्यादिष्वस्त्रिषु मध्ये च पीठकृप्तेः प्राक् ॥ ६
ह्रस्वत्रयक्लीबवियोजिताभिः क्रमात् कृशान् बिन्दुयुताभिरज्भिः ।
सहाऽभिपूज्या नव शक्तयः स्युः प्रद्योतनाः प्राज्यतरप्रभावाः ॥ ७

एवं त्रिशक्त्यात्मकान् मन्त्रानभिधाय त्रिगुणात्मकानां सूर्यसोमाग्नीनां मन्त्रान् वदन् सत्त्वात्मकस्य सूर्यस्य मन्त्रं वक्तुमारभते—अथेति । ओं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । हंसौ वा बीजशक्ती ॥ १ ॥

अङ्गानि षट्क्रमेणेति । शक्तिदीर्घाणामङ्गेषु क्रमेण शक्तियोगः सूचितः । अत्रापि शक्तिबीजेन सह सामान्यन्यासाः कर्तव्याः । आदित्यादीनां पञ्चानां धात्रादीनां द्वादशानां नवसप्तग्रहाणां च न्यासाः कर्तव्याः ॥ २ ॥

समनोव्यापिन्यादिशक्तयः कार्तस्वरादिवर्णाः । अशिशिरमित्याग्ने[दिति]-यमित्यर्थः । स्तनयोर्भङ्गित्वं निरन्तरत्वम् ॥ ३ ॥

मन्त्री पुनरिति । अजपान्ते परमात्ममन्त्रयोग उक्तः ॥ ४॥५॥६॥७॥८ ॥

दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूतिर्विमला तथा ।
अमोघा विद्युता चैव नवमी सर्वतोमुखी ॥ ८
ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं समीर्य सौराय योगपीठाय ।
प्रोक्त्वेति नतिमपि पुनः समापयेत् पीठमन्त्रमहिमरुचेः ॥ ९
आवाह्य हार्ल्लेखिकमर्कमर्घ्यपाद्याचमाद्यैर्मधुपर्कयुक्तैः ।
प्रपूजयेदावरणैः समस्तसम्पत्त्यवाप्त्यै तदधीनचेताः ॥ १०
हृल्लेखाद्याः पञ्च यष्टव्यास्त्वङ्गैस्तदनु मातृभिः पश्चात् ।
अङ्गाराद्यैराशापालैरभ्यर्चयेत् क्रमान्मन्त्री ॥ ११
प्रतिपूज्य शक्तिमपि तत्र पुरः प्रणिधाय ताम्ररचितं चषकम् ।
प्रजपन्मनुं प्रतिगतक्रमतः प्रतिपूरयेत् सुविमलैः सलिलैः ॥ १२
अक्षतयवकुशदूर्वातिलसर्षपकुसुमचन्दनोपेतैः ।
प्रस्थग्राह्यच्छिद्रं स्वैक्यं सम्भावयन् समाहितधीः ॥ १३

दृष्ट्वा दिनेशमथ पीठगतं तथैव
व्योमस्थितं परिवृतावरणं विलोक्य ।
अष्टोत्तरशतमथ प्रजपेन्मनुं तं
पूर्णोदकं निजकरेण पिधाय पात्रम् ॥ १४

भूयोऽभ्यर्च्य सुधामये जलमथो तद्गन्धपुष्पादिभि-
र्जानुभ्यामवनिं गतश्चषकमप्यामस्तकं प्रोद्धरन् ।
दद्यान्मण्डलबद्धदृष्टिहृदयो भक्त्याऽर्घ्यमोजोबल-
ज्योतिर्दीप्तियशोधृतिस्मृतिकरं लक्ष्मीप्रदं भास्वते ॥ १५

नतिमपि पुनः समापयेदिति । हृल्लेखार्कासनाय नमः इत्येवं मन्त्रसमापनमुक्तम् । मूर्तिर्मूलेन खं खखो[घं वर्णो]ल्काय नमः इत्यन्तेन देया ॥ ८ ॥

हार्ल्लेखिकमर्कमिति । हृल्लेखार्को देवतेति देवताविशेष उक्तः ॥ १० ॥

अर्चयेत् क्रमान्मन्त्रीति । सोम बुध बृहस्पति शुक्राङ्गारक शनैश्चर राहु केतुक्रमं ग्रहमन्त्राणां स्वाक्षरबीजाद्यत्वं चाह ॥ ११ ॥

प्रतिपूज्य शक्तिमपीति । पूर्वमेव मण्डलाकारस्यादित्यस्यापि पूजनमुक्तम् । प्रतिपूरयेत् सुविमलैरिति । अर्घ्यपूरणक्रमेण पूरणमवगन्तव्यम् । ओजो मानसं बलम् । ज्योतिः शरीरकान्तिः । दीप्ती रश्मयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

अथ कृतपुष्पाञ्जलिरपि पुनरष्टशतं जपेन्मनुमिमं मन्त्री ।
यावद्रश्मिषु भानोर्व्याप्नोत्यम्भः सुधामयं तदपि ॥ १६

अमृतमयजलावसिक्तगात्रो दिनपतिरप्यमृतत्वमातनोति ।
धनविभवसुदारपुत्रमित्रपशुगणजुष्टमनन्तभोगयोगि ॥ १७

तस्मादिनाय दिनशो ददताद्दिनादौ
दैन्यापनोदितनवे दिनवल्लभाय ।
अर्घ्यं समग्रविभवस्त्वथ वाऽर्कवारे
पारं स गच्छति भवाह्वयवारिराशेः ॥ १८

अनुदिनमर्चयितव्यं पुंसां विधिनाऽमुनाऽथवा रवये ।
दद्यादर्घ्यद्वयमपि कुर्याद्वाञ्छितार्थसमवाप्त्यै ॥ १९

एकीकृत्य समस्तवस्त्वनुगतानादित्यचन्द्रानलान्
वेदाद्येन गुणात्मकेन सगुणानाकृष्य हृल्लेखया ।
सर्वं सत्प्रतिमध्य तामपि समावष्टभ्य हंसात्मना
नित्यं शुद्धमनन्यमक्षरपदं मन्त्री भवेद् योगतः ॥ २०

अथ वदाम्यजपामनुमुत्तमं सकलसंसृतियापनसाधनम् ।
दुरितरोगविषापहरं नृणामिह परत्र च वाञ्छितसिद्धिदम् ॥ २१

विष्णुपदं ससुधाकरखण्डं चन्द्रयुगावधिकं वतुरीयम् ।
चेत्रविदो मनुरेष समुक्तो यं प्रजपत्यपि सन्ततमात्मा ॥ २२

ऋष्याद्या ब्रह्मदेव्यादिगायत्रीपरमात्मकाः ।
हसाऽक्षीबकलादीर्घयुजाऽङ्गानि समाचरेत् ॥ २३

अष्टोत्तरशतं मन्त्रीति । सोऽहमन्त्रत्वमुक्तम् । जपकाले ध्यानप्रकारमाह—यावदिति । अपिशब्द आत्मनोऽपि व्याप्तिं सूचयति ॥ १६ ॥

धनविभवेत्यादि । दृष्टं फलम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

योगमाह—एकीकृत्येति । तामपि शक्तिमात्मत्वेनाऽवष्टभ्य प्रतिपद्येत्यर्थः । प्रतिपत्तिप्रकारस्तु प्रपञ्चयागे कथितः । मन्त्री भवेदिति । सोऽहं योग उक्तः ॥२०॥

अजपाविनियोगमाह—सकलसंसृतीति । यापनं समापनं निर्वाहश्च । तत्रापि तत्तत्कार्यानुगुणबीजयोगोऽवगन्तव्यः ॥ २१ ॥

विष्णुपदमाकाशं हकारः । चेत्रज्ञबीजत्वमुपपादयति—यं प्रजपत्यपीति । हं

अरुणकनकवर्णं पद्मसंस्थञ्च गौरी-
हरनियमितचिह्नं सौम्यतानूनपातम् ।
भवतु भवदभीष्टप्राप्तये पाशटङ्का-
भयवरदविचित्रं रूपमर्द्धाम्बिकेशम् ॥ २४

प्रजपेद्द्वादशलक्षं मनुमिममाज्यान्वितैश्च दौग्धान्नैः ।
तावत् सहस्रमानं जुहुयात् सौरे समर्चनापीठे ॥ २५

निक्षिप्य कलशमस्मिन् पूर्वोक्तानामपामथैकेन ।
आपूर्य चोपचर्य च विद्वानङ्गैः प्रपूजयेत् पूर्वम् ॥ २६

ऋतवसुवरनरसंज्ञास्तथर्तगोऽब्द्रिपूर्विका जान्ताः ।
आशोपाशास्थेयास्ततो दिशापास्ततश्च वज्राद्याः ॥ २७

इति परिपूज्य च कलशं पुनरभिषिच्याऽथ नियमतोऽर्घ्यमपि ।
दद्याद्दिनाय चैहिकपारत्रिकसिद्धये चिरं मन्त्री ॥ २८

इन्दुद्वयोदितसुधारसपूर्णसार्णं-
सम्बद्धबिन्दुसुसमेधितमादिबीजम् ।
संचिन्त्य यो मनुमिमं भजते मनस्वी
स्वात्मैक्यतोऽथ दुरितैः प्रतिमुच्यतेऽसौ ॥ २९

व्योमानुगेन वसुधाम्बुमुचा सदाऽमा
प्रद्योतमानसविनिःसृतशीतरुग्भ्याम् ।
आराधिता दहनचन्द्रलसन्महोभ्यां
रोगापमृत्युविषदाहरुजः प्रयान्ति ॥ ३०

बीजम् । सः शक्तिः । चिरं मन्त्रीति । सोऽहंयोग उक्तः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

योगमाह—इन्दुद्वयेति । इन्दुद्वयं विसर्गस्थबिन्दुद्वयं द्वादशान्तस्थं तस्मादुद्गतेन सुधारसेन पूर्णो यः सार्णः भ्रूमध्यस्थः तेन सम्बद्धो यो बिन्दुः हृत्स्थः तेन सुष्ठु दीपितमादिबीजं हकारो मूलाधारस्थ इति न्यासक्रमोऽप्यनेनैव सूचितः । विसर्गात्मने नम इत्यादयो न्यासमन्त्राः ॥ २९ ॥

अनुलोमयोगमाह उक्तेष्वेव स्थानेषु—व्योमानुगेनेति । अमा बिन्दुना । सविनिःसृतेति । सकारान्निःसृतविसर्गशीतरुग्भ्यामित्यर्थः । दहनचन्द्र-

हंसाण्डाकाररूपं स्रुतपरमसुधं मूर्धचन्द्राद्गलन्तं
नीत्वा सौषुम्नमार्गं निशितमतिरथ व्याप्तदेहोपगात्रम् ।
स्मृत्वा संजप्य मन्त्रं पलितविषशिरोरुग्ज्वरोन्मादभूता-
पस्मारादींश्च मन्त्री हरति दुरितदौर्भाग्यदारिद्र्यदोषैः ॥ ३१

विधाय लिपिपङ्कजं मनुयुतोल्लसत्कर्णिकं
निधाय घटमत्र पूरयतु वारिणा तन्मुखम् ।
पिधाय शशिनात्ममन्त्रयुतवामदोष्णा पुनः
सुधायितरसैः स्वसाध्यमभिषिचयेत्तज्जलैः ॥ ३२

नारी नरो वा विधिनाऽभिषिक्तो मन्त्रेण तेनेति विषद्वयोत्थैः ।
रोगैस्तथाधिप्रभवैर्विमुक्तश्चिराय जीवेत् करणैर्विशुद्धैः ॥ ३३
करेण तेनैव जलाभिपूर्णं प्रजप्य मन्त्री करकं पिधाय ।
सुधायितैस्तैर्विषिणं निषिञ्चेद्विषं निहन्यादपि कालकूटम् ॥ ३४

गदितं निजपाणितलं विषिणः
शिरसि प्रविधाय जपेज्जलैः शितधीः ।
अचिरात् प्रतिमोचयते विषतो
मतिमानथ तक्षकदष्टमपि ॥ ३५

इत्यजपामन्त्रविधिः सम्प्रोक्तः संग्रहेण मन्त्रिवराः ।
यं प्राप्य सकलवसुसुखधर्मयशोभुक्तिमुक्तिभाजः स्युः ॥ ३६
अरुणा शिखिदीर्घयुता हृल्लेखा श्वेतया युताऽनन्ता ।
प्रोक्तः प्रयोजनानां तिलकस्तु यथार्थवाचको मन्त्रः ॥ ३७

लसन्महोभ्यामिति । चिदानन्दामृतात्मलमुत्तमम् ॥ ३० ॥

पिण्डयोगमाह—हंसाण्डेति । भूतापस्मारादींश्च मन्त्रीति । योग्यबीजयोग उक्तः ॥ ३१॥३२॥३३ ॥

उक्तमेव प्रयोगं निर्यन्त्रमाह—जलाभिपूर्णमिति । मन्त्रीति । गरुड़बीजयोग उक्तः ॥ ३४ ॥

शितधीरिति । पाणितलद्वयेऽप्यमृतध्यानकुशल इत्यर्थः । मतिमानिति । जीवरक्षा हंसःसोऽहंपुटमध्यस्थसंस्थापनलक्षणा सूचिता ॥ ३५॥३६ ॥

प्रयोजनतिलकमन्त्रमाह—अरुणेति ॥ ३७ ॥

गुह्यादाचरणतलं कण्ठादागुह्यमागलं कान्तात् ।
विन्यस्य मन्त्रवर्णान् क्रमेण मन्त्री करोतु चाऽङ्गानि ॥ ३८
मन्त्रस्य मध्यमनुना दीर्घयुजाऽङ्गानि चेह कथितानि ।
ध्यायेत् पुनरहिमकरं मन्त्री निजवाञ्छितार्थलाभाय ॥ ३९
अरुणसरोरुहसंस्थस्त्रिदृगरुणोऽरुणसरोजयुगलधरः ।
करकलिताभयवरदो द्युतिबिम्बोऽमितभूषणस्त्विनोऽवतु वः ॥ ४०
कृतसन्दीक्षो मन्त्री दिनकरलक्षं मनुं जपेज्जुहुयात् ।
तावत्सहस्रमन्नैः सघृतैर्वा त्रिमधुराप्लुतैश्च तिलैः ॥ ४१
प्रागभिहितेन विधिना पीठाद्यं प्रतिविधाय तत्र पुनः ।
विन्यस्य कलशमस्मिन् प्रपूजयेत्तरणिमपि सावरणम् ॥ ४२
अङ्गैः प्रथमावरणं ग्रहैर्द्वितीयं तृतीयमाशेशैः ।
मुख्यतरगन्धसुमनोधूपाद्यैः कृतभक्तिनम्रमनाः ॥ ४३
प्रागादिदिशासंस्थाः शशिबुधगुरुभार्गवाः क्रमेण स्युः ।
आग्नेयादिष्वस्रिषु धरणिजमन्दाहिकेतवः पूज्याः ॥ ४४
शुभ्रसितपीतशुक्ला रक्तासितधूम्रकृष्णकाः क्रमशः ।
चन्द्राद्याः केत्वन्ता वामोरुन्यस्तवामकरलसिताः ॥ ४५
अपरकराभयमुद्रा विकृतमुखोऽहिः कराहिताञ्जलियुक् ।
दंष्ट्रोग्रास्यो मन्दः सवर्णसदृशांशुकादिभूषश्च ॥ ४६
संपूज्यैवं विधिना विधिवद् गोरोचनादिकैर्द्रव्यैः ।
दद्यादर्घ्यं रवये मन्त्री निजवाञ्छिताप्तये मुक्त्यै ॥ ४७

क्रमेण मन्त्री करोतु चाङ्गानीति । हृल्लेखादि आदित्यादि पञ्चमूर्तिद्वादशादित्यग्रहन्यासाः सूचिताः ॥ ३८ ॥

मन्त्री निजवाञ्छितेति । बीजविशेषयोगे ध्यानविशेषाः सूचिताः । क्रीं बीजम् । सं शक्तिः ॥ ३९॥४० ॥

मन्त्री दिनकरलक्षमिति । जपे प्रणवादित्वं सूचितम् ॥ ४१॥४२॥४३॥४४ ॥ ॥ ४५॥४६ ॥

मन्त्री निजवाञ्छिताप्तये इत्यर्घ्येऽपि बीजविशेषः हंसःसोहंयोगावुक्तौ । ॥ ४७॥४८ ॥

गोरोचनासतिलवैणवराजिरक्त-
शीताख्यशालिकरवीरजवाकुशाग्रान् ।
श्यामाकतण्डुलयुतांश्च यथाप्रलाभं
संयोज्य भक्तिभरतोऽर्घ्यविधिर्विधेयः ॥ ४८

कृत्वा मण्डलमष्टपत्रलसितं तत्कर्णिकायां तथा
पत्राग्रेषु विधाय कुम्भनवकं तत्पूरयित्वा जलैः ।
आवाह्य क्रमशो ग्रहानभिसमाराध्याऽभिषेकक्रियां
कुर्याद् यो ग्रहवैकृतानि विलयं यान्त्यस्य लक्ष्मीर्भवेत् ॥ ४९

ग्रहपरिहृतमिष्ट्वा पूर्वकृत्या दिनेशं
प्रतिजुहुत निजर्क्षे वैकृते वै ग्रहाणाम् ।
शुभमतिरुपरागे चन्द्रभान्वोः स्वभे वा
रिपुनृपजभये वा घोररूपे गदे वा ॥ ५०

अर्कद्विजाङ्घ्रिपमयूरकपिप्पलाह्वाः
सोदुम्बराः खदिरशम्यभिधाः सदूर्वाः ।
दर्भाह्वयाश्च समिधोऽष्टशतं क्रमेण
सर्पिर्हविर्घृतयुताः पृथगेव च स्युः ॥ ५१

सोमादीनां दिशि दिशि समाधाय वह्निं यथाव-
द्धोमे सम्यक्कृतवति मुदं यान्ति सर्वे ग्रहाश्च ।
युद्धे सम्यग्जयमपि रुजः शान्तिमायुश्च दीर्घं
कृत्याशान्तिं व्रजति पुनरेकत्र वा सर्वहोमः ॥ ५२

ग्रहशान्तिमाह—कृत्वा मण्डलमिति ॥ ४९ ॥

उक्त एव प्रयोगे कालविशेषं होमविशेषं च विवक्षन्नाह—ग्रहपरिहृतमिति । शुभमतिरुपराग इति । पूर्वोक्तग्रहमन्त्राविस्मरणमुक्तम् ॥ ५० ॥

होमे समिन्नियममाह—अर्केति । सर्पिर्हविर्घृतयुता इति । प्रथमं सर्पिः । ततः समित् । ततो घृतम् । ततो हविः । ततो घृतमिति क्रमः । अष्टशतमेव होमसंख्या । आज्याहुत्या त्वादावन्ते च व्याहृतिभिरपि जुहुयात् ॥ ५१ ॥

सर्वेषां सोमादीनां यथावद्धोमे कृत इति । वरुणवायुमध्यस्थे सूर्यकुण्डेऽग्नि-जननादिकं कृत्वा सोमादिककुण्डेषु प्रागादिदिक्स्थेषु अग्निं विहृत्य तत्राऽग्नि-

अमुना विधिनाऽर्चनाहुताद्यैः प्रभजेद्‌द्वयो दिनशो नरो दिनेशम् ।
मणिभिः स धनैश्च धान्यवर्गैः परिपूर्णावसथो भवेच्चिराय ॥ ५३

त्यदान्त आर्यंसूण्यर्णा मेधा रेचिकया गुणः ।
व्यत्ययोऽष्टाक्षरः प्रोक्तः सौरः सर्वार्थसाधकः ॥ ५४
देवभाग ऋषिस्तस्य गायत्री छन्द उच्यते ।
आदित्यो देवता चाऽस्य कथ्यन्तेऽङ्गान्यतो मनोः ॥ ५५
सत्यब्रह्मविष्णुरुद्रैः साग्निभिः सर्वसंयुतैः ।
तेजोज्वालामणिहुंफट्स्वाहान्तैरङ्गमाचरेत् ॥ ५६

आदित्यं रविभानू भास्करसूर्यौ न्यसेत् स्वरैर्लघुभिः ।
सशिरोमुखहृद्गुह्यकचरणेषु क्रमश एव मन्त्रितमः ॥ ५७
सशिरोमुखगलहृदयोदरनाभिशिश्नाङ्घ्रिषु प्रविन्यस्येत् ।
प्रणवाद्यैरष्टार्णैः क्रमेण सोऽयं तदक्षरन्यासः ॥ ५८
अरुणोऽरुणपङ्कजे निषण्णः कमलेऽभीतिवरौ करैर्दधानः ।
स्वरुचाहितमण्डलस्त्रिनेत्रो रविराकल्पशताकुलोऽवतान्नः ॥ ५९

संदीक्षितोऽथ मन्त्री मन्त्रं प्रजपेच्च वर्णलक्षान्तम् ।
जुहुयात्त्रिमधुरसिक्तैर्दुग्धतरुसमिद्वरैर्वसुसहस्रम् ॥ ६०
अथवा सघृतैरन्नैः समर्चयेन्नित्यशोऽर्घ्यमपि दद्यात् ।
पूर्वोक्त एव पीठे कुम्भं प्रणिधाय साधु संपूर्य ॥ ६१
शुद्धाद्भिररुणवासोयुगेन संवेष्ट्य पूजयेत् क्रमशः ।
अङ्गावृतेः परस्तादादित्याद्यैरुषादिशक्तियुतैः ॥ ६२

मुखमात्रं कृत्वा होमे कृत इत्यर्थः । एकत्र होमपक्षेऽपि प्रथमं सूर्यहोमं कृत्वा तं कुम्भे विसृज्य सोममावाह्य तद्धोमं विधाय तद्विसृज्य बुधादि होममप्येवमेव कुर्यात् ॥ ५२॥५३ ॥

अष्टाक्षरस्य ओं बीजम् । क्लीं शक्तिः ॥ ५४॥५५॥५६ ॥

क्रमश एव मन्त्रितम इति । क्रोमित्यादिक्रमेणादित्यादिबीजानां सम्बन्ध उक्तः । द्वादशादित्यादिन्यासश्च ॥ ५७॥५८॥५९ ॥

मन्त्री मन्त्रमिति । शक्तियोग उक्तः ॥ ६०॥६१ ॥

आदित्याद्यैरुषादिशक्तियुतैरिति । आदित्यं मध्ये संपूज्य रव्यादिचतुष्टयं

मातृभिररुणान्ताभिः सग्रहैः सुरैश्चाऽन्ते सूर्यपार्षद्भिः ।
सोषा सप्रज्ञा सप्रभा सन्ध्या च शक्तयः प्रोक्ताः ॥ ६३

संपूज्यैवं दिनेशं पटुमतिरथ जप्त्वा च हुत्वाऽभिषेकं
कृत्वा दत्त्वेनसंख्यं वसुमपि गुरवे सांशुकं भोजयेच्च ।
विप्रानादित्यसंख्यानिति विहितमनुर्नित्यशोऽर्घ्यञ्च दद्यात्
वारे वा भास्करीये शुभतरचरितो वल्लभाय ग्रहाणाम् ॥ ६४

इतीह दिनकृन्मनुं भजति नित्यशो भक्तिमान्
य एष निचितेन्द्रियो भवति नीरुजो वत्सरात् ।
समस्तदुरितापमृत्युरिपुभूतपीड़ादिका-
नपास्य स सुखी स जीवति परञ्च भूयात् पदम् ॥ ६५

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चदशः पटलः ॥

दिक्षु उषादिचतुष्टयं कोणेषु पूजयेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

अरुणान्ताभिरिति । मन्त्रानन्तरमग्रेऽरुणमपि पूजयेदित्यर्थः ॥६३॥६४॥६५॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

पञ्चदशः पटलः ।

षोड़शः पटलः ।

अथ चन्द्रमनुं वक्ष्ये सजपार्चाहुतादिकम् ।
हिताय मन्त्रिणां साध्यंविधानञ्च समासतः ॥ १

भृगुः ससद्यः सार्द्धेन्दुर्बिन्दुहीनः पुनश्च सः ।
विषानन्तौ मान्तनती मन्त्रोऽयं सोमदैवतः ॥ २
दीर्घभाजा स्वबीजेन कुर्यादङ्गानि वै क्रमात् ।
विचिन्तयेत् पुनर्मन्त्री यथावन्मन्त्रदेवताम् ॥ ३

विमलकमलसंस्थः सुप्रसन्नाननेन्दु-
र्वरदकुमुदहस्तश्चारुहारादिभूषः ।
स्फटिकरजतवर्णो वाञ्छितप्राप्तये वो
भवतु भवदभीष्टद्योतिताङ्कः शशाङ्कः ॥ ४

दीक्षितः प्रजपेन्मन्त्री रसलक्षं मनुं वशी ।
पञ्चमी दशमी पञ्चदशीषु तु विशेषतः ॥ ५
अयुतं प्रजपेन्मन्त्री सायाह्नेऽभ्यर्च्य भाधिपम् ।
पयोऽन्नेन हुनेद्भूयः सघृतेन सहस्रकम् ॥ ६
ससर्पिषा पायसेन षट्सहस्रं हुनेत् पुनः ।
पीठक्लृप्तौ तु सोमान्तं परिपूज्याऽर्चयेद्विधुम् ॥ ७

सात्त्विकसूर्यविधिमभिधाय राजसस्य सोमस्य विधिमाह—अथ चन्द्रेति ॥१॥

अत्रिः ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । सोमो देवता । सौं बीजम् । आय शक्तिः ॥ २ ॥

पुनर्मन्त्रीति । प्रणवादित्वमुक्तम् । यथावदिति । सोममण्डल इत्यर्थः । ॥ ३॥४ ॥

प्रजपेन्मन्त्रीति । ओं सों[स्त्रौं] पुटत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

पीठक्लृप्तौ सोमान्तमिति । अं सूर्यमण्डलाय नमः । मं वह्निमण्डलाय नमः । उं सोममण्डलाय नमः । इति पीठपूजायां मण्डलं पूजयेदित्यर्थः ।

राका कुमुद्वती नन्दा सुधा संजीवनी क्षमा ।
आप्यायिनी चन्द्रिका च ह्लादिनी नव शक्तयः ॥

केसरेष्वङ्गपूजा स्याच्छक्तीस्तद्बहिरर्चयेत् ।
रोहिणीं कृत्तिकाख्याञ्च रेवतीं भरणीं तथा ।
रात्रिमार्द्राह्वयां ज्योत्स्नां कलाञ्च क्रमतोऽर्चयेत् ॥ ८

दलाग्रेषु ग्रहानष्टौ दिशानाथाननन्तरम् ।
सुसितैर्गन्धकुसुमैः पात्रै रूप्यमयैस्तथा ॥ ९
शक्तयः फुल्लकुन्दाभास्तारहारविभूषणाः ।
सितमाल्याम्बरालेपा रचिताञ्जलयो मताः ॥ १०

इति सिद्धमनुर्मन्त्री शशिनं मूर्ध्नि चिन्तयन् ।
त्रिसहस्रं जपेद्रात्रौ मासान्मृत्युञ्जयो भवेत् ॥ ११
हृदयाम्भोजसंस्थं तं भावयन् प्रजपेन्मनुम् ।
राज्यैश्वर्यं वत्सरेण प्राप्नुयादप्यकिञ्चनः ॥ १२
आहाराचारनियतो जपेल्लक्षचतुष्टयम् ।
असंशयतरं तेन निधानादि च लभ्यते ॥ १३
घोरज्वरगराः शीर्षरोगाः कृत्याश्च कामलाः ।
तन्मन्त्रायुतजापेन नश्यन्ति सकलापदः ॥ १४
नित्यशः प्रजपेन्मन्त्रं पूर्णासु विजितेन्द्रियः ।
जपेन्मनुं यथाशक्ति लक्ष्मीसौभाग्यसिद्धये ॥ १५
त्रितयं मण्डलानान्तु कृत्वा पाश्चात्यपौर्विकम् ।
आसीनः पश्चिमे मध्यसंस्थे द्रव्याणि विन्यसेत् ॥ १६
पूर्वस्मिन् पङ्कजोपेते पूर्ववत् सोममर्चयेत् ।
राकायामुदये रात्रौ निजकार्यं विचिन्तयेत् ॥ १७
संस्थाप्य राजतं तत्र चषकं परिपूरयेत्
गव्येन शुद्धपयसा स्पष्टपात्रो जपेन्मनुम् ॥ १८

पूर्वादिक्रमतो मन्त्री नत्यन्ताः पूजयेदिमाः ॥ ७॥८॥९॥१० ॥

सिद्धमनुर्मन्त्रीति । ओं सौं पुटितं मन्त्रमित्यर्थः । राज्यैश्वर्यं श्रीपुटो मन्त्रः ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५ ॥

अर्घ्यदानप्रकारमाह—त्रितयमिति ॥ १६॥१७॥१८ ॥

अष्टोत्तरशतावृत्त्या दद्यादर्घ्यमथैन्दवे ।
विद्यामन्त्रेण मन्त्रज्ञो यथावत्तद्गतात्मना ॥ १९
विद्येविद्यापदे प्रोक्ता मालिनीति च चन्द्रिणि ।
चन्द्रमुख्यग्निजायान्त्र निगदेत् प्रणवादिकम् ॥ २०
प्रतिमासञ्च षण्मासात् सिद्धिमेष्यति काङ्क्षिताम् ।
इष्टाय दीयते कन्या कन्यां विन्देन्निजेप्सिताम् ॥ २१
अमितां श्रियमाप्नोति कान्तिं पुत्रान् यशः पशून् ।
सोमार्घ्यदाता लभते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥ २२
इति सोममन्त्रविधिः प्रणिगदितः संग्रहेण मन्त्रविदाम् ।
उपकृतयेऽमितलक्ष्म्यै मेधायै प्रेत्य चेह सम्पत्त्यै ॥ २३
अथाऽग्निमन्त्रानखिलार्थसिद्धिप्रदान् प्रवक्ष्ये जगतो हिताय ।
सप्यादिकृप्तीनपि साङ्गभेदान् सार्चाविशेषान् सजपादिकांश्च ॥ २४
वियतो दशमोऽर्घिसर्गयुक्तो भुवसर्गौ भृगुलान्तषोडशाचः ।
हुतभुग्दयिता ध्रुवादिकोऽयं मनुरुक्तः सुसमृद्धिदः कृशानोः ॥ २५
भृगुरपि तदृषिश्छन्दो गायत्री देवताऽग्निरुद्दिष्टः ।
प्राक्प्रोक्तान्यङ्गानि द्विशः समुक्तैश्च मन्त्रवाक्यैर्वा ॥ २६
शक्तिस्वस्तिकपाशान् साङ्कुशवरदाभयान् दधत्त्रिमुखः ।
मुकुटादिविविधभूषोऽवताच्चिरं पावकः प्रसन्नो वः ॥ २७
जपेदिमं मनुमृतुलक्षमादरा-
द्दशांशतः प्रतिजुहुयात् पयोऽन्धसा ।
ससर्पिषाऽप्यसिततरैश्च षाष्टिकैः
समर्चयेदथ विधिवद्विभावसुम् ॥ २८

मन्त्रज्ञो यथावदिति । विद्यामन्त्रस्य प्रणवबीजादित्वं मूलमन्त्रान्त्यत्वमात्म-मण्डलस्थदिविष्ठसोमार्घ्यामृतानामैक्यध्यानं चोक्तम् । अन्यच्च जपादिकम् ॥ १९ ॥

विद्यामन्त्रमुद्धरति—विद्येविद्येति । संग्रहेण मन्त्रविदामिति । अमितलक्ष्म्यै श्रीयोगं मेधायै वाग्भवयोगं लोकद्वयसम्पदे प्रणवयोगं चाह ॥ २०॥२१॥२२॥२३॥

तमोगुणप्रधानानाग्नेयान् मन्त्रान् सविनियोगानाह—अथाऽग्नीति । ओं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । प्राक्प्रोक्तानीत्यग्निजनने प्रोक्तानि । सहस्रार्चिः

पीता श्वेताऽरुणा कृष्णा धूम्रा तीव्रा स्फुलिङ्गिनी ।
रुचिरा ज्वालिनी चेति कृशानोर्नव शक्तय: ॥ २९

पीठे तनूनपात: प्रागङ्गैरष्टमूर्तिभिस्तदनु ।
भूयश्च शतमखाद्यैर्विधिनाऽथ हिरण्यरेतसं प्रयजेत् ॥ ३०

आज्यैरष्टोर्ध्वशतं प्रतिपदमारभ्य मन्त्रविद्दिनश: ।
चतुरो मासान् जुहुयात् लक्ष्मीरत्यायता भवेत्तस्य ॥ ३१

शुद्धाभि: शालीभिर्दिनमनुजुहुयादथाऽब्दमात्रेण ।
शालीशालि गृहं स्याद्गोमहिष्याद्यैश्च संकुलं तस्य ॥ ३२

शुद्धान्नैर्घृतसिक्तै: प्रतिदिनमग्नौ समेधिते जुहुयात् ।
अन्नसमृद्धिर्महती स्यादस्य निकेतनेऽब्दमात्रेण ॥ ३३

जुहुयात्तिलै: सुशुद्धै: षण्मासाज्जायते महालक्ष्मी: ।
कुमुदै: सकह्लारैरपि जातीकुसुमैश्च जायते सिद्धि: ॥ ३४

पालाशै: पुनरिध्मकै: सरसिजैर्बैल्वैश्च रक्तोत्पलै-
र्दुग्धैर्वीरुहसम्भवै: खदिरजैर्व्याघातवृक्षोद्भवै: ।
दूर्वाख्यैश्च शमीविकङ्कतभवैरष्टोर्ध्वयुक्तं शतं
नित्यं वा जुहुयात् प्रतिप्रतिपदं मन्त्री महासिद्धये ॥ ३५

तारव्याहृतयश्चाऽग्ने जातवेद इहावह ।
सर्वकर्माणि चेत्युक्त्वा साधयाऽग्निवधूर्मनु: ॥ ३६

ऋष्याद्या: पूर्वोक्ता मन्त्रेणाऽङ्गानि वर्णभिन्नेन ।
भूततुंकरणेन्द्रियगुणयुग्मैर्मन्त्रवर्णकैस्तदपि ॥ ३७

अथवा शक्तिस्वस्तिकदर्भाञ्चस्रक्स्रुवस्रुगभयवरान् ।
दधदमिताकल्पो वो वसुरवतात् कनकमालिकालसित: ॥ ३८

स्वस्तिपूर्ण इत्यादिनेत्यर्थ: । जिह्वासप्तकमूर्त्यष्टकन्यासौ सामान्यपटलोक्तन्यासाश्च कर्तव्या: । मूलेनैव पीठमूर्तिकल्पना ॥ २४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३० ॥

मन्त्रविद्दिनश इति । श्रीबीजयोग उक्त: । मन्त्री महासिद्धय इत्यपि श्रीबीजयोग एव । प्रतिदिनमेकैकेन द्रव्येण षण्मासं जुहुयात् । कह्लार-कुमुदाववशिष्टौ द्रव्यौ प्रतिपदि वा सर्वैर्जुहुयात् ॥ ३१॥३२॥३३॥३४॥३५ ॥

तारं व्याहृतय इति । ओं बीजम् । स्वाहा शक्ति: ॥ ३६॥३७ ॥

वत्सरादेश्चतुर्दश्यां दिनादावेव दीक्षितः ।
मन्त्रं द्वादशसाहस्रं जपेत् सम्यगुपोषितः ॥ ३९

अर्चयेदङ्गमूर्तीश्च लोकेशकुलिशादिभिः ।
समिदाज्यममायां हि परिशोध्य यथाविधि ॥ ४०

ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽथ स्वयं भुक्त्वा समाहितः ।
परेऽह्नि प्रतिपद्येतैर्जुहुयादर्चितेऽनले ॥ ४१

मन्त्री वटसमिद्व्रीहितिलराजीहविर्घृतैः ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या हुनेदेकैकशः क्रमात् ॥ ४२

दशाहमेवं हुत्वा तु पुनरेकादशीतिथौ ।
शक्त्या प्रतर्प्य विप्रांश्च प्रदद्याद् गुरुदक्षिणाम् ॥ ४३

सुवर्णवासोधान्यानि शोणां गाश्च सतर्णकाम् ।
पुनरष्टोत्तरं मन्त्री सहस्रं दिनशो जपेत् ॥ ४४

विधिनेति विधातुरग्निपूजामचिरेणैव भवेन्महासमृद्धिः ।
धनधान्यसुवर्णरत्नपूर्णा धरणी गोवृषपुत्रमित्रकीर्णा ॥ ४५

प्रजपेदथवा सहस्रसंख्यं दिनशो वत्सरतो भवेन्महाश्रीः ।
जुहुयात् प्रतिवासरं शताख्यं हविषाऽब्देन भवेन्महासमृद्धिः ॥ ४६

पालाशैः कुसुमैर्हुनेद्दधिघृतक्षौद्राप्लुतैर्मण्डलं
नित्यं साष्टशतैस्तथैव करवीरोत्थैः समृद्ध्यै हुनेत् ।
षण्मासं कपिलाघृतेन दिनशोऽप्यष्टौ सहस्रं तथा
होतव्यं लभते स राज्यसदृशीं लक्ष्मीं यशो वा महत् ॥ ४७

उत्पूर्वात्तिष्ठशब्दात् पुरुषहरिपदे पिङ्गलान्ते निगद्य
प्रोच्याऽथो लोहिताक्षं पुनरपि च वदेत् देहिमेदान् क्रमेण ।
भूयो ब्रूयात्तथा दापयशशियुगलार्णाश्चतुर्विंशदर्णः
प्रोक्तो मन्त्रोऽखिलेष्टप्रतरणसुरसङ्घाङ्घ्रिपः स्यात् कृशानोः ॥ ४८

अथवेति । पूर्वमन्त्रोक्तध्यानविकल्पार्थः ॥ ३८॥३९॥४०॥४१ ॥

मन्त्री वटसमिदिति । होमे मन्त्रान्त्येऽपि व्याहृतित्रययोगार्थः ॥ ४२॥४३ ॥

अष्टोत्तरं मन्त्रीति । प्रणवशक्तिपुटितत्वमुक्तम् ॥ ४४॥४५॥४६॥४७ ॥

ऋष्याद्याः स्युः पूर्ववद्दतुभूतदिशालिकरणयुगलार्णैः ।
मूलमनुनाऽथ कुर्यादङ्गानि क्रमश एव मन्त्रितमः ॥ ४९

हेमाश्वत्थसुरद्रुमोदरभुवो निर्यान्तमश्वाकृतिं
वर्षन्तं धनधान्यरत्ननिचयान् रन्ध्रैः स्वकैः सन्ततम् ।
ज्वालापल्लवितस्वरोमविवरं भक्तार्तिसम्भेदनं
वन्दे धर्मसुखार्थमोक्षफलदं दिव्याकृतिं पावकम् ॥ ५०

जप्याच्च लक्षमानं मन्त्री संदीक्षितोऽथ मनुमेनम् ।
जुहुयाच्च तदवसाने घृतसिक्तैः पायसैर्दशांशेन ॥ ५१

अङ्गैर्हुतवहमूर्तिभिराशेशैः संयजेत्तदस्त्रैश्च ।
पावकमिति मन्त्रितमो गन्धाद्यैरनुदिनं तमुपहारैः ॥ ५२

दिनावतारे मनुमेनमन्वहं जपेत् सहस्रं नियमेन मन्त्रवित् ।
अधृष्यतायै यशसे श्रियै रुजां विमुक्तये युक्तमतिस्तथाऽऽयुषे ॥ ५३

शालीतण्डुलकैः सितैश्च पयसा हुत्वा हविः पावकं
गन्धाद्यैः परिपूज्य तेन हविषा संवर्त्य पिण्डं महत् ।
आज्यालोडितमेकमेव जुहुयाज्जप्त्वा मनुं मन्त्रवित्
साष्टोर्ध्वं प्रतिपद्यथो शतमतः स्यादिन्दिरा वत्सरात् ॥ ५४

अष्टोत्तरं शतमथो मृगमुद्रयैव
मन्त्री प्रतिप्रतिपदं जुहुयात्पयोऽन्नैः ।
साज्यैर्भवेन्न खलु तत्र विचारणीयं
संवत्सरात् स च निकेतनमिन्दिरायाः ॥ ५५

उत्पूर्वादिति । ओं बीजम् । स्वाहा शक्तिः ॥ ४८ ॥

क्रमश एव मन्त्रितम इति । बीजान्तरयोगेऽङ्गविशेषाः कथिताः ॥ ४९॥५० ॥

लक्षमानं मन्त्रीति । प्रणवयोग उक्तः ॥ ५१ ॥

पावकमिति मन्त्रितम इति । पुष्पाञ्जल्यादिमन्त्रश्च इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

नियमेन मन्त्रविदिति । अधृष्यतायै नृसिंहबीजयोगं यशसेऽजपायोगं श्रियै तद्योगं रुजां विमुक्तये दुर्गायोगमायुषे मृत्युञ्जययोगं चाह । युक्तमतिरिति । तत्तद्बीजोदितध्यानमाह ॥ ५३ ॥

जप्त्वा मनुं मन्त्रविदिति श्रीयोगं देहि मे इत्यत्र साध्ययोगं चाह ।

अष्टोर्ध्वं शतं हविषा मन्त्रेणाऽनेन नित्यशो जुहुयात् ।
षण्मासादाढ्यतमो भवति नरो नात्र सन्देहः ॥ ५६

शालीभिः शुद्धाभिः प्रतिदिनमष्टोत्तरं शतं जुहुयात् ।
धनधान्यसमृद्धः स्यान्मन्त्री संवत्सरार्द्धमात्रेण ॥ ५७

आज्यैरयुतं जुहुयात् प्रतिमासं प्रतिपदं समारभ्य ।
अतिमहती लक्ष्मीः स्यात्तस्य तु षण्मासतो न सन्देहः ॥ ५८

अरुणैः पुनरुत्पलैः शतं यो मधुराक्तैः प्रजुहोति वत्सरार्द्धम् ।
मनुनाऽप्यमुना शताधिकं स प्रलभेन्मङ्क्षु महत्तराञ्च लक्ष्मीम् ॥ ५९

जातीपलाशकरवीरजवाख्यविल्व-
व्याघातकेसरकुरण्टभवैः प्रसूनैः ।
एकैकशः शतमथो मधुरत्रयाक्तै-
र्जुह्वन् प्रतिप्रतिपदं श्रियमेति वर्षात् ॥ ६०

खण्डैश्च सप्तदिनमप्यमृतालतोत्थै-
र्मन्त्री हुनेद्गुणसहस्रमथो पयोऽक्तैः ।
सम्यक् समर्च्य दहनं त्वचिरेण जन्तु-
श्चातुर्थिकादिविषमज्वरतो वियुज्यात् ॥ ६१

क्षीरद्रुमत्वगभिपक्वजलैर्यथाव-
त्संपूर्य कुम्भमभिपूज्य कृशानुमत्र ।
जप्त्वा मनुं पुनरमुं त्रिसहस्रमात्रं
सेकक्रिया ज्वरहरी ग्रहवैकृतघ्नी ॥ ६२

पयसि हृदयदघ्ने भानुमालोक्य तिष्ठन्
प्रजपतु च सहस्रं नित्यशो मन्त्रमेनम् ।
स दुरितमपमृत्युं रोगजातञ्च हित्वा
व्रजति नियतसौख्यं वत्सराद्दीर्घमायुः ॥ ६३

उक्तमन्त्रद्वयग्रहणेऽप्ययमेवार्थः ॥ ५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६० ॥

मन्त्री हुनेद् गुणसहस्रमिति । अमृतबीजयुतत्वमुक्तम् ॥ ६१॥६२॥६३॥६४ ॥

मनुनाऽमुनाऽष्टशतजप्तमथ प्रपिबेज्जलं ज्वलनदीपनकृत् ।
गुरुभुक्तमप्युदरगं त्वमुना परिजापितं पचति कुक्ष्यनलः ॥ ६४

हुनेदरुणपङ्कजैस्त्रिमधुराप्लुतैर्नित्यशः
सहस्रमृतुमासतः पृथुतरा रमा जायते ।
प्रतिप्रतिपदं हुनेदिति बुधोऽथवा संवत्सरं
विनष्टवसुरप्यसौ भवति चेन्दिरामन्दिरम् ॥ ६५

इति श्रीप्रपञ्चसारे षोडशः पटलः ॥

बुधोऽथवेति । प्रतिपन्मात्रहोमे होमसंख्याधिक्यं सूचितम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
षोडशः पटलः ।

सप्तदशः पटलः ।

अथ संग्रहेण कथयामि मनुमपि महागणेशितुः ।
यं समवहितधियः सुधियः समुपास्य सिद्धिमधिकां प्रपेदिरे ॥ १

तारः श्रीशक्तिमारावनिगणपतिबीजानि दण्डीनि चोक्त्वा
पश्चाद्विघ्नं चतुर्थ्यां वरवरदमथो सर्वयुक्तं जनस्व ।
आभाष्य क्ष्वेलमेन्तं वशमिति च तथैवाऽऽनयेति द्विठान्तः
प्रोक्तोऽयं गाणपत्यो मनुरखिलविभूतिप्रदः कल्पशाखी ॥ २

ऋषिरपि गणकोऽस्य स्याच्छन्दो निचृदन्विता च गायत्री ।
सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगो देवता गणाधिपतिः ॥ ३

प्रणवादिबीजपीठस्थितेन दीर्घस्वरान्वितेन सता ।
अङ्गानि षड्विदध्यान्मन्त्री विघ्नेश्वरस्य बीजेन ॥ ४

सम्टद्धिमन्त्रानन्तरं महासम्टद्धिदस्य विधानं वक्तुमारभते—अथेति । समवहितधियः स्वाश्रमधर्मादप्रमत्ताः सुधियो मन्त्रज्ञा ध्यानविशेषज्ञाः ॥ १॥२॥३ ॥

मन्त्री विघ्नेश्वरस्य इति । अङ्गमन्त्रेषु सर्वज्ञादियोग उक्तः । न्यासविशेषैः मन्त्रात्मत्वमपि सूचितम् । प्रणवपुटितैः पञ्चबीजैरङ्गुलीषु विन्यस्याऽवशिष्टेन करयोः व्याप्य अङ्गान्यङ्गुलीषु विन्यस्य मूलेन देहे त्रिशो व्याप्य प्रणवपुटितं बीजपञ्चकं मूर्धादिषु विन्यस्याऽवशिष्टेन तत्रैव व्याप्य तथैव पञ्चवक्त्रेषु दोःपत्सन्ध्यग्रेषु कटिद्वयांसद्वयहृत्सु च प्रादक्षिण्येन न्यसित्वा पदाष्टकमष्टाधारेषु न्यसेत् । पदचतुर्दशकं चेत् चतुर्दशाधारेषु । नवकं चेत् नवाधारेषु । दशकं चेद् दशाधारेषु । मूलाधार वृषण लिङ्गमूल जठर नाभ्युदर हृदयोरो गललम्बिका भ्रूमध्य ललाटकेशान्त मूर्धानः चतुर्दशाधाराः । वृषणजठरोदरोरोवर्ज्या दशाधाराः । केशान्तवर्ज्या नवाधाराः । ललाटवर्ज्या अष्टाधाराः । बीजषट्कं पदषट्कम् । वरदेत्यन्तं सप्तममवशिष्टम् अष्टममित्यष्टपदपक्षः । नवपदपक्षे गणपतये इत्यन्तं सप्तमं वरदान्तमष्टमम् अवशिष्टं नवमम् । दशपदपक्षे सर्वजनं मे इत्यन्तं नवममवशिष्टं दशमम् । चतुर्दशपदपक्षे वरवरदेति च पदद्वयमवगन्तव्यम् । मूर्धभ्रूमध्याक्षिद्वयास्य करपत्सन्ध्यग्र गलहृत्सु वर्णन्यासः पदन्यासात् पूर्वमेव । मूर्धभ्रूमध्याक्षिद्वयास्येषु बीजपञ्चकं सर्वजनं मे वशमानय स्वाहेति अनेन सहितं न्यसेत् । तथा करपत्-

मन्दाराद्यैः कल्पकवृक्षविशेषैर्विशिष्टतरफलदैः ।
शिशिरितचतुराशेऽन्तर्बालातपचन्द्रिकाकुले च तले ॥ ५
ऐक्षवजलनिधिलहरीकणजालकवाहिना च गन्धवहेन ।
संसेविते च सुरतरुसुमनःश्रितमधुपपक्षचलनपरेण ॥ ६
रत्नमये मणिवज्रप्रवालफलपुष्पपल्लवस्य सतः ।
महतोऽधस्तादृतुभिर्युगपत्संसेवितस्य कल्पतरोः ॥ ७
सिंहमुखपादपीठगलिपिमयपद्मे विषट्कोणोल्लसिते ।
आसीनस्त्वेकरदो बृहदुदरो दशभुजोऽरुणो गजवदनः ॥ ८

बीजापूरगदेक्षुकार्मुकरुजाचक्राब्जपाशोत्पल-
व्रीह्यग्रस्वविषाणरत्नकलशप्रोद्यत्कराम्भोरुहः ।
ध्येयो वल्लभया च पद्मकरयाश्लिष्टो ज्वलद्भूषया
विश्वोत्पत्तिविनाशसंस्थितिकरो विघ्नो विशिष्टार्थदः ॥ ९

करपुष्करधृतकलशस्रुतमणिमुक्ताप्रवालवर्षेण ।
अविरतधारां विकिरन् परितः साधकसमग्रसम्पत्त्यै ॥ १०
मदजललोलुपमधुकरमालां निजकर्णतालताडनया ।
निर्वासयन् मुहुर्मुहुरमरैरसुरैश्च सेवितो युपगत् ॥ ११

अग्रेऽथ बिल्वमभितश्च रमारमेशौ
तद्दक्षिणे वटजुषौ गिरिजावृषाङ्कौ ।
पृष्ठेऽथ पिप्पलजुषौ रतिपुष्पबाणौ
सव्ये प्रियङ्गुमभितश्च महीवराहौ ॥ १२

सन्ध्यग्रेष्वपि कक्षसद्वयहृत्स्वपि जानुद्वयगुल्फद्वयनाभिष्वपि स्तनद्वयकण्ठपृष्ठ-ककुत्स्वपि । एष विभूतिन्यासः । पुनः बीजपञ्चकमेव मूर्धभ्रूमध्याक्षिवदनेषु सर्वजनमित्यादि व्यापकत्वेन न्यसेत् । रमारमेशादिकं मूर्धादिपञ्चभूतस्थानेषु नाभितत्पार्श्वकण्ठतत्पार्श्वेषु विघ्नषट्कं सशक्तिकं निधिद्वयं च स्तनद्वयाधः पुनः ब्रह्माण्याद्दिकमलिकादिषूक्तेषु स्थानेषु च । सामान्यपटलोक्तन्यासाश्च कार्या इति । गं बीजम् । क्लीं शक्तिः ॥ ४ ॥

लिपिमयपद्मे निषडिति । त्रिकोणमध्ये प्रणवे गमिति साध्याख्यादियुतं लिखित्वा श्रीं ह्रीं क्लीं ग्लौं बीजैस्तत् संवेष्ट्य षट्कोणेषु बीजषट्कं तदन्तरालेषु

ध्येयौ च पद्मयुगचक्रदरैः पुरोक्तौ
पाशाङ्कुशाख्यपरशुत्रिशिखैरथाऽन्यौ ।
युग्मोत्पलेक्षुमयचापशरैस्तृतीया-
वन्त्यौ शुकाम्रकलमाग्रगदारथाङ्गैः ॥ १३

ध्येयाः षट्कोणास्त्रिषु परितः पाशाङ्कुशाभयेष्टकराः ।
सप्रमदा गणपतयो रक्ताकाराः प्रभिन्नमदविवशाः ॥ १४
अग्रासावामोदः प्रमोदसुमुखौ च तमभितोऽस्त्रियुगे ।
पृष्ठे च दुर्मुखाख्यस्त्वमुमभितो विघ्नाविघ्नकर्तारौ ॥ १५
सव्यापसव्यभागे तस्य ध्येयौ च शङ्खपद्मनिधी ।
मौक्तिकमाणिक्याभौ वर्षन्तौ धारया धनानि सदा ॥ १६
सिद्धिसमृद्धी चान्या कान्तिर्मदनावती मदद्रवया ।
द्राविणिवसुधाराख्ये वसुमत्यपि विघ्ननिधियुगप्रमदाः ॥ १७
ध्यात्वैवं विघ्नपतिं चत्वारिंशत्सहस्रसंयुक्तम् ।
प्रजपेल्लक्षचतुष्कं चतुःसहस्रञ्च दीक्षितो मन्त्री ॥ १८
दिनमनु सचतुश्चत्वारिंशत्संख्यं सन्तर्पयेद्विघ्नम् ।
उक्तजपान्ते मन्त्री जुहुयाच्च दशांशतोऽष्टभिर्द्रव्यैः ॥ १९
मोदकपृथुकसलाजाः सशक्तवः सेक्षुनारिकेलतिलाः ।
कदलीफलसहितानीत्यष्ट द्रव्याणि संप्रदिष्टानि ॥ २०
अनुदिनमर्चयितव्यो जपता मनुमपि च मन्त्रिणा गणपः ।
प्राक्प्रोक्तपद्मपीठे सशक्तिके सासिकामनौ विधिना ॥ २१

अस्त्रषट्कम् अष्टदलेषु पदाष्टकं तद्बहिर्वृत्तत्रये मातृकापाशाङ्कुशार्णान् विलिख्य तद्बहिःभूपुरद्वये ग्लां क्लीं इति लिखेदित्यर्थः ॥ ५—१३ ॥

सप्रमदा इति । सिद्धि समृद्धि कान्ति मदनावती मदद्रवा द्रावणीभिः सहिता इत्यर्थः । वसुधारावसुमत्यौ निध्योः शक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

दीक्षितो मन्त्रीति । चतुर्थीं परित्यज्य सम्बुद्धिस्वीकार उक्तः । मिथुनमन्त्राणां दशांशजपश्च उक्तः । मन्त्री जुहुयादित्यपि तथा ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

जपता मनुमपि मन्त्रिणेति । विभूतिमन्त्रजप उक्तः । पूर्वोक्तार्चनामन्त्राश्च । आसिकामनुरासनमन्त्रः । विधिनेति । इक्षुसमुद्रादियोगः ॥ २१॥२२॥२३॥२४ ॥

तीव्रा ज्वालिनी नन्दा सभोगदा कामरूपिणी चोग्रा ।
तेजोवती च स[नि]त्या संप्रोक्ता विघ्ननाशिनी नवमी ॥ २२
सर्वयुतं शक्तिपदं प्रोक्त्वा कमलासनाय नम इति च ।
आसनमन्त्रः प्रोक्तो नवशक्त्यन्ते समर्चयेदमुना ॥ २३
आद्या मिथुनैरावृतिरपरा सनिधिभिरपि च षड्विघ्नैः ।
अङ्गैरन्या मातृभिरपरेन्द्राद्यैश्च पञ्चमी पूज्या ॥ २४
दीक्षाभिषेकयुक्तः प्रजपेत् संपूजयेदिति गणेशम् ।
अभिधीयतेऽस्य च पुनर्गुर्वादेशेन मन्त्रिणो दीक्षा ॥ २५
मध्ये च दिग्दलानां चतुष्टयाग्रे प्रविन्यसेत् कलशान् ।
क्षीरद्रुबिल्वरोहिणिपिप्पलफलिनीत्वगुद्भवैः क्वाथैः ॥ २६
संपूरयेद्यथावत् क्रमात् समावाह्य गणपतिमिथुनानि ।
अभ्यर्च्य चोपचारैर्हुत्वा विधिवत् पुनः समभिषिञ्चेत् ॥ २७
इति जपहुतार्चनाद्यैः सिद्धो मन्त्रेण कर्म कुर्वीत ।
अष्टद्रव्यैर्वाऽन्यैर्हुनेच्च तत्तत्प्रयोजनावाप्त्यै ॥ २८

स्वर्णाप्त्यै मधुना च गव्यपयसा गोसिद्धये सर्पिषा
लक्ष्म्यै शर्करया जुहोतु यशसे दध्ना च सर्वर्द्धये ।
अन्नैरन्नसमृद्धये च सतिलैर्द्रव्याप्तये तण्डुलै-
र्लाजाभिः पतये कुसुम्भकुसुमैः साम्बारिभिर्वाससे ॥ २९

पद्मैर्भूपतिमुत्पलैर्नृपवधूं तन्मन्त्रिणः कैरवै-
रश्वत्थादिसमिद्भिरग्रजमुखान् वर्णान् वधूः पिष्टजैः ।
पुत्तल्यादिभिरन्वहं च वशयेज्जुह्वन्ननावृष्टये
लोणैर्वृष्टिसमृद्धये च जुहुयान्मन्त्री पुनर्वेतसैः ॥ ३०

मन्त्रेणाऽथ पुराऽमुनैव चतुरावृत्त्या समातर्प्य च
श्रीशक्तिस्मरभूविनायकरतीर्नाम्नैव बीजादिकम् ।

गुर्वादेशेन मन्त्रीति । दीक्षाया असाधारण्यमाह ॥ २५ ॥
यथावत् क्रमादिति । कलावाहनादिकम् । विधिवदित्यभिषेकक्रमम् ॥२६॥२७॥
मन्त्री पुनर्वेतसैरित्यमृतबीजयोगमाह ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आमोदादिनिधिद्वयञ्च सचतुःपूर्वं चतुर्वारकं
मन्त्री तर्पणतत्परोऽभिलषितं संप्राप्नुयान्मण्डलात् ॥ ३१

बीजानन्तरञ्चतुरावृत्तितर्पणमाह—मन्त्रेणाऽथेति। मन्त्रेणेति। मूलमन्त्र उक्तः। अथ अनन्तरम्। पुरा शक्तिमन्त्रेणेत्यर्थः। चतुरावृत्त्येति जले पीठमूर्तिपूजादिपूर्वकं देवमावाह्य निवेद्यान्तानुपचारान् दत्त्वा निवेद्यकाले साष्टद्रव्यत्रिमधुररूपेणाऽमृतबीजेनाऽमृतीकृतेन पीठमन्त्रैः सकृत् सकृत् सन्तर्प्य मूलेन चतुःपूर्वं चतुर्वारं देवाय सन्तर्प्य पुनरपि मूलेन चतुर्वारं देवाय सन्तर्प्य विभूतिमन्त्रेण देवीं चतुर्वारं तर्पयेत्। एवं वक्ष्यमाणमन्त्रैरपि मूलेन देवाय चतुर्वारपूर्वकं तर्पयेदिति भावः। श्री शक्ति स्मर भू विनायक रतीरिति। श्रीबीजादिबीजचतुष्टयसंबन्धा विनायकाः स्वामिनः रतयश्च ते तथोक्ताः। रमारमेशादय इत्यर्थः। तान् नाम्नैव स्वस्वबीजादिकं चतुःपूर्वं चतुर्वारं तर्पयेत्। श्रीं रमारमेशौ तर्पयामि। ह्रीं उमामहेश्वरौ तर्पयामि। क्लीं रतिपुष्पबाणौ तर्पयामि। ग्लौं महीवराहौ तर्पयामीति मन्त्राः। तत ईशानभागे स्वबीजसम्बन्धि मिथुनतर्पणमिति सूचयितुञ्च विनायकरतिग्रहणम्। गं पुष्टिविनायकौ तर्पयामीति तन्मन्त्राङ्गं बीजदेवतातर्पणमपि चतुःपूर्वं कार्यम्। पुनरामोदादिकं निधिद्वयं च चतुःपूर्वकं चतुर्वारं सन्तर्प्य। मूलेन देवाय चतुर्वारं तर्पयेत्। एवं तर्पिते चतुर्विंशत्यधिकं शतं भवति।

अथ प्रकारान्तरेण तर्पणमुच्यते—मन्त्रेणेति। देवस्य मूलमन्त्रेणेत्यर्थः। तेन च दशधा विभज्य तर्पणीयम्। अथानन्तरम्। पुरा शरीरेण देवस्य शरीरसम्बन्धिभिः बीजापूरादिभिरित्यर्थः। बीजापूरादिरत्नकलशान्तैर्मन्त्रैरेकादशभिः बीजापूरं तर्पयामीत्याद्यैः तर्पयेदित्यर्थः। तत एकविंशन्मन्त्रा आगताः। अमुनेति। क्षिप्रमन्त्रे विघ्नादिदशनामयुतेन मूलेनेत्यर्थः। गणपत इत्यस्मात् पूर्वं तु योगः। तत एकविंशन्मन्त्रा आगताः। श्रीशक्तिस्मरभूविनायकरतीर्नाम्नैव बीजादिकमित्यष्टौ मन्त्राः कथिताः। तत एकोनचत्वारिंशन्मन्त्रा आगताः। आमोदादिनिधिद्वयं चेति। षोडशमन्त्रा उक्ताः। ततः पञ्चपञ्चाशन्मन्त्राः सिद्धाः। तैश्चतुःपूर्वं चतुर्वारं सन्तर्प्य मूलेन चतुर्वारं तर्पयेत्। आरम्भकाल एव वा मूलेन चतुर्वारं तर्पयेत्। ततश्चतुश्चत्वारिंशदधिकं चतुःशतं भवति। ततोऽवशिष्टानामावरणानामिकैकवारं सन्तर्प्य पूजाशेषं समापयेदिति।

अथवा सशक्तिकं निधिद्वयं परित्यज्य मूलं विभूतिमन्त्रं पुष्टिविनायकमन्त्रौ च स्वीकृत्य प्रकृतां संख्यां पूरयेत्। अथवा सर्वमप्येतत् स्वीकृत्य षट्सप्तत्यधिकं

अथ गजलिप्सुर्नृपतिर्गजवनमध्ये प्रसाधयेद्वारि ।
तन्निकटे सुविशालं चतुरस्रं कारयेच्च गृहवर्यम् ॥ ३२
परिवीतदृढावरणं तच्च चतुर्द्वारतोरणोल्लसितम् ।
तस्मिन्मण्डपवर्ये चतुरस्रामुन्नतां स्थलीं कृत्वा ॥ ३३
उत्तरभागे तस्याः कुण्डं रचयेद्यथा पुरा तत्र ।
चापजहरिभवमेषजचक्रप्रोक्तानथाऽच्चरान्मन्त्री ॥ ३४
ऊर्ध्वादिमेखलासु क्रमेण विलिखेन्निजेष्टसमवाप्त्यै ।
संप्रोक्तलक्षणयुतं प्रविरचयेन्मण्डलं स्थलीमध्ये ॥ ३५
आवाह्य विघ्नेश्वरमर्चयित्वा प्रागुक्तया तन्त्रविधानक्लृप्त्या ।
निवेद्य चाथो सह भक्ष्यलेह्यैः प्राज्यैश्च साज्यैरपि भोज्यजातैः ॥ ३६
आधाय वैश्वानरमत्र कुण्डे समर्च्य मन्त्रैः क्रमशः कृशानोः ।
तैरेव पूर्वं जुहुयाद्घृतेन मन्त्री समृद्ध्या च ततस्त्रिवारम् ॥ ३७
तारेण लक्ष्म्यद्रिसुतास्मरक्ष्माविघ्नेशबीजैः क्रमशोऽनुबद्धैः ।
पदत्रयेणापि च मन्त्रराजं विभज्य मन्त्री नवधा जुहोतु ॥ ३८
पुनः समस्तेन च मन्त्रवर्णसंख्यं प्रजुह्वन्नपि सर्पिषैव ।
पूर्वप्रदिष्टैर्जुहुयादथाऽष्टद्रव्यैः प्रसिक्तैर्मधुरत्रयेण ॥ ३९
सचतुश्चत्वारिंशत्सहस्रसंख्यैश्चतुःशतैश्चतुर्भिश्च ।
दशकैश्चतुर्भिरपि हुताच्चतुश्चत्वारिंशद्दिनैरतो हि ॥ ४०
करिकलभाः करिणीभिः संपाद्य[त्य]न्तेऽवटेऽत्र गणपतिना ।
प्रतिदिनमभ्यवहार्यं च विप्रान् संवर्धितस्तदाशीर्भिः ॥ ४१

चतुःशतं तर्पयेत् । मन्त्री तर्पणेति । तर्पणमन्त्रा उक्ताः ॥ ३१ ॥

वारि अवटम् । चापजेति । चापादिवृश्चिकान्तराश्यक्षराणि ऊर्ध्वमेखलायां सिंहादिकर्कटान्तराश्यक्षराणि मध्यमेखलायां मेषादिमीनान्तराश्यक्षराणि अधोमेखलायां लिखेदित्यर्थः । मन्त्रीति । तत्तद्राशिनामसंयोगः सूचितः ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

समर्च्य मन्त्रैः क्रमशः कृशानोरिति । षष्ठपटलोक्तमूलजिह्वाष्टमूर्तिमन्त्रैरित्यर्थः । मन्त्री समृद्ध्या चेति । अग्निप्रकरणोक्तसमृद्धिमन्त्रत्रयेणेत्यर्थः ॥ ३६॥३७ ॥

मन्त्री नवधेति । विभूतिमन्त्रेणाऽपि नवधा होम उक्तः ॥ ३८— ४२ ॥

तेषां मातङ्गानां दद्यात् पञ्चाशद्दक्षिणां गुरवे ।
तद्विक्रीतं वसु वा प्रसादितायाऽथ तद्दशांशं वा ॥ ४२

मिथुनानां गणपानां निध्योश्च तथाऽङ्गमातृलोकेशानाम् ।
मन्त्रैर्घृतेन हुत्वाऽभ्यर्च्य च होमं समाप्य सम्यङ्मन्त्री ॥ ४३

पुनरुद्धृत्य निवेद्यादिकं समभ्यर्च्य गणपतिं सावरणम् ।
उद्वास्य स्वे हृदये विहरेदित्यर्चनाक्रमो निर्दिष्टः ॥ ४४

प्रोक्तस्त्वेवं दशभुजमनुः संग्रहेणाऽत्र भक्तो
दीक्षां लब्ध्वा विधिवदभिजप्याथ हुत्वाऽर्चयित्वा ।
नत्वा नुत्वा दिनमनु तथा तर्पयित्वा स्वकामान्
लब्ध्वा चान्ते व्रजति मुनिभिः प्रार्थनीयं पदं तत् ॥ ४५

स्मृतिपीठः पिनाकी सानुग्रहो बिन्दुसंयुतः ।
बीजमेतत् भुवः प्रोक्तं संस्तम्भनकरं परम् ॥ ४६

च-तुरीयो विलोमेन तारादिर्बिन्दुसंयुतः ।
वैघ्नो मन्त्रो हृदन्तोऽर्चाविधौ होमे द्विठान्तकः ॥ ४७

गणकः स्यादृषिश्छन्दो निवृद्विघ्नोऽस्य देवता ।
बीजेन दीर्घयुक्तेन दण्डिनाऽङ्गक्रियेरिता ॥ ४८

रक्तो रक्ताङ्गरागांशुककुसुमयुतस्तुन्दिलश्चन्द्रमौलि-
र्नेत्रैर्युक्तस्त्रिभिर्वामनकरचरणो बीजपूरात्तनासः ।
हस्ताग्राक्लृप्तपाशाङ्कुशरदवरदो नागवक्त्रोऽहिभूषो
देवः पद्मासनो वो भवतु सुरनतो भूतये विघ्नराजः ॥ ४९

दीक्षितः प्रजपेल्लक्षचतुष्कं प्राक्समीरितैः ।
जुहुयादष्टभिर्द्रव्यैर्यथापूर्वं दशांशतः ॥ ५०

पीठे तीव्रादिभिः पद्मकर्णिकायां विनायकम् ।
आवाह्य पूजयेद्दिक्षु चतुर्ष्वपि यजेत् पुनः ॥ ५१

गणाधिपं गणेशञ्च गणनायकमेव च ।
गणक्रीडं कर्णिकायामङ्गैः किञ्जल्कसंस्थितैः ॥ ५२

मन्त्री पुनरुद्धृत्येति । तत्र तत्रापेक्षिता मन्त्रविशेषाः सूचिताः ॥४३—४६॥

वक्रतुण्डैकदंष्ट्रौ च महोदरगजाननौ ।
लम्बोदराख्यविकटौ विघ्नराड्धूम्रवर्णकौ ॥ ५३
समर्चयेन्मातृवर्गं बाह्ये लोकेश्वरानपि ।
इति प्रोक्ता संग्रहेण गाणेशीयसमर्चना ॥ ५४
नारिकेलान्वितैर्मन्त्री शक्तुलाजतिलैर्हुनेत् ।
आरभ्याच्छां प्रतिपदं चतुर्थ्यन्तं चतुःशतम् ॥ ५५
दिनशः सर्ववश्यं स्यात् सर्वकामप्रदं नृणाम् ।
तिलतण्डुलकैर्लक्ष्मीवश्यकृच्च यशस्करम् ॥ ५६
मधुरत्रयसिक्ताभिर्लाजाभिः सप्तवासरम् ।
जुहुयात् कन्यकार्थी वा कन्यका वा वरार्थिनी ॥ ५७
चतुर्थ्यां नारिकेलैस्तु होमः सद्यः श्रियावहः ।
हविषा घृतसिक्तेन सर्वकार्यार्थदो हुतः ॥ ५८
दध्यक्तलोणमुद्राभिर्हुनेन्निशि चतुर्दिनम् ।
इष्टार्थसिद्ध्यै मतिमान् सद्यः संवादसिद्धये ॥ ५९
ईदृशं गणपं ध्यात्वा मन्त्री तोयैः सुधामयैः ।
दिनादौ दिनशस्तस्य तर्पयेन्मस्तके सुधीः ॥ ६०
चत्वारिंशच्चतुःपूर्वं तत्पूर्वं वा चतुःशतम् ।
चत्वारिंशद्दिनात्तस्य काङ्क्षिता सिद्धिरेष्यति ॥ ६१
नवनीते नवे लिख्यादनुलोमविलोमकम् ।
उदरस्थितसाध्याख्यं तद्बीजं तत्प्रवेष्टितम् ॥ ६२

बीजस्य अं बीजम् । गं शक्तिः ॥ ४७—५५ ॥

नारिकेलान्वितैः मन्त्रीति । शक्तियोग उक्तः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

मतिमानिति । विपरीतबुद्धिं पाशेन बद्ध्वा अङ्कुशेनानयन् ध्यायेत् । शक्तिबीजं च योजयेदित्युक्तम् । ईदृशमित्युक्तलक्षणमित्यर्थः । मन्त्री तोयैरिति । पीठावरणमन्त्रैः सकृत् सकृत् तर्पणमुक्तम् । मस्तके प्रथमतश्चतुर्वारं तर्पयेत् । सुधीरिति । चतुर्वारतर्पणे देवस्य बोधनप्रतिपत्तिरुक्ता ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

अनुलोमविलोमगमिति । कर्णिकायां षट्कोणमध्ये परस्परविमुखं गकारद्वयमालिख्य मध्ये बिन्दुभागयोः साध्यादिकं विलिख्य बीजैः संवेष्ट्य षट्कोणेष्वङ्ग-

समीरणं प्रतिष्ठाप्य जप्त्वाऽष्टशतसंख्यकम् ।
तूष्णीं प्रभञ्जयेदेतत् सम्प्रदायाद्वशीकरम् ॥ ६३

अन्त्यासनोऽथ सूक्ष्मो लोहितगोऽग्निः पुनः स एव स्यात् ।
साद्यान्ते नायार्णौ नत्यन्तो मनुरयं स्वबीजाद्यः ॥ ६४

ऋषिदेवते तु पूर्वे छन्दस्तु विराडमुष्य संप्रोक्तम् ।
बीजेन दीर्घभाजा कथितोऽङ्गविधिः क्रमेण बिन्दुमता ॥ ६५

धृतपाशाङ्कुशकल्पलतिकास्वरदश्च बीजपूरयुतः ।
शशिशकलकलितमौलिस्त्रिलोचनोऽरुणतनुश्च गजवदनः ॥ ६६

भासुरभूषणदीप्तो बृहदुदरः पद्मविष्टरो ललितः ।
ध्येयोऽनायतदोःपत्सरसिरुहः सम्पदे सदा मनुजैः ॥ ६७

दीक्षायुक्तः प्रजपेल्लक्षं मनुमेनमथ तिलैरयुतम् ।
त्रिमधुरयुक्तैर्जुहुयात् पूर्वोक्तैर्वाथवाऽष्टभिर्द्रव्यैः ॥ ६८

विघ्नविनायकवीराः सशूरवरदेभवक्त्रैकरदाः ।
लम्बोदरश्च मातङ्गावृत्त्योरन्तराथ लोकेशाः ॥ ६९

पूज्याः सितघृतपायसहवनात्सञ्जायते महालक्ष्मीः ।
केवलघृतहुतमुदितो विघ्नः सद्यो वशीकरोति जगत् ॥ ७०

एकमपि नारिकेलं सचर्मलोष्टेध्मनं हुनेन्मन्त्री ।
दिनशश्चत्वारिंशद्दिनतः स तु वाञ्छितार्थमभ्येति ॥ ७१

सपृथुकशक्तुकलाजातिलैरभीष्टार्थसिद्धये जुहुयात् ।
सापूपनारिकेलेक्षुकदलीभिस्तथा समधुराभिः ॥ ७२

षट्कं लिखित्वा केसरेषु स्वरान् दलेषु गायत्रीवर्णत्रयं बाह्ये व्यञ्जनावेष्टितं चतुरस्रद्वये भूबीजं लिखित्वा यन्त्रसामान्यमन्त्रांश्च लिखित्वा प्राणप्रतिष्ठादिकं कुर्यादित्यर्थः ॥ ६२॥६३ ॥

क्षिप्रस्य गं बीजम् । नमः शक्तिः । कर्णिकायां षट्कोणे बीजसाध्यादिकं लिखेत् । तेनैव वेष्टयेत् । केसरेषु स्वरान् क्षिप्रेति पूर्वदले प्रप्र इत्याग्नेये प्रसा इति दक्षिणे इत्यादिक्रमेण लिखित्वा तद्बहिः गायत्रीव्यञ्जनादिकं पूर्ववल्लिखेत् । एकदंष्ट्राय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो विघ्नः प्रचोदयादिति गायत्री । अस्मिन् यन्त्रे देवं पूजयेत् ॥ ६४—७० ॥

अष्टभिरेतैर्विहितो होमः सर्वार्थसाधको भवति ।
दिनशः सघृतान्नहुतो गृहयात्राप्रापको गृहस्थानाम् ॥ ७३
अन्वहमङ्गमादौ गणपं सन्तर्पयेच्चतुःपूर्वम् ।
चत्वारिंशद्वारं सशुद्धजलैरिन्दिराप्तये मन्त्री ॥ ७४
समहागणपतियुक्तैर्विघ्नाद्यैर्दशभिराह्वयैर्दिनशः ।
तर्पणपूजाहुतविधिरपि वाञ्छितसिद्धिदायको भवति ॥ ७५
बिम्बादम्बुदवत् समेत्य सवितुः सोपानके राजते-
स्तीर्थं तोयजविष्टरं धृतलतादन्तं सपाशाङ्कुशम् ।
नासां साध्यन्तके निधाय सुधया तद्रन्ध्रनिर्यातया
सिञ्चन्तं पुनरन्वहं गणपतिं स्मृत्वाऽमृतैस्तर्पयेत् ॥ ७६

प्राग्भाषितानपि विधीन् विधिवद्विदध्या-
न्मन्त्री विशेषविदथाऽन्वहमादरेण ।
एकत्र वा गणपतौ मनुजाः स्वरुच्या
नामानुरूपमनुमेनममी भजन्तु ॥ ७७
इति जपहुतपूजातर्पणैर्विघ्नराजं
प्रभजति मनुजो यस्तस्य सिद्धिर्विशाला ।
भवति सधनधान्यैः पुत्रमित्रादियुक्ता
विगतसकलविघ्ना विश्वसंवादिनी च ॥ ७८

इति श्रीप्रपञ्चसारे सप्तदशः पटलः ।

हुनेन्मन्त्रीति । श्रीबीजादियोग उक्तः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

इन्दिराप्तये मन्त्रीति । इन्दिरायोगः । दशभिरिति । चित्रेण सहाभिधान-दशकं भवति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

तर्पणप्रकारमाह—बिम्बादम्बुदवदिति ॥ ७६ ॥

विधिवद् विदध्यादिति । महागणपतिप्रकरणोक्तध्यानादिपूर्वकं विदध्यादि-त्यर्थः । मन्त्रीति । अत्रापि बीजषट्कादियोग उक्तः । विशेषविदिति । कार्यानुगुणबीजादित्वमिहोक्तम् । मन्त्रान्तरेऽपि कुर्यादित्याह—एकत्र वेति । अनेकमन्त्र कथनतात्पर्यमाह—नामानुरूपेति ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे सप्तदशः पटलः ।

अष्टादशः पटलः ।

अथ मन्मथमन्त्रविधिं विधिना कथयामि सहोमविधिं सजपम् ।
मथनस्य पुरामपि मोहकरं व्यथिताखिलसिद्धसुरादिगणम् ॥ १
अजकलाप्रथमावनिशान्तिभिर्युतसुधाकरखण्डविकाशिभिः ।
निगदितो मनुरेष मनोभुवः सकलधर्मसुखार्थयशोवहः ॥ २

ऋष्यादिकाश्च सम्मोहनगायत्रीमनोभुवः प्रोक्ताः ।
बीजेन दीर्घभाजा विहितान्यङ्गान्यमुष्य जातियुजा ॥ ३

अरुणमरुणवासोमाल्यदामाङ्गरागं
स्वकरकलितपाशं साङ्कुशास्त्रेषुचापम् ।
मणिमयमुकुटाद्यैर्दीप्तमाकल्पजातै-
रुणनलिनसंस्थं चिन्तयेदङ्गयोनिम् ॥ ४

तरणिलक्षममुं मनुमादरात् समभिजप्य हुनेच्च दशांशतः ।
तदनु किंशुकजैः प्रसवैः शुभैस्त्रिमधुरार्द्रतरैर्निजसिद्धये ॥ ५

मोहनी क्षोभणी त्रासी स्तम्भन्याकर्षणी तथा ।
द्राविण्याह्लादिनी क्लिन्ना क्लेदिनी स्मरशक्तयः ॥ ६
आशान्तिद्वयवामश्रुतिसर्गान् द्वयुगकलवलैश्च ससैः ।
शोषणमोहनसन्दीपनतापनमादनान् यजेत् क्रमशः ॥ ७

अनङ्गरूपा सानङ्गमदनाऽनङ्गमन्मथा ।
अनङ्गकुसुमाऽनङ्गकुसुमातुरसंज्ञका ॥ ८
अनङ्गशिशिराऽनङ्गमेखलाऽनङ्गदीपिका ।
अङ्गाशापालयोर्मध्ये बाणानङ्गाव्रतीर्यजेत् ॥ ९

आलिख्यात् कर्णिकायामनलपुरयुगे मारबीजं ससाध्यं
तद्रन्ध्रेष्वङ्गषट्कं बहिरपि गुणशो मारगायत्रिवर्णान् ।

पूर्वमन्त्रे प्रस्तुतस्य कामप्रधानत्वेन च गतमन्त्रसदृशस्य काममन्त्रस्य विधिं वक्तुमारमते—अथ मन्मथेति ॥ १ ॥

कं बीजम् । ईं शक्तिः ॥ २—१५ ॥

मालामन्त्रं दलाग्रेष्वपि गुहमुखश: पार्थिवास्त्रिष्वनङ्गं
कुर्याद्यन्त्रं तदेतद्भुवनमपि वशे का कथा मानवेषु ॥ १०

प्रोक्त्वाऽथ कामदेवाय विद्महे तदनु पुष्पबाणाय ।
तथा धीमह्यन्ते तन्नोऽनङ्ग: प्रचोदयाच्च गायत्री ॥ ११

नत्यन्ते कामदेवाय चोक्त्वा सर्वजनं वदेत् ।
प्रियायेति तथा सर्वजनसंमोहनाय च ॥ १२

दीप्तयित्वा ज्वलपदं प्रज्वलच्च प्रभाषयेत् ।
पुन: सर्वजनस्येति हृदयं मम चेत्यथ ॥ १३

वशमुक्त्वा कुरु वीप्स्य कथयेद्वह्निवल्लभाम् ।
प्रोक्तो मदनमन्त्रोऽष्टचत्वारिंशद्भिरक्षरै: ॥ १४

इति यन्त्रकृप्तकलशो बहुश: कतमं नरं न परिमोहयति ।
प्रमदावनीश्वरसभानगरादिकमीश्वरानपि वशीकुरुते ॥ १५

वक्ष्ये विधानमन्यन्मनोभवस्याऽथ मोहनं जगत: ।
येनार्चित: स देवो वाञ्छितमखिलं करोति मन्त्रविदाम् ॥ १६

अमृतोद्भवो मकरकेतन: सङ्कल्पजन्माह्वयाच्चतरूपौ ।
इक्षुधनुर्धरपुष्पशराख्यावङ्गानि च वह्निजायान्तानि ॥ १७

अरुणतरवसनमाल्यानुलेपनाभरणमिक्षुशरासनधरम् ।
न्यस्तशरबीजदेहो ध्यायेदात्मानमङ्गजं रुचिरम् ॥ १८

अङ्गबाणावृतेरूर्ध्वं पूज्या: षोडश शक्तय: ।
युवतिर्विप्रलम्भा च ज्योत्स्ना सुभ्रूर्मदद्रवा ॥ १९

सुरता वारुणी लोला कान्ति: सौदामिनी तथा ।
कामच्छत्रा चन्द्रलेखा शुकी च मदनाह्वया ॥ २०

योनिर्मायावती चेति शक्तय: स्युर्मनोभुव: ।
शोको मोहो विलासश्च विभ्रमो मदनातुर: ॥ २१

अपत्रपो युवा कामी चूतपुष्पो रतिप्रिय: ।
ग्रीष्मस्तपान्त ऊर्जश्च हेमन्त: शिशिरो मद: ॥ २२

करोति मन्त्रविदामिति । हक्लीमिति मन्त्र उक्त: ॥ १६—२६ ॥

चतुर्थ्यामावृतौ पूज्याः स्युर्मारपरिचारकाः ।
परभृत्सारसौ चैव शुकमेघाह्वयौ तथा ॥ २३

अपाङ्गभ्रूविलासौ च हावभावौ स्मरप्रियाः ।
माधवी मालती चैव हरिणाक्षी मदोत्कटा ।
एतास्त्वामरहस्ताः स्युः पूज्याः कोणेषु संस्थिताः ॥ २४

हृल्लेखया स्वनाम्ना च शक्त्यादीनां समर्चनम् ।
इन्द्राद्यैः सप्तमी पूज्या स्मरार्चाविधिरीदृशः ॥ २५

मदनविधानमितीत्थं प्रोक्तं योऽनेन पूजयेद्विधिना ।
स तु सकललोकपूज्यो भवेन्मनोज्ञश्च मन्दिरं लक्ष्म्याः ॥ २६

विलसदहङ्कारतनुर्मनःशिवो विभ्रमास्पदीभूतः ।
बुद्धिशरीरां नारीं नरः सदा चित्तयोनिमधिगच्छेत् ॥ २७

इति मदनयोगक्लृप्त्या यो रमयेन्नित्यशो निजां वनिताम् ।
स तु भुक्तिमुक्तिगामी वनिताजनहृदयमोहनो भवति ॥ २८

आत्मानं मदनं ध्यायेदाशुशुक्षणिरूपकम् ।
तद्बीजाग्रं शिवज्वालातनुं तन्वीतनुं तथा ॥ २९

सुधामयीञ्च तद्योनिं नवनीतमयीं स्मरेत् ।
संगच्छेच्च शिवज्वालालीढं तद्धृदयादिकम् ॥ ३०

विलसदहङ्कारतनुरिति । समनीपर्यन्तं व्याप्याहङ्कारतनुः समनीस्थक्रिया-शक्त्यात्मकसूर्यशरीरस्य इत्यर्थः । मनोऽध्यात्ममवस्थितं परिच्छिन्नं शिवो लिङ्गं यस्य स तथोक्तः । तात्कालिकं शिवं विशिनष्टि—विभ्रमेति । विविधं भ्रमणं विभ्रमः । समन्यामिव ज्ञानशक्त्यात्मकः सोमांशः पत्न्याः शरीरं कल्पनीय-मित्याह—बुद्धीति । चित्ताध्यात्मपरिच्छिन्नं योनिर्यस्या सा तथोक्ता । तामधि-गच्छेदिति । अधोऽपहासं कुर्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं विदुषोऽधोऽपहासकर्तुः फलमाह—इतीति ॥ २८ ॥

अहङ्कारशब्देनाऽग्न्यात्मा सूर्यो विवक्षित इत्येतदाह—आत्मानमिति । मदनं मदनबीजात्मकमित्यर्थः । मदनाकारमिति चार्थः । तद्बीजाग्रं मदनबीजाग्रं बिन्दुरूपं शिवज्वालातनुं लिङ्गलक्षणज्वालाशरीरं ध्यायेत् । तन्वीतनुं पत्नी-शरीरम् । सुधामयीं चन्द्रमयीं ध्यायेत् । शिवज्वालालीढं तद्धृदयादिकं यथा

आलिङ्गेदग्निसंस्पर्शद्रुतं तद्रूपकामृतम् ।
रसनाशिखयाकर्षेत् तद्दन्तरसनामृतम् ।
कुसुमास्त्रधिया बाही स्पृशेत् कररुहैरपि ॥ ३१
हानिं न कुर्याज्जीवस्य मन्त्री विशदमानसः ।
एतावथोऽधोमध्योर्ध्वक्रमेणैवं समाहितः ॥ ३२
निजां प्रियां भजेदेवं सा मारशरविह्वला ।
छायेवाऽनुगता तस्य भवेदपि भवान्तरे ॥ ३३

साध्याख्याकामवर्णैः प्रतिपुटितलसत्कर्णिकं पत्रराज-
त्तारर्त्विक्पञ्चजाष्टादशसमिदृतुगण्डान्तगान्ताक्षराढ्यम् ।
आशाशूलाङ्कितं तद्विपतिरिपुदले सम्यगालिख्य सैरं
मारं जाप्याऽस्य यामाशयति वशगता सा भवेत् सद्य एव ॥ ३४
हंसारूढो मदनस्त्रैलोक्यक्षोभको भवेदाशु ।
दृ[ह]युतो रञ्जनकृत् स्याज्जीवोपेतस्तथाऽऽयुषि शस्तः ॥ ३५
तारयुजा त्वमुनाऽग्नौ हुत्वा सम्पातितेन चाज्येन ।
सम्भोजयेत् पतिं स्वं वनिता स नितान्तरञ्जितो भवति ॥ ३६

भवति तथा संगच्छेदिति । क्रियाविशेषणमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

आलिङ्गेदग्निसंस्पर्शद्रुतं तद्रूपकामृतमिति । स्वलिङ्गाग्निसंस्पर्शेन द्रुतं द्रवीभूतं तत्तद्रूपकममृतं यथा भवति तथाऽऽलिङ्गेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

हानिं न कुर्याज्जीवस्य इति । सहसा रेतोविसर्गं न कुर्यादित्यर्थः । तदुपायं मन्त्रध्यानं च सूचयति—मन्त्री विशदमानस इति । सोष्मणो घोषवतो मादवतो ओंकारस्य बिन्द्वाद्युन्मन्यन्तमात्रायुतस्योच्चारणमुपाय इत्यर्थः । ह्रस्व-मध्यमातिप्रमाणलिङ्गसाध्या रतयोऽधोमध्यमोर्ध्वरतय इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३२॥३३ ॥

प्रयोगयन्त्रमाह—साध्याख्येति । तारः ईकारः । ऋत्विक् षोडशस्वरः । पञ्चः पञ्चदशस्वरः । जाष्टादशो मकारः । समिदेकविंशवर्णः ङकारः । ऋतुः षष्ठस्वरः । गण्डान्त एकारः । गान्तो घकारः । एतान् पत्रेषु लिखेत् । आशाशूलाङ्कित-मिति । पत्राग्रेषु त्रिशूलान् रचयेदित्यर्थः । सम्यगिति । यन्त्रहृदयादिकं सूचितम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तारयुजेति । ईकार एव भवति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तृष्यक्ताभिर्जुहुयाल्लाजाभिः कन्यकां समाकाङ्क्षन् ।
कन्याऽपि वरं लभते विधिना नित्यानुरक्तममुनैव ॥ ३७

अभिनवैः सुमनोभिरशोकजैर्दधियुतैर्विहिता हवनक्रिया ।
परमवश्यकरी परिकाङ्क्षितामभिवहेदचिरादिव कन्यकाम् ॥ ३८

अभीष्टदायी स्मरणादपि स्मरस्तथा जपादर्चनया विशेषतः ।
प्रसादतोऽस्याखिललोकवर्तिनश्चिराय वश्याश्च भवन्ति मन्त्रिणः ॥ ३९

क्लन्दामध्यगताः षणायगोव्यर्णा यल्लमध्यगाः ।
गोपीजनवकाराः स्युर्भाय स्वाहा स्मरादिकाः ॥ ४०

ऋषिश्च नारदोऽस्य स्याद्गायत्रं छन्द उच्यते ।
मन्त्रस्य देवता कृष्णस्तदङ्गविधिरुच्यते ॥ ४१

मूलमन्त्रचतुर्वर्णचतुष्केण द्विकेन च ।
प्रोक्तान्यङ्गानि भूयोऽमुं चिन्तयेद्देवकीसुतम् ॥ ४२

अव्यान्मीलत्कलापद्युतिरहिरिपुपिच्छोल्लसत्केशजालो
गोपीनेत्रोत्पलाराधितललितवपुर्गोपगोवृन्दवीतः ।
श्रीमद्वक्त्रारविन्दप्रतिहसितशशाङ्काकृतिः पीतवासा
देवोऽसौ वेणुवाद्यक्षपितजनधृतिर्देवकीनन्दनो वः ॥ ४३

अयुतद्वितयावधिर्जपः स्यादरुणैरम्बुरुहैर्हुनेद्दशांशम् ।
मुरजिद्विहिते तु पीठवर्ये दिनशो नन्दसुतः समर्चनीयः ॥ ४४

अङ्गाशेड्वज्राद्यैः परिपूज्य च पायसेन सुसितेन ।
हैयङ्गवीनकदलीफलदधिभिः प्रीणयेच्च गोविन्दम् ॥ ४५

जुहुयाद्दुग्धहविर्भिर्विमलैः सर्पिः सितोपलोपेतैः ।
दृष्टां तुष्टो लक्ष्मीं समावहेत् सद्य एव गोविन्दः ॥ ४६

बालं नीलाम्बुदाभं नवमणिविरणत्किङ्किणीजालबद्ध-
श्रोणीजङ्घान्तयुग्मं विपुलरुरुनखप्रोल्लसत्कण्ठभूषम् ।
फुल्लाम्भोजाभवक्त्रं हतशकटपतत्पूतनाद्यं प्रसन्नं
गोविन्दं वन्दितेन्द्राद्यमरवरमजं पूजयेद्वासरादौ ॥ ४७

मन्त्रिण इति । शक्तियोग उक्तः ॥ ३९ ॥
स्मरानुविद्धं कामपितुः कृष्णस्य मन्त्रमाह—क्लन्देति । क्लीं बीजम् ।

वन्द्यं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दीवराक्षं
गोगोपीवृन्दवीतं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारहासम् ।
नीलग्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तं
देवं पीताम्बराढ्यं यजतु च दिनशो मध्यमेऽह्नो रमायै ॥ ४८
विक्रान्त्या ध्वस्तवैरिव्रजमजितमपास्तावनीभारमाद्यै-
रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतिहेतोः ।
सायाह्ने निर्मलं तं निरुपममजरं पूजयेन्नीलभासं
मन्त्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥ ४९
त्रिकालमेवं परिचिन्त्य शार्ङ्गिणं प्रपूजयेद्यो मनुजो महामनाः ।
स धर्ममर्थं ससुखं श्रियं परामवाप्य देहापदि मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५०
ग्रामं गच्छन्नगरमपि वा मन्त्रजापी मनुष्यो
देवेशं तं मुखमनु मुहुस्तर्पयेद्दुग्धबुद्ध्या ।
शुद्धैस्तोयैः स तु बहुरसोपेतमाहारजातं
दद्यान्नित्यं प्रचुरधनधान्यांशुकाद्यैर्मुकुन्दः ॥ ५१
भिक्षावृत्तिर्दिनमनु तमेवं विचिन्त्यात्मरूपं
गोपस्त्रीभ्यो मुहुरपहरन्तं मनोभिः सहैव ।
लीलावृत्त्या ललितललितैश्चेष्टितैर्दुग्धसर्पि-
र्दध्यन्नाद्यं स पुनरमितामेति भिक्षां गृहेभ्यः ॥ ५२
ध्यानी मन्त्री मन्त्रजापी च नित्यं यद्यद्वाञ्छन् यत्र यत्र प्रयाति ।
तत्तल्लब्ध्वा तत्र तत्र प्रकामं प्रीतः क्रीडेद्देववन्मानुषेषु ॥ ५३
एवं देवं पूजयन्मन्त्रमेनं जप्यान्मन्त्री सर्वलोकप्रियः स्यात् ।
इष्टान् कामान् प्राप्य सम्पन्नवृत्तिर्नित्यं शुद्धं तत्परं धाम भूयात् ॥ ५४

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टादशः पटलः ।

स्वाहा शक्तिः ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८ ॥

मन्त्री विश्वेति । प्रणवपुटितत्वमुक्तम् ॥ ४९॥५०॥५१॥५२ ॥

ध्यानी मन्त्रीति । प्रयोगानुसारेण ध्यानभेदा मन्त्रभेदाश्चोक्ताः ॥ ५३ ॥

मन्त्री सर्वलोकेति । त्रिपुटापुटितत्वमुक्तमिति ॥ ५४ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे अष्टादशः पटलः ।

एकोनविंशः पटलः ।

अथ प्रणवसंज्ञकं प्रतिवदामि मन्त्रं परं
सजापमपि सार्चनं सहुतकृप्ति सोपासनम् ।
अशेषदुरितापहं विविधकामकल्पद्रुमं
विमुक्तिफलसिद्धिदं विमलयोगिसंसेवितम् ॥ १

आद्यः स्वरः समेतोऽमरेण सधसप्तमार्णबिन्दुयुतः ।
प्रोक्तः स्यात्प्रणवमनुस्त्रिमात्रकः सर्वमन्त्रसमवायी ॥ २

मन्त्रस्याऽस्य मुनिः प्रजापतिरथ छन्दश्च देव्यादिका
गायत्री गदिता जगत्सु परमात्माख्यस्तथा देवता ।

कामप्रधानं मन्त्रमभिधाय मोक्षप्रधानं मन्त्रमाह—अथ प्रणवेति । परत्वमुपपादयन् विनियोगमाह—अशेषेति । ह्रस्वस्य पापक्षये विनियोगः । स च मकारान्तः । तत्र च केवलाग्निशिखावत् ध्यानम् । स एव ह्रस्वः । कामप्रदो भवति । दीपशिखामध्ये तं तं काममस्तेनाभिषिञ्चतः स एव त्र्यक्षरात्मको ह्रस्वो मोक्षप्रदोऽपि भवति । समन्युन्मनीपरलक्षणसाक्ष्यसाक्षिब्रह्मार्थत्वे दीर्घप्लुतयोरेवमेव सर्वार्थत्वमगन्तव्यम् । अकारोकारमकारबिन्दुनादान्तो दीर्घः पूर्ववत् पापक्षयकाममोक्षार्थत्वे ध्यानभेदोऽवगन्तव्यः । मकारान्तः समनीवाचकः बिन्दुः साक्षिवाचकः नादो ब्रह्मवाचक इति मोक्षहेतुत्वे स्थितिः । शक्तिशान्तौ प्लुतिः । मकारान्तः समनीवाचकः । बिन्दुनादौ साक्षिवाचकौ शक्तिशान्तौ ब्रह्मण इति मोक्षार्थत्वे प्रतिपत्तिः । अस्य मन्त्रस्य मोक्षप्रधानत्वेन तद्धेतुत्वमुपपादयति—विमलेति ॥ १ ॥

बिन्दुयुत इति । नादादेरपि उपलक्षणार्थः । त्रयीमात्रसिद्धः प्रणवः त्रिमात्रक इत्युक्तः । तस्मिन् पक्षे तिसृष्वेवाऽवशिष्टमात्रान्तर्भावो ज्ञातव्यः । सर्वमन्त्रसमवायीति । सर्वमन्त्राधारत्वं वदन् मन्त्रन्यासमाह । अं अं नमो ब्रह्मणे नमः । आं उं नमो विष्णवे नमः । इं मं नमः शिवाय नमः । ईं अं नमो ब्रह्मणे नमः इत्यादि क्षकारान्तमेवं द्रष्टव्यम् । पुनरेवमेवाऽष्टाक्षरैः द्वादशाक्षरैरन्यैश्च मन्त्रैः संयोज्य मातृकास्थान एव मन्त्रन्यासः कार्यः । अं बीजम् । उं शक्तिः ॥ २ ॥

अक्लीबैर्युगमध्यगध्रुवयुतैरङ्गानि कुर्यात् स्वरै-
र्मन्त्री जातियुतैश्च सत्यरहितैर्वा व्याहृतीभिः क्रमात् ॥ ३
विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदवलययुगाकल्पहारोदराङ्घ्रि-
श्रोणीभूषं सवक्षोमणिमकरमहाकुण्डलामण्डितांसम् ।
हस्तोद्यच्चक्रशङ्खाम्बुजगदममलं पीतकौशेयमाशा-
विद्योतद्भासमुद्यद्दिनकरसदृशं पद्मसंस्थं नमामि ॥ ४
दीक्षितो मनुमिमं शतलक्षं प्रजपेत्प्रतिहुनेच्च दशांशम् ।
पायसैर्घृतयुतैश्च तदन्ते विप्रभूरुहभवाः समिधो वा ॥ ५
सर्पिःपायसशालीतिलसमिदाज्यैरनेन यो जुहुयात् ।
ऐहिकपारत्रिकमपि स तु लभते वाञ्छितं फलं न चिरात् ॥ ६
अभ्यर्च्य वैष्णवमथो विधिनैव पीठ-
मावाह्य तत्र सकलार्थकरं मुकुन्दम् ।
अङ्गैः समूर्तियुगशक्तियुगैः सुरेन्द्र-
वज्रादिकैर्यजतु मन्त्रितमः क्रमेण ॥ ७
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चाऽनिरुद्धकः ।
स्फटिकस्वर्णदूर्वेन्द्रनीलाकाराश्च वर्णतः ॥ ८
चतुर्भुजाश्चक्रशङ्खगदापङ्कजधारिणः ।
किरीटकेयूरिणश्च पीताम्बरधरा अपि ॥ ९
सशान्ती श्रीसरस्वत्यौ रतिश्चाग्निदलाश्रिताः ।
अच्छपद्मरजोदुग्धदूर्वावर्णाः स्वलङ्कृताः ॥ १०
आत्मान्तरात्मपरमज्ञानात्मानस्तु मूर्तयः ।
निवृत्तिश्च प्रतिष्ठाह्वा विद्या शान्तिश्च शक्तयः ॥ ११
ज्वलज्ज्वालारुचः प्रोक्ता आत्माद्या मूर्तिशक्तयः ।
इति पञ्चावरणकं विधानं प्रणवोद्भवम् ॥ १२

स्वरैर्मन्त्रीति न्यासविशेषैः मन्त्रात्मा सन्नित्यर्थः । सत्यरहितैर्वा व्याहृतिभि-
रिति । वाशब्देन सत्यसहितैर्वा व्याहृतिभिरिति पञ्चाङ्गपक्षः सूचितः ॥३॥४॥५॥६॥
मन्त्रितमः क्रमेणेत्यावाहनादिमन्त्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ७॥८॥९॥१०॥११॥१२ ॥

इत्थं मन्त्री तारमनुं जापहुतार्चा-
भेदैरङ्गीकृत्य च युञ्ज्यादपि योगान् ।
यैः संलब्ध्वा चेह समग्रां श्रियमन्ते
शुद्धं विष्णोर्धाम परं प्राप्स्यति योगी ॥ १३

करपादमुखादिविहीनमनारतदृश्यमनन्यगमात्मपदम् ।
यमिहात्मनि पश्यति तत्त्वविदस्तमिमं किल योगमिति ब्रुवते ॥ १४
योगाग्निदूषणपरं त्वथ कामक्रोपलोभप्रमोहमदमत्सरतेति षट्कम् ।
वैरं जयेत्सपदि योगविदेनमङ्गैर्योगस्य धीरमतिरष्टभिरिष्टदैश्च ॥ १५

यमनियमासनपवनायामाः प्रत्याहृतिश्च धारणया ।
ध्यानञ्चापि समाधिः प्रोक्तान्यङ्गानि योगयोग्यानि ॥ १६
सत्यमहिंसा समता धृतिरस्तेयं क्षमाऽऽर्जवञ्च तथा ।
वैराग्यमिति यमः स्यात् स्वाध्यायतपोऽर्चनाव्रतानि तथा ॥ १७
सन्तोषश्च सशौचो नियमः स्यादासनञ्च पञ्चविधम् ।
पद्मस्वस्तिकभद्रकवज्रकवीराह्वयाः क्रमात्तदपि ॥ १८
रेचकपूरककुम्भकभेदात्त्रिविधः प्रभञ्जनायामः ।
मुञ्चेद्दक्षिणयाऽनिलमथानयेद्वामया च मध्यगया ॥ १९

इत्थं मन्त्रीति । वासुदेवादिद्वादशाक्षराण्युक्तानि । अथवा बिन्दुनाद-शक्त्यादियुतस्य प्रणवस्य योगशेषत्वमुक्तम् । जपभेदा वाचिकादयः । बाह्याध्यात्मिकभेदात् हुतार्चनयोर्भेदः । योगप्रयोजनमाह—यैरिति ॥ १३॥१४ ॥

स्वशाखाजपः स्वाध्यायः । पद्मस्वस्तिकेति ।

ऊर्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे ।
अङ्गुष्ठौ च निबध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्यत्क्रमेण तु ॥ इदं पद्मासनम् ।
जानूर्वोरन्तरा सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायो विशेदेतदासनं स्वस्तिकं विदुः ॥
सीवन्याः पार्श्वयोर्न्यस्येत् गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् ।
वृषणाधः पार्श्वपादौ पाणिभ्यां परिबन्धयेत् ॥ इदं भद्रासनम् ।
ऊर्वोः पादौ क्रमान्न्यसेत् जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुलिः ।
करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् ॥

संस्थापयेच्च नाड्येत्येवं प्रोक्तानि रेचकादीनि ।
षोड़शतद्द्विगुणचतुःषष्टिमात्रकाणि तानि च क्रमशः ॥ २०
चित्तात्मैक्यधृतस्य प्राणस्य स्यात् संहृतिः स्थानात् ।
प्रत्याहारो ज्ञेयश्चैतन्ययुतस्य सम्यगनिलस्य ॥ २१
स्थानस्थापनकर्म प्रोक्ता स्याद्धारणेति तत्त्वज्ञैः ।
यो मनसि देवताया भावः स्यादस्य मन्त्रिणः सम्यक् ॥ २२
संस्थापयेच्च तत्रेत्येवं ध्यानं विदन्ति तत्त्वविदः ।
सत्तामात्रं शुद्धं नित्यमपि निरञ्जनञ्च यत्प्रोक्तम् ॥ २३
तत्प्रविचिन्त्य च तस्मिंश्चित्तलयः स्यात् समाधिरुद्दिष्टः ।
अष्टाङ्गैरिति कथितैः पुनराशु निगृह्यतेऽरिरात्मविदा ॥ २४
अथवा शोषणदाहनप्लावनभेदेन शोधिते देहे ।
पञ्चाशद्भिर्मात्राभेदैर्विधिवत् समायमेत्प्राणान् ॥ २५
पञ्चाशदात्मकोऽपि च कलाप्रभेदेन तार उद्दिष्टः ।
तावन्मात्रायमनात्कलाश्च विधृता भवन्ति तत्त्वविदा ॥ २६

एकं पादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् ।
ऋजुकायो विशेद्योगी वीरासनमुदाहृतम् ॥ १५—२० ॥

चैतन्ययुतस्येति । चैतन्यशब्देन पूर्वोक्तौ चित्तात्मानावुच्येते ॥ २१ ॥

अस्य मन्त्रिण इति । समन्त्रकं ध्यानमुक्तम् ॥ २२ ॥

संस्थापयेदिति । निर्मन्त्रकं ध्यानमुक्तम् ॥ २३ ॥

तत् प्रविचिन्त्येति । संप्रज्ञातसमाधिरनायासेन वृत्तिसातत्यलक्षण उक्तः । सायाससातत्यं तु ध्यानमाहुः । तस्मिंश्चित्तलय इत्यसंप्रज्ञातसमाधिरुक्तः ॥ २४ ॥

भूतशुद्ध्यर्थं प्राणायामे पक्षान्तरं दर्शयति—अथवेति । पूर्वोक्तप्राणायामेनापि भूतशुद्धिर्भवति । तत्स्थरेचकादीनां सृष्टिसंहारस्वात्मस्थितिरूपत्वात् । भूतशुद्ध्यनन्तरं संग्रहेण सकलीकरणप्रकारमाह—पञ्चाशद्भिरिति । विधिवदिति । अकारादित्रयं प्रत्येकं दशमात्रं धारयेत् । बिन्दुं चतुर्मात्रम् । नादं षोड़शमात्रमित्यर्थः । तत्र बिन्दुनादावर्तनार्थं तदन्तं प्रणवमावर्तयेत् ॥ २५ ॥

पञ्चाशन्मात्राधारणे प्रतिपत्तिमाह—पञ्चाशदात्मक इति । तत्त्वविदा तत्त्वसंख्यायमनात् तत्त्वानि च विधृतानि भवन्तीति सूचितम् । तत्त्वधारणायां

पूर्वमिडाया वदने विचिन्तयेद्धूम्रमानिलं बीजम् ।
तेनागतेन देहं प्रशोषयेत् सान्तराधिकरचरणम् ॥ २७
पिङ्गलया प्रतिमुञ्चेत्तथैव कार्शानवेन रक्तरुचा ।
प्रतिदह्य पूर्वविधिना मुञ्चेन्नैशाकरेण सुसितेन ॥ २८
संपूरयेत् सुधामयजलशीकरवर्षिणा तनुं सकलाम् ।
निर्माय मानसेन च परिपूर्णमनाश्चिरं भूयात् ॥ २९
सुजीर्णमितभोजनः सुखसमाप्तनिद्रादिकः
सुशुद्धतलसद्गृहे विरहिते च शीतादिभिः ।
पटाजिनकुशोत्तरे सुविशदे च मृद्वासने
निमीलितविलोचनः प्रतिविशेत्सुखं प्राङ्मुखः ॥ ३०
प्रसारितं वामकरं निजाङ्के निधाय तस्योपरि दक्षिणञ्च ।
ऋजुः प्रसन्नोऽवहितेन्द्रियः सन्नाधारमत्यन्तसमं स्मरेत् स्वम् ॥ ३१
तन्मध्यगतं प्रणवं प्रणवस्थं बिन्दुमपि च बिन्दुगतम् ।
नादं विचिन्त्य तारं यथावदुच्चार्य तन्नयेत् सुषुम्नान्तम् ॥ ३२
तन्मध्यगतं शुद्धं शब्दब्रह्माऽतिसूक्ष्मतन्तुनिभम् ।
तेजः स्मरेच्च तारात्मकमपि मूलं चराचरस्य सदा ॥ ३३

पृथिव्यादिसंबन्धतत्त्वसंख्यानुसारेण अकारादिकमावर्तनीयम् ॥ २६ ॥

शोषणादिप्रकारमाह—पूर्वमिति । तेनागतेनेति । नाभिगतवायुमण्डलं प्राप्तेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथैव कार्शानवेनेति । पिङ्गलाद्वारेण हृदयदेशस्थाग्निमण्डलं प्राप्तेनेत्यर्थः । एवं कुक्षिमध्यगतं महापातकपञ्चाङ्गं पातकोपाङ्गसंयुतम् उपपातकरोमाणं कृष्णवर्णं पापपुरुषं स्वतनुं वा संशोष्य संदह्य वंकारेण प्लावनं कार्यमित्याह—नैशाकरेणेति । इडामार्गेण द्वादशान्तस्थामृतमण्डलेन पूरककाले बीजस्य मण्डलस्य वं बीजस्यैक्यं सञ्चिन्त्य कुम्भककाले प्लावयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

योगप्रयोगेऽवस्थादेशादिनियममाह—सुजीर्णेति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

प्रणवस्थं बिन्दुमिति । दीपशिखाकारं बिन्दुं नादं च तत्प्रभाकारं संचिन्त्येत्यर्थः । यथावदुच्चार्येति । अलिविरुतिवत् उन्मन्यन्तमुच्चार्य इत्यर्थः । सुषुम्नान्तं सुषुम्नाग्रं मध्यं वा सर्वथाप्युत्तरश्लोकः ॥ ३२ ॥

ॐकारो गुणबीजं प्रणवस्तारो ध्रुवश्च वेदादिः ।
आदिरमध्यो ममरो नामान्यस्य त्रिमात्रकश्च तथा ॥ ३४
अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यतेऽथादौ ।
योनिश्च सर्वदेहे भवति च स च ब्रह्म सर्वसंवादः ॥ ३५
ऋक् च तदाद्यादिः स्यात्तन्मध्यान्तं यजुश्च मान्तादिः ।
सामापि तस्य भेदा बहवः प्रोक्ता हि वेदलोकेषु ॥ ३६

सुषुम्नामध्यगतस्य प्रणवस्य ध्यानमाह—तन्मध्येति ॥ ३३ ॥

इदानीं प्रणवविभूतिं वदन्नामन्यासं प्रणवपुटितविन्यासानन्तरं प्रणवपुटितलिपिन्यासस्थान एव विधेयमाह—ओंकार इति । ॐकारादीनि दश नामानि । तत्र वेदादिरिति नामोपपादयन्न्यासमन्त्रान् सूचयति ॥ ३४ ॥

अस्य त्विति । न्यासमन्त्राणामादावन्ते च प्रणवः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । योनिश्चेति । नामचतुष्टयमुक्तम् । सर्वयोनये सर्वदेहाश्रयाय ब्रह्मणे सर्वसंवा[पा]दकायेति नामचतुष्टयमवगन्तव्यम् ॥ ३५ ॥

पूर्वोक्तं वेदादित्वमुपपादयति—ऋक् चेति । अग्निमील इत्यकारः ऋग्वेदादिः । समुद्रो बन्धुरित्युकारो यजुरन्तरः । मान्तादिः सामापीति । मान्तः मकारान्तः आदिः अकारादिश्च सामवेद इत्यर्थः । ज्योतिरुत्तममिति हि सामसमाप्तिः । अग्न आयाहीति च तस्यादिः । अवशिष्टानि नामान्तराणि न्यासाय सूचयति । तस्य भेदा इति । अव रक्षण गति प्रीति तृप्त्यवगम कान्ति प्रवेश श्रवण स्वाम्य सामर्थ्य याचन क्रियेच्छा दीप्त्यवाप्त्यालिङ्गन हिंसा दहन भाव वृद्धिष्विति धातुनिष्पन्नानि लौकिकनामानि य उत्तरतः स ओंकार इत्यादि श्रुतिसिद्धानि वैदिकनामानीति विभागः ।

अयमत्र न्यासक्रमः । ओं अं ब्रह्मणे नमः । ओं आं विष्णवे नमः । ओं इं रुद्राय नमः । ओं ईं ओंकाराय नमः । ओं उं प्रणवाय नमः । इत्यादि चकारान्ता ऊह्याः । नाममात्रं तूच्यते । प्रणवः । सर्वव्यापी । अनन्तः । तारम् । सूक्ष्मः । शुक्लः । वैद्युतः । परं ब्रह्म । एकः । एकरुद्रः । ईशानः । भगवान् । महेश्वरः । महादेवः । सदाशिवः । सर्वरक्षिता । सर्वगतः । सर्वप्रियतमः । नित्यतृप्तः । सर्वावगमः । सर्वकान्तः । सर्वप्रविष्टः । सर्वश्रोता । सर्वस्वामी । सर्वसमर्थः । सर्वयाचकः । सर्वक्रियः । सर्वेच्छः । सर्वदीप्तः । सर्वावाप्तः । सर्वालिङ्गितः । सर्वहिंसकः ।

उच्चार्योच्चार्य च तं क्रमान्नयेदुपरि षड्द्वयान्तान्तम् ।
मनसा स्मृते यदाऽस्मिन्मनो लयं याति तावदभ्यस्येत् ॥ ३७
अथवा बिन्दुं वर्तुलमावर्त्तैस्त्रिभिरुपेतमेवमिव ।
प्रोतं रविबिम्बेन च समभ्यसेत् स्रुतसुधामयं तेजः ॥ ३८
अपमृत्युरोगपाप्मजिदचिरेण नृणां सिद्धिदो योगः ।
अथवा मूलाधारोत्थिता प्रभा बिसविभेदतन्तुनिभा ॥ ३९
वदनामृतकरबिम्बस्रुता ध्याताऽमृताम्बुलवलुलिता ।
स्थावरजङ्गमविषहृद्योगोऽयं नात्रसन्देहः ॥ ४०
अथवा त्रिवलयबिन्दुगधाम प्रणवेन समुन्नयेदूर्ध्वम् ।
पीतोर्णातन्तुनिभं सौषुम्नेनैव वर्त्मना योगी ॥ ४१
तस्मिन्निधाय चित्तं विलयं गमयेद्दिनेशसंख्याते ।
पुनरावृत्तिविहीनं निर्वाणपदं व्रजेत् समभ्यासात् ॥ ४२
अथवादिबीजमौ पुनरुमपि विषि तमपि संहरेद्बिन्दौ ।
बिन्दुं नादे तमपि शक्तौ शक्तिं तथैव शान्ताख्ये ॥ ४३

सर्वदाहकः । सर्वभावः । सर्वव्रजः । गुणबीजम् । ध्रुवः । वेदादिः । उमध्यः । मपरः । त्रिमात्रकः । योनिः । सर्वदेहाश्रयः । सर्वसंवाहकः । सर्वात्मेति नामानीति ॥ ३६ ॥

एवं नामविभेदैः प्रणवविभूतिं स्मृत्वोन्मन्यन्तं क्रमेण तं प्रणवं नयेदित्याह— उच्चार्येति ॥ ३७ ॥

बिन्दोः सूक्ष्मतन्तुनयनात्मकं योगमभिधाय बिन्दुस्वरूपनयनात्मकमप्याह— अथवा बिन्दुं वर्तुलमिति । प्रोतं रविबिम्बेनेति । द्वादशान्तस्थचिदर्क-बिम्बेनेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पाप्मादिजयार्थं सौरं योगमभिधाय विषनिर्हरणाद्यर्थं सौम्यं योगतन्तू-न्नयनात्मकमाह—अथवा मूलाधारेति । वदनशब्देन कारणमुच्यते । तद्गतेना-नन्दलक्षणेनाऽमृतबिम्बेन स्रुतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रक्तसूत्रोन्नयनात्मकमावृत्तिहीनं मोक्षप्रधानं योगमाह—अथवा त्रिवलयेति । ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स्थूल सूक्ष्म कारण सामान्य बीज संविदभाव तद्वाचिकाकारादिमात्राणां च क्रमसंहारलक्षणं मोक्षसाधनयोगमाह—अथवादिबीजमिति ॥ ४३ ॥

तेजस्यनन्यगे चिति निर्द्वन्द्वे निष्कले सदानन्दे ।
सूक्ष्मे च सर्वतो मुखकरपदनयनादिलक्षणेऽलक्ष्ये ॥ ४४

स्वामिनि संहृत्यैवं करणेन्द्रियवर्गनिर्गमापेतः ।
विलीनपुण्यपापो निरुच्छ्वसन् ब्रह्मभूत एव स्यात् ॥ ४५

अथवा योगोपेताः पञ्चावस्थाः क्रमेण विज्ञाय ।
ताभिर्युञ्जीत सदा योगी सद्यः प्रसिद्धये मुक्तेः ॥ ४६

जाग्रत् स्वप्नसुषुप्ती तुरीयतदतीतके च तास्तासु ।
स्वैरिन्द्रियैर्यदात्मा भुङ्क्ते भोगान् स जागरो भवति ॥ ४७

संज्ञारहितैरपि तैरस्याऽनुभवो भवेत् पुनः स्वप्नः ।
आत्मनिरुद्‌युक्ततया नैराकुल्यं भवेत् सुषुप्तिरपि ॥ ४८

इतरतेजसो वैलक्षण्यमाह—अनन्यग इति। अनन्यगत्वे हेतुश्चितीति। ज्ञानत्वेन प्राप्तं विषयजन्मादियोगं निराचष्टे—निर्द्वन्द्व इति। तत्र हेतुर्निष्कल इति। ततः सदानन्दत्वमस्ति चेत् एवंविधमानन्दं कुतो नोपलभ्यते सर्वैरिति। तत्राह—सूक्ष्म इति। कथं तर्हि अस्तित्वसिद्धिरिति। तत्राह—सर्वत इति। एवमप्यविषयत्वमाह—अलक्ष्य इति। करणेन्द्रियवर्गो यस्मादबोधान्निर्गच्छति उत्पद्यते स अपेतः अपगतो यस्य स तथोक्तः। अत एव विलीनपुण्य-पापादित्वमपि संभवति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सर्वव्यवहारेष्वपि कर्तुं बीज बिन्दु नाद शक्ति शान्तात्मक प्रणवसाधनम् उच्चारणादिरहितं स्वाभाविकं योगमाह—अथवा योगेति। योगोपेता समाधानविशेषोपेता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवस्था दर्शयति—जाग्रदिति। तासां विविच्य स्वरूपमाह—तास्वित्या-दिना। बुद्ध्यादि विषयव्याप्ति बीजरूपा जाग्रदवस्था विषयप्राधान्यपरित्यागेन बुद्धिप्राधान्यावस्था बिन्दुस्वप्नात्मिका सविषयाया बुद्धेः कारणात्मत्वावस्था नादसुषुप्त्यात्मिका कारणात्मिकाया बुद्धेः साक्षात्कारावस्था शक्तितुरीयात्मिका ततस्तस्याः साक्षिणि लयावस्था शान्ततुरीयातीतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

संज्ञारहितैरिति। संज्ञाशब्देनेन्द्रियाणि उच्यन्ते। संज्ञायन्ते एभिरिति। जाग्रद्विवेकसामर्थ्यरहितैः इन्द्रियैः वासनात्मकैरित्यर्थः। मनोरूपैरिति भावः। आत्मनिरुद्‌युक्ततयेति। आत्मनो मनसो निःसंकल्पतया आत्मनो यन्नैराकुल्यं

पश्यति परं यदात्मा निस्तमसा चेतसा तुरीयं तत् ।
आत्मपरमात्मपदयोरभेदतो व्याप्नुयाद्यदा योगी ॥ ४९
तच्च तुरीयातीतं तस्यापि भवेन्न दूरतो मुक्तिः ।
अथवा सूक्ष्माख्यायां पश्यन्त्यां मध्यमाख्यवैखर्योः ॥ ५०
ससुषुम्नाग्रगयोरपि युञ्ज्याज्जाग्रदादिभिः पवनम् ।
बीजोच्चारो जाग्रद्बिन्दुः स्वप्नः सुषुप्तिरपि नादः ॥ ५१
शक्त्यात्मकं तुरीयं शान्ते लय आत्मनस्तुरीयान्तम् ।
अङ्गुष्ठगुल्फजानुद्वितयं च गुदश्च सीवनी मेढ्रम् ॥ ५२
नाभिर्हृदयं ग्रीवा सलम्बिकाग्रं तथैव नासा च ।
भ्रूमध्यललाटाग्रं सुषुम्नाग्रं द्वादशान्तमित्येवम् ॥ ५३
उत्क्रान्तौ परकायप्रवेशने चाऽऽगतौ च पुनः स्वतनौ ।
स्थानानि धारणायाः प्रोक्तानि मरुत्प्रयोगविधिनिपुणैः ॥ ५४
स्थानेष्वेष्वात्ममनःसंयोगसमीकरकर्मणोऽभ्यासात् ।
अचिरेणोत्क्रान्त्याद्या भवन्ति संसिद्धयः प्रसिद्धतराः ॥ ५५
कण्ठे भ्रूमध्ये हृदि नाभौ सर्वाङ्गके स्मरेत् क्रमशः ।
लवरसमीरहवर्णैरनिलममा कालवञ्चनेयं स्यात् ॥ ५६
अवनिजलानलमारुतविहायसां शक्तिभिश्च तद्बीजैः ।
सारूप्यमात्मनश्च प्रतिनीत्वा तत्तदाशु जयति सुधीः ॥ ५७

तत्सुषुप्तिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

जपकाले प्रतिपत्तव्यं योगमाह—अथवा सूक्ष्माख्यायामिति । तत्र सूक्ष्मशब्देन सूक्ष्मा वागुक्ता । स्वमहिमस्था निश्चला । आख्याशब्देन परा किंचिच्चलिता मूलाधारस्था । पश्यन्ती सामान्यज्ञानरूपिणी नाभिस्था । मध्यमा विशेषज्ञानरूपा हृदि स्थिता । वैखरीशब्दरूपिणी मुखस्था । इति मन्त्रोत्पत्तिक्रमयोगमभिधाय लयक्रमयोगमभिदधाति—ससुषुम्नाग्रगयोरिति । सुषुम्नाया अग्रं सुषुम्नाग्रं तं गच्छन्तीति सुषुम्नाग्रगाः । वैखरीमध्यमापश्यन्तीपरा-सूक्ष्माख्याः । आस्यभ्रूमध्यमूर्ध्वद्वादशान्तषोडशान्तस्थाः वाग्भेदाः । तैः सहितयोः मध्यमाख्यवैखर्योरित्यर्थः । योगक्रममाह—बीजोच्चार इति । सृष्टिसंहारयोः जाग्रदवस्था एकैव अवगन्तव्या । बिन्दुः स्वप्न इति । भ्रूमध्यहृदयस्थमध्यमा-

एवं प्रोक्तैर्योगैरायोजयतोऽन्वहं तथाऽऽत्मानम् ।
अचिरेण भवति सिद्धिः समस्तसंसारमोचनी नित्या ॥ ५८

इति योगमार्गभेदैः प्रतिदिनमारूढयोगयुक्तधिया ।
सिद्धय उपलभ्यन्ते मुक्तिपुरीसंप्रवेशनद्वाराः ॥ ५९

कम्पः पुलकानन्दौ वैमल्यस्थैर्यलाघवानि तथा ।
सकलप्रकाशवित्त्वे इत्यष्टावस्थाः प्रसूचिकाः सिद्धेः ॥ ६०

त्रैकाल्यज्ञानोहौ मनोज्ञता च्छन्दतो मरुद्रोधः ।
नाड़ीसंक्रमणविधिर्वाक्सिद्धिर्देहतश्च देहाप्तिः ।
ज्योतिःप्रकाशनं चेत्यष्टौ स्युः प्रत्यया युजः सिद्धेः ॥ ६१

अणिमा महिमा च तथा गरिमा लघिमेशिता वशित्वञ्च ।
प्राप्तिः प्राकाम्यञ्चेत्यष्टैश्वर्याणि योगयुक्तस्य ॥ ६२

अष्टैश्वर्यसमेतो जीवन्मुक्तः प्रवच्यते योगी ।
योगानुभवमहामृतरसपानानन्दनिर्भरः सततम् ॥ ६३

इत्येवं प्रणवविधिः समीरितोऽयं
भक्त्या तं प्रभजति यो जपादिभेदैः ।
स प्राप्नोत्यनुततनित्यशुद्धबुद्धं
तद्विष्णोः परमतरं पदं नराग्र्यः ॥ ६४

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकोनविंशः पटलः ।

द्वयात्मकबिन्दुद्वयात्मकं स्वप्नद्वयमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ५०—५८ ॥

सकलप्रकाशः सर्वस्य तेजोमयत्वेन प्रकाशः वित्ता वेत्तृता याथात्म्येनेत्यर्थः ॥ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ज्योतिःप्रकाशनमिति । परं प्रत्यपि सर्वस्य ज्योतिर्मयत्वप्रकाशनमित्यर्थः ॥ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
एकोनविंशः पटलः ।

विंशः पटलः ।

अथ पुनरभिवक्ष्ये मन्त्रमष्टाक्षराख्यं
सकलदुरितदुःखध्वान्तसम्भेदभानुम् ।
प्रणवहृदयनारावर्णतोऽन्ते यणार्णौ
मपर इति समुद्दिष्टोऽयमिष्टार्थदायी ॥ १

तारः शक्त्युत्थतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः पूर्वम् ।
नार्णः प्रतिषेधार्थो मोकारश्चायमर्थको भवति ॥ २

सलिलानलपवनधराः क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः ।
चरमो यस्तु विभक्तिव्यक्त्यर्थं दर्शितस्तदर्थार्थे ॥ ३

ऋषिरस्य मनोः साध्यनारायण इतीरितः ।
छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ४

अथ क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रपदादिकैः ।
उल्कैर्जातियुतैः कुर्यात् पञ्चाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥ ५

अष्टाक्षरेण व्यस्तेन कुर्यादष्टाङ्गकं सुधीः ।
सहृच्छिरःशिखावर्मनेत्रास्त्रोदरपृष्ठकैः ॥ ६

अर्कौघाभं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराज-
त्केयूरं कौस्तुभाभाशबलरुचिरहारं सपीताम्बरञ्च ।
नानारत्नांशुभिन्नाभरणशतयुतं श्रीधराश्लिष्टपार्श्वं
वन्दे दोःसक्तचक्राम्बुरुहदरगदं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ॥ ७

प्रणवमभिधाय प्रणवस्याष्टमात्रात्मकाष्टवर्णविशिष्टाक्षरविधिं वदन् विनियोगमाह—अथ पुनरिति। पूर्वमप्यष्टभेदप्रणवात्मना अष्टाक्षरस्यैवोक्तत्वात् पुनःशब्दः।

अष्टाक्षरस्यार्थमाह—तार इति। शक्त्युत्थतयेति। शक्त्युत्थोऽजपोत्थः। परमात्ममन्त्रसारतयेत्यर्थः। सोऽहं न तु पञ्चभूतसम्बन्धीदमिति मन्त्रार्थ इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनोः क्रमादित्युल्कान्ते स्वाहापदं प्रयोज्य पश्चाज् जातिः प्रयोक्तव्येति सूचितम् ॥ ५ ॥

अष्टाङ्गकं सुधीरिति। न्यास एवाष्टाङ्गविनियोगः नतु पूजायामिति

संदीक्षितो मनुमिमं प्रतिजप्तुमिच्छन्
कुर्यान्निजेन वपुषैव तु योगपीठम् ।
अंसोरुयुग्मपदसाननाभिमूल-
पार्श्वद्वयैर्विहितगात्रसमुज्ज्वलञ्च ॥ ८

मध्येऽनन्ताद्यैरपि संज्ञानात्मान्तिकैर्यजेन्मन्त्री ।
पीठाख्यमन्त्रपश्चिममथ गन्धाद्यैश्च सम्यगुपचारैः ॥ ९

प्रणवं हृदयञ्चैव प्रोक्त्वा भगवते पदम् ।
विष्णवे च समाभाष्य सर्वभूतात्मनेपदम् ॥ १०
वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगपदमुच्चरेत् ।
योगपद्मपदे चोक्त्वा ततः पीठात्मने नमः ॥ ११
अस्त्रमन्त्रप्रबद्धाशो मन्त्रवर्णांस्तनौ न्यसेत् ।
विन्यस्तैर्यैर्भवेन्मन्त्री मन्त्रवर्णात्मको हरिः ॥ १२

आधारहृद्वदनदोःपदमूलनाभौ
कण्ठे सनाभिहृदयस्तनपार्श्वपृष्ठे ।
कास्येक्षणश्रवणगन्धवहे च दोःपत्-
सन्ध्यङ्गुलीषु हृदि धातुषु सानिलेषु ॥ १३
मूर्धेक्षणास्यहृदयोदरसोरुजङ्घा-
पादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु क्रमेण ।
गण्डांसकोरुचरणेषु रथाङ्गशङ्ख-
श्रीमद्गदाम्बुजपदेषु समाहितात्मा ॥ १४

ततोऽष्टाक्षरपूर्व्यर्थं स्मर्तव्यो द्वादशाक्षरः ।
मन्त्रो द्वादश मूर्तीस्तु तत्प्रभिन्नास्तनौ न्यसेत् ॥ १५

विशेषज्ञ इत्यर्थः । अं बीजम् । आय शक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

यजेन्मन्त्रीति । तं तमसे नमः इत्यस्यानन्तरं मं मायायै नमः विं विद्यायै नमः इति मन्त्रद्वयं सूचयति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

मन्त्री मन्त्रवर्णेति । न्यासमन्त्राणां प्रणवपुटितत्वं प्रतिपर्यायं व्यापकन्यासश्चोक्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

ततोऽष्टाक्षरपूर्व्यर्थमिति । यद्यप्यष्टाक्षराणाम् अष्टप्रकृत्यात्मकत्वेन जड़-

अष्टप्रकृत्यात्मकश्च संप्रोक्तोऽष्टाक्षरो मनुः ।
अष्टानां प्रकृतीनाञ्च चतुर्णामात्मनामपि ॥ १६
द्वादशानान्तु संयोगो मन्त्रः स्याद्द्वादशाक्षरः ।
आदित्या द्वादश प्रोक्ता युक्ता द्वादशमूर्तिभिः ॥ १७
केशवादिप्रदिष्टानां मूर्तीनां द्वादशादितः ।
आदिस्वरयुता न्यस्येत्ताः स्युर्द्वादश मूर्तयः ॥ १८
ललाटोदरहृत्कण्ठदक्षपार्श्वांसके गले ।
तथा वामत्रये पृष्ठककुदोश्च यथाक्रमम् ॥ १९
द्वादशाक्षरमन्त्रञ्च मन्त्रविन्मूर्ध्नि विन्यसेत् ।
मूर्धस्थो वासुदेवस्तु व्याप्नोति सकलां तनुम् ॥ २०
पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं किरीटादिमनुं जपेत् ।
किरीटकेयूरहारपदान्याभाष्य मन्त्रवित् ॥ २१
मकरान्ते कुण्डलञ्च शङ्खचक्रगदादिकम् ।
अब्जहस्तपदं चोक्त्वा पीताम्बरधरेति च ॥ २२
श्रीवत्साङ्कितमाभाष्य वक्षःस्थलमथो वदेत् ।
श्रीभूमिसहितं स्वात्मज्योतिर्द्वयपदं वदेत् ॥ २३

वाचकत्वम् एवेति भाति मन्दानां तथापि लक्षणया चेतनस्याऽप्युक्तत्वात् बिन्दुनादशक्तिशान्तानाम् आत्मचतुष्टयवाचिनां सद्भावाद्वा पूर्णमेव स्वतोऽष्टाक्षरं तथापि तत्र स्पष्टमिति। तत्स्पष्टीकरणाय द्वादशाक्षरमन्त्रोऽष्टाक्षरेऽन्तर्भूतः स्मर्तव्यो न्यस्यव्यश्चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वतः पूर्तिं वदन् अक्षरतत्त्वन्यासं सूचयति—अष्टेति। द्वादशाक्षरयोगी पूर्तिं वदन् बिन्द्वादिभिः सार्धमात्मचतुष्टयन्यासं व्यापकत्वेनाह—अष्टानामिति। अत्र प्रणवेन सार्धं बिन्द्वादयः प्रयोक्तव्याः। तत्त्वन्यासो द्वादशाक्षरयोगोऽनेनैव सूचितः। मूर्तिपञ्जरन्यासमाह—आदित्या इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

कास्ताः द्वादशमूर्तयः। किं विशिष्टाश्चेति। तदाह—केशवादीति। मन्त्रविन्मूर्ध्नीत्यष्टाक्षरेण सार्धमित्यर्थः। तत्र प्रतिपत्तिमाह—मूर्धस्थ इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

मन्त्रविन्मकरान्ते कुण्डलमिति। मकरकुण्डलालङ्कृत इति पदाध्याहारः

दीप्तिमुक्त्वा करायेति सहस्रादित्यतेजसे ।
हृदन्तः प्रणवादिः स्यात् किरीटादिमनुस्त्वयम् ॥ २४

कृत्वा स्थण्डिलमस्मिन्निःक्षिप्य निजासिकां समुपविश्य ।
पीठादिकं निजाङ्गे प्रपूज्य गन्धादिभिः सुशुद्धमनाः ॥ २५

सद्वादशाक्षरान्तं प्रपूज्य विधिवत् किरीटमन्त्रेण ।
कुर्यात् पुष्पाञ्जलिमपि निजदेहे पञ्चशोऽथवा त्रिशः ॥ २६

इति दीक्षितविहितविधिः संप्रोक्तोऽष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ।
शुद्धानां विमलधियां दीक्षा प्रतिवक्ष्यतेऽत्र संक्षेपात् ॥ २७

कृत्वा त्रिगुणिताद्दीनामेकं मण्डलमुज्ज्वलम् ।
आत्मार्चनोक्तविधिना शक्तिभिः पीठमर्चयेत् ॥ २८

विमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगेति शक्तयः ।
प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा नवमी स्मृता ॥ २९

निधाय कलशं तत्र पञ्चगव्येन पूरयेत् ।
पयोभिर्वा गवां प्रोक्तैः क्वाथैर्वा साष्टगन्धकैः ॥ ३०

अष्टाक्षराङ्गैरष्टार्णयुगैरष्टाक्षरान्वितैः ।
दलमूले यजेद्भूयो वासुदेवादिकान् क्रमात् ।
सशक्तिकास्ततो बाह्ये सम्पूज्या हरिहेतयः ॥ ३१

चक्रशङ्खगदाम्बुजकौस्तुभमुसलाः सखड्गवनमालाः ।
रक्ताच्छपीतकनकश्यामलकृष्णाद्युशुक्लभासः स्युः ॥ ३२

ध्वजश्च वैनतेयश्च शङ्खपद्मौ दिशो गताः ।
विघ्नार्यकौ तथा दुर्गा विष्वक्सेनो विदिग्गताः ॥ ३३

ध्वजः श्यामो विपो रक्तो निधी शुक्लारुणप्रभौ ।
अरुणश्यामलश्यामपीता विघ्नादयो मताः ॥ ३४

सूचितः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

सुशुद्धमना इति । गन्धादीनां चित्पर्यन्तं व्याप्तिचिन्तनमुक्तम् ।

विधिवदिति । पुष्पाञ्जलेर्जलगन्धसंपुटत्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

अष्टाक्षराङ्गैरिति । पञ्चाङ्गैः प्रथमावरणमुक्तम् । अष्टार्णवर्णैरित्यक्षराष्टकेन द्वितीयम् । पञ्चावरणमित्यङ्गैः विनेत्यवगन्तव्यम् ॥ २८—४१ ॥

इन्द्रादयस्तद्बहिश्च पूज्याः पूर्वादिभिः क्रमात् ।
इति विष्णोर्विधानन्तु पञ्चावरणमुच्यते ॥ ३५

एवमभ्यर्चिते विष्णावुपचारैस्तु पूर्ववत् ।
अग्निमाधाय कुण्डे तु ब्रह्मयागसमीरितैः ॥ ३६

जुहुयादष्टभिर्द्रव्यैर्मनुनाऽष्टाक्षरेण तु ।
पृथगष्टशतावृत्त्या हुत्वा दत्त्वा बलिं ततः ॥ ३७

अभिषिच्य गुरुः शिष्यं प्रवदेत् पूर्ववन्मनुम् ।
द्वात्रिंशल्लक्षमानेन स तु मन्त्रं जपेत्ततः ।
तदर्धसंख्यकं वापि शुद्धाचारो जितेन्द्रियः ॥ ३८

पद्मासनः प्राग्वदनोऽप्रलापी तन्मानसस्तर्जनिवर्जिताभिः ।
अक्षस्रजा वाङ्गुलिभिर्जपेत्तं नातिद्रुतं नातिविलम्बितञ्च ॥ ३९

प्रागीरितैरथ जुहोतु दशांशकं वा द्रव्यैः शुभैः सरसिजैर्मधुराप्लुतैर्वा ।
रत्नांशुकप्रवरकाञ्चनगोमहीभिर्धान्यैर्यथाविभवतः प्रयजेद्गुरुञ्च ॥ ४०

विप्रान् प्रतर्प्य विभवैरथ मन्त्रजापी
संश्रावयेज्जपविधिञ्च ततः क्रमेण ।
नित्यार्चना च विहिता विधिनाऽमुनैव
प्रोक्तक्रमेण विदधात्वथ चात्मपूजाम् ॥ ४१

इति जपहुतार्चनाद्यैर्मन्त्री योऽष्टाक्षरं समभ्यस्येत् ।
स त्वैहिकीञ्च सिद्धिं संप्राप्याऽन्ते प्रयाति परमं पदम् ॥ ४२

अङ्गानि पूर्वं त्वथ मूर्तिशक्तीः सकेशवादींश्च पुरन्दरादीन् ।
समर्चयेद्यस्तु विधानमेतन्नरोऽचिरात् काङ्क्षितमेति कामम् ॥ ४३

यष्टव्याः स्युर्वासुदेवादिरादौ चक्राद्याः कीत्यादिकाः केशवाद्याः ।
इन्द्राद्याश्चेत्येवमेव प्रदिष्टं पुष्ट्यायुःश्रीकीर्त्तिसिद्ध्यै विधानम् ॥ ४४

सवासुदेवादिकमर्चयित्वा भूयो ध्वजादींश्च पुरन्दरादीन् ।
क्रमेण विद्वान् विधिनाऽर्चयीतेत्यर्थं क्रमश्च त्रिदशाभिपूज्यः ॥ ४५

अर्चनाद्यैर्मन्त्रीति। ऐहिकसिद्धौ तद्योग्यबीजयोगादिकमुक्तम् ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इत्युक्तविधिचतुष्के पूजयितुरथैकमपि यथाशक्ति ।
अचिरेण भवति लक्ष्मीर्हस्तगता सकलवर्गसिद्धिकरी ॥ ४६
अष्टाक्षराक्षराष्टकमूर्तिविधानानि भेदभिन्नानि ।
वक्ष्याम्यर्चयितॄणां वाञ्छितसकलार्थसिद्धिदानि सदा ॥ ४७
सिन्दूरकुन्दकरविन्दकबन्धुजीव-
काश्मीरपद्ममकरन्दरुचः क्रमेण ।
नीलोत्पलाम्बुरुहरागसमानरूपाः
स्युर्मूर्तयोऽष्ट कथिता मनुवर्णजाताः ॥ ४८
अरिदरगदाब्जहस्ताः सर्वास्तु नकारमोऽर्णयोर्मूर्ती ।
शङ्खारिगदाब्जकरे लक्षणमन्यत् समानरूपं स्यात् ॥ ४९
या मूर्तिरर्च्यतेऽस्य व्रजन्ति परिवारतां तदवशिष्टाः ।
अविशिष्टेऽन्तेऽप्यंशे स्वयञ्च परिवारतां प्रयाति तदा ॥ ५०
इयमेवावृतिरधिका प्रणवजे प्रणवजात् पुरा समुद्दिष्टात् ।
भवति विधानादिति पुनरेषां प्रथमविधानमुद्दिष्टम् ॥ ५१
अथ द्वितीयाक्षरजेऽङ्गतोऽन्ते वर्णाष्टमूर्तीरपि मूर्तिशक्तीः ।
यजेद्विधाने च सकेतुलोकपालादिकानन्यदथ प्रवक्ष्ये ॥ ५२
मोकारजे रतिधृती च सकान्तितुष्टि-
पुष्टिस्मृतीरपि च दीप्त्यभिधाञ्च कीर्त्तिम् ।

क्रमेण विद्यानित्यङ्गावरणयोग उक्तः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

भेदभिन्नानीत्यावरणभेदभिन्नानीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अम्बुरुहरागवर्णाः सर्वविधानेष्ववशिष्टान्त्या मूर्तिरिति ज्ञेया ॥ ४८ ॥

अरिदरगदाब्जहस्ताः सर्वा इति । दक्षिणोर्ध्वहस्तमारभ्य प्रादक्षिण्येनेत्यर्थः । इयमेवाक्षरमूर्त्यावृतिः प्रणवजे विधानेऽधिका भवति । तस्मात् पुरा प्रणवपटले उक्तात् प्रणवविधानादित्यर्थः । अङ्गवासुदेवाद्यात्मादीन्द्रवज्रादिभिर्हि प्रणवविधानमुद्दिष्टम् । अत्र तु क्रुद्धोल्कादिभिरङ्गपूजा तदनन्तरमक्षरमूर्तिपूजा ततो वासुदेवादिकमिति । नकारादिविधानेषु ओं नं ओं नमो नारायणाय इत्यादयो मन्त्रा ज्ञातव्याः । सर्वत्र चाङ्गानन्तरं मूर्त्यावृतिद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

केत्वादिकञ्च सशतक्रतुपूर्वकञ्च
सम्पूजयेद्विमलधीः पुनरङ्गतोऽन्ते ॥ ५३
नाकारजेऽङ्गतोऽन्ते प्रपूजयेन्मूर्तिशक्तिलोकेशान् ।
रावर्णजे तु मूर्तीः श्रीभूमायामनोन्मथनीश्च यजेत ॥ ५४
क्षौः श्री रतिः सपुष्टिर्मोहनिमाये महादियोगाद्ये ।
माये च तृतीयावृतिरन्यदशेषं पुरैव निर्दिष्टम् ॥ ५५
यकारजेऽरिशङ्खौ च सगदाहलशार्ङ्गकाः ।
मुसलः खड्गशूलौ च तृतीया पाञ्चरोद्भवे ॥ ५६
शेषो वासुकितक्षककर्कोटकपङ्कजमहापद्माः ।
दरपालकुलिकाख्यौ तृतीयमन्यत् समं विधानेऽन्त्ये ॥ ५७
अङ्गैः प्रथमावरणं मूर्तिभिरपि शक्तिभिर्द्वितीयमपि ।
अन्ये केशवकेत्वादिभ्यां स्यात् पञ्चमञ्च मत्स्याद्यैः ॥ ५८
मत्स्यः कूर्मवराहौ नृसिंहकुब्जत्रिरामकृष्णाश्च ।
कल्किः सानन्तात्मा पुनरमृतात्मा च षष्ठमहिपाद्यैः ॥ ५९
सप्तममपि लोकेशैरष्टममपि तदायुधैश्च संप्रोक्तम् ।
प्रागुक्तेषु विधानेष्वालक्ष्यं नोक्तमत्र यत्तदपि ॥ ६०
अष्टाक्षराक्षरविधानचतुष्कयुग्मं
प्रोक्तक्रमेण विधिनाऽभियजेद् य एनम् ।
भक्त्या मुकुन्दमनुजापरतो नराग्र्यः
प्राप्नोति वाञ्छितमयत्नत एव कामम् ॥ ६१

इति श्रीप्रपञ्चसारे विंशः पटलः ।

विमलधीरिति । मूर्त्यावरणमन्त्रभेदाः मूर्त्यावरणे तत्तदक्षरानन्तरमारभ्य पूजाक्रमश्च सूचितः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

आलक्ष्यमिति । किरीटमन्त्रपुष्पाञ्जल्यादिक्रमेष्वपि विधानेषु द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
विंशतिः पटलः ।